

ხანაში ასრულდებენ ხოლმე პარალელური კვინტების მთავარს ხარის (grundgerüst) მელოდიური შენახში და სამკაული ახლავს თან, შუალევი ხმაკი იმპროვიზატორად გვევლინება (ე. წ. აღრეული „organum super vocem“). ქართული სიმღერების სიტყვათა განრიგების წესსაც, სახელდობრ, რომ სიტყვებს მხოლოდ ერთი, შუახმა მოძახილი ამბობს, დანარჩენი ორი ხმა — კი უსიტყვოდ უბანებენ, დას. ევროპის საშუალო საუკუნეების მუსიკის წესს უდგება: მე-13 საუკუნის ფრანკო პარიზელის მოძღვრებითაც ხომ ორგანუმო თხზულების ისეთი სახეობაა, რომელშიც სიტყვებს მხოლოდ ერთი ხმა ამბობს¹.

შავრამ დასაველეთ საქართველოს სიმღერებში თითქმის ყველგან ხმათა პარალელური მოძრაობა სხვა ინტერვალბად, დისონანსბად, ხმათა ერთმანეთისაგან თავისუფალ გაყრილობად უდავფარედინებადაც კი იქცევა ხოლმე, შემდეგ კი კვლავ ერთ ხმად, ან კენტად შეიყრება, ერთი სიტყვით, organum vagans-ის ნიშანდობლივი სახე წარმოგვიდგება ხოლმე, დას. ევროპის საველესიო ორგანუმის ხელოვნების განვითარების უკანასკნელი სახეობაც, ars discantandi-ს უკუმოძრაობაც კი გვწვდება დას. საქართველოს სიმღერებშიო, ამის შავლოთად ზიგ. ნადელს ხასანბეგურის კრიმანჭულს მოძრაობის მიმართულება ბანთან შედარებითა და ხმათა გადახლართვით (Stimm-keuzung) თასაში აქვს დახლებული. საერთოდ კრიმანჭულის თავისუფალი იმპროვიზატორული ხელოვნება განა საშუალო საუკუნეების Déchanteurs-ების განსაზღვრებს არ წარმოადგენსო². კითხვობს დასასრულ გერმანელი მეცნიერი.

საქართველოში მრავალხმიანობის სადაურობის საკითხის განხილვის დროს ზიგ. ნადელი იმ გარემოებას აქცევს ყურადღებას, რომ, თუ ერთი მხრით მისგანაც აღნიშნული უცილობელი მსგავსება არსებობს დას. საქართველოს დას. ევროპის მუსიკას შორის მე-13 საუკუნემდე, სრმაგიეროდ ამ უკანასკნელის განვითარების მერმანდელი საფეხურების, სახელდობრ, პარალელური კვინტების მე-13 საუკუნის დამლევითგან აკრძალვის, იმიტოტორული ფორმების, რონდელუსისა და კანონის შემოღების ქართულ მუსიკაში უკვე აღარავითარი ანარეკლი არა ჩანს. ამის გამო ნადელს ებადება საკითხი, ქართულ მუსიკის პარმონის განვითარების შეჩერება ხომ იმიო არ იყო გამოწვეული, რომ მე-13 სითგან საქართველოს კულტურული კავშირი დას. ევროპასთან შეწყდა და ქართული მუსიკის მრავალხმიანობის ისგანვითარებაც, რომელიც მას მე-13 ს-მდე ემჩნევა, ხომ იმედ დას. ევროპასთან მაშინ არსებული კულტურული კავშირის

¹ Georgische Gesänge, 31.

² Georg. Gesänge, 31--32.

შორისა და გამანაცოფებელი გავლენის შედეგად იყოფი?

ამ ცხადი მსგავსებისა მიუხედავად, რომელიც ქართულ შესივასა და სს-შელო სულენების დასაწყისი ხანის საეკლესიო შესივას შორის არსებობს და ქართული მრავალხმიანობის განენის დასაველეთის გავლენა მოსახრებას წარმოიქმნის შემდგომაც, ხი-გ ნადელი, ვითარცა ფრანგი და შორისგამკვერტელი მკვლევარი, ამ მოსახრების სასწორის საეველოდ გამხდელ გარემოებებსაც ითვალისწინებს. მას ნათქვამი აქვს, თუ ქართული მრავალხმიანობა დას. ევროპის გავლენის შედეგად რატომ მრავალხმიანობა საბერძნეთში, სომხეთსა და ატრეთშიც არ ვინაა? იქაც ხომ მისი გავლენა საგრძნობი იყო, პირველ ორში უფრო ძლიერადაც? ამიტომ დასაველეთ ევროპის გავლენა ქართულ შესივასზე საბერძნეთ-დასაველეთის გზით საფუო დებულებად შორისსო.

შაგრამ ნადელს არ იგიწყდება, რომ დას. ევროპის გავლენა შესაძლებელი იყო საქართველოში ჩრდილოეთის გზითაც შემოსულად გვეგულისხმია მრავალხმიანობის ინგლისში, ვალისში, თვით დანიასა და ნორვეგიაში 8—12 ს. ს. არსებობის შესახებ ხომ წერილობითი ცნობებიცა მოგვეპოვება. ეგებს იქითაც ჩრდილოეთის გზით მომავალი გავლენის შედეგი იყოს საქართველოში განენილი მრავალხმიანობა, კითხულობს ნადელი. შაგრამ ეს მოსახრებაც მას საეველოდ მიაჩნია, რათგან საქართველოს ჩრდილოეთით შობინადრე ინდოგერმანული მოდგმის ოსებს არაფერი ამის მსგავსი არა აქვთ (4). ამიტომაც მისთვის ჩრდილო ინდოგერმანული კულტურული გავლენის დებულებასაც დამაჯერებელი ძალა ეკარგება.

ნადელს მინც ახსოვს, რომ შემოადინებულ ორ შესაძლებლობას გარდა, ქართული მრავალხმიანობის სადაფრობის მისაგნებად უნდა შესამე მოსახრებაც იყოს ვათვალისწინებულნი. ვან იყოს, რომ ჩვენში ქართული მრავალხმიანობა საეკლესიო ვლობა წარმოართული საერო სიმღერისაგან წარმომდგარად მიაჩნიათ. ამასთანავე ისიც წაიხთხული აქვს, რომ ქართული საეკლესიო შესივასთვის სხვა ტერმინი, ვალობა, არსებობს, საეროსთვის კი სხვა, სიმღერა. ამიტომ ისიც ფიქრადს, რომ შესაძლებელია ქართული მრავალხმიანი შესივა მველისძველი წარმართული ხანის ადვილობრვი მრავალხმიანობისაგანაც მოშდინარეობდეს. არაფი შეიღს მოყვანილი აქვს ცნობა, რომელიც ჩემთვის ხელმოუწვდომელია, რომ მე-10 ს.ში ანტიოქიის პატრიარქის დელეგაციის საქართველოში მოსხრობილი აქვს, თუ როგორ ისმენდა ის ვათყებით სიონის საედარში ტვლისში მრავალხმიან ვალობას, ამასთანავე მას მრავალხმიანობის გაჩენის უახლესი თეორიაც აქვს გამოყენებული, რომლის მიხედვითაც ევროპული კვირტოვანი მრავალხმიანობა პირაღელურ კვირტებად აწყობილი სო-ნარისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი, რამდენადაც ქველ დას. ევროპის მოსახლეობის

¹ Georgische Gesänge, 32.

² Georgische Gesänge, 34—35.

³ იქვე, გვ. 35—36, 40—41.

თავდაპირველად ფენა ქართულთნ მონათესავე „რეფერტანთა“ მოღვაწისად არს ზოგიერთიგან აღარებულა. ნადელაი ფერობს, რომ შესაძლებელია ქს. თულ და დასავლურთულ მრავალხმიანობასაც ხაერათ ტრამპირუტა წარმოწინილობის ეს გარემოება ქონდეს საფუძვლად. ანდა, რყო ინდოგერმანული გველენა სიბოზღებია უფრო შესაძლებელა მრავალხმიანობა პირველად საქართველოში იყოს გაჩენილი და შემდგომად ვაერცელმებულ იყოს შემდეგ ვეროპოშიც (5). ისევე, როგორ სტრევიგოვსკის თუორით ჯვარის გვემის გემბათიანი ნაგებობად ეურთაში სომხურ-ქართულ საველსიო ხუროთმოძღვრებასთან არს დაფიშობულთ, სოინარისა და საკრავიერი მუსიკის ქართულ სომღვრებზე გველენს ევლიო ხომ კრიმინაქულუმბის წყალობით შეაფიოდ მთიანთ.

შეთველო ადვილად შეამჩნევს, რომ მოსახრებათა სიმრავლე ცხელაქოფს, თუ რამდენად ემნელება ზოგ. ნადელს ამ საკრავის გადამწვებება მის გულახდილად აღიპრებულა აქვს, რომ მისი მოსახრებები უფრო პიბოთებზეა ეს საკრავებია, რომელიც საქართველოს კულტურის თავისებურებია უმველესი მინისათვის მტკიცე ისტორიული ცნობების უქონლობით აბსსენს.

1936 წ. ქართულ საკრავიერი მუსიკის შესახებ კილევ ორი გამოკვლევა გამოქვეყნდა. პირველი მათგანი ვ. მ. ბელიაევისაა და ეწოდება „ქართული სამუსიკო საკრავების შესწავლის საკრავის სათვის“ (Белиев В. М. „К вопросу изучения грузинских музыкальных инструментов“)¹. ეს ნაშრომი პირველი გამოკვლევაა, რომელშიც ქოლელი საკრავების წყობის მეცნიერული შესწავლის ცდა მოგვემოვება, თუბოქ სოინარსა, უფრო და ენიანს სალამურზე, სტვირზე და გუდასტვირზე, დუდუკსა და ზურნაზე, დასადა ფანდურზე აქვს ნათქვამი, მაგრამ უმთავრესი ყურადღება უფრო და ენიან სალამურის, სტვირის, დუდუკსა და ფანდურისათვის მიუქცევია ავტორს. ჩასაბერი საკრავების ლულებს თვლებსა და სიმინი საკრავების ხილებს, ანუ ფარდების სიგან განახომების შესწავლის შემდგომ, ბელიაევი იმ დასკვნამდე მიდის, რომ ვეღლა ამ ქართული საკრავების ბგერათა წყობაა მტკრულს ტემპერაციანზე, ე. ი. ლულის, ანდა ძალის დუ სიმის სიგრძის პრინციპზეა დამყარებული. მისი დაკვირვებით, სოინარი, ფანდური, გუდასტვირი და ჩანგო უმველესი ქართული საკრავებია, სალამური, დუდუკი და ზურნაჟი მერმინდელ უცხო შენაძენად მიიჩნეა ხილთარს ბოლოდროინდელ სპარსულ საკრავად სივლის².

მეორე ნაშრომი ვ. კ. სტეშენკო-კუფტინის მობრდილი კომპოტრაფიული გამოკვლევაა სოინარსა და ლარქვებზე, რომელსაც ეწოდება „ქართული ხალხური მუსიკის უმველესი ინს-

¹ Georgische Gesänge, 34, 35, 36—41.

² იქვე, გვ. 41.

³ იბ. საქ. სახ. მუხუდის შიპე, IX B, 1935, გვ. 1—40.

⁴ საქ. სახ. მუხ. შიპე, IX B, გვ. 22, 23 და 39, 40.

ტრუმპეტალური საფუძვლები I. პანის სადარბაზო.
 (B. K. Степанко-Куртнев. Дрессировка музыкального
 ансамбля грузинской народной музыки). *Фонет. Панаф. № 1*.
 რამე საფუძვლებს უბრუნებდა ეს გამოკვლევა
 წარმოადგენს ქართულ სიმინარზე, რომელ უნებწი-
 ნით თქმის არაფერი მოგვეპოვებოდა ამ სკრების შემადგენელ და მხარეთს
 აღწერილობის ვარდა, მისი ფორმალური გარემოებები
 მოვეხილა, ჩაწვრილია, მასაც სიმინარსა და დარბაზს.
 ზე დას. სქარათველიში უკრავენ, ამ ვარდა ვტოვს ეს სკრ-
 ისზე, ძველ და თანამედროვე ხელთა, მსგავს სკრებზედაც
 ექვს შედარებულს. სტუმრები თუ ამოცანები, არ-
 შედ ამ სკრების შესწავლით მომავლელ შედეგს ქართულ მხარე-
 ხშირად მუსიკის მტყიცე ინტერპრეტების სკრების
 დადარებისა ცდილობს.

ზოგად შეხედულბულა იოქვს, რომ ირრვე, ზემოდახსენებუ-
 ბული გამოკვლევა ქართვი წელილი ქართული სკრ-
 ბირი მუსიკის შესასწავლად, რომელზედაც უნებ, სკრ-
 უბის მარტეს აღწერილობა ვარდა, არაფერი მოგვეპოვებოდა.

ქართული მუსიკის შესახებ, რომიც, მამობლუდნიც ჩემს, ძლიან
 ცოცხლობებს ვეძებს და სდუქლიანიც მთა შორის ნაყუნ მოგვეპოვებ-
 ვებლა ამ წყაროების მარტეს და სკრბის ნაცლს
 ამ შეადგენს, რომ ვტორებს ზედა ქართული შე-
 რებე თოქმის სრულბით გამოყენებული არა ექვს
 ინტომ მათი მსჯელობა უმეტესად შემთხვევითსა და
 ხშირად სათუთ მასალასა და შედარებულ წინადატე
 წინა ამოცანის სწორედ ამ შედეგს, რომ ქართული მუსიკის ინტროის
 ბირი, და სკრბზე შედის ქართული თუ იმ ქართობზე თანხრომი
 უბლად განიღობს.

კარი კირველი

ხშიარი მუსიკა

თავი კირველი

მუსიკის ზოგადი ძველი ქართული ტერიმინოლოგია

ცნობილია, რომ მუსიკის საფუძველს ბგერა წარმოადგენს. თუ თანამედროვე ქართულში ბგერა ზოგად ტერმინად არის ქცეული და როგორც მუსიკალური, ისევე ყოველი სხვაგვარის აღსანიშნავადაც იხმარება, ძველად მსიტყვეას ასპარეზი ვიწროდ ქმონდა შემოზღუდული. ს. თრბელიანის თვისადაც ბგერა მხოლოდ „ფერჯის სლვის კმა“ იყო, და ბგერება „ფერჯის კვიანობა“-სა ნიშნავდა. ამ თავისი განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად მას 4 მეფეთას 4²³ აქვს დამოწმებული. მაშასადამე, ბგერა მაშინ მუსიკალურ სფეროს არ გულისხმობდა.

ბგერის თანამედროვე მნიშვნელობის შესაგვსად ზოგადი ცნების გამოხატველ ტერმინად ძველ ქართულში მხოლოდ კმაა ანუ კმა გვხვდება. მუსიკალური ბგერის აღსანიშნავად-კი საერთო სიტყვა ამას ვარდა სხვა არსებობდა. კმა აღსანიშნავად მუსიკალური ბგერის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა და ყოველგვარ საკრავებისაც. მაგ. 1 ნუსტოთა 15²⁰-ში ნათქვამია: „ქარია და ოზილ... ბობლითა თანა მდაბლისა კმითა გალობდეს“², ინდა მ მეფეთა (=2 სამეფელს) 19²⁵-ში სწერია: „ვისმინო კმა ჟულად გალობსო“³, კმა მეფურეთა⁴, თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსსაც ნათქვამი აქვს: „მარის მეფედ ქურთხევის დროს აღიღეს კმა მგალობელთა“⁵.

ყველანაირი საკრავის ბგერასაც კმა ერქვა. ძველს ძველებში გვხვდება მაგ. კმა საყვრისაჲ⁶, „კმა ნესტისაჲ“⁷. ყველა ამ შემთხვევაში კმა უფრო ბერძნულ ჰე ქონეს (ჰ ფანუ), ლათინურ ვოქს-სა (vox) და სომხურ ბარბარს (բարբარ იერემ. 2¹⁷).

ქართულს მართო ნათარგმნს-იკი არა, არამედ თვით ორიგინალურს, ნადასტორით ძველებშიც რომ ასევეა, ამას ორიოდ ქვემოთოყვანილი

¹ თრბელიანი, სულხან-საბა, ქართული ლექსიონი, ი. ყოველთას და 4. ნაბის რედაქცია, ტფ., 1928.

² დ. ბ. დ. ბ. ბ., გამოცემული ბ. ქართის მიერ, მოსკოვი-პეტენა, 1743.

³ იქვე.

⁴ მცხეთის დ. ბ. ბ. ბ., საქართველოს მუსიკის ხელნაწერი № 25 A.

⁵ თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსი, ისტორიანი და მისი ზღაპრული დედანი, იმ. ქართლის ცხოვრება, მართა დედოფლის გრაფინტი, ე. თანამედროვე გამ., ტფ., 1906, * 25, გვ. 400.

⁶ ბ. ქარ: 2 ნუსტოთა 15²⁰, მეფეთა 19²⁵ იერემ. 4²³ და ს.

⁷ იქვე, იერემ. 2¹⁷.

წიგნს ცხად-ყოფს: „კმაა იხრისა და სვერსაჲ, ახტანე ქართლისა სიტყვით, როდესაც ბაგრატ IV-მ სტუმრად მოსული ადგა სისამრ, იესო მუცხ, ზეიძით მიიღო, იყო სიხარული და ქმა ბუჯისა და ქსეშველია სარწმუნო და მიწუნდებელი“-ო. ეს უკანასკნელი ცნობა მთა უფროს სანტერეთს, რომ აქ მუსიკალური საკრავისა და დღღის ბეგრის გამოსახტვადაც ზოჯად ტერმინად კმა-ა ნახმარი.

ზემოთაღნიშნულს ზოჯად ტერმინს ვარდა, სპეციალური ტერმინებიც არ სტობდა იმისდა მიხედვით, თუ რის ბეგრა იყო ესაფლის ხმა მუსიკალურ ბეგრათა ველის გამბულ პროცესსა და ჯგუფს, როგორც ცნობილია, ვალომა და მღერა, სივალღბელი და სიმღერა უწოდებოდა და უხლაც ასევე პქვიან, ერთი ცნებისათვის ორი, ანუ რამდენსმე სიტყვის არსებობა ეოველოვის რაიმე გარემოებით უნდა იყოს გამოწვეულ და უბეტეს შემთხვევაში თვითოეულ მათგანს ცოტად თუ ბეგრად განსხვავებული მნიშვნელობა ეწინევა ხოლმე. ასეა ამ შემთხვევაშიც თურცა თანამედროვე ქართული გლობსაცა და მღერასაც ველის მუსიკალურ ბეგრათა ამათუიმ თვისებებს მწკრების აღსანიშნად ხმარობს, მაგრამ ველს უხმის, რომ მაინც ვალომა და მღერა სხვადასხვა და თვითოეულმა ჩვენგანმა იცის, თუ სად და როდღს უნდა იყოს ორივე სიტყვა გამოყენებული.

ესაც მე-19 ს-ზე უწინარესს ქართული ძეგლები წიჯეთსაც, მას უამბველიც ეცოდინება, რომ ეს ახალი მოვლენა არ არის და ვალომა და მღერა და ს. შორის განსხვავება წინათაც ყოფილა. იმათთვის, რომელთაც ჯგულო ქართული ძეგლები არასდროს არ გადაუფურცლავთ, სჯამათის იქნება ქართული ლექსიკოგრაფის მე-17 ს. დამლვეის ნაშრომის დასაბუღბაც, მართლაც გამოსლვათა 32, დამოწმებით, ს. ორბელის ნათქვამს ჰქვს, რომ „საქმღერა მსოფლიო ემიანობა“-ა, ხოლო ვალომა არს ქმა ავჯიანო უწყუობით აღტყეებული თვნიერ ორღანოსა, გენა ორღანოთა და მწუობითა. ვალომა არს მართლმდიდებლობითა მთერ ღვთისმეტყველებში“-ო. ამგვარად ცხადია, რომ სჯბსივალღბის სიმღერა სვერისს, ვალომა-ც სსხულღობით ხმერის მუსიკის აღმნიშვნელი ტერმინები იყო.

ასევე აქვს იროანე ბიტონი წვაღსაც „კლასიკა“-ში სუღბრის სსით მონახტობში განმობტებული:

„მეოთღიმ: თუ რაა არს ვალომა, ანუ ვოთარ სახელღებებს და ანუ რა-ოჯენად ვანიყოფებთან?

რო? ვალომა არს კმაა ანგელოსთღბი შემსჯავსებელი, რომელნიც წინაჲ საეღბრითა ღოთღბისათა ვალომეჲ ეწინებოა წინდით, წინდით ეფელო სსბითთა და ამრსთეს ვალომა, თუ არ სსღრწობოთ ზეჯა სსუღბრ არ მოსლღბის ხოლო ვალომა სახელღ-ღებბის ევლსტუროსა მათღრებბისა შინა მოსლღბელი

1. მატევერდესტული უძველესი ქართული ენის ცნობები, A. H. Tavadzashvili, *Georgian phonetic observations and their historical value*, Tbilisi, 1926-1927, pp. 120-121.
 2. მატევერდესტული უძველესი ქართული ენის ცნობები, პირველი გამოცემა, თბილისი, 1926, გვ. 207.
 3. მატევერდესტული უძველესი ქართული ენის ცნობები, თბილისი, 1926, გვ. 207.
 4. მატევერდესტული უძველესი ქართული ენის ცნობები, თბილისი, 1926, გვ. 207.

სადმართოთა წერილებთან სტინად, პოემად ანუ წარსაკითხველად ცისკარსა ზედა კანონისამებრ, რომელნიცა არიან რიცხვით ცხრანი¹.

გალობას სიმღერისაგან ასეთი განსხვავებული მნიშვნელობა ამავე გაცილებით უფრო ადრეც ჰქონდა, მაგრამ ქართული უძველესი ძეგლის გულდასმით გადაკითხვა აღმოაჩინა დაარწმუნებს, რომ თავითგანვე ასე უოფილა. მის დასარწმუნებლად საკმარისია დაბადების ქართული თარგმანი ილიოთ, სადაც გალობა საერო ზმეირი მუსიკის; ე. ი. მღერის აღმნიშვნელიც არის. მაგ.: ამოსის მითში ნათქვამია: „გარდაგაქცინე დღესასწაულსა თქუნი ვლოად და ყოველნი გალობანი თქუენნი ვოდებად“². 1 მეფეთა 184-ში (=1 სამუელს 184) ნწერი: ბძილითგან დაბრუნებულის ძლევაძმოსილი სუფის საულის მოახლოებისას, „განვიდოდეს ქალწულნი როკვით მივებეს სულ მეფისა... გალობდეს და სლდოდენ წინწილითა სიხარულისათა და ებრითა“³, იობის 303-შიც ასეა: „მოიქცნეს... გალობა ჩემი ვოდებად ჩემდა“⁴.

ზემომოყვანილ მაგალითებსაც რომ თავი დავანებოთ, მნიშვნელობათა სპეციალური განსხვავება, რომელიც გალობასა და მღერას შორის ეგლა არსებობს და, როგორც დავრწმუნდით, საუკუნეებით უწინარესაც არსებობდა, შეუძლებელია უძველესი ხანის ქართულში ყოფილიყო. ეს თუნდაც იმავე მტკიცდება, რომ მღერა მაშინ სრულებით გალობის სინთაზი არ იყო, რამედ, როგორც ქვემომოყვანილი ცნობებითგან ცხადი გახდება, სხვა ცნობის გამომატველი ტერმინი იყო.

ბოლეს-დაბოლოს იმის დასამტკიცებლად, რომ წინათ გალობა ზოგადად ყოველნაირი მუსიკალური გაბმული ბგერის, ანუ ხმის აღმნიშვნელი იყო, ისეთი შორეული წარსულის ძეგლები არც არის საჭირო, რათგან ამოკვალი თანამედროვე ქართულსაც ემჩნევა. ეხლაც ყოველი ჩვენგანი ამის აბუღბული ვალობს⁵-ით, თუმცა ყველამ იცის, რომ ამ მფრინველს ბგერის და ხმაინობის საეკლესიო, ანუ სასულიერო ვალობასთან საერთო არაფერიაქვს. დ. გუჩუაშიშვილიც სომ ასეთ ტერმინსა ხმაინობა: „ამბობს ტარდა, გალობს ბუღბულს“⁶. ცნობილს ხალხურ სიმღერაულში „მადრიკაგანა შეიბნენ“-შიც ხომ შიშვი სწორედ მგალობელად იწოდება და სისრულ ვარუკახეთში ჩაწერილ ლექსში ნათქვამია: „გაზაფხულისა პარტია მისეშვიმ და იწყეთ გალობას“⁷.

მაშასადამე, გალობა უძველეს ხანში მუსიკალური ბგერობის ერთადერთი ზოგადი სახელი უოფილა. მაგრამ ამ სიტყვის ეტიმოლოგია ჯერ უამოკვეული არ არის. საფიქრებელია მხოლოდ, რომ ძველი ქართული ვალობს მონათესავე უნდა იყოს ტირილისა და დატირების, ვოდების გამომატველ ბგერული ტერმინი: ვარაცა და მონგარაც, რომელიც, თავდაპირველად მარტ, მოიქმნით და შეტანება-ზრუნით, ხმა-შეწყობილი ტირილის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო.

¹ თანვე ხატის წიგნის კალმობა, საქართველოს ეპისკოპოსის ბუღბუღის წიგნის № 2170 H, გვ. 227 ა.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ გუჩუაშიშვილი, დ., სახელებთან სრული კვლევა (თავითაჲს), ქუთაისი, 1921 წ., გვ. 270.

⁶ იქვე, იქვე, იქვე, იქვე, ე. თვითშვილის რედაქციისათ, 1, გვ. 21, 22.

27.

აღსანიშნავია, რომ არსენის ვიორჯი მონაზონის „ბრონოლოგიის“ ბერძნული წინადადება „გალობით ეტრ ენ ტრომო“ ქართულად გადმოთარგმნია „უგალობდით მას ძრწოლით“, ბერძნულად აქ ნახმარია აგლომო, რაც შეგვობას; შესხმას ნიშნავს; საქმე ის არის, რომ ზემომოყვანილი წინადადება ვიორჯი მონაზონის ფსალმუნთგან (211) აქვს აღილებული და დაეთინის ქართულ თარგმანშიც ასევეა, როგორც არსენის აქვს, მაშასადამე აქ ძველი თარგმანის ანარეკლი უნდა იყოს ებრაულ დედანში ნათქვამი „ქებდით“, ლათინურ თარგმანში exultare-დ არის გადმოცემული, სიმებს მთარგმნელს აქვს ცნწავექ *ენბაყყ*. Exulta-ს ძირითადი მნიშვნელობა ზტიმია, მეორადი-კი სიხარული, აღფრთოვანება-ც.

უკვე აღნიშნული გვეჩინდა, რომ თავდაპირველად და უძველეს ხანაში მღერა არ ყოფილა გალობის სინონიმი, მაშინ მღერა თამაშობასა ნიშნავდა, მიგ, 2 მეფ. რა-ში ნათქვამია: „ვიძღვრდე და ეროყვიდე წინაშე უფლისა“¹. დაბადების მეორე ქართულ თარგმანში ეს წინადადება ასეა გათითქმული: „წინაშე უფლისა ეროყვიდე... ამისთვის ვმღერ და ვმოსწარამ“-ო². ორსავე თარგმანში ვიმღერდე და ვმღერ თანამედროვე მკითხველს უეჭველია სიმღერა-გალობის აღმნიშვნელად იჩვენება, მაგრამ ბერძნულად აქ ნახმარია *καίθωαι και ἰχρησθαι*, ლათინურად *ludo et velior hiam* და სომხურად *խազაყყ ხ ლაყახყყ* ხალაყყ ევ კაქვეყყ. მაიძო და ludo-კი სწორედ თამაშობასა ნიშნავს. თუმცა ოშყის დაბადების მე-10 ს. ხელნაწერში ზემოაღნიშნულ ადგილას მღერა ნახმარი არ არის, არამედ ნათქვამია: „ვიხარებდე და ვიშუებდე და ეროყვიდე“-ო³, მაგრამ სამსჯივროდ ეს ტერმინი ამავე მნიშვნელობით 2-მეფეთა ხა-ში გვხვდება: „დავით და უოელი ერო ი-შლისა იმღერდეს წინაშე კილობასა მას უფლისასა წესტეთა, ქნართა, ბობღნითა და ლინითა... და პართა პართითა ხლოდითა შემღერათათა“-ო⁴.

რომის 2211-ში ამაზე უფრო სავსესხმო მავალით გვაქვს, რათგან იქ მღერა ცხოველის მოქმედების გამოსახტავად არის ნახმარი: „ქვიეს, ეო ლარცა ცხოვარნი... ხოლო შვილნი მათნი წინა უმღერათ ხ მათო, ე, ი, კრეებრ დედალი ცხვრების წინ ენტრუმობენო და მართლაც ბერძნულსა; ლათინურს და სომხურს თარგმანებშიც ზემომოყვანილი თამაშობის აღმნიშვნელ, ზმნებოეა ნახმარი.

თამაშობის აღმნიშვნელი იყო ამ უძველეს ხანაში მარტო მღერაკი არა, არამედ თვით სიმღერა-ც. ეს შესაძლებელია თუნდაც გამოსლეთათ 224-ითაც დამტკიცდეს, სადაც ნათქვამია „დასხა ერი იგი ჭამად და სუმად და აღდგეს სიმღერად“⁵, თუმცა უკვე იმ ცნობითგინაც, რომ ისინი „აღდგნეს“, ე, ი

¹ B o r, Carolus de. Georgii Monachi Chronicon, I. Lipsiae, 1904, pp. 130.
² ბ ა რ ბ ი შ ი შ ე ბ ლ ი, ს., ბრონოლოგი ვიორჯი მონაზონისა, ტ. 1, 1907, გვ. 64-65.
³ ბ ა ჯ ბ რ ი დეოფილი.
⁴ ბ ა ჯ ბ რ.
⁵ საქ. მეზ. 6. № 51 A.
⁶ თუმცა დამადებ „ იონის უფლის მონატრის ზელნიშნობა.
⁷ ქ ა ჯ ე ე.
⁸ ბ ა ჯ ბ რ.
⁹ ბ ა ჯ ბ რ.

ადგენს სიმღერისათვის, ჩანს, რომ სიმღერა აქ გალობის სინონიმი არ უნდა იყოს, მაგრამ ამავე ადგილის ბერძნული, ლათინური და სომხური ტექსტების სადაც ნახვარია პაპიან, ludere და ხალა, უცილობლად მტკიცდება, რომ სიმღერაც უძველეს დროს მართლაც თამაშობის აღმნიშვნელი ყოფილა.

ოთხთავისა და დაბადების ქართულად გადმოთარგმნის ხანის შემდგომად მღერა კიდევ დიდხანს წინანდებურად თამაშობის აღმნიშვნელი ტერმინი იყო. მრავალ მაგალითთაგან შესაძლებელია ერთიც საქმარისი იყოს, რომელიც მე-11 ს. მეორე ნახევრის საისტორიო ძეგლში, გიორგი ხუცესის მონაზონის თხზულებაში გვხვდება და მისი მოძღვრისა და მასწავლებლის ყრმობის ამხანაგს უბება.

გიორგი მთაწმიდელს თავისი მოწაფის, გიორგი ხუცეს-მონაზონისათვის უამბნია: ერთხელ „ვიყავ რად მდინარისა მის დიდისა პირსა, რომელსა კლდეწოდების წილკერძო მდინარესა ვიხილე ყრმა... მივმოხედა ამოვედ და ეპიღეროთა-თ, ე. ი. მოდი ვითამაშოთო.

გიორგი მონაზონის „ბრონიღრაფის“ არსენის თარგმანში მომღერალთა თამაშობის, სახელდობრ დრამატული მსახიობობის (ნერქნ. „ტრაგედონ“) აღმნიშვნელია: ნერონ კუისარი „უფსესათა საქმეთა მიმართ მიღრგამებნეობისა და მომღერლობისა და შექცეული და შორის ფერონთასა მუებით მროკველი“¹.

თუ მე-11 ს. ძეგლებში მღერა წინანდებურად თამაშობისა და გართობისა ნიშნავს, მე-12 ს. ძეგლებში-ც უკვე საერო გალობის აღმნიშვნელია და სიმღერასაც ისეთი მნიშვნელობა აქვს, როგორც ამ ტერმინის მნიშვნელობა ესლა გვესმის.

თუმცა ვისრამიანში მღერას ძველი მნიშვნელობაც შენარჩუნებულ აქვს, მაგ. რამინის სწორუბოვარი ღირსებანი ისეა დახასიათებული: „შუბრთა და ასპარეზითა მისებრ ვერაინ იმღერდის... მას გვერდით მობღერალნი და მსმელნი არად გამოჩნდიან“². მაგრამ იგი უკვე აღმნიშვნელობითაც იხმარება. იმავე ქართული ვისრამიანის ავტორს სიმღერას სხვა ადგილებში გალობად მიაჩნია. ვისრამიანის დახასიათებით, ვახტანგის ძეგლი რამინის სადიდებლად „ათასფერნი მუტრიბნი ხსდეს და ვირე მრავალფერთა კმათა იმღერდეს და შათი სიმღერა ყუელა რამინის სპობარი შიირი იყო“³. უკვე ის გარემოება, რომ ნათქვამია, „მრავალფერთა კმათა“ მღეროდენ და სიმღერაც „საქებარი შიირი“ იყოთ, ცხადყოფს, რომ მღერასა და სიმღერას აქ თამაშობისთან საერთო აღიარება აქვს.

ზემომოყვანილზე უფრო საყურადღებოა ამავე ძეგლის შემდეგი სრულბით მკაფიოდ გამოთქმული აზრი. ვისრამიანში სწერია:

¹ გიორგი ხუცეს-მონაზონი, ცხობილება გიორგი მთაწმიდელისათვის. იხ. კობახიძის აღწერის 1074 წ. ბელაშაური აღაბებით, ტფლისი, საქელსის მუზეუმი, 1901. გვ. 287.
² B. G. Georgii Monachi Chronicon. I, გვ. 381.
³ ვახტანგის ძეგლი, ს. ბრონიღრაფი გიორგი მონაზონისა, გვ. 196-97.
⁴ ვისრამიანი, დ. ქვეყანის, დ. სარაჯიშელის და პ. უმიკაშელის აღწერით, ტფლისი, 1884. გვ. 10.
⁵ იქვე, გვ. 450.

„რამინ ჩანგი იღოს, ცემა დუწყის და ზედა სიმღერა თქვის და სი-
მუნდრითა შაირთა ამოთა ქმითა“-ო, მანასადამე სიმღერა აქ ჩანვის დამ-
რასთან არის დაკავშირებული, ამ საყრავის შებანებითურთ ყოფილა ლექსად
წარმოთქმული („ზედა სიმღერა თქვის“) და, რაც უმთავრესია, ხმით („ამითა
ქმით“).

შოთა რუსთაველსაც მღერა თანამედროვე მნიშვნელობით
აქვს ნახმარი, არც გასაკვირველია, რათვან ამ დროს მღერის ძველი მნიშვნე-
ნელობა მონაცვლე ტერმინს, უცხო ენებითვან შეფხვებულ სიტყვოვან
წარმოებებს თამაშობას ქონდა უკვე მოკვანებული როსტავისი იგი-
ვედების-ტყუოსანი“-ში ამბობს: ჩემმა ძულმა მართალი მიიხრა, რომ ვეფხის-
ტყუოსანის ნახვა მოჩვენება უნდა ყოფილიყო, და იმიტომ თავს ტყუილად
გონებებ:

„გამიშვია შევირებეა აბა შგამა ყოლა მეო,
ესე თქვა და სხარულით თამაშობა აღიდა,
შეოსანი და შუშათი უქმეს, მორეს, ჩავა სავა“.

ამავე დროს

„ავთანდილ ქდა მარტო საწოლს, ვევა ოფენ შათი ჰერანეა,
იმღერდა იღა იხარებდა, წინა ედგა ერთი ჩანგა“.

რავი ავთანდილი თავის საწოლში მარტო და თან ჰერანეა მუცლად, ცხ-
ლია, რომ შეუძლებელია შოთას მღერა აქ თამაშობის, ან რაიმე სხვა
განართობის მნიშვნელობით ჰქონდეს ნაკვლისმწვეი, ხოლო, რავი ნათქვამია,
რომ ავთანდილს მღერის დროს ჩანგი ქონია, უამკველი ჩვენია, რომ მღერა
ამ შემთხვევაში ჩანგზე ხმით დაძლერებასა ნიშნავს.

მღერის რეალური მნიშვნელობის განმარტებადასაბუთება ზემოთყუ-
ნის ცნობებში იმიტრამა საჭირო, რომ თვით შოთა რუსთაველსაც
რამდენამე ალაგას მღერა ძველა, თავდაპირველ, მნიშვნელობითაც აქვს
ნახმარი, მაგ. როდესაც შესავალში ნათქვამია:

„ამ საქმეს მიჯნერი წუ უქმობს მიჯნობასა-
ღოს ერთი უსდეს, ზედა სყო სიმობეს ვაჩრის იმობასა
ესე მღერასა ბედისი მავს ვევა ყმაწველობასა
კარგი მიჯნერი იგიჟ ვინ იქნს სოფლის ამობასა“-ო

ცხადია, რომ აქ დიდებულს შეოსანს მღერა თამაშობად აქვს ნაკ-
ვლისმწვეი და საუბარც მხოლოდ სიყვარულთ თამაშობაზეა.
ნაღირობის დროს ავთანდილის როსტავისზე გამარჯვების შესახებ
შოთა ამბობს:

„ვეყენა ესე ამბავი უჩნს, ვთა მღერა ნარდისა
უხარის ეგრე სიყვთ მისის ვანარდისა“-ო.

რა თქმა უნდა, მღერა ნარდისა ნარდის თამაშობასა ნიშნავს.
თამარ შეფის პირველი ისტორიკოსიც შეჯღობლებდათ უკვე სავა-
რული საგილობლების აღმსრულებლებს ჰეულისწობს. თამარის შეფთ-

1. აქვე 85, 152.
2. რუსთაველი, შოთა, ვუფს-ტყუოსანი, 20-ე ვამ., 2. აღიარის პერიოდის
ში, ტფ., 1926: ნახვა არაბთა შედსავან მის წმის ვუფს-ტყუოსანთა.
3. აქვე.
4. მ. შ. შ. ამბავი როსტავან არაბთა შეფისა.

შეფელ ცხებისა და სახელმწიფო ტახტზე აყვანის აღწერილობაში მის პირველ ისტორიკოსს შავ. შემდეგი აქვს მოთხრობილი: ოდესაც „მოიღეს გურგურ, აღიღეს კმა შვალობელთა და ძლევით გურიგუინოსნობისა და მძლელ მფლობელობისა და ამთასა ზეთისხილთასა ჭვარი გამოჩენილ კოს ტანტინესთესა მოაწვენეს“-ო. ხოლო, როდესაც თამარს სახელმწიფო სპო შიართვეს, „ამას შინა ჰკრეს სპერტურთა [სპილენძ-ქურთა?], ბუკთა, ქოსთა და წინწილთა და იყო ხარი და ზეპიმი ქალაქსა შინა“-ო. სიმღერა კი აქვე ავტორისათვის საერო მუსიკის ტერმინია. თამარ შეფის პირველი ისტორიკოსი სახელდობრ ამბობს, რომ გიორგი III-ის სიკვდილის შემდგომ სამეფო კარზე „შუებათა წილ და სიმღერისა, აღკდეს ჯმანი ვაებისა და ტყუბისნი“-ო. ცხადია, რომ აქ სიმღერა უკვე თამაშობის აღმნიშვნელად არ არის ნააღლისხმევი და ასევე მთელს მერმინდელს ქართულ მწერლობაში, სადაც მღერა თავდაპირველი მნიშვნელობით მხოლოდ ზოგჯერ, თანაც ან შიგნობრულად-და გვხვდება, ანდა ქალაქისა და ნარდის შესახებ, მაგრამ ასე შემთხვევებში ეს სიტყვა უკვე ვითარცა სპეციალური ტერმინი-დაა შეტანილი.

აღდგომის დღეობის აღწერილობაში შავ. ვახუშტს აღნიშნული აქვს რომ შეფისათვის მისალოცად მისულთათვის „შექმნიან ნადომნი და პურისანი დიდნი მგოსან-სახიობითა. არამედ კათალიკოზნი და ეპისკოპოზნი ვიდრემდის იუენენ მუნ, არა იყო მწყობრთა ძალთა ცემანი, არამედ ვალობანი, ხოლო შემდგომად წარსლვისა მათისა, იყო მგოსანთა მომღერალთა და ყოველთა სახიობთა ცემანი“-ო.

საგულისხმოა, რომ მღერის მეგრულს შესატყვისობას ბირასა და ბირაფას ამ სახელზმნის ძველ ქართულში დაცული თავდაპირველი, თამაშობის გამოხატველი, მნიშვნელობა არ შეუწინავეს, არამედ მხოლოდ ხშირ მღერას, ვალობას-და ნიშნავს. მართლ ობერე ში-სა და ობერეს, რომელნიც სიმღერის-აცა და მღერა-ცევისათვის განკუთვნილი ადგილის სახელადც იხმარება, ამ სიტყვის პირვანდელი მნიშვნელობა კიდევ ოდნავ მოჩანს.

ქანურს ბირაფას-კი პირვანდელი მნიშვნელობა უკეთესად აქვს დაცული და ეს სიტყვა იქ თამაშობასაც ნიშნავს და სიმღერასაც. ათინაში ობერე იხმარება, რომელიც სი (=ო) მღერას (ბირ-ე) უდრის. ხოფურად ეს სიტყვა მხოლოდ სიმღერის გამოხატველია.

დაბადების ქართულ თარგმანში ბევრგან გვხვდება ტერმინი მძნობა-რი და მძნობა. უკანასკნელი ამათგან ქართველ მეზობლებსაც აქვთ ნაშრომებს სიტყვები, თუმცა სხვა ფორმით, ქართველ ლექსიკოგრაფსაც აქვს ადრეს ნაშრომში შეტანილი. სახელდობრ, 150, ფსალმუნზე დაყრდნობით. სამა ამბობს, რომ „მძნობათ შეწყობილი კმა“, ხოლო 3 შეფეთა 140 დამოწმებით

¹ „საქარაი და აზანი“, 625, 33-40.

² „სქვე“, 621, 33-39.

³ „ზატანიშვილი ვახუშტი, დედოფარული აღწერა საქართველოსა შტაის ზეილის ვახუშტის შიჯ, მის ნაშრომზე დამკვილო ავტობიოგრაფიის პროსტესტანტ-განი, საქართველოს მეცნიერებათა აკადემია, 1942, 33-34.

⁴ Марр, Н. Грамматика чикаго (лазского) языка с хрестоматией и словарем. С.Петербург 1902, 33, 131; სენარულ სიმღერის შესატყვისობა-ღოდრად, სადაც ლ-თავსარობის (ლ-ს) და ღ რ ა ლ-საცაგ შეიღება. მის ძმის ღ რ წარმოადგენს.

რამ „ძნობით შეწყობილი კმით“ სიმღერისა. ნიშნედა¹, დასასრულ
მძნობელი ძნობის მოქმედო²-ით და ამის საბუთად იერემიას 30, 16 მოქცეს³.

ქართული ნათარგმნი ძეგლების ბერძნულ-ლათინურ-სომხურ ძეგლებთან
შედარება ორბელიანის განმარტებას შორედ არ ამართლებს. მაგ. 1-
მოსტავათა 1520-21-ში ნათქვამია „მოიღო მარამ... ბობლანი კელითა თესითა
და ვეილოდეს ყოველნი მისთანა ბობლნებითა და მძნობრითა და უბრ-
რობდა მით მარამ და ეტყოდა“⁴. საქართველოს მუზეუმის ხელნაწერ № 51
A-ში სწერია „ბობლნებისა თანა და მწყობრებისა“⁵. აქედან ჩანს, რომ
მძნობარი მწყობრის სინონიმად ყოფილა მიჩნეული, და მართლაც
ბერძნულად ნათქვამია „მეტა ქორონ“, ლათინურად choris და სომხურად
ყაროჲ პარუქ⁶.

მსაჭულთა 2121-ში სწერია: „მოვიდენ ასულნი იგი მკედრთა სელომისთან
მძნობრები ძნობად“⁷, უკანასკნელი ორი სიტყვა უდრის ბერძნულ
„ქორტევან ენ ქოროას“, ლათინურ ad ducendas choris და სომხურ
ყარარხაჲ ყაროჲ პარარიალ პარუქს.

I მეფეთა (=1 სამეულის) 186 უფრო საყურადღებოა, რათგან ბქარისე-
ული ხელნაწერითა და გამოცემით იქ ნათქვამია: „განვიდოდეს ქალწულნი
როკით მიგებებად საულ მეფისა... გალობდეს და ხლდებოდეს წინწილითა სა-
ხარულისთა და ებნითა“⁸. ხოლო სქ. მუხ. ბ. № 51 A-ში სწერია: „განთ-
ეგებოდა (sic) მათ მძნობარი შემთხვევად დაეთისა... შემღერად მათ წი-
ნაშე პირათ (sic, პართა?) წინაშე მეფისა საულისა ნესტვთა და ქნართა,
ბობლნითა და წინწილითა“⁹. თარგმანის ამ ორი რუდიქიონს ერთმანეთთან
შედარება დაარწმუნებს აღამანს, რომ მძნობარი აქ პროკეესა ნიშნავს
და ეს ბერძნულითაც მტკიცდება, სადაც ნახვარია „პაე ქორეუხაე“.

ამასვე აღსატურებს მსაჭულთა 1121-ც, სადაც ნათქვამია: „მოვიდა იეფე...
და ასული მისი გამოვიდოდა შემთხვევად მისა ბობლნებითა და მძნობრე-
ბითა“¹⁰. აქაც უკანასკნელ სიტყვას ბერძნულში უდრის ქოროას, ლათი-
ნურში choris და სომხური ყაროჲ პარუქ, ე. ი. მძნობარი მოცე-
კვავეთა ვუნდსა ნიშნავს.

მაგრამ ამ ტერმინს ასეთი მნიშვნელობა მხოლოდ
თავდაპირველად პქონია, დაახლოებით მკ-11 სმდენ
ამ დროითგან მოყოლებულიც ძნობა უკვე მუსიკას
თან დაკავშირებული ჩანს. უკვე შავთელი მუსიკისა და ზე-
ირობის, ანუ უკეთ რომ ითქვას, მუსიკა-შეწყობილი მებოტებობის აღსანი-
შნავად ძნობას ხმარობს, მაგ. მას ნათქვამი აქვს:

შენადარ გიყნობს,
ოქრო-ვმად გიძნობს,
სამუსიკოთ
ზირაქისაჲ.

¹ ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

² მქცე.

³ ბაქარ.

⁴ ბაქარ და მეფეთა ს. მუხ. ბ. № 51 A-ში.

⁵ ბაქარ.

⁶ შავთელი, ადვლმუსიკა. 25, თ. მარტ. II. Дзень-срѣднѣе-одиница.

რვა-ხნის გალობა, თუ სიმღერაც შეავთელს ძნობად აქვს წოდებულ-

მათთან კრახმანი
გ ძ ნ ბ დ ე ს რვა-ყვანი,
ვერო დამპატონ
ქება ძილისა-თ.

ძნობა შეავთელისათვის უსიტყვოდ წარმოუდგენელი, ნიჟარს მარტო სიტყვათა შეთხვეით ძნობა არ განდებოდა, ამისათვის რაღაც რაღაც კლდე საჭირო, აბდულმესიას შესავალში ის ამბობს:

მეხმა შეესტო:
რა ვნახე, ვსურთ,
რომ სიტყვა შეთხვნეს
მე მისა ძნობად.

ბინცდამინც უსაკრავოდ რომ ძნობა შეუძლებელი იქნეს შეაფიოდ ჩანს ჩახრუხაძის მე-9 შესხმითგანაც, სადაც პირდაპირ ნათქვამია კლდეც:

იგივეთ დამწეს
და გმირთა მწესი
იესეს ჩისა
მით გ ძნობს ებანო.

ჩახრუხაძის მეორე შესხმაშიც აქვს ნათქვამი:

თამარ შენ გიძნობი
ასულად გაიწობ,
მზე დაუვალ
შექ-მომდინარო.

მე-3 შესხმის ბოლოშიც კი გაცხადებულია:

მწადი-რე ძნობა,
გრძელად განბრძნობა,
სამუსიკოთა
შენახხამისად.

მე-5 შესხმის დასაწყისში აღნიშნულია, რომ თუნდაც რიტორნი, ელენე სწავლულნი და მეფსალმუნეც-კი შესდგომოდენ, შენ თამარის ქებას, მარტო

ვარცა მსგავსად
ვერ გ ძნობდეს გავსად,
ფერო, ეთურსა
ელეგია სრუეებ.

1. იქვე, 193.
2. შეავთელი, აბდულმესი, 12.
3. ჩახრუხაძე, თამარიანი, I. ახ. Марр, Н., Древне-грузинские одности.
С. Петербург, 1902.
4. ჩახრუხაძე, თამარიანი, 5.
5. იქვე, 31. 14.
6. იქვე, 32. 4.

რაკი გამოირკვა, რომ ძნობა მძნობარი და მძნობა უფნდობრივობის ცნების გამოხატველი ყოფილა, ამიტომ საფიქრებელია, რომ იმავე მოსას სიტყვა იყოს, რა ძირისაც მწა-ი, რომელიც საბაჟის სამართლებრივი განმარტებით „ყანის კონა“-სა ნიშნავს. შესაძლებელია ამის გამო გვეფიქრო, რომ ძნობა ფერხულისა და ფერხისაის მსგავსი ხელჩაქედებულ „მძნობა“ რაკიისა და მძნობარი კიდევ პროკველთა გუნდის აღმწიქნელი ყოფილიყო თავდაპირველად. როგორც წყობა-საგან მწყობარი იყო ნაწილობრივ ასევე ძნობა-საგან მძნობარი და მძნობა უნდა იყოს წარმომავალი.

ზემომოყვანილი ყველა შეგალითებითან ჩანს, რომ ძნობა და მძნობარი; თუ მძნობარი უძველესს ხანაში უმოკრესად უფნდობრივობის ცნებასთან ვრფილა დაკავშირებულყო და უფრო ხარჭმუხნობრივ ცეცების ამტრულუბელთა გუნდებს ჰგულისხმობდა (6). შავტაბ, რაკი გიგელა ასეთი რაკვა ჩვეულებრივ გალობასაკრავების ავთლებით იცოდნენ. ამიტომ შეგალითებელთა გუნდის აღმწიქნელთა ცეცებულო და ამ ტერმინის მნიშვნელობა, როგორც დაერწმუნლით, შავთელს, ჩახრუხამეს და საბაჟის სწორედ ასე ესმოდათ.

თამარ მეფის პირველი ისტორიკოსის თხზულებითან ჩანს, რომ ყოველნაირი მზიარულების დროს მამინდელს საქართველოში მგოსანნი-ც იღებდენ მონაწილეობას. უმთოოდ დროს გატარებას თითქოს შინ არ ქვინდა. შავ. ამ ფერის სიტყვით, თამარის მეორე ქორწინების დროს „ყო შავ ქვეა ხმა მგოსანთა და მუშაითთა სახეობათა მჭრეტელქმენთა“. მმართველ, როდესაც თამარ მეფეს განიძის მმართველს პეტრეაკოლად ზერონა გუბართია, ამის შემდგომ „დასდევს ნაღიშ, სვეთე-სიტრევე გამოფიქმელი, სობრული იყო და შმა მგოსანთა დამომითითა“-თ.

მგოსანი ოთხთავის ქართულ თარგმანშიც ვხვდებით, სადაც მათს 9-ში ნათქვამია: „იესუ მივიდა სახლსა მის მთავრისსა, ხელა მენ მგოსანუბი და ერი აღმფოთებული“-თ. ამ ქართულ თარგმანის მგოსანი ზერმწელი ოსმალურ ჰი აღუტეს-ს, ლათინურ fibicen-სა და სომხურ *ჭიკაიორ* ფოლასარს უღრის, ე. ი. ფლიტის დამკრელს უნდა ნიშნევდეს. ჩავთბ თამარის ისტორიკოსის ცნობაში ნახმარი გამონათქვამი „ხმა მგოსანთა“ იტყიკებს, რომ მგოსანნი მის დამკრელად-ც არა არამედ მომხარე მომდეროლებად ჰყავდა ნაგულისხმეველ ცხელია, რომ ამ სიტყვას მამის ქართულად სწორედ ასეთი მნიშვნელობა ქვინა.

შავთელი-ც ამბობს, რომ საქართველოს მეფის სასახლეში შესაფერისს დროს

ამის მგოსანთა
ყო სკორობთა,
ქმანი ეხნახა
და წიწვლისა-თ.

1 ისტორიანი და ახანი * 648, 35-432.

2 იქვე, * 670, 33-460.

3 საბაჟის ოთხთავი, ოთხი ხელნაწილითან შავ თ მე წიწვლის, ვახტანგ მეფის მეფის მეფის ჩმან, ნაყ. ა. საბაჟის ნაღიშ ოთხ-ა, C.-Moscovy, 1909.

* შავთელი, ანულისქი 44.

მისი სიტყვით, თვით მას, მებოტბესაც მგოსანთა დახმარება სჭირდებოდა „ქვამს შემეწია... მუსიკ-მგოსანთა“ კრებულის¹.

მომღერალადვე გულისხმობს მგოსანს შოთა ც თავის ვეფხის ტყოსანში, მაგ. იქ ნათქვამია:

ქვამისა კარსა ამითი შირტო ზის, არ ბარგოსანი,
შეხედნა, იცნა ტარეელ, თანა ემა ჰარმაგოსანი,
ორნივე ტერფად მშლერდესს ვით იადონი მგოსანი².

ანდა კიდევ ტარეელისა და ნესტან დარეჯანის ქორწილში „მგოსანემა“ მოდგეს, ის მოდეს ვმა სიმღერისა ტყბილისა³.

როსტევიანს რომ უცხო მოყმის უცვალოდ გაქრობით გამოწვეული კმუნთა ვადიყარა, „მგოსანნი და მუშაითნი უკმეს. კპოვეს რაცა სადა“.

პირველი ორი ამონაწერიც სრულებით საკმარისია იმის დასაბუთებლად, რომ მგოსანი შ. რუსთველის დროს მართლაც მხოლოდ მოშაირე მგალობელ-მომღერალსა ნიშნავდა.

რამინისა და ვულ-ვარდის ქორწილში ვისრამიანის აღწერილობით „ყარ მგოსანთა და მუტრბთა რამინის სახელსა ზედა ძვირად სყიდვა და მოშაირეთაგან საქებართა და სალოცავთა შაირთა თქმა“-ი.

ეს სიტყვა *ყოსან* გუსანის სახით ძველ სომხურშიც არსებობდა და მომღერალისა და მუსიკოსის მნიშვნელობა ჰქონდა. Böttich-ის განმარტებით, რომელსაც *ՀԱՐ*-ის ავტორიც ემხრობა, ძველი სპარსული სიტყვაა. სახე-კრიტულად გოშა ხმასა ნიშნავს, გოშანა ხმამალა ლაპარაკს ეწოდება. ახალ სპარსულშიც არის გუჰან მომღერლის სახელად (იხ. *ՀԱՐ, Բ հատარ* გვ. 328-329).

ქართულს ამ ძველი სპარსული სიტყვისათვის თავში მიმღებობის-ფორმანტი დაურთავს მხოლოდ, დროთა განმავლობაში ამ სიტყვისათვის მნიშვნელობაც შეუცვლია. მე-12 სს-ში მანვე მგოსანი ჩვეულებრივი მომღერალის სახელი-კი არ ყოფილა, არამედ ამასთანავე საკუთარი შაირებისა და ლექსების გამომთქმელისაც.

მგოსანნი რომ სიმღერას შემოსძახებდენ, ხელში საკრაფი, მაგ. ჩანგ, ეჭირათ ხოლმე. ეს ს. ორბელიანის „სიმბრძნე-სიცრუის“ ერთი არაკითხვანაც ჩანს, სახელდობრ, ხორასნელი მეფის არაკში სხვათა შორის აღნიშნულია: „მეფე მალალთა ჩარდახთა ჯდა ნადიმად და მგოსანნი იგი იმღერდეს. ერთმან მათგანმან იცნა. (გაუბედურებული) პატრონი მისი, ქმნავილი, ატრდა და ჩანგი ხელთაგან გაგვარდა“-ი⁴.

მგოსანნი ჩვეულებრივ მამაკაცები იყვნენ, მაგრამ „მგოსანნი ქალნი“-ც ყოფილან. ხვარასნელი მეფის არაკში

¹ შ. რუსთველი, აბდულოყანი, 101.

² რუსთველი, ვეფხის-ტყოსანი: წასვლა ავთანდილისა გულანშაირით და ტყბილისა შეყრა.

³ იქვე, ქორწილი ტარეელისა და ნესტან-დარეჯანისა ფროლონისკან.

⁴ უსრამიანი, გვ. 263.

⁵ ორბელიანი, ს., სიმბრძნე-სიცრუის, გ. ლეონიძის რედაქციით, ტფ., 1928.

ს. ორბელიანი ს. ნათქვამი აქვს, რომ ერთმა გულებმა დღემდეცა ხორხინს შეფეს „სამნი ესეთნი მკოხანი ქალნი უძუნა, ვერც თვლი უმალუცესსა ნახვიდა და ვერცა ვერი უამესსი ისმენდა“-ო¹.

მე-12 ს. ქართულ მებრძობებს თხზულებებში მუსიკობაც გვხვდება ხშირად. მაგ. შავთელს თავის შესხმის ბოლოში განცხადებულ აქვს:

შესხმა-შობანი,
მუსიკობანი,
ეძუვი, ვერ ვიძლევ
თქვენ საღერობით.

თავის ნაწარმოების დასაწყისში ის ამბობს:

ვიძლევ ქებანი,
მწიფს აქ ებანი
და ვით ის დავიობ,
მე დე მუსიკობად².

მუსიკობა არსენისაც აქვს გ. შინაზონის „ხრონოღრაფის“ თარგმანი ნახმარი. სხვადასხვა ხელოვნების გამოშვონის გახეხაზე იქ ნათქვამია: „ზევს დამბადებლობითისა კელოვნებისა ითქემის მომპოვნებულად, ხოლო ჰოსიდონ შენვეთმოდურებითისა, ასკლეპოსს მკურნალობითისა და აბოლონ მუსიკობისა“-ო³. ქართული მუსიკობა ბერძნულ დედნა მუსიკოსს ბელოვენებას („მუსიკე ტექნე“-ს)⁴ უდრის.

მუსიკოსის ოსანიშნავად იოანე პეტრიწს მუსიკელს აქვს ნახმარი. ნე მესიოსის „ბუნებისათეს კაცისა“-ს თარგმანში ნათქვამია: „მუსიკელი თანამოედელა ძალის გარდაქცევათა, ვიდრემდის იგი არა მოსართონ კეთილად“-ო⁵, სიმონ „გარდაქცეულობა“ ე. ი. მკვლად მომართე, მუსიკოსის ბრალია, სანამ ის საკრავს წესიერად არ მომართავსო, რათგან ზოგს მოშუგა, ღუნედ მომართვა სჭირდება, ზოგი ძალი-ვი მსხირმანე, ძალზე ვასხიულე, დავიმული უნდა იყოსო⁶.

მე-12 ს. ძეგლებში, როგორც ნათარგმნა, ისევე ორიგინალურშიც, მუტრიბნიც გვხვდება ხშირად, შემდეგ დროინდელს თხზულებებში ხომ მუტრიბნი ყოველთვის შეხვდება მკიობელს, რათგან ყოველწარ ვარსობას სდაც სიმღერა-დაკვრა იყო სჭირო, მუტრიბნი იცოლიებლად უნდა დასწრებოდა. თვით ეს სიტყვააც ხომ არაბულად სწორედ გამოიშობა და გამამზორულებელს ნიშნავდა.

¹ ორბელიანი, ს., სიბრწყინ-სიკრესა, გვ. 2.
² შავთელი, აბეულებსია, 107 ა.
³ ნ. შინაზონის დაბეულები აქვს „დავითი, დავით“, ბერძნულ სიტყვებით ვარსებ და ახლად არ ჩანს, ზემოთყვანილი შესწორებით: მებრძობ აბობს, ბერძნულ სიტყვით (ბელონს აქვს შეესაბამე), დავად უნთი მუსიკობადო.
⁴ შავთელი, აბეულებსია, 12.
⁵ გ. ორბელიანი, ს., ხრონოღრაფი ვითე შინაზონისა, გვ. 24 ა-ბ.
⁶ B. G. Georgii Monachi Chronicon I, 33. 162.
⁷ ნე მესიოსის ემესელი, ბუნებისათეს კაცისა ხრონოღრაფი ვარსებლად ორბელიანი, ქართული ტექსტი შეისწავლა ვარსებლად ვარსებ და დავითი-ობისათეს დავითის ს. რ. ვარსებლად, ტფ., 1914, გვ. 26 ა.
⁸ გ. ორბელიანი, გვ. 36 ა-ბ.

ვისრამიანის დახასიათებით, რამინის გახელმწიფების შემდგომ მის სტატორ ქალაქსა და საბრძანებელში „ათასფერნი მუტრიბნი სხდეს... გაჩე მრავალ-ფერთა ჭმათა იმღერდეს და მათი სიმღერა უნდა რამინის საქეზარო შაირი იყო“-თ.

იმევე ვისრამიანში სწერია: ქორწილის დროს „მუტრიბთა ქმის-გან სხუი ყურთა კმა აღარ იმოდა, მფრინველნი მუტრიბნი დეს... იყო-მგოსანთა და მუტრიბთა რამინის სახელისა ზედა ძვირდ სვირდუა“.

შოთა რუსთაველს-კი მუტრიბნი და მომღერალნი ცალ-ცალკე ჰყავს დასახლებულნი, მაგ: მომღერალნი და მუტრიბნი არ იყენეს სულ-დაღებულნი“-ო¹. ფატმანის დახასიათებაშიც ჩვენს ზეგანს ნათქვამი აქვს: „მუტრიბთა და მომღერალთა მოყვარულ დეინა, მსველი“-².

ამ ორივე ადგილთაგან ჩანს, რომ შოთასთვის მუტრიბთა და მომღერალთა ერთი-და-გივე არ იყო, თუმცა-კი მის ცნობითაც მუტრიბიც მღეროდნენ. „ტარიელს წიგნში ინდოთა ზეგანადმი“ რუსთაველს აღნიშნული აქვს: „დაავდეს მღერო მუტრიბთა: „სულეთთა“-თავი ხარბან“-ო.

რა განსხვავება იყო მუტრიბთა და მომღერალს შორის რეალურად, ამ გაჩე, რომ პირველი ამათგანი არაბული სიტყვაა, მეორე კი- ნამდვილი ქართული, ამის გამორკვევას მუტრიბის ჯერც არაბული მნიშვნელობის ცნება გვშეგელს მუტრიბ არაბულად გამართბელს, გამამხარულბელს, ზეგოს-დამყვრელს, მომღერალსაცა და მოცეკვევესაც ნიშნავს. ამათგან ორი-პირველი ამ ტერმინის ძირითადი მნიშვნელობაა.

თუ გავითვალისწინებთ, რომ მე-12 ს. მომღერალი უმთავრესად უკვე სხე მკვალბელსა ნიშნავდა, შესაძლებელია გეფიქრა, რომ მუტრიბი მომღერალსაგან ეგების იმთა განსხვავდებოდა, რომ ის ერთსა-და-იმევე დროს დამჯარელიცა და მომღერალიც იყო.

თავი მეორე

ქველ მართულ მყარობაში დაცული მხარის სახელაბი

ცნობილია, რომ ქართული ვალობაცა და სიმღერაც მრავალმნიანი იყო და არის ეხლაც. თითოეულ მას: უაჭველია, თავისი სახელი უნდა ჰქონდეს. ჰქონდა კიდევაც: მუსიკის ინტორისათვის რისაკვირველია: ამის ცოდნა სჭირო: სამწუხაროდ მე-17 ს-ზე უწინარესი ძეგლები, რომლებშიც ქართული ვალობა-სიმღერის ხმების სახელები გვხვდებოდეს, ჯერ ცნობილი და გარკვეული არ არის (7). ვასოცარიან, რომ ს ა ბ ა ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ს ა კ რ ა ვ ე ბ ს ს ი მ ე ბ ი ს სა ხ ე ლ ბ ი ს გამორკვევა-აღბეჭდა-კი უცდია, მაგრამ ხმების სახელების შეტანა რატომღაც დაჰვიწყებია. არც ერთნი და არც ბ ა ნ ი მ ა ს ლ ა

¹ უსრამანი, გვ. 450;
² აქვა- გვ. 263.
³ რუსთაველი, უფლის-ტყვისანა, ამავე ტარიელის გამიწერებისა.
⁴ აქვა- მსული ავთანდალსა ფატმანსას.

ქვემოთ აღწერილი პირობები დასაშვანია, თუ მხოლოდ, რომ ასევე ეს პირობები
 არა, ვ. ა. ხომლერის მხარის თქმისა ეფუძნება. სადაც ჩატარდა მხო-
 ლედ ზილი-სათვის მიუძღვნა ყურადღება, მაგრამ მისი მნიშვნელობის
 შესახებ ბუნდოვანია: „ზილი წელი“ ეს ცნობა არის ასევე ერთი
 სახეობის ხილის სიმის განსაკუთრებული ერთი სახეობა, ზედას ჩატარდა
 სპეციალურად განხილვის დროს დავაშვებებით, ან დასაშვებია.

სამაგიეროდ ს. ბრძოლა-მან ევროპაში მოგზაურების თავის აღწერა-
 ლაში სამდენზე საუბრადღებთ: ცნობა მოსოვება, ზედა, ერთად მის აღ-
 წერაზე აქვს: „ვილობდა ერთი წელიც ეს, ერთი საშუალო და ერთი ბი-
 ლი, მაშასადამე, სამზიან გუნდში ბრძოლა-მან წელიც ესა შეიქმნა
 საშუალოცა და მისთვის ბრძოლა-მან სწავლება“.

ზილი-მარტო ევლით ამოღებულ ბევრსა და მის აღწერაზეც კი არ
 უნდათ, არამედ ს. კრავის თქმისა: „მეც სადაც იტალიაში ვიყავი
 „სტეტიუ“, რომელიც ფერზე „ერთი“ ველი უნდა „ბრძოლა“
 ასევე, რომ ზილი და ბრძოლა შეეწყო-მან სამშენებლო, ბრძოლა-მან
 დანაშაული არა აქვს, ზილი და ბრძოლა ეს სტეტიუ ცოცხალი სტეტიუს
 დასაქვინებდა, თუ შეიქმნა სტეტიუ მხოლოდ იქი მისი ვედა შეიქმნა
 „მეტომ მხელი სათქმელია, ზილი ამ ცნობაში სახელდება რომელი მის
 სახელად აქვს ქართულ დასაყოფრად სახელისმეორე წარღობა, თუ სა-
 შევლის, ლექსიონში მოგახვე მოთქმული განსაკუთრებით ზილი ერთი
 წელიც მის სახელად არის საუბრებელი“.

ქართულ სამღერის დროს მოხაზულ სხვის სახეობის ეპიგრაფიკულ
 და გრაფიკულ სხვის ლექსებში იგი შეიქმნა საერთოდ არა
 მოსოვება, ერთად მიმღერობდა კაცია დასაქვანებელი, ზილი
 შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან
 შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან

ქართულ მეფეთა მეგობრობის ამბებში და გრაფიკულ და
 აქვს აქვს:

ზილი შეიქმნა, შეიქმნა-მან
 არილი შეიქმნა-მან შეიქმნა-
 შეიქმნა-მან და იქონ
 [ზილი] ზილი შეიქმნა-მან
 შეიქმნა-მან, ზილი, იქონ
 იქონ ზილი შეიქმნა-მან
 და შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან
 შეიქმნა-მან შეიქმნა-მან

ქართულ მეგობრობის შეიქმნა-მან გუნდში, მაშასადამე, ერთი (ზილი)
 შეიქმნა-მან, იქონ (თეიმურაზ და არილი) შეიქმნა-მან, იქონ (ვახტანგ და
 იქონ) ზილი ამბობს მის, იქონი კიდევ (ზევთაბეგ, ზილი, იქონ და იქონი)
 შეიქმნა-მან ევბენედა, დასასრულ იქონ (იქონ და იქონი) შეიქმნა-მან
 შეიქმნა-მან იქონი, რომ და ვერამიშვილისაგან შეიქმნა-მან მიმღერ-
 ბის ამბებში, 28 ტომისაზე.

1. მოგზაურობა, გვ. 39.
 2. იქონ, გვ. 58.
 3. გრაფიკულ და, თ. ა. მხოლოდ სახელი ერთი ერთად იქონი
 იქონის ამბებში, 28 ტომისაზე.

რალთა გუნდი აუთო სხვადასხვა ხმისაგან ყოფილ შემდგარი.

მომღერალთა გუნდის ასეთი ხუთხმიანი შემადგენლობა რომ შემთხვევითსა და განსაკუთრებულს არის წარმოადგენდა, ამასვე ჰგონის მეორე თხზულების „ზამთრის დამარცხებისა და ზაფხულის გამარჯვების“ შემდგვი ლექსიც ამტკიცებს:

„მბობს ტორეა, გალობს ბელბული,
ტკბილად მოსძახის თეთვს გუგული,
შაშვი ამბობს ზილსა:
მსმენი ივროთბს ძილსა,
დვრინავს ქელანი,
სხვანი მფრინველნი ამბობენ ბანსა.“

ამგვარად, აქაც ერთი „ამბობს“, ერთი „გალობს“, ორი „მოსძახის“, ერთი „ამბობს ზილსა“, ბევრნი „ამბობენ ბანსა“ და ერთიც „დვრინავს“. თუ მგალობელი მფრინველების ამ თავისებურს გუნდში ის, ვინც „ამბობს“ და ვინც „გალობს“, ცალკეულ მომღერალ ხმად შეიხსნიეთ, მაშინ ეს გუნდი ზემოგანხილულზე უფრო ფართო გამოდის, რათამე ექვსი სხვადასხვა ხმისაგან შეესდგება, ხოლო, თუ მხოლოდ, ანუ მოქმელი და მგალობელი სინორიგებად არიან საგულისხმებელნი, მაშინ აქაც ხუთხმიანი გუნდი გვექმნება.

მომღერალთა ხმების სახელების შემცველი ერთი ლექსი ბესიკის მოეპოვება, რომელიც აქვე მომყავს, თუმცა იგი, ვითარცა დაციწვითა და რაილი და უკვე რუსული გავლენით („ბასისტად“) შეფერადებული, ჩვენი მზნისათვის ნაკლებადაა გამოსადეგი:

„ათის თვის, ათის“—მას ხშირად ხმობს ვაიოს,
სტეფანა უტირაციებს, შეაწყობს ტალის ხმათს,
მაიორს ზილი წილად ხედა, უსულით სულით დგამით,
ბასისტად მანჯარა გვრგვინავს ყვავის ხმით აუღალ ვაიოსზე.

ბესიკის ამ გუნდის წევრთაგან ერთი „მბობს“, ერთი „ტალის ხმას შეაწყობს“, ერთი ზილის მოქმელია და ერთიც „ბასისტად“ ანუ ბან-ყოფილა. აქ მაშასადამე ოთხი ხმისაგან შემდგარი გუნდი წარმოდგენილი.

ხმების ყველა ეს ქართული სახელები და მათი დახასიათებაც იოანე ბატონიშვილს მოეპოვება თავის ორს თხზულებაში, რომელთაგან ერთ მუსიკის უსათაურო ხელთნაწერი მოკლე სახელმძღვანელოა, მეორე ცნობარმის ნაშრომს „კალმასობა“-შია შეტანილი. ორივეში, მეტადრეკი უკანასკნელში, საყურადღებო ცნობები გვაქვს დაცული.

მუსიკის სახელმძღვანელოში იოანე ბატონიშვილი ამბობს „ქართულსა გალობასა შიდა ხმა იწვალების“ (ე. ი. იყოფს)

1 გურამიშვილი, ჯ. თხზულება-სრული კრებული, გვ. 210. ზამთრის დამარცხება და ზაფხულის გამარჯვება. § 35-37.

2 გაბაშვილი, ბესიკის, [=ბესიკი], თხზულება-სრული კრებული, მე-3 ტომი, ილ. მარამბის და ვ. თოფეროსის რედაქციით, ტფ., 1932, გვ. 78: მათი ბატონიშვილს ბ.

3 იოანე ბატონიშვილი [მუსიკის მოკლე სახელმძღვანელო], საქართველოს ზეუმის ბუნაშვირ № 2241, II, გვ. 9.

ექვსად, ესე იგი, ვსიძვეთ პირველად დაბლის ხმადი დაბალი ხმა იწვალების დერინად და დაბალი ბანად, ანუ მოძახილად. ბანად. ესე ზემოსხენებული შეადგენს სამსა, ბმეორე ესე სამსა ხმასა. შეადგენს: საშუალსა ხმასა, ანუ თქმას, ზილსა დაკრინსა¹.

მაღალი ხმა საშუალს ხმადი თქმასა შინ თვექსმეტს უკმს ხა-
რისხსა ზედა აღვალს, და უკეთუ ახმირებენ კრინსა, მაშინ შეიძლება თუ-
ხედ აღვიდეს, და ამას რომ ხმა შეუწიოს, ძველად ვისუე ქნების ეს გუ-
რად მაღალი ხმა. ვგრძოვე საშუალოდამ რომ წაშთვიდეს ძირს დაბალი
ხმა, დაიწვეს თვექსმეტსა ზედა. და, თუ მიეცემის უფრო მაღალი
დერინი და თქმაცა ესევე დაბალი იქნება, მაშინ ქმეტების რაზიცა, რომ
იქს (sic) ოცსა²-თ.

ამგვარად, იოანე ბატონიშვილის სიტყვით, ქართული
გალობი ექვსი ხმისიგან შესდგებოდეს ეს ცქსი
ხმა ორ შთავარ შეწყვიან ჩგუფად იყოფენა ამოგან ერთი
მაღალი ხმაჲ, ერთი საშუალო და ერთი დაბალი ხმა ერთ
ჩგუფს შეადგენდა: თქმა, ანუ საშუალო ხმა-ხილი დაკრინი
მეორე ჩგუფში კიდევ შედიოდა მოძახილი (ანუ „დაბალი ბ-
ნი“), ბანი და დერინი.

ქართული გალობის შესახებ „კალმასობა“-ში მოყვანილი ცნობა იოანე
ბატონიშვილს იქ აქვს ჩართული, სადაც რაჭის ერისთავის სახლში
გამართული წვეულების გამო წამოჭრილი სკიტებია და სამსახურ საუბარია
შთაბრძილი. მეთოდი კვითხეს და იოანე ხელაშვილი აძლევს განმარტებას.
იქ ნათქვამია: „კვითხა მეთოდში: რაოდენ ხმად თქმის და შეწყობილია ქარ-
თული უკმს გალობა? იო: მგალობელნი უნდა იყვნენ ექვსნი და
შეაწყობენ ეს სახედ, რომელთაც უწოდებთ: თქმაჲ, მაღალი ბანი (sic)
ანუ მოძახილი და ზილი, ბანი, დაბალი ბანი, ანუ შებ-
დუბი და დერინი. და ესე ექვსი შეთანხმებული ქმა მაშინ უფრორე
იმართება, ოდესაც თქმის „ღიღიმა მაღალანია (sic) დღესასწაულებში გა-
ლობით და მსგავსნი ამისნი, ხოლო სხვათ გალობათა შინა ქმა არს მოქმე-
ლი, მაღალი ბანი, ანუ მოძახილი, და ბანი, ანუ მოძახილი,
ხოლო, უკეთუ ამა სამთა შეგლობელთაგანი აკლიან რომელნიმე, მაშინ არა
იქნების სასამოვნოდ სასმენელად ქართული უკმს გალობა და არც ღიღი-
ნი“-თ³.

იოანე ბატონიშვილს ზემოთყვანილი მეორე ცნობა მოველ-
მხრივია საეურადლებო: პირველზე უფრო ერთკალი და შინაარსიანიც არის,
აშრიც გარკვევითა და სრულებით ნათლად არის გამოთქმული და თანაც ის

¹ ამას შეიძლება სწავთა: „ღიღიმა, დასმე ხმად და ბა“, მაგრამ ვადასტოვებ.

² ეს სიტყვა იქნა ვინაშაშვილი, მაგრამ ზოგჯერ კვლე ვინაშაშვილი.

³ სპ. შებ. ხ. № 2241 II, გვ. 10.

⁴ ეს სიტყვა სტრინოს ხეობა სწავთა, ზოგჯერ სტრინოსი უკმს ხმადი ხმა, რომე-

ლი ვადასტოვებ.

⁵ სპ. შებ. ხ. № 2241 II, გვ. 11.

⁶ ანუ შეწყობილია სტრინოსი უკმს სწავთა.

⁷ ანუ მოძახილი სტრინოსი უკმს სწავთა.

⁸ სპ. შებ. ხ. № 2170 II, გვ. 239 ა-ბ.

შეცდომათ, რომელიც ამავე მეცნიერს თავისს მუსიკის სახელმძღვანელო ტუნებლით შეჰპარვია, ვასწორებულა.

საქართველოში მგალობელთა ორგვარი გუნდი ეხილათ: ერთი „სამთა მგალობელთაგან“ ყოფილა მუშაგარო, მეორე კიდევ: გაფართოებული გუნდი ჩინს, ისეში „მგალობელნი უნდა იყვნენ ექვსნი“. ექვსი კაცისა შემდგარი გუნდი ექვსხმიანი იყო, ისევე როგორც სამი მგალობელგან შემდგარი სამხმიანი გუნდი იყო, რადგან თვითოეული მგალობელთაგანი ცალკეულს ხმას ამბობდა.

სამხმიანი გალობა-სიმღერის თქმის, ანუ ასრულების დროს ერთს მთქმელი პრემეცია, მეორეს მაღალი ბანი, ანუ მოძახილი და მესამეს ბანი, ანუ მობანი. ცხადია, რომ ამ სახელოვან მაღალი ბანი, მოძახილი და ბანი ხმების აღმნიშვნელი ტერმინებია. მთქმელი და მობანი-ვი ამ ხმების მგალობელ-მომღერელთა სახელებია: ხოლო ჩვენ, როგორც ხმების, ასევე თვით მომღერელთა ყველა მაშინდელი სახელები უნდა ვვკონდეს გამოკვლული: ისევე, როგორც ვიცით, რომ მესამე ხმას ბანი ერქვა, ხოლო მის ასრულებელს მობანი ეწოდებოდა, უნდა სხვა ხმებისა და ასრულებელთა-თავისი სახელებიც ვიცოდეთ.

თუ სამხმიანი გალობა-სიმღერის აღწერილობაში პირველი ხმის სახელი იოანე ბატონიშვილს არა ექვს, სამაგიეროდ ექვსხმიანისაში მოვეპოვა: მთქმა პრემეცია 1 ხმა და მთქმელი მის მგალობელს, თუ მომღერალს (მ), მესამე ხმას, როგორც დავრწმუნდით, ბანი, ხოლო მის ასრულებელს მობანი ეწოდებოდა. სამწუხაროდ მე-2 ხმის ორი პარალელური სახელი, მაღალი ბანი და მოძახილი გვაქვს დატული, მაგრამ მის ასრულებელს აღმნიშვნელი ტერმინი არც სამხმიანისა და არც ექვსხმიან გუნდის აღწერილობაში არ მოგვეპოვება. მეორე ხმის ორ შემთავინდელ სახელოვან მაღალი ბანი, ვითარცა მესამე ხმის სახელისაგან ნაწილობრივ, მეორე ხმის თავდაპირველი და ნამდვილი განკუთვნილობის აღმნიშვნელი არ არის, მოძახილი-ვი სწორედ მისი განსაკუთრებული სახელია.

ექვსხმიანი გუნდის მონაწილეთა ხმების სახელებზე იოანე ბატონიშვილს, როგორც დავრწმუნდით, ორგან ექვს ცნობა, მაგრამ მათ შორის საკმარის თვალსაჩინო განსხვავებაა. „კალმასობა“-ში განმარტებულია, რომ როცა „მგალობელნი უნდა იყვნენ ექვსნი“, თვითოეულ მათგანს „ქწოდებოდა თქმაღ, მაღალი ბანი (sic), ანუ მოძახილი და ზილი, ბანი, დაბალი ბანი ანუ შემდგვი და ღვრინი“. გალობა-სიმღერის სახელმძღვანელოში-კი ამავე ტარის ექვსი ხმა, როგორც დავრწმუნდით, ორ ჯგუფად ექვს გაყოფილ ორივე ჯგუფის ხმათა სახელები, რატომღაც, დაბალ ხმითგან მოყოლებული ექვს ჩამთავლილი, დაბალ ხმათა ჯგუფი იყოფა „ღვრინად და დაბალ ბანად, ანუ მოძახილად, [და] ბანად“. ხმათა მეორე ჯგუფს-კი მივიკუთვნებ „საშუალსა ხმასა ანუ თქმასა, ზილსა და კრინსა“-ო.

ამ ორ ცნობაში აღსანიშნავია უპირველესად მოძახილის მეორე, პარალელური სახელის ერთი მეორის საწინააღმდეგო განსაზღვრა: „კალმასობა“-ში ნათქვამია, „მაღალი ბანი, ანუ მოძახილი“-ო. სახელმძღვანელოში კი სწერია, „დაბალი ბანი ანუ მოძახილი“-ო. ცხადია, რომ ერთს ამ ორ გან-

მატონიშვილი იოანე ბატონიშვილს შეცდომა უნდა ჰქონდეს შე-
პარული. თუ ვაიხსენებთ, რომ „კალმასობის“ ცნობით დაბალი ბანის
შეორე სახელი მოძახილი-კი არა, არამედ შემდეგი ყოფილა და რაჟი
დაბალი ბანია იქ, როგორც თვით ამ ხმის სახელის მოხვედით მოს-
ლენელიც იყო. ბანის-ს შემდეგ ამის მოხსენებელი, ატომ ცხადი ვა-
რდა, რომ სრულებით ბუნებრივია დაბალ ბანს შეორე სახელად შე-
დგა. არქმერთა დაბალი ბანის პარალელურ სახელად მოძახილი რომ
იოანე ბატონიშვილს უნებლად შეცდომათი აქვს მოხსენებელი,
ამს თუნდაც ისიც ამტკიცებს, რომ მოძახილი, როგორც ცნობილია და
თვით მასაც „კალმასობა“-ში აქვს აღნიშნული, დაბალ ხმათა-კი არა,
არამედ მაღალ ხმათა ჯგუფს ეკუთვნის.

მაშასადამე, მოძახილის შეორე სახელი მაღალი ბან-
ყოფილა. ხოლო ვალდამ-სიმღერის სახელმძღვანელოს შემოყოველი
ცნობა დაბალ ხმათა ჯგუფის შესახებ ასე უნდა შეს-
წორდეს: ბანი, დაბალი ბანი, ანუ შემდეგი დადგონა
მაღალ ხმათა ჯგუფის სახელიც „კალმასობა“-სა და ს-
ხელმძღვანელოში საგრძობლად განსხვავდება თუ პირველ ნაშრომში თქმა
მაღალი ბანი, ანუ მოძახილი დაბალი არის დასაყდებელი,
შორე ნაშრომში, რომელშიც ხმების სახელები წინააღმდეგობა მაღ-
ლისავე მოძახელ, მწკრივად არის დაღვსებული, აღნიშნული საშუალო
ხმა-ანუ თქმა, ზილიდა კრინი.

ხმათა ამ ორ ჯგუფში საერთო სახელად შბოლოდ თქმა და ზილია,
არსებითად-კი მარტო ზილი უნდა იქნეს მიჩნეული, რათგან თქმის რა-
ობა ამ ორს ცნობაში სხვადასხვანაირად არის გან-
მარტებული. „კალმასობით“ თქმა ამ ჯგუფის პირველ ემდღეს, სის-
სახელი გამოდის, სახელმძღვანელოში-კი იოანე ბატონიშვილს უწერია ას-
წავლსა ხმას ანუ თქმას“-ო ე. ა. თქმა პირველი-კი არა, არამედ სწორედ
ხმა ყოფილა.

გურადლების ღირსია, რომ „კალმასობა“-ში კრინი დასახელებული არ
არის, სახელმძღვანელოში-კი პირველ მოძახილს სახელი არა ჩანს. რაჟი
თქმა იმავე დროს საშუალო ხმად იწოდებოდა და მაღალ ხმა ხმათა წიხის
მას, მაშასადამე, შეიქალა ადგილი სჭირია. ცხადი ხდება, რომ თქმა, უნდა კრი-
ნისა და ზილის საშუალო ხმად ვიგულისხმით. რათგან კრინი უწეროლესი ხმის
სახელი იყო, ამიტომ მაღალ ხმათა ჯგუფის მწკრივი უმაღლე-
სითგან მოყოლებული ასე უნდა დავაღვათ: 1. კრინი, 2. საშუალო
ხმა ანუ თქმა და 3. ზილი.

თუ აღმიანი შემომოყვანილს სახელებს ჩაუკვირდება, შეამჩნევს, რომ
შეორე ხმის სახელთგან საშუალო ხმა მის მწყობარში ადგილ-
შიკუთვნილობის გამომტატველია, თქმა-კი ამ ხმის და-
ნიშნულუბის გამოქვეყნებულია, რომ მას გუნდში პირველ ხმათ-
გან ბირითადი პანგის თქმა ჰქონდა დაყარებული.

დასასრულ მოძახილი-ს შესახებაც, იოანე ბატონიშვილს
„კალმასობა“-ში, სამხმინი გუნდისადა და იქსამხმინი გუნდის შესახებც ცნო-
ბაშიც, შეორე ხმის სახელად მოძახილი აქვს აღნიშნული. რაჟი
შეორე ხმა სამხმინს გუნდშიც და იქსამხმინი გუნდის მაღალ ხმათა ჯგუფშიც

რა თქმა უნდა, საშუალო ხმა არის, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ საშუალო ხმა მესამე სახელად მოძახილი უნდა ვიგულისხმოთ. (9).

უველა ზემონათქვამის შემდგომ სამხმიანი გუნდის ხმათა და დვილ სახელად უნდა კრინი, მოძახილი, ანუ თქმა და საშუალო ხმა და ბანი მივიჩნიოთ, ხოლო ექვსხმიანი გუნდის მაღალ ხმათა ჯგუფის სახელებად კრინი, მოძახილი, ანუ თქმა და ზილი ვიცნოთ, ხმათა დაბალი ჯგუფის სახელებად ბანი, დაბალი-ბანი, ანუ შემდგომი და დვრინი.

ამრიგად, ხმების მე-18 ს. მეორე ნახევარში არსებული ქართული სახელები უკვე გამორკვეული გვაქვს. მაგრამ რა ეწოდებოდა ექვს-ხუთ-ხმიანი გუნდის მონაწილე თვითეულს ხმათაგანს ამაზე უწინარეს, ამის შესახებ არს დაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება. ამის გამორკვევა ჯერჯერობით მხოლოდ ვურამიშვილის ლექსების უკვე მოყვანილი ორი ნაწყვეტის წყალობით შეიძლება. თავთავის ილაგას უკვე აღნიშნული გვექონდა, რომ ექვს-ხმიან გუნდში: ერთი ამბობს, ერთი გალობს, ერთი მოძახილს, ერთი ამბობს ზილსა, რამდენიმე, ანუ ბევრიც კი ამბობენ ბანს და დასასრულ ერთიც დვრინავს. ხუთხმიან გუნდშიც კი: ერთი მღერის, 2 მოძახილს, 2 ზილს ამბობს, 4 ბანს ეუბნებიან და 2 დვრინევენ. ადამიანი დარწმუნდება, რომ 5-ხმიანსაც და 6-ხმიანს გუნდშიც უეჭველად უნდა ყოფილიყო თითო-თითო მაგალობელი, თუ მომღერალი მაინც, რომელიც გან ზოგი მოსძახიოდა, ზოგი ზილს, ანდა ბანსა ამბობდა, თუ დვრინავდა.

ცხადია, რომ იმ ხმას, რომელიც მოსძახიოდა, მაშინაც სახელად მოძახილი ერქმეოდა და ვინც დვრინავდა, იმას დვრინის მთქმელი უნდა სწოდებოდა. ამნაირადვე ცხადი ხდება, რომ ხმების სახელებად მე-18 ს. დამდევსაც ზილი და ბანიც ყოფილა.

დ. ვურამიშვილის ლექსებითგან ამოღებული ნაწყვეტების დასახელებით ხმათა გუნდში მაშინდელი თანამიმდევრობის გამორკვევაც შეიძლება. 1. „ამბობს“, 2. „გალობს“, ან „მღერის“, 3. მოძახილი, 4. ზილი, 5. ბანი და 6. დვრინი ყოფილა ექვსხმიანს გუნდში და 1. „მღერის“, 2. მოძახილი, 3. ზილი, 4. ბანი და 5. დვრინი ხუთხმიანს გუნდში.

თავი მესამე

მე-19 ს. და მე-20 ს. ხალხში შეჩინილი ხმების სახელები

იოანე ბატონიშვილის შემდგომ ქართულ ვალობა-სიმღერას, დ. მასა ბელს ვარდა, არაეინ შეჰხებია. დ. მაჩაბელიც ქართულ ვალობას ექვსხმიანად სთვლიდა: „ქართულსა ვალობასა შეადგენენ ექვსნი ძალინი, ანუ ხმანი: ა) თქმა, ბ) მაღალი ბანი, ანუ მოძახილი, გ) ბანი, დ) დვრინი, ე) ზილი და ვ) კრინი. ხოლო დღეს ყოველსა საქართულში ვალობენ სამს ხმად: თქმად, მოძახილად და ბანად.

ჩადგან აღარ არიან სრულნი მგალობელნი და სამთა უკანსკნულია ხმად მწე-
ლა შეწყობად“-ო!

ქართულს ექვს-ხმიანს გალობაში ხმათა განკუთვნილობა და ურთიერთ-
შორისი დამოკიდებულება დ. მაჩიბელს ასე აქვს განმარტებული: „ქართული
გალობა იგალობების ესრეთ: თქმა იწყებს, მაღალი ბანი მოძახის, ბანი უმა-
ნებს და აცემიერებს თქმას მოძახილთან, ღვრინი გრგვენავს და ატყუებს ერ-
თად სამთავე. ზოლი თქმასა და მაღალ ბანს შუა საბუჯლს წმიდას ხმად მოს-
დევს, ადგილ-ადგილ მოქმელს, ხოლო კრინი ხმას აწევ-დაწვევისა, გაგდების
და განციდურების დროს ძალიან წმიდას ხმას შეეწმასტნის მთელს გალობას
ხმასა და ხანზედ იქ, სადაცა აქვს ალაგი მას შეეწმასტნისა“-ო!

ხმათა მოძრაობა, პანგის მთელ ხმას ვარდა, გალობა-სიმღერაში არც-
ბოთად ორნარი თვისებისაა: ან ძირითად ქანჯზე დამოკიდებულ, ანდა თო-
ვისი დამოუკიდებელი მიმდინარეობა აქვს ხოლმე. ხმათა მოძრაობის ეს-თე-
ის ხასიათი უმთავრესად იმ გარემოებით ახსენება, თუ ღვთაოებულს მთავანს
გალობასა თუ სიმღერაში სახელდობრ რა დანიშნულება ჰქონდა დაკისრე-
ბული. ამიტომაც არის, რომ ხმების სახელები სწორედ დანიშნულების მა-
რუწყებელია. მაგ. პირველ ხმას თქმა და მის ახსრულებულს მოქმელი
ამტომ ეწოდება, რომ ის პანგს აშბობს, მღერის. დანარჩენ ხმებს-კი სხვა და-
ნიშნულება ჰქონდათ და აქვთ ნაწილობრივ ეხლაც, მაგ. მაღალი ბანი
პანგის მოქმელს „მოძახის“, ხოლო ზოლი „თქმას“, ე. ი. პანგის
მოქმელს, „და მაღალ ბანს (ანუ მოძახილს) შუა“, ზოგან-კი „ადგილ-ადგილ
მოქმელს“-აც წმინდა „ხმად მისდევს“-რასაცყრელია ბანიც „უმა-
ნებს“-ო. ამნაირად, პანგის მოქმელ ხმას ვარდა, დანარჩენ სამ ხმას მოვა-
ლუობად, ან მოძახება, ან მიდევნება, ან და შედარება, ე. ი. ძირი-
თადი ხმის აყოლება ჰქონდა, მაშასადამე ამ სამი ხმის მოძრაობა
პანგის მოძრაობაზე იყო დამოკიდებულა.

სულ სხვა თვისებისა იყო კრინის ხმის მიმდინარეობა, რატონ გალობა-
სიმღერის მთელ თხზულში ხმის აწევ-დაწვევა ხან ხმის განკო-
დურება და განგდება-შეეწმასტნა, ე. ი. შექსოვა შეადგენდა
სწორედ ამ ხმის დამახასიათებელ თვისებურებას. ცხადია, რომ კრინის
ხმის მოძრაობა, სხვა ყველა ხმებთან შედარებით,
უფრო თავის უფალი ყოფილა.

ბევრდაბერ მიძახვა-მიდევნებისაგან განსხვავდება, რასაცყრელია, ხმის
აწევ-დაწვევა, ე. ი. აღმაღლება მოძრაობა, თქმაც ხმის აწევ-დაწვევა შე-
საძლებელია მიძახვა-მიდევნების დროსაც იყოს და არის კიდევაც მეტრამ
ხმის განკოდურება უკვე გალობა-სიმღერის შემსრულებელ ხმათაგან
ერთერთის, ან რამდენიმის ხმის დამოუკიდებელი, თავისუფალი მოძრაობის
გამომხატველია. ხმის განგდება და ხმის შეეწმასტნა გალობა-
სიმღერის მუსიკალური ქსოვილის დამახასიათებელი ტარიონება. ამ ვარჯ-
შივებს უკვე თვით ამ სიტყვების პირველით მნიშვნელობაც სრულ სიტყ-
ვით შედგენებს. ისევე, როგორც ქსოვილის ქსელში სხედით ძივის გატო-
რებას ვაგდება ეწოდება და შეეწმასტნა შეგრება-შემაყრებას ნიშნულია. აქვე-

1. მაჩიბელი, დავით, ქართველი მწერის, კრები, 1953, ნაბი, 33-35

2. ქვე, 33, 34.

31. ი. კახიანიძე, ტ. 31

რადვე ხმის განგდება და შეწყმასუნა ვალობას-იმღერას ხმათა ქსოვილში, ნაქსოვში და ტანებულ-ჩიქსოვილ-სახეებში სხვაგვარად, შექმამკობელ-შემფერადებელ-ფიგურაციების გამოყვანის აღმნიშვნელია.

მაგრამ ხმები თავიანთ დანიშნულებას სხვადასხვა გზით ასრულებდნენ ხმათა ერთი ჯგუფი, მაგ. მოძახილი, ანუ შაღალი ბანი, ზილი და ბანი, როგორც ღებრქმუნდით, ძირითადად მისდევდნენ, ბანი ამასთანავე შეკავშირებულს მოძახილთან-ათ, ისევე როგორც „ღვრინი“ ახვევს ერთად სამთავს-ო, ე, ი, თქმას, მოძახილსა და ბანს. მაშასადამე, დ. მაჩაბელს ბანისა და ღვრინის დანიშნულებად ხმათა შეკავშირება მიაჩნდა.

დ. მაჩაბლის აგვან ნახმარს გამოწვევებებს შორის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია „მიძახეა“ და ხმა „მისძახის“; „შაღალი ბანი მისძახის“ დამწყებს, ანუ მოქმედებს. ამ განმარტებითგან ირკვევა, რომ დ. მაჩაბლის წარმოდგენით ჰანგს თქმა და დამწყები ამბობდა, საშუალო ხმა-კი მას მხოლოდ მისძახის, მიჰყვებაო, მაშასადამე, მას დამხმარე დანიშნულების ხმად სთვლიდა, მიმძახნელი იყო. ამასვე ამ ხმის პარალელური სახელი შაღალი ბანი-ც ამეღავენებს, რათგან იგი უკვე გარკვევით ბანად იწოდება. მართალია, მას თავისი საკუთარი სახელი მოძახილიც აქვს, მაგრამ მაინც იგი ჰანგის მოქმედო-ვი არ არის, არამედ მხოლოდ მოძახე, ჩვეულებრივი ბანისაგან ამ კონცეფციით დანიშნულებით-კი არა, არამედ შარტო ხმის სიმალლით განსხვავდება-ის შაღალი ბანი.

ამგვარად, დ. მაჩაბლისათვის მოძახილი მხოლოდ მეორე ხმა ი, რომელიც ჰანგის მოქმედს, პირველ ხმას, მიჰყვება, „მისძახის“, როგორც ჩანს, ვერ ამჩნევდა იმ-საგულისხმო გარემოებას, რომ ამ საშუალო ხმის საკუთარი სახელი მაინც მოძახილი-კი არ იყო, არამედ მოძახილი თავისს ზემომთყვანილს განმარტებაში თითქოს დაჰვიწყებდა, რომ ქართულ-საგალობელ-სიმღერების მრავალრიცხოვანს ჯგუფში მოძახილი ჰანგს ამსრულებელი თქმის-მხოლოდ უბრალო მიმძახნელი-კი არ არის, არამედ სწორედ თვით არის ჰანგის მოქმედი. ამიტომაც ამ ხმის ასეთ შემთხვევაში სულ სხვა დანიშნულება ჰქონდა, ვიდრე მას საშუალო ხმისათვის მიუთვინებულ-აქვს, და ასეთ შემთხვევაში არც იმის თქმა შეიძლებოდა, რომ დამწყებსა და მოქმედს „მისძახის“.

ზემოაღნიშნულითგან ცხადი გახდება, რომ მოძახილი და მიძახილი, მოსძახის და მიძახის ერთისა-კი არა, არამედ სულ სხვა დასხვა ცნებებისა და ხმათა დანიშნულების გამოშვებულ სიტყვებად და ტერმინებად უნდა მივიჩნიოთ. მოძახილი და მომძახნელი თუ მთავარი ჰანგის თქმისა და მოქმედის სახელია, მიძახილი და მიმძახნელი შაღალი შებანებისა და შეშბანებლის აღმნიშვნელია. ე. ი. უდრის იმას, რასაც თანამედროვე მუსიკისმცოდნეობაში ტერმინი stopa-ს უწოდებენ.

და არაყი შეიკლსაც აქვს თავის ნაზრამში დასაყუდო საქართველოს ხალხური სიმღერა“ ხმების ქართული სახელები მოგვანო და მისი ცნობით აღმოკავლეთ საქართველოში პირველი ხმა, მოძახილი და ბანი ეწოდება, დასაყუდო საქართველოში-ყი პირველი ხმა, ანუ დამწყებია-ბანი, ანუ მოძახილი საყუდესიოში, საეროში-ყი ამას ვარდა კრიმინალური და გამაჯივანო, ხოლო მესამე ხმას ბანი, ანუ დამბალი ბანიო.

ძველი ქართული ძეგლებითან და მე-19 ს. წყაროებთან ამოკრებული ცნობების ვანხილებისა და ამისდა მიხედვით ხმების რველი ქართული სახელების გამოკრევის შემდგომ, უნდა ხალხში დაცული გარდობა და მამობათაგან ნაანდერძევი ცოდნაც გვეჩინდეს ვითყლისწინებულა და გამოყენებულა: იქ, უეჭველია, არაერთი საყურადღებო ტერმინი და ცნობა შეგვეძლება ეს ცნობები ჩემი შედგენილი ინსტრუქციისდა მიხედვით იყო 1933 წ. ზაფხულში მთელ საქართველოში შეგროვებულა, და მთლიან საქართველოს პინარეწველობისა და ხელისნობის ისტორიის მისაღებში გამოქვეყნდება. აქა მოყვანილი მექნება მხოლოდ ჩვენივე საყუდისში და გამოსაღო ცნობები.

ს. მარტყოფის მცხოვრებს მომწერალ მიქვს, დავრანტი (82 წლის) და ნიკოლოზ (78 წლის) ბეჯანიშვილებს თანებ ვეუდესიოლისა-ვის უთქვამთ: „პირველ ხმას მქვიან კრინი, გეორგი, დერი (სს) და მესამეს-ბანი, არის მაღალი და დამბალი ბანიო“. ამ ცნობაში საყურადღებოა, რომ პირველი ხმის სახელი კრინი სკოლაში ხალხში შემდეგ საყუდისშია, რომ ითანე ბატონიშვილის ცნობა მიხედვით ჩვენი თეთრულად გამოთქმული მოსაზრება მაღალი და დამბალი ბანების სახელებს არსებობაზე მტკიცდება, „დვინი“ უეჭველია დვრანია, მარამ შეყუდით მეორე ხმის სახელად არის მიჩნეულა, როდესაც ნამდვილად დამბალი ბანის, ე. ი. მეორე ბანის სახელი იყო. უცნაურია, რომ მოძახილის სახელ დამწყებობა განსაკუთრებით საყურადღებოა, რომ ძმებს ბეჯანიშვილებს კრინ-ხშირანი ვუნდო აქვთ ნიკოლოზისმეცო ჩვენი ბანიო სამხმინის მაგაერო.

ს. ცბრუვეთის (ხვმო იმერეთი) მცხოვრებს, 74 წ. ნესტორ წერეთელს ბაბო წერეთლისათვის ძველ სიმღერაზე შემდეგ ვამწა: „საყოლო ღველად დამწყობილი სიმღერა იყოდენ, ხლა რო არის ახალი ხმები, ასე არ იყოდენ ერთი დამწყებია იყო დერთა მოძახილი ბანი შეიძლება და ბეჯრს ვაქვამა“ო.

ძველად გავრცელებულ სიმღერებს სპობელის შემდგომ, ნესტორ წერეთელს ნათქვამი აქვს: ყველა ამ სიმღერებს სულ სამი ხმა უნდა. მარტო ძლის პირებში იყოდენ ხოლმე: მეორე ხმა დვრინი (დამბალი ბანი), დვრინი უნდა კოდას, სესულიგრო ვალო ბას“ო.

† არაკიანი, ე. ი. (—მატაი —არაქიანი); Народная песня Западной Грузии (Имеретин), с приложением из статьи в журнале «Сборник этнографических фотোগрафий», Москва, 1908, № 29.

ს. საქართველოს პინარეწველობისა და ხელისნობის ისტორიის მისაღები.
 * იქვე.
 * იქვე.

ამავე მოხუცის განმარტებით „ძალიან წვრილ ხმას ქვია კრინი. გუ-
რულ სიმღერაში ლექსს ვინც ამბობს, იმას ქვია გამყივეანი“-ო!

ნესტორ წერეთლის ცნობით, ზემო იმერეთში შემდეგი სიმღერები ყო-
ფილა ძველად გავრცელებული: მუ შური, ბატონების ნანანა, ვე-
ფხისტყაოსნის სიმღერა „ნახეს უცხო მოყმე ვინმე“,
„პარანანინანო, პარანანინა“ და „ძლისპირები“?

ამათგან „მუ შური“, ამავე მომთხრობელის სიტყვით, „ხალხმა იცის...
ხენის დროს: სამი ხმა მღერის—ბანი, მოძახილი და დამ-
წყებო“. ხოლო მეს დროს იციან ძახილი «ჰეკ! ჰოკ! ჰეკა, ჰოკა! ჰეკ, ჰოკ!
ჰეკა, ჰოკა!» ყველა ერთად იძახის ხოლმე და თან მკიანა“?

„ბატონების ნანანა“ ზემო იმერეთშიც ქალების სიმღერა იხე-
რომ „მარტო მღერის ხოლმე გამომლოცავი“, მაგრამ „შეიძლება სხე-
ბიც იყვნენ. სამი ხმა მღერის ხოლმე: პირველი, მოძახილი
და ბანა“-ო! სამწუხაროდ, წერეთელს აღნიშნული არა აქვს, რომელ ამ
სამ ხმათაგანს მღერის ხოლმე გამომლოცავი მაშინ, როდესაც მარ-
ტო მღერის და იმ შემთხვევაში, როცა სამ ხმაზე ამბობენ ხოლმე,
ცხადია, რომ ბანზე ფიქრიც-კი არ შეიძლება, და საკითხი შესაძლებელია მხო-
ლოდ პირველ ორ ხმაზე, ე. ი. დამწყებსა და მოძახილზე იყოს.

„ძლისპირები“, ნესტორ წერეთლის ცნობით, „ხალხმა არ იცოდა
ხოლმე, თავადანაურობაშიც ზოგიერთმა იცოდა მამაპაიდან ნასწავლი“-
იმისდა მიუხედავად, რომ „ძლისპირები სულ წმინდანზე იყო ხოლმე...—ეკლე-
სიებში მაინც არ მღეროდნენ“, არამედ „საერო გალობა იყო“-ო. ამ „ძლის-
პირების“ გალობის დროს ოთხი ხმა ყოფილი სპიროს
შეოთხედ დვრიანი, ანუ „დაბალი ბანი“ ერთვოდაო.

ნესტორ წერეთელი ამბობს, რომ „ძლისპირებს ჩემ დროს არაფერ სე-
რაზე არ მღეროდნენ, ისე გალობდნენ“, ხოლო „ისე სხვა სიმღერებს ჩონ
გურზე ამღერებდნენ ხოლმე“-ო.

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ ზემოიმერეთშიც ჩვეულებრივ სამხმანი
სიმღერა სკოდნიათ და მხოლოდ სძლისპირებსა და სასულიერო გალობაში
ვმატებოდა მეოთხე ხმა. ამასთანავე საგულისხმოა, რომ სამხმიანს სიმღერებ-
ში მომღერალთა რიცხობრივი განაწილება თანასწორი-კი არ იყო, არამედ
პირველსა და მეორე ხმას თითო მომღერალი ამბობდა, მესამე ხმის მოქმედი
შებანე-კი შესაძლებელია ბევრი ყოფილიყო ეს გარემოება დ. გურამი-
შვილის ზემომოყვანილი ცნობებითგანაც ჩანს (იხ. გვ. 140), დ. ი. აყ-
შვილისა ც აქვს შენიშნული და აღნიშნული, შემდეგ ამ საყურადღებო მო-
ღენის შესახებ სავანგებოდ გვექნება საუბარი.

სამხმნიანი გუნდის მონაწილეთაგან, ნესტორ წერეთლის
ცნობითაც, ერთს დამწყები ეწოდებოდა, ერთს მოძახილი და მესა-
მეს კიდევ ბანი. ოთხხმიანს სიმღერებში ემატებოდა დვრიანი, რომ
მელსაც დაბალი ბანი-ც რქმევია სახელად. ამ ხმათაგან რომელი პირ-

- 1 მახალეზა,
- 2 იქვე,
- 3 იქვე,
- 4 იქვე,
- 5 იქვე,
- 6 იქვე.

ველ ხმად ითვლებოდა და რომელი მეორედ, ნ. წერეთლის იმ ცნობიდან
ნაწი, სადაც „ბატონების ნაწინა“-ზეა საუბარი: მას „სამი ხმა შეე-
რის: პირველი, მოძახილი და ბანი“-ო. ცხადია, რომ პირველ
ხმად აქ დამწყები იგულისხმება, მოძახილი-კი მეორეა.

გამოურკვეველია კრინის რაობა და რიგობითი ადგილ გუნდში, აქც
ის სიანს, სამხიან გუნდის წევრი იყო, თუ უფრო მკვალებიანის. ესლიან
წერალ ხმა“-დ მისი დახასიათება გვაფიქრებინებს, რომ კრინი დამწყების
პარალელურ სახელად არ უნდა იყოს ნაგულისხმევი. მაშასადამე კრინი დამ-
წყებზე უწვრილესი ხმის სახელი ყოფილა და ამიტომაც ცხადი ხდება, რომ
ოთხხმიან სიმღერა-გალობას ვარდა ზემოიშერეთითაც ზედახიანაც სკოდნითაც
გამოსარკვევია მხოლოდ, თუ კრინი რა სიმღერა-გალობაში იმტებოდა და
სახელდობრ რა მოვალეობა ჰქონდა მას გუნდში დაკისრებულა.

ნესტორ წერეთლისაგან დამწყებისა და მოძახილისათვის ნაგულისხმევე
გუნდში რიგობითს მიკუთვნილობას ვარდა, ზემო იშერეთითანვე სავრძნობ-
ლად განსხვავებული ცნობაც მოგვეპოვება. ამ მხრივ საყურადღებოა ექიმ
ვასილ წერეთლისა და მისი ასულის ბაბო წერეთლის ცნო-
ბები იმის შესახებ, თუ როგორ მღეროდნენ სხვადასხვა საგალობელ-სიმღე-
რებს. ვ. წერეთლის სიტყვით:

1. „მუშურს იმღერიან თიხნის დროს, ორგვარი მუშურია:
კრძელი და მოკლე. იწყებს პირველი ხმა, მთელი, მიჰყე-
ბიან მეორე და ბანი, ბანს ბევრი ამბობს, პირველსა და
მეორეს-კი უმთავრესად თითო-თითო, თუმცა შეიძლება რამ-
დენიმეცად სიტყვას“-ო.

2. „დილა და დილა, ჰი დილა, დილა,
ბარნანი ნანო ბარნანია...
ნახეს უცხო შოყმე ვინმე“-ო.

ეს სიმღერაც სამ ხმაზე იმღერება: იწყებს დაბალი ხმა, მი-
ყვება მოძახილი, მთელი და ბანი. იმღერება იმავე წესით, რო-
გორც სხვა სიმღერები: ბანი მეტი, პირველი და მეორე ან თითო, ან რამდენ-
იმე, უფრო წესი იყო, რომ თითოს ეტყვა“-ო.

3. „ყარანვი ყანაშია შეტევი ვასუქებულადო...
ფრანგული ცულა ვაქრებზე ვარანვის
ქანგრზე“-ო.

ამ „ყარანვი“-საც „იწყებს დაბალი მერე მოძახილი და ბანი,
ბანი ბევრი, პირველი და მოძახილი თითო, ან რამდენიმე“-ო.

4. სიმღერას „პოდამ მანდ რომ ქალი დავრქვარბე, აქა
იხალციხესა“ აგრეთვე „მღეროდნენ სამ ხმად: იწყებს დაბალი
ხმა, მას მისდევს მეორე, მოძახილი და ბანი. აქაც ბანს რამდენიმე
ამბობს, პირველსა და მეორეს უმთავრესად თითო“-ო.

5. „ნაწინა: ჯამ ბატონების დედისა უდგვი იქროს
ქვანო, იწყებს დაბალი ხმა, მას მიჰყვებიან მეორე, მთელი
და ბანი, თითოეულ ხმას ზოგჯერ თითო მომღერალი ამბობს, ზოგჯერ ორ-
ორი, ან სამ-სამი. დიდი გუნდი არ უნდა შემდგარიყო, რადგანაც ნახი და მე-
ლოდიური საგალობელია. უმთავრესად მღერიან ქალები ცალკე მომღე-
რობდნენ“-ო.

1 მთლიანობა.
2 მკვება.

რალი თითქმის ყოველთვის დაბალ ხმაზე ამბობს ნა-
ნიანას, ე. ი. დამწყებების ხმაზე და არა მოძახილისა.

6. „ლდგომის დღესამწაულზე მღეროდენ: ქრისტე აღდგა გო-
ხაროდენ, გიხაროდენ“ სამ ხმად: იწყებდა მაღალი ხმა, შემდეგ
მოჰყვებოდა მეორე და ბანი, ბანს ბევრი ამბობდა, პირველსა და მეორეს
თითო-თითო, ან რამდენიმე, მღეროდენ და თან ცვაკვადენ
წრის გარშემო. წრის ხან ერთი წყება იმღერებდა,
ხან მეორე: ერთმანეთს შეენაცვლებოდენ ხოლმე.

7. ამგზავრული „დიდი დელით დელი“-ში, რომელსაც
„ხოცვარ ლხინშიაც მღეროდენ, მეორე ხმა უფრო მაღალია
პირველზე, ბანს ბევრი ამბობს“-ო.

ბაბო წერეთელს ცნობაში ნათქვამი აქვს: „მამიდა ჩემი (კრან
წერეთელი) ბატარაობისას მასწავლიდა სიმღერებს «ნანიანას», «ნახეს უცხო
მოყვე ვინმე», «მანდ რომ ქალი დივიკარგე» და მახსოვს, რომ ამბობდა: ქა-
თულ სიმღერაში პირველი, მოძახილი და ბანი აბოლოს ერ-
თად უნდა მტვიდნენო», ე. ი. ბოლოს ერთ ხმაზე უნდა დამთავ-
დნენო. თუ გუნდი მღერის, ჭერ ერთი მხარე იწყებს და
მეორე მოძახილს ეუზნება და ასე ენაცვლებიან ერთი-
მეორესა.

ამას გარდა „საცვაკვასი, სუფრულსა და მხედრულ სიმ-
ღერებში დამწყები არასოდეს არ უცდის სიმღერის გათავებას: გუნდი
რომ ათაყვებს, დამწყები თითქოს შეიჭრება მის ხმებ-
ში და სწორედ გათავების მომენტში იწყებს ხოლმე.
მახსოვს, ამგვარად გვასწავლიდა «კახურ სუფრულსა», ხალხურ აბე-
სალომ და ვთერსა, «ცაჩგალი და გოგონასა», და მრავალ სხვა
სიმღერას“-ო.

მე. გ. წერეთლის ცნობით, „ძლისპირებს ვაღობდენ პირ-
ველი ხმა (უფრო მაღალი) და მას მიჰყვებიან მეორე ხმა
(პირველზე უფრო დაბალი) და ბანი. თითოეულ ხმას ჰე-
ლობს მხოლოდ თითო კაცი, როგორც საცვლესიო საგალობელის დროს“-ო.

მე. ვასილ წერეთლის სიტყვით, „წინათ ძლისპირების ყოფნა
შინაური აღზრდის ერთ-ერთ პირობად მიაჩნდათ და ამ შინით მე და ჩემი
ბიძაშვილები (ნესტორ და ილარიონ წერეთლები) საცვილურად მიგვაბრუნეს
მასწავლებელს, ვინმე სვარელ მგალობელს (ს. სვარი ჩვენი სოფლის გვერდით
მდებარეობს), ძლისპირებს ეკლესიაში არ ამბობდენ და ლხინში-კი ხშირად“-ო.

უმასწავლობაში შესწავლილ ძლისპირებმოგან, რომელთაც ერისკაცობა ა-
ბობდა ხოლმე ლხინში, მე. ვ. წერეთელს მხოლოდ ოთხიდა ახსოვს, მათგანაც
მართლ დამაწყისი სიტყვები-და აგინდებია. სახელდობრ:

1. ამერცხალო მშვენიერო, თადონო პატროსანო
მტრედო ფრთა-ოქროვიანო და გვრიტო ხმა-ტკბილო
უდაბნოსის მოყვარეო და უდაბნო-სა მორჩო“ (მეტი
აღარ მახსოვს).

მ. ვ. ვასილუძე: ბაბო წერეთლის ნანიანა

მ. ი. ვა

მ. ი. ვა

2. „ზღვა მეწამული ქვერთხბიან განაკით“ (ფანატური ან
ველიანობა).

3. „სეიშონ მოხუცებულნი...“ (ფარ მახსოვს).

4. „შენ ხარ ვენახი“ დასხვათ.

ამ ვ. წერეთლის ცნობით; მის უმაწილობის დროს მღვდლან მუხის.
„ღღა და დიღა, პიი დიღა; დიღა-ს. „პი, და მანდ რომ ქალი დიღა-
კარა. აქ ვარ ახალციხესა“, „ყარნევი ყანაშია მუტლ ხსიანებულნი“,
მესავერულს „ღღა დღღა დღღა“ს, ბატონების, ნანანს, ადგილის საყე-
ვეთ სიმღერას „ქრისტე აღდგა, ვახაროდენ, ვახაროდენ“!

ამ ზემოთქმულ ცნობების გაცემა მეოთხეულისთვის ადვილი არ იქნე-
ბა მეც დიღასს ზემომოყვანილი მოთხრობის რეალური მნიშვნელობის გაცე-
ბა მიხვლდებოდა. ამ შონათხრობის ვაგებებს ის ვარჯიშობა
აინელაბს, რომ იქ მოძახილს მუტულეებრივისაგან გან-
სხვავებულნი მწამუნელთა აქვს თუ ჩვეულებრივ
მოძახილი საშუალო ხმის სახელთა. ამ ზემომოქმულს
ცნობებში მოძახილი პირველთ მოძახილზე უფრო
წაღალი ხმის სახელად ირის ქვეულთ ეს განმარტება ცხ-
ფად ჩანს იმ განმარტებითგან, რომელთაც სიმღერებში ხმათა განწილდებში
სუბაბი: „იწყებს დაბალი ხმა, მიყვება (ანუ მოსდევს) მაშაბლი და ბანო-თ,
ნათქვამთა ყველაგან. თუ ვაითოფლისწინებთ, რომ მსჯელობა სიმშიამ სიმღე-
რებზეა, მაშინ უფრობედი ვახდებთ, რომ მოძახლი მაინცდამაინც დაბალ
ხმად არ არის ნაკულისხმევი, რათგან დაბალი ხმა ეწეღან ცალკე დასაბუ-
ღებელი რაკი ბანი მესამე ხმათა სიმღერის დაწყებს ხმს დაბალი ხმა
წილდება, რომლადაც რასაკვირველია ბანი უფრობედი წავლსხმევი
ფრთ, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ დაბალი ხმა ზემომოქმულთა
საშუალო ხმის აფშინიშენელი უფროდეს მოძახილთა
პირველთ დაბალს, ანუ საშუალო ხმაზე უფრო მაღალს
წეაბლი ხმის სახელად ირის ქვეულთ ამ განმარტების სის-
წორის თვით ვ. წერეთლის ის სიტყვებთც ახელავებენ, სადაც ნანანაზე ნა-
წეამთა „იწყებს დაბალი ხმა, ვა. ვა. საშუალო ხმა და მას მოძ-
ხეობიან მეოთხე (მაღალი) და ბანო-თ ხელი ადიღა და ბ-
ღა-ზე სწერის, რომ „იწყებს დაბალი ხმა მიყვება მოძ-
ხილი (მაღალი) და ბანო-თ. მაშაბლი, მოძახილი ირისვე შე-
ხვევაშია დაბალი და ირის წილდებულთ.

მოძახილი ამ ზემომოქმულ ცნობაში ახდენად ხმის
სახელად არ მოჩანს, რამდენადაც ვერხვების სინო-
ნიმად ირის ქვეულთ ეს ირევეთ კონა წერეთლის განმარტებითგან,
რომ მონაცვლიობით წარმოსათქმელ ორგუნდოვან სიმღერებში აქვრ ერთთ
რომ ვახარე იწყებს და მეოთხე მოძახილს ეუბნება. მერამ ვა-
რჯე იწყებს და პირველი მოძახილს ეუბნება-თ ამ
გმონათქვამი „მოძახილს ეუბნება“ ჩვეულებრივს ბანს ეუბნებას
უღრის.

ზემოაღნიშნულის შემდგომ წერეთლების მოთხრობის ზინარის უფ-
დასავები ვახდება: სიმღერას უმეტესად საშუალო ხმა იწყ-

1. მასალები: ბაბო წერეთლის ჩანაწერი

ყებს და ჰანგსაც ისევე ამბობს. აქ ზემოთმეტრულად მას დაბალი ხმა და დამწყები ეწოდება, რაც მას შემდგომ კიდევ საშუალო ხმაზე უფრო წერილ ხმას ზემოთმეტრულად მოძახილს უწოდებენ. მის პარალელურ სახელად მაღალიც არის.

ზემოთმეტრული ცნობების სისწორით ვასაგებად, უნდა გათვალისწინებულ იქნას, რომ თანამედროვე წარმოდგენით ყველაზე წერილ ხმა პირველ ხმად ითვლება, ხოლო პირველზე უფრო დაბალი მეორე ხმა ეწოდება, ზემოთმეტრულში პირველ ხმად ჰანგის დამწყები და ამსრულლებულია მიჩნეული, ე. ი. საშუალო, ანუ დაბალი ხმა, რომელსაც დამწყებიც ჰქვია, იმაზე წერილი ხმა-კი, რომელსაც ზემოთმეტრულში მოძახილს ეძახიან. მეორე ხმად ითვლება. როგორც შემდგომი დავრწმუნდებით, აქ მრავალხმიანობის თანდათან განვითარების ძველი ანარეკლია დაცული.

საყურადღებოა ის ვარაუზი, რომ ერთი-და-იმევე თემის, ერთი-და-იმევე მასწავლებლის მსჯელობა ორ მოწაფეს დამწყებისა და მოძახილის რეალური მნიშვნელობა ასე განსხვავებულად აქვთ განმარტებული და, თუ ერთისათვის (ბ. წერეთლისათვის) დამწყები პირველის, ხოლო მოძახილი მეორე ხმის სახელება, ე. წერეთლისათვის დამწყები დაბალი ხმის სახელია, მოძახილი-კი მაღალი ხმისა. შესაძლებელია აღაშინო ეგონოს, რომ აქ ერთს მათგანს ხმათა ნამდვილი სახელები დავრწმუნებული და ამის გამო ცნობაც არეული უნდა ჰქონდეს. მაგრამ, როგორც შემდგომი დავრწმუნდით, ამის მიზეზი სულ სხვაა.

ბაბო წერეთლის ცნობაში საყურადღებოა დაკვირვება, რომ ზოგიერთს სიმღერებში, რომელთაც გუნდი ორპირულად მორიგეობით მღერის, გუნდის მეორე მონაცვლე ნაწილის დამწყები გუნდის პირველს, მომღერალს ნაწილს სიმღერის დამთავრებას არ აცლის, არამედ სიმღერის ბოლოში ხმები შეიჭრებოდა და გუნდის თავისი ნაწილის სიმღერას იწყებდა ხოლმე.

საყურადღებოა ერთი რაქული ცნობა, რომელიც აბელ კიკვიციანი აქვს ჩაწერილი და რაქის ს. ცხურიშვიტი 58 წლის მცხოვრები ერთგულ ომხარელის აგან გაუგონია. ამ მოხუცის ნაამბობითგან ირკვევა, რომ რაქულ ერთი ჯგუფის სიმღერებს მეორე ხმა იწყებს ხოლმე, მეორე ჯგუფის სიმღერებს-კი პირიქით, თუ რაქი პირველი ხმა იწყებს.

ამ საგულისხმო სიმღერათა პირველ ჯგუფს ფერხულს ეკუთვნის. მაგალითად, ერეკლე ომხარელის სიტყვით ფერხულს „მაღალათას მოდგა უცხო ფრინველი, უცხო ფრინველი-ბოლო-წითელი“, რომელიც ორპირული სიმღერაა-ა, ე. ი. ორი გუნდისაგან მონაცვლეობით ასასრულებელი, ყოველთვის „იწყებს მეორე ხმა, მას მოჰყვება პირველი, წმინდა ხმა, და ბანასევე მღერის ფერხულს, ქალსა ვისმეს, ქალსა ვისმეს ერთმანეთს“.

ამნაირადვე განმარტებული აქვს ერთხელ წისქვილს წასვლა-სათვის ძლიერ მოვირთეთ-ს ფერხულის მღერის წესი მასაც „იწყებს მეორე და მაღალი ვუბნება, მიჰყვება

ბანოთ ასევე მღერიათ რაეო, ხეშო დედაო, რაეოთს აქვს
აქვებს მეორე, მას მიჰყვება მალალი და ბანოა.

ამ სამ განმარტებაში ხმათა შემდეგი სახელები ვხვდებით პირველი
ხმა, რომელიც იმავე დროს წმინდა ხმაოლეო უწოდებ და იმს უკ-
სისწრელ ცნობაშიც მალალის სახელით ვხვდებით საყრდენობა
ამხარც ერთს განმარტებაში ამ პირველ ხმას დამწვე-
ბი არ ეწოდება, რაც სრულებით ბუნებრივად არის, რადგან
უჩუქლის სიმღერას არასოდეს პირველი ხმა აქვს იწყებს.

ხუმორიანის განმარტებებში მეორე საველისხმო ვარაუდას ას არის,
რომ ყველა ფერხულის სიმღერას მეორე ხმა აქვებს და
მთავარ ბანგს ის მღერის. პირველი და მესამე ხმები მხოლოდ
მძევებიან და ეუბნებიან. ცხადი ზღვა, რომ მეორე ხმა დამწვებია მესა-
მე ხმის სახელი ყველგან ერთი და იგივეა, ბანო.

მგვირდ ირკვევა, რომ რაჭულ ფერხულის სიმღერის ას-
სრულებლად სამ ხმოანი-გუნდია სიჭირო, რომელიც პირველ
ხმას აგრეთვე წმინდა ხმა და მალალი ეწოდება. მეორე
ხმას ამასთანვე დამწვებიც ქვეყანა მესამეს ბანო ხუმორ-
იანობს ცნობებში ყველაზე საყრდენდებო არის, რომ დამ-
წვები პირველი. ხმის სახელია და არა ჩანს, როგორც
ამჟამად სიჭართველიში ბუერგან ვაბატონებულნი
ხმის პარალელურ სახელიად მალალია ნახობი, რაც
როგორც უკვე ვიცით, ნაწილობრივ ხუმორიანებულ ცნობებში
იც ვხვდებით და რაც, როგორც შეძლება დარწმუნებით განსა-
ჯობებული ყურადღების ღირსია.

მეტად საველისხმოა აგრეთვე ცნობები და განმარტებები რომე-
ლიც აბაშაში გავრცელებული სიმღერის წესის შე-
სახებ ზელოს ს, ხიხიბირის მცხოვრებს აბაშაშიც აქვს ნაიბობი, ცო-
ნა-განმარტება თვითთელი სიმღერის შესახებ ცალკედაც მეორე ამდ-
მხედვით მკვლევარს საშუალება აქვს ზოგადი დასკვნა გამოიყენოს რაც
ცნობები ცალკეულადაც საყურადღებოა, ამიტომ ვერ მათი ვადიკობზე უმ-
ჯობინება და ამიტომ აქვე მომყავს.

აბაშაში სიტყვით, აღიფიქვს ამ მღერებს რთბი კარგია
ქვესა, მეტიც შეიძლება, მარა ხმა-ხმას არ შეწყობა პირველი იქნება და-
ვებითი ხმაო, ნახეობზე რომ ღვა, მეორე გამწვართმევს,
რათი ბანს ეუბნება, მედანეებია ამ რთბი უბი და ბანალი
ბანოა, ვორი მალალი, ხმაიანი ბანოა.

მეორეულია და ხასანბეგურისაოვას სხვათა წესი
ყოფილა: მაყრულს პიტყვის ექვსი-კაცო, რომ იქნება მედამხე
მორიგეობით, პირველი მედამხე და მეორე მედამხე,
რთბი ერთნაირ ბანს მოსცემს. ამ ზოლო ხასანბეგურისაო
რთბი ერთნაირ ბანს მოსცემს და რთბი ბანს: პირველი მე-
ამღერებს რთბი მედამხე და რთბი ერთნაირ ბანო.

დაქსე იქნება, მეორე მედამხე და რთბი ერთნაირ ბანო.
აბაშაშიც აგრეთვე იქნება, ვ. რ. აღიფიქვს მაყრული და
ხასანბეგური, აქველი სიმღერებია ქართული.

ქ. შ. ს. აღიფიქვს

ინდიანიანდის „იმღერებს შვიდი კაცი: პირველი დაბალი მელექსე, მეორე—მაღალი მელექსე, მესამე კაციანი მთქმევანე, წერილს აძლევს ოთხი კაცი იტყვის ბანს ერთ ხმაზე“-ო.

მეუღლს ოსაიას, ანუ ვასიას ამღერის შვიდი-რვა კაცი კარგად იქნება ექვსი კაცი: იწყებს მელექსე, მეორე კაციანია, შოკურვანი, ოთხი კაცი ბანს იტყვის, კარგი ბანი უნდა: რომ უფროსი ბანი, უტყვიოთ „კარგი ბანიაო, თუ არ უფროსი, ღარ ეყოლა უტყვიოთ და ამუღბანით, მიტებოთ, თუ არ გვყავს, ღარ გვყავს მებანე ბუბიაო, ვიტყვიო: „ლექსი სულ ერთია, რაც იქნება“-ო.

მასპინძელურს „ორიდან დამწყებულნი ცხრა კაცამღვამღერებს იწყებს ერთი მელექსე, დანარჩენნი ბანს უტყვიან ერთხანს“-ო.

სიმღერის ხმებს აჭარბული სახელები რომ საყურადღებოა, ეს ვარტყობს ჯემალ ნოღაიდელის დაბეჭდილი ნაშრომიდან: „ინს, მაგრამ, რაჟაჟი ზოგი რამე შეტად მოკლედ არის განმარტებული, ამის გამო დამატებით ცნობები იყო საჭირო და ამიტომ პირადად წერილობით შევეკითხე და 1933 წ. 20 ოქტომბერს შემდეგი ცნობები მომივიღა“.

რაჟა ჯ. ნოღაიდელის წერილს ამ ნაწილს შინაარსი ყველაფერს ექნება საყურადღებო, ამიტომ მისი ცნობები აქვე სიტყვა-სიტყვით მომიყვებით უმეტეს, რომ ამისთვის ცნობებისაგან განსხვავდება: „მაყრულის შეართულების დროს საჭიროა სულ 8 კაცი: 4 ერთ მხარეზეა და 4 მეორეზე, რადგან სიმღერა გადაბმულია. ამ ოთხი კაციდან ორი მთქმეული ერთი მომპაახელი და ერთი გამყრვანე, მთქმელი ამ შემთხვევისათვის (ე. ი. მაყრულისათვის) ბანის მოვალეობას ასრულებს: მაყრულში მთქმელი უსიტყვოდ, ბანსავით მღერის, მომპაახელი მოუძახებს და სიმღერის დროს ლეკსებს ამბობს, ხოლო გამყრვანე იგივე მოკრიშანტულა-წერაღის მთქმელი“.

საკერძოდვე მთქმელი დამწყებს იწინავს, თუ სიმღერა ბანით იწყება, როგორც მაგ. მაყრული, მაშინ მთქმელი ბანის როლში გამოდის, მაგრამ მთქმელი იგივე მობანე არ არისა-.

საკერძოდვე მარა და კერძოდ ქობულეთის რაიონი განთქმულია ნაღერა სიმღერებით, ნადურის სიმღერებისათვისაც საჭიროა მუჟადურის შემთხვევაში 8 კაცი. ნადურისათვის საჭიროა 1 მთქმელი, ოვითონ სიმღერაღი, რომელიც ლეკსებთა მღერის, 2 შემხმობარი, 1 გამყრვანე და ორიც მომპაახელი ბანის მთქმელი სიმღერა გადაბმულია. ამ სიმღერაღი იწინებს სიმღერას, ამიტომ მას მთქმელი უწოდებენ. შემდეგ მას გამყრვანე მოყვება და ამოლოცებს შემხმობრებთა ხოლო სიმღერის დროს შიჯა-და-შიჯ საჭიროა ბანი, ასე, რომ ნა-

1 ნოღაიდელი, ჯემალ, უნივერსიტული ნარკვევი აჭარელთა ეთნოგრაფიკით, ტფ. 1936.

2 ამ ცნობების მოწოდებისათვის ჯემალ ნოღაიდელს დიდ მადლობას მიუძღვნა.

დურში ერთ მხარეზე საჭიროა 1 მომღერალი—მთქმელი, 1 გამეიყვანე, 2 შემხმობარი და ბანის მთქმელი.

ქობულეთლებს აქვთ აგრეთვე საკუთარი სიმღერა „ახსანბეგურაჲ“. ხასანბეგურაში სამი ხმა მოწაწილებს: მომძახნელი, გამეიყვანე და ბანის მთქმელი. მომძახნელი იწყებს ხასანბეგურას შესრულების დროს, ამიტომ მას მთქმელი ეწოდება ლექსებს, ე. ი. სიტყვებს ამ შემთხვევაში მხოლოდ მომძახნელი ამბობს. როცა კრავდ უძახებს, მღერის, ამბობენ: „ახსანბეგურაჲს კრავ მთქმელი არსოჲ“.

„მამასადამე, მთქმელი დამწყებმა ნიშნავს და უმთავრესად ჰყარე ხმის გამოხატველია, იგი ბანს და გამეიყვანს არ უფროს. მთქმელი უმთავრეს შემთხვევაში მომძახნელია, მთქმელი, ე. ი. დამწყები“.

ჯ. ნოღაიძელისა და აბაშიძის ცნობებითაც ირყევა, რომ ქარაში ხმების შემდგომი სახელები ყოფილა დაწყებული ხმით ხმათ, მელექსე, მაღალი მელექსე და დაბალი მელექსე, მთქმელი მომძახნელი, გამეიყვანე ანუ მოყრიბანქელე, შემხმობარი, ბანი ერთნაირი, ანუ მაღალი ბანი და დაბალი ბანი. ამ ორი უკანასკნელს მსრულებელს შებანე, ანუ შობანე, ბანოს მთქმელიც ეწოდება.

ზემოთყვანილი სახელების სიმრავლე იმიტომ აიხსნება, რომ აქ მარტო ხმების აღმნიშვნელი ტერმინებია, არა გვიქვს, არამედ აქ მათ ამსრულებელთა და დანაშნულების გამომხატველი სახელებიც არის მოქცეული. არსებითად რომ ჩვეუკვირდით თვითონს ამ ტერმინოვანს, მათგან მხოლოდ ხმის აღმნიშვნელი მარტო ორივე დაწყებითი ხმა დაბანი, რომელიც, თუ ერთნაირი არ არის, მაღალი და დაბალი ბანებისაგან შესდგება ბოლოსდაბოლოს დაწყებული ხმათაგან ვგონებ იმიტომ უნდა ეჩქვს, რომ ეს ხმა „ლი დანაშნ სიმღერას იწყებს, თუ ეს მცდარი მოსასრება არ არის, მაშინ დამწყებთა სხვა დამწყებს, ანუ მთქმელს უღრის, და ეს ტერმინიც ხმისაჲ არ არამედ დანაშნულთა-მოვალეობის გამომხატველი ყოფილა. როგორც ჯ. ნოღაიძელის განმარტებითგან ჩანს, დამწყები შესაძლებელია სხედასხე სიმღერაში სხედასხე ხმა იყოს, მაგ. შაყრულში მთქმელი, ანუ დამწყები ბანი ყოფილა. სხედასხე სხვა ხმები, მაგ. „ახსანბეგურაში“ მთქმელი მომძახნელია ე. ი. შობანელი.

დინარტენ სახელთაგან მომძახნელი ცალი მომძახნელის, შუალი: ხმის მთქმელია—გამეიყვანე ქარაშანქულას მთქმელი მოკრამანქულეა. წარმო ხმით მიმღერალო რომელ ხმის მღერის შემხმობარი, ჯ. ნოღაიძელის განმარტებითგან არა ჩანს. მისი დანიშნულებაც ძნელი გასარკვევია. თუ ვამატებთ ცნობებს არ იქნება შეკრებილი. შემხმობართა როგორც ჩანს, მხოლოდ ნაღერ სიმღერებში ყოფილა საჭირო. მას რაღაც თავისებური მოვალეობა უნდა ჰქონდეს ამ სიმღერებში დაკისრებული, ნაღერსაც მთქმელი იწყებს, რომელიც მომძახნელი უნდა იყოს,—მას „გამეიყვანე მიჰყვება“, ე. ი. წვრილი ხმის მოყრიბანქელე მომღერალი-და მხოლოდ ამის შემდგომ ებმებიან გუნდის სიმღერაში შემხმობარნი, რომელნიც, ჯ. ნოღაიძელის სიტყვით, თითქმის „ნაღერს“

უნდა აბოლოვებდნენ („აბოლოვებს“ შემხობრები“). ბანზე ნათქვამია მხოლოდ რომ „მეც და მეც საჭიროა ბანიო“-ო.

რაკი ჯეჯულებრივ სწორედ მომძახნელი ამბობს ხოლმე სიტყვებს და სიმღერის სიტყვები ყოველთვის ლექსად არის გამოთქმული, ამიტომ საუბრებელია, რომ მე ლექსე იგივე მომძახნელი უნდა იყოს. პირველი საბუღ (მელექსე) ამ ხმის მომღერალის მოვალეობის მხოლოდ იმ თავისებულებას გამოქვეყნებულა, რომლითაც ვამყივანისა და ბანისაგან განსხვავდება. საბუღლობი, რომ ის მღერის დროს სიტყვებს, ლექსებსაც ამბობს, იმ დროს როდესაც ვამყივანი და ბანი უსიტყვოდ მღერობენ, მაგრამ მელექსისა და მომძახნელის სრულს გაიგივებს „ინდიშინდი“-ს მატალი და დაბალი მელექსის ასკვობა აძნელებს, რათგან მოძახილი დაბალი ხმა არ არის.

ამაშიძის ზემომოყვანილი მოთხრობითგან ჩანს, რომ ყველაზე უმატივესი აგებულების სიმღერა მასპინძლური-ა, რომელსაც მხოლოდ თორკაცი სჭირდება, რომელთაგან ერთი მელექსეა, მეორე კიდეც მეტანეა. მაშინაც, როცა მომღერალთა რიცხვი ცხრა კაცამდე აღის, მელექსეს გასწყველა „დანარჩენი ბანს იტყვიან ერთნაირსა“-ო. აქ, მაშასადამე მხოლოდ ორ-ხმიანი სიმღერა ყოფილა.

თუმცის ასევე, ამაშიძის ცნობით, მაცრული და ხასანბეგურიც აგებულა. მასპინძლურთან შედარებით ამ ორ სიმღერას ის განსხვავება ემჩნევა, რომ აქ ორი მელექსეა, რომელნიც მორიგეობით ამბობენ სიმღერით ლექსებს. დანარჩენი ოთხი კაცი-ც ყველანი ერთნაირ ბანს მღერობენ. ამგვარად, არსებითად აქაც მარტო მელექსისა და ბანისაგან შემდგარი ორ-ხმიანი სიმღერა გამოდის. მაგრამ მას ქ. ნოდარდელის ცნობა ეწინააღმდეგება. მისი სიტყვით ორ, მორიგეობითი გუნდის აგან წარმოთქმული მაცრულის თვითოეულს გუნდში 2 მოქმელი, ანუ დამწყებია, 1 მომძახნელი და 1 ვამყივანე. ხოლო, რაკი ვამყივანე წვირილ ხმაზე მღერის, მომძახნელი შუალა ხმას ლექსად ამბობს, მოქმელი-ც აქ „ბანის მოვალეობას ასრულებს“, ამიტომ ცხადი ხდება, რომ მაცრული ორ-ხმიანი-ც არა არამედ სამ-ხმიანი სიმღერა ყოფილა.

„ხასანბეგურიც ქ. ნოდარდელის სრულებით გარკვეულ ცნობით, სამხმიანი სიმღერაა: აქ „სამი ხმა მონაწილეობს—მომძახნელი, ვამყივანე და ბანი“.

ძველი ოთხსადა, ანუ ვასადა მოქმელთაგან ერთი მელექსეა, მეორე მამყივანი და ოთხივე მეტანე. განმარტებაში თუმცა აღნიშნულია, რომ ამ სიმღერას კარგი ბანი უნდა, მაგრამ, რაკი ნათქვამი არ არის, რომ ეს მეტანე სხვადასხვა ხმაზე მღერობენ, ამიტომ აქ ერთხმიანი ბანია საგულისხმებელი. ამნაირად ოსადა, ანუ ვასადაც სამ-ხმიანი სიმღერად უნდა შეიხსნიოს.

აღლიფაშის მოქმელთა შორის მოვალეობის განაწილებაზე ამაშიძის მთლად შეფიქრო ცნობებში არა აქვს. სახელდობრ, დამწყებითი ხმაი რომ „ნახევარზე დავა“ და აქ „მეორე ვამოართმევს“, გამოურკვეველ რჩება სრულებით ღმრთობა თუ არა პირველი და რა ხმაზე მღერის ეს მეორე, ე. ი. აქაც ორი მელექსეს მსგავსად არის, თუ დაწყებითი ხმა და მეორე სხვადასხვა ხმებია. ამ სიმღერასაც ოთხი მეტანე აქვს, მაგრამ ერთხმურა

შექმელი-ვი არა, არამედ ორი მაღალი ბანისა და ორიც კიდევ დაბალი ბანის შექმელები არიან.

ინდიმინდი, ძველი ვასია და აღიფაშა უფრო მრავალბნისა სიმღერებიც არის და მათ ამსრულებელთა ხმების სახელსიყ მოვეყვებით ინდიმინდშიც თუმცა ორი-მეღეუქსეა, მაგრამ მჭერულისა და სსამეგურის მსგავსად შორიგეობით მომღერალნი-ვი არა, არამედ ერთი მთავანი მაღალი მეღეუქსეა ერთი კიდევ დაბალი მეღეუქსე, ე. ი. ლექსების სხვადასხვა ხმაზე შექმულნი მესამე მომჭერვანეა, რომელსც წერისს ხმასა მღერის, ხოლო დანარჩენი ოთხი ერთხმაზე ბანს ასლესს მასსადამე აქ უკვე ოთხხმიანი სიმღერაა.

აქარულ ცნობებში გუნდობრივი სიმღერის ტექნიკური მხარის გამომხატველი ტერმინები და გამოწოდებებიც მოვეპოვებთ. უპირველესად საველისხმოა, რომ სიმღერის ასრულებას მარტო მღერავი არ ეწოდება (სიმღერებს ოთხი, „იმღერებს ორი მეღეუქსე“ და სს. არამედ აქმაყ („იტყვის ექვსი კაცი“, „ოთხი ბანს ეუბნება“, „იტყვის ბანს ერთ ხმაზე შექმელი“, „ხასან-მეგურას კარგი შექმელი არა“ და სს.) თქმა მნიშვნელობით ასრულებს, უფროს ვინც სიმღერას იწყებს, იმას დამწყები ჰქვია, ხოლო ვინც დამწყებს მოყვალდება და სიმღერის თქმაში ჩაებმება, იმაზე ამბობენ „გამოარომევეს“-ო. მასსადამე გამომართმევი-ო. ხოლო როდესაც დამწყებს შემდეგ სხვა ხმაყ და იწყებს მღერას, იტყვიან „მიყვებაო“ (ხალხში „მომღერალი იწყებს სიმღერას. მას გამოვივანე მიყვება“), მასსადამე შამუტალი-ა.

ყოველ სიმღერას აქვს დასაწყისი და ბანვის მიმდინარეობა დამსრულებელს, რომელსაც ბოლო ეწოდება (სიწყებს შელიქა, „იწყებს ერთი მეღეუქსე“, „სიმღერა ბანით იწყება“, „მომხანელი იწყებს“, —ხალხის შექმელი „იწყებს სიმღერას... აბოლოებს შემხობობვით“). სიმღერის მთელი ბანვა ნაწილებადაც იყოფა და ზოგი ორი ნაწილისაგან არის შემდგარი (მაგ. ალიფაშაში „დაწყებითი ხმა-ნაბეჭეარზე რომ დავა, მეორე გამოარომევეს“-ო).

ზოგს და ჩვეულებრივ მომეტებულს სიმღერებს ერთ გუნდელ მღერიან, მაგრამ ორ-გუნდოვანი სიმღერებიც მოვეპოვებთ როდესაც ერთი ვუნდის სიმღერის წარმოთქმისთანავე უბილ მეორე გუნდი დაიწყებს, ხოლო მღერას, ამას აქარაში გადაბმული სიმღერა ჰქვია (მჭერულზე მაგ. ნათქვამია, რომ ორსავე გუნდში ოთხ-ოთხი კაცი და „სიმღერა გადაბმულია“-ო. —ხალხურზეც ამბობენ, „სიმღერა გადაბმულიაო“).

მაგრამ შესაძლებელია სიმღერა ერთ-გუნდოვანი იყოს, შეუღლი-ო. ორი მღეროდეს მონაცვლებითაც და ერთმანეთთან შეყარებითაც ამას მო-ჩეველი-ოთი მეღეუქსეობა ჰქვია.

მღერის მეგარულ გამოწოდებებზე და წესზე საიწყება რიც ცნობების შეგროვება ვერ მოვახერხებთ და ამდებულ ვართ ერთი ვსაბოლო, რაც ტექსტის ჰქონდა აღნიშნული აქ საუბრობდითა მეგარულ-ლი ფერხისაა, რომელსაც ეტრხისა (მასვე ვერხისა), ანუ ისტაქვე-ქვია და რომელიც ხეტობის წინასაღმართი იწყება მეორე დღის საღამოდა იციან მისი სიმღერა. ცნობით ხელისხმების თვალსაზრისით ეს

ფერხის იმით არის განსაკუთრებული ყურადღების ღირსი, რომ აქ ქალ-ქაცვის ფერხულის იშვიათი შემთხვევა გვაქვს დაცულად. ამ ფერხულს რომ რველად დაბამდენ, ვაყებს გარდა ქალუბიც მონა-ლეობას იღებდენ, და ერთი რომ ქალი იყო, მეორე ვაჟი უნდა ყოფილიყო და ასე მონაცვლეობით იყვნენ ხოლმე წრეში ჩაბმულნი. წრე ხან მარცხენა და ხან მარცხენა უფლიდა სიმღერით. შემდეგ ვერ ქალები მოეპყროდენ წრეში და ცვალებდნენ („женщины делают па в середину круга“). შემდეგ ასევე იქცეოდნენ ვაჟებიც. ამ დროს ფერხულის სიმღერაც ორ გუნდად მონაცვლეობით ითქმოდა ხოლმე ისე-ქი, რომ ჰანგის ერთ ნახევარს რომ ერთ გუნდი იტყოდა ხოლმე, მეორე ნახევარს მეორე გუნდი ჩამოართმევდა და დაშტავრებდა, სიმღერის ასეთ წესს. ჯგუფო დალა, ე. ი. ჩამოართმევდნენ ეწოდებოდა.

მ. გუჯუჯიანის ცნობით სვანურ სიმღერებს სამი ხმა აწობს, რომელთაგან ერთს ეწოდება მაჟოდ, იგი დაწყების აღმნიშვნელ სხვლხანა ლიქტულ-ის მიმდევობა და მნიშვნელობით ქართულ დამწყებს უდრის. მაჟოდ სვანურში საშუალო, მეორე ხმის სახელია.

ერთ ხმას კიდევ ჰქვიან კოვან, ე. ი. მკივანი, ანუ ვამკივანი, ეს უწერილი ხმაა, პირველის (ე. ი. მკივლის) ანუ დამწყების შემოძახილად. მესამე ხმას ეწოდება მან.

უცნაურია, რომ ივ. ნიჭაბაძეს დაწყების („запев“) სვანურ სახელად აღნიშნული აქვს თავის სვანურ ლექსიკონში ზან ლიღრალეშ, ე. ი. სიმღერის ბანი, ხოლო დამწყების („запевало“) მკმანე ლიღრალეშ, ე. ი. სიმღერის მებანე და ბანი მუქვისე, ანუ ბანის მოქმელი¹.

თავი მეოთხე

ხმების სახელები ძველი და თანამედროვე წყაროებისა და მიხედვით

საქართველოს სხვადასხვა თემში ხმების ხალხში შემორჩენილი სახელებისა და მღერის წესის შესახებ ცნობების განხილვამ ბევრი საგულისხმო ტომიანი, გამონათქვამი და ცოდნა შეგვიძინა. მღერის ტექნიკაზე მოპოვებული ცნობები თავის ადგილას გვექნება ძველი წყაროების ცნობებთან ერთად გამოკვლეული და გამოყენებული, ამ-ცო ისევ მხოლოდ ხმების სახელებს უნდა დამბრუნდეთ, რათგან ეხლა უკვე ხმათა ქართული სახელების განხილვა ძველი როგორც ძველი და წერილობითი, ისე, ხალხში შემჩნილი ზემოთი ცნობების მიხედვითაც შეგვიძლიან. ზემომოყვანილმა მასალებმა დავეარწმუნა, რომ სამხიანს გუნდში მე-13—18 ს. ს. ერთი მხრივ პირველს ხმას წვრილი ეწოდებოდა.

¹ Топлов, Я., Из быта и верований мингрелинцев. * СМОМПК, вып. XVIII (Тифлис, 1894), стр. III, стр. 1—3; Книшадзе, И., Грамматика мингрельского (аверского) языка с хрестоматией и словарем, С-Петербург, 1914, стр. 132—133; Архивов [დ. არხივოვი] Народная песня Западной Грузии, стр. 85—86.

* მახლეცხი.

² Нижарадзе, И. И. Русско-сванский словарь об. СМОМПК, вып. II, Тифлис, 1913.

ანუ შიდალი ხმა, მეორეს საშუალო კვანძს და მესამეს ბოლო კვანძს დაბალი ხმის ეწოდებოდა. მეორე მხრივ ხმის მოქმედობის ვიწრო „მდროს“ თუ ვალობის, მეორეს — მოძახილ და მესამეს ბანის ერქვა. თვითთვეული მათგანის რეალური მნიშვნელობა გავსახლოლოდ გამოსარკვევი.

უპირველესად უნდა გავიგოთ, თუ რას უნდა ვუღიხებოდნენ ამ შემთხვევაში „მდერის“. ამისთვის შევადარებდეთ ხმათაგანის იდგილის უკვე მოყვანილი ქრონოლოგიის სტრუქტურას, რომლის აქტივობაში ამბობს ერთი მთქმელი, თითონ მთქმელისა და ჩემელიც ლექსებით მდერისათვის. აქ, მაშასადამე, მომდერისა და მთქმელისა და მდერის თქმის სინთეზები გვხვდება.

ეს საშუალებას გვაძლევს და გურამიშვილის ორს ლექსში უკანონო-ხშიანი გუნდის ჩამოთვლილ მონაწილეთა შორის ფუნქციების განაწილებას მივუხედეთ. პირველს მათგანზე გვისანს ხომ ნათქვამი აქვს „მდერის“ სტრუქტურებელი, რომ და გურამიშვილიც ამ ორსავე შემთხვევაში თქმას და მთქმელს გულისხმობდა. ამას აჭარბოვან შეჯავსების გარდა, ის გარემოებაც ადასტურებს, რომ და გურამიშვილის თავის ორსავე გუნდში ყველა სხვა ხმები, მოძახილი, ბალი, ბანის და დვრინი დასახელებული აქვს, თქმასა და მთქმელს გარდა, რომლის შავიერაც ნათქვამია მხოლოდ „მდერის“-ით.

შემდეგ საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ერთი მხრით თქმა და მთქმელი (კალმასობით) უმაღლესი ხმის სახელი იყო ქვედაც, მე-19-ს. შეაწლებს ცნობითაც (დამახებული) და ნაწილობრივ აჭარული ზემოთ გარდამოყვებითაც. მაგრამ მეორე მხრით, თქმა (იოანე ბატონიშვილის საკულმდევროში) საშუალო ხმის, ე. ი. მოძახილიც სინონიმადაც არის დასახელებული და ამას ნაწილობრივ აჭარული ცნობაც უდგება, რომლის თანახმადაც მთქმელი გარკვეულად, ყოველთვის ერთი და იმავე ხმის სახელიც არ არის, არამედ არსებითად მხოლოდ დამწერების აღმნიშვნელია (ქრონოლოგიის ცნობა).

ზემოთხსენებული ზემოთი ცნობების განხილვამაც დავაჩვენა, რომ პირველი, ანუ უწვრილესი და საშუალო ხმის სახელები, დამწერებისა და მოძახილის, აღმნიშვნელობა თითქმის არცერთი ერთი მხრის საწინააღმდეგოდ მნიშვნელობაში მნიშვნელობა ეტყობა მაინც და, რაც ზოგიერთი ცნობით უწვრილესი ხმის აღმნიშვნელი გამოდის, ის სხვათა ცნობით სწორედ საშუალო ხმის სახელია და წინა-უკან საშუალო ხმის სახელი უწვრილესი ხმის სახელად ითვლება.

ამგვარად თქმასა და მთქმელს, დამწერებსა და მოძახილს ორი განსხვავებული და ერთმანეთის საწინააღმდეგოდ მნიშვნელობა აქვთ: ქვედაც და ებლაც, ამიტომ ადვილად შესაძლებელია აქ დამამს შეცდომა შეჩვენოს, მაგრამ, როგორც ქვევით გამოიკვამა ნამდვილად არავითარი შეცდომა არ არის.

ამდევ ერთი განსახილველი საკითხი უწვრილესი ხმის სახელად რომ კრინიც იყო, როგორ უნდა შეიქცეს და როგორ უნდა გავიგოთ თქმისა და კრინის რეალური რაობა?

როდესაც თქმა და მთქმელი უწერილესი, პირველი ხმის და ამსრულებლის სახელი იყო, მაშინ კრინი, ვითარცა აგრეთვე უმაღლესი ხმის სახელი, რასაკვირველია, თქმის სინონიმი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ უქვესხმიანს გუნდში თქმა და კრინი ერთიდაიგივე ხმა რომ არ იყო, არამედ თვითთვეული მათგანი სხვადასხვა ხმის სახელი ჩანს, ეს გარემოება ითანე ბატონიშვილის თხზულებით მტკიცდება, რათგან მას მუსიკის სახელმძღვანელოში თქმა ზილი, და კრინი ცალცალკე და სხვადასხვა ხმების სახელებად აქვს მოხსენებული. ამვე აზრს ადასტურებს დ. გურამიშვილის ის ლექსიც, რომელშიც მოძახილსა და ზილზე უწერილესად კიდევ ორი ხმა იგულისხმება: ერთ მათგანზე ნათქვამი აქვს, რომ „ამზობს ტორუა“, — შეორებე კიდევ „გალობს ბუღბუღი“-ო. აქაც რომ მბობა თქმად მივიჩნით, მაშინ ბუღბუღს გალობა კრინად, იქნება კრიმანჭულადაც-კი, უნდა ვიგულისხმობთ.

დ. მაჩაბელსაც თქმა და კრინი არამც თუ სხვადასხვა ხმების აღმნიშვნელად აქვს დასახელებული, არამედ, მისი ცნობით, თვითთვეულს მათგანს სულ სხვადასხვა დანიშნულება-ც-კი ჰქონია: თქმა, დ. მაჩაბლის განმარტებით, სიმღერა-ლობას იწყებს და ჰანგსა მღერის, კრინი-კი „ხმას აწევ-დაწვეისა, ვაგდებს და განკიდურების დროს ძალიან წმიდას ხმას შეეწმასენის მთელს გალობას ხანსა და ხანზედ იქ, სადაც აქვს ალაგი მას შეეწმასენისა“-ო. მისასაღამე, კრინი უწერილესი და უაღრესად მოძრავი (ამწვე-დამწვევი, განმგდები და განმკიდურებელი) ხმა იქნება რომელიც მთელ გალობას-იმღერაში ჰრელი საშკარო ულივით ალაგალაგ ერთვოდა ხოლმე. ცხადია, რომ აქ უფრო კრიმანჭულის აღწერილობაა, მაგრამ, რაკი დ. მაჩაბელს კრინის რაობის განსაზღვრად აქვს ზემომოყვანილი დახასიათება მოყვანილი ამიტომ საფიქრებელია, რომ კრინსაც ნაწილობრივ მიიწე ამის მსგავსივე დანიშნულება ჰქონია უქვესხმიანს გუნდში.

ის გარემოება, რომ კრინი აღმოსავლეთ საქართველოში ხალხში უფრო ან სრულებით უცნობი სიტყვაა, ანუ მეტად იშვიათი, მხოლოდ ღრმა მოხუცებულთათვის ნაცნობი ტერმინია, დასავლეთ საქართველოში-კი მარტო კრინ-მანჭულის სახელშია შერჩენილი, შესაძლებელია, დ. მაჩაბლის განმარტებასთან დაკავშირებით, ადამიანს ეფიქრა, რომ კრინი და კრიმანჭული ერთი და იგივეა და კრინი ძველი ცნობებში სწორედ კრიმანჭულად იგულისხმება, მაგრამ ასეთი აზრი მცდარი იქნებოდა. უკვე თვით კრიმანჭულის სახელი, ვითარცა მანჭული კრინის აღმნიშვნელია ატყვებს, რომ კრინი ცალკეულ ტერმინად კრიმანჭულზე უწინარეს ყოფილი განმტყვებული ამიტომაც კრიმანჭული უმეტესად კრინზე უფრო მერმინდელი ტერმინია და კრინის განსაკუთრებული სახეობის აღმნიშვნელია.

როგორც დავრწმუნდით უკვე ს. ობზელისა და აქვს აღნიშნული, რომ ზილი „წერილი ხმის ცემა“ იყო. დ. გურამიშვილს-კი ხუთხმიანს გუნდში ზილი შესაძენად იღვალს აქვს დასახელებული, უქვესხმიან-კი შეიძენად იღვალს. ითანე ბატონიშვილის განმარტებითგან ჩანს, რომ ზილი

ექსპლუატაციის გუნდში მოძახილის მომდევნო და ბანზე მალე შევიდა
 მან იყო მიჩნეული. მაგრამ აღსანიშნავია, რომ საქმის გუნდს ზილი არა
 ჰქონდა. დ. შარაბელს ზილი ექსპლუატაციის გუნდის შემადგენელი
 მხარე და მოძახილის მომდევნო აქვს დასახელებული ზილი თანხა-
 ლობი, ანუ ლარიანი ჩანგურის ქვეითი მეორე ლარის სახელით იყო. ლა-
 რის საკრავების აღწერილობის დროს დეტალურად მოგვითხროს ზილის
 ხმისა და ზილის ლარს. შორის განსხვავება მანაც საკმაოდ იყო ზილის
 რიგის გასათვალისწინებლად მხოლოდ დ. შარაბელს შეეძლო პატარა
 განმარტება: „ზილი თქმასა და მალაღმანს ვეუ საშუალს
 წმიდის ხმად მისდევს, ადგილადგილ მოქმედს“.

ზემოთხსენილი ცნობითგან ირკვევა, რომ, თუმცა გუნდში ზილი მუ-
 სიანი, ანუ მეოთხე ადგილი ჰქონია მიჩნეული, მაგრამ ნამდვილად ზილი პირ-
 ველი, უწყვერილესი ხმისა და მოძახილის შედგენი
 ხმის მოძახილზე უფრო წერტილი და ჰვედლებრივ პირ-
 ველ ხმანე უფრო დაბალი, მაგრამ ზოგჯერ და აქა-
 პირველის ხმის სიმაღლეზე აწევლი ხმა ვიდრე.

საქმის გუნდში თუ ერთიანი ბანი, ანუ ბარტიყად
 ბანი იყო, ხუთხმისანი ბანი და დვრინი, ხოლო ექვსხმი-
 ანში ბანი, დაბალი ბანი, ანუ შემდეგი და დვრინი უფ-
 ლია დაბალი ბანის ტერმინი, როგორც დეტალურად კახეთში
 ასეთი, ზემოთხსენილი და აქა-პირველი ეს განმარტება ამ მხარე არის ს-
 უფროდღებო, რომ ამ ხმისა და ტერმინის არსებობას საბა-
 ტით ხნიერებას ამჟღავნებს. რაც ჩვეულებრივ ზეობის
 გუნდში ბანს უშუალოდ დვრინი მისდევს, მოსილოდნელი იყო რომ დ-
 ბალი ბანი სწორედ დვრინის სინონიმად იქცეოდა. მაგრამ ითანე
 ბატონიშვილს დაბალი ბანი, ანუ შემდეგი და დვრინი
 სხვადასხვა ხმებად აქვს დასახელებული, ესაღ ხდება, რომ დაბალი ბანი
 ზვედლებრივი, ანუ ერთნაირი ბანის განსტობას გზით
 არის წარმოშობად, რასაც მისი მეორე სახელი შემდეგად აქ-
 დენებს.

ამისდა მიუხედავად, რომ დვრინი საკმაოდ ძველი სახელია, მის ჩა-
 ბზე ბევრი არა ვიცით რა. სგულისხმობა, რომ აღვინათს სახით ამ ტერმინის
 ანარეკლი გარე-კახელი და ზემოთხსენილის მოხუცი მომღერლების მენხიერ-
 ბასაც შეუტრენია. თუმცა დ. შარაბელს ნათქვამი აქვს, რომ აღვრინი
 გრავინავს და ახუცეს ერთად სამთავუ-ო, ე. ი. თქმას, მოსახლსა და ბანს,
 მაგრამ ამ ბუნდოვანი განმარტების მიხედვით ამ ხმის რამდენიმე რიგის გა-
 შორეევა ძალიან ძნელია.

1. შარაბელი, დ. ქართული ხეობა ნა 56
 1930
 32. ივ. კახიანი. ტ. XI

კარი მორე

საკრავიანი მუსიკა

თავი პირველი

საკრავის განკუთვნილება

უხსოვარი დროითგანვე მოყოლებული ადამიანი თავის მუსიკალურ მოთხოვნილებას მარტო თავისი ხმით-კი არა, არამედ სხვადასხვა საგნებს ხმის გამოყენებითაც ცდილობდა და ახერხებდა. დროთა განმავლობაში ბევრნაირი სხვადასხვა აგებულებისა და მოწყობილობა-მასალის მქონებული საგანი აღმოჩნდა ამ მიზნის მისაღწევად გამოსადევი: თანდათან ცალკეულს, თვითონეულ მათგანისათვის განკუთვნილ სახელს გარდა, ყველასათვის საერთო სახელიც გაჩნდა.

უძველეს დროითგანვე მოყოლებული ასეთ ზოგად ტერმინად ძველ ქართულში საკრავი იყო მიღებული. ს. ორბელიანის განმარტებითაც საკრავი არის „ყოველი სამწყობრო ძალთა და ნესტუთა“¹, ე. ი. როგორც სიმღებიანი, ისევე ჩასაბერტი სამუსიკო ინსტრუმენტების აღმნიშვნელი სიტყვა.

ეგრობაში მოგზაურობის თავის აღწერილობაში ეს ტერმინები ბევრჯერ აქვს ნიხმარი, მაგ. „ერთი ზეთძალსავეთ გრძელი რამ საკრავი იყო“- „საკრავთა მკვრელნი“². არჩილსაც ნათქვამი აქვს: „მუშრაშდენდური საკრავი ერთმანეთს შეეწყობოდა“-ო³, —ანუ კიდევ „რაც საკრავია, ყველა რომ თვითონ ზნეობად ჩავადგოთ“-ო⁴.

საკრავის აღწერებას კრავა, დაკრავა, ჩამოკრავა და ცემა ეწოდებოდა.

ს. ორბელიანის განმარტებით, „კრავა არს საკრავთა ძალთა ცემა“⁵, მხოლოდ საკრავის ამგვარებელს მკვრელი ერქვა. I მეფეთა 16ლ-ში ნათქვამია: „მკრავი და კელთა თვსთა ებანსა“-ო⁶. ვისრამიანშიც სწორად „ხუცესი რა ორძალთა უკრავდეს, დიკონმან შეშპარისა კიდე რამცა კნასა“-ო⁷. იქვე აღნიშნულია, რომ ვირომ ვისს რამინზე უთხარი: მან „მის მტერი რა იცის, რომელ ჩანგი მორთოს, ჩამოაპკრას და ზედა შე-

¹ ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

² მოგზაურობა ეგრობაში, „ცისკარი“, 1852 წ., № 1—4, გვ. 38.

³ არჩილიანი, გვ. 47, § 191: 3. თხელქანის გამ.

⁴ საქ. ზნობ., 10.

⁵ ორბელიანი, ს., ლექსიკონი: კრავა.

⁶ ბაქარის გამოცემა.

⁷ ვისრამიანი, გვ. 121.

უქმისა¹-ო! ევროპაში მოგზაურობის დროს საბაბს ასაკრავთა მკვრელნი² ბევრგან უნახავს, ერთგან აცხრა ჭიანჭურის მკვრელთა უფილა, ხოლო ათხი დიდს ჭიანჭურს უკრავდით³.

ქართულ ხალხურ სიტყვიერებაშიც ჩვეულებრივ დაკვრა იხმარება, მაგ.: როგორც დამიკრავ ფანდურსა; ისევე დაგროკვდება⁴-ო, ანდა ფანდურს დამიკარ, ბერკუნდო, მიყვარდის სამძალა⁵-ო.

მაგრამ, როგორც აღნიშნული გვეონდა საყრავის აქტუალების ცნების გამოსახატავად ძველ ქართულ მწერლობაში სახელმწიფო ექსპედიციებში გაწარმისხებულ შაჰ მოაბადს, ვისრამიანის ფტორის სიტყვით, რამინზე ვისისათვის უთქვამს: შენ უნდა ის სამუდამოდ დაიფუთ და არცა მან შენსა წინაორძალსა და ჩანგსა სცესო⁶-ო!

საყურადღებოა, რომ შეგვრულსაც საყრავის აქტუების ცნების გამოსახატავად ამავე მნიშვნელობის მქონებული სახელმწიფო ექსპედიციის, რომელიც ჩველი ქართული გვემის შესატყვისობას წარმოადგენს და დაკრავს, დარტყმის და ცემასა ნიშნავს.

როგორც საყრავის აქტუების აღსანიშნავად კვრა და დაკვრა იხმარებოდა და იხმარება ეხლაც, ისევე, ცემა-ს გარდა, ამავე ცნების გამოსახატავად, დაცემა-ც გვხვდება, მაგ.: ითანე ურძაველს, ცხოვრებაში ნახმარია და ცემა-სა და დაცემა-ს⁷.

ძველდაც გარკვეული ხანითგან მრავალნაირი საქრავო არსებობდა, მაგრამ მაშინაც მათ ზოგადი ურესებებისა მიხედვით რამდენაშიც მთავარ ჯგუფად ჰყოფდნენ. მუსიკის ისტორიაში, რასაკვირველია, საყრავთა ძველი განჯგუფებაც უნდა იყოს გამოკვეთილი: საქრავთა ერთ ჯგუფს შეადგენდა ყოველნაირი საქრავო ძალღებობნი. მაგ. სამუსზე სორბელიანის ნათქვამი აქვს, რომ ის იყო ასაკრავო ძალღებობანი⁸, ე. ი. სიმებიანი.

მეორე ჯგუფის სახელიც საბაბს ორ ტერმინი აქვს ნამართი ნესტვი და საყვრანი. პირველი მათგანი უფრო ზოგად ტერმინად აქვს ქართულ ლექსიკოგრაფს მიჩნეული, რომელზეც როცხეთა ში-ის დამოწმებით ვაშლდება ნათქვამი: „რამც საქრავნი განკურბებილი არიან და პირით იბერვნიან“, ყველა ანდესტვად ითქვამიან⁹-ო! ეთ. სავ ძველი ქართული ძეგლები წყობულ აქვს ეკოდინება, რომ ნესტვი ამზე უფრო ფართო მნიშვნელობის მქონებული სიტყვაა და ზოგადად ცოველნაირი მილინ აღმნიშვნელი იყო. მაგრამ, თუ აღმიანი ჩვეულებებია, დირწმუნდება, რომ თავდაპირველად ნესტვი მხოლოდ სტვენის ცნების გამომხატველი უნდა ყოფი-

¹ ვისრამიანი, გვ. 124.

² მოგზაურობა ევროპაში, გვ. 38.

³ იქვე, გვ. 38.

⁴ ხალხური პოეზია, ქუთაისი, 1934, გვ. 29.

⁵ შინიძე, ა., ქართული ხალხური პოეზია, I. ხუცხუნი, ტფ. 1931, გვ. 224, § 543.

⁶ ვისრამიანი, გვ. 208.

⁷ Кекелидзе, К., Жизнь и подлинн. св. Иосифа, католическ. Учен. сообщ. Христианский Восток, II. С.-Петербург, 1913, гл. 322.

⁸ ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

⁹ ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

ლიყო და ისეთი სიგნის, ანდა ნაწილის აღმნიშვნელად არის საგულისხმებელი, რომელიც უსტკენდა.

საკრავთა ერთი ჯგუფის ზოგად სახელიდ საბას საყვრნი აქვს ნახმარი. ამ ჯგუფს ბევრი სხვადასხვანაირი ჩასახვარი საკრავი ეკუთვნოდა: „საყვრნიცა მრავალგვარნი არიან“-ო. მათ განსხვავების ერთ ნიშანთაგანს მათი მზახებლობის მაღალ-დაბლობა, ე. ი. დიაბაზონი შეადგენდა. ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს: „საყვრნიცა მრავალგვარნი არიან, მზახებელნი მაღალ-დაბლობითა: ბუკი, იობელისნი, ყეროს ტვრი, ზრახა-უფდი და სხვანიცა“-ო. მათ საერთო თვისებას ის შეადგენდა, რომ ხმის გამოღება მათ მხოლოდ ჩაბერვით შეეძლო.

2 ნუსტთა 513-ში ნახმარია კიდევაც ზოგადი ტერმინი მბერველნი და დაკერის აღსანიშნავადაც ბერვა-ა გამოყენებული. იქ ნათქვამია: „ისოენი მბერვიდეს საყვრსა“-ო და „ერთი კმა მბერველთი და ფსალმუნისა მვალობელთა“-ო. მბერველნი უდრის ბერძნულს „სალპიონტეს“, ლათინურ *canentes*.

საკრავთა მე-სამე დიდ ჯგუფს, როგორც დავრწმუნდებით, საცემელნი შეადგენენ.

საკრავები ერთმანეთისაგან განსხვავდებიან თავიანთი აგებულებითაც, მოყვანილობითაც, მასალითაც, რომლისგანაც თვითოეული მათგანი იყო შემზადებული, და დანიშნულებითაც. ვერლას თუ არა, ბევრს ზემოაღნიშნულ ვარემოებას რომ ძველადაც ყურადღებას აქცევდენ, ეს ს. ორბელიანის მსჯელობითაგანაც ჩანს. მან საკრავებს რომ ერთმანეთისაგან მათი მოყვანილობითაც არჩევდენ. საბას განმარტებით, „ჩანვი მოდრეკილი საკრავი“-ო იყო, ხოლო „იობელისნი საყვრია მოცეცილი“-ო.

საკრავთა ერთ განმასხვავებელ ნიშანთაგან მზახებლობის მაღალ-დაბლობა, ანუ ხმის სიმაღლე-სიდაბლეც, ე. ი. დიაბაზონი შეადგენდა, რომ იყვნენ მზახებელი მაღალ-დაბლობითა, ე. ი. ზოგისევე, როგორც სხვადასხვა საყვრნი ერთმანეთისაგან იმით განსხვავდებო-მბილი ხმა, ზოგს უფრო დაბალი ჰქონდა. სიმებიან საკრავთა შორისაც ვერლას ხმის ერთნაირი სიმაღლე-სიდაბლე არ ჰქონდა. ს. ორბელიანს ევროპაში მოგზაურობის თავის აღწერილობაში „ზღვის საკრავზე“ აღნიშნულ აქვს: „არც სიტკბოთი და არც სიმაღლე-სიმაბლობით უკეთესი საკრავი მინახავს“-ო.

საბას ზემომოყვანილს ცნობაში საკრავის სიტკბო, როგორც ჩანს, საკრავის ტემბრს უნდა გულისხმობდეს, სიმაღლე-სიმაბლობე-ცი დიაბაზონს.

1 ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

2 ბაქარ და საქ. შუზ., ბ. № 51 A: 2 ნუსტთა 513.

3 აქვე, 2 ნუსტთა 513.

4 ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

5 აქვე, სუვირა.

6 მოგზაურობ., გვ. 63.

ძალებიანი, ჩასაბერო და სხვაგვარი საკრავები ძველ საქართველოში საუკუნეთი განმაცლობაში ბევრი იყო. ზოგი მათგანი უძველესი დროიდანვე ყოფილა, ზოგს სახელები აღვილობრივია, ბევრი მათგანზე ჩვენში თანდათანობით, შეზღვევაში ვახიროლა და მეზობელთაგან ყოფილა შეთვისებულ. უმეტესი მათგანი ვაჭრობა და მკვამერძინდელ თაობებსა-ცა მათი სახელების წამდელი მნიშვნელობა აღარ სტოდნიათ, თანამედროვე ქართველმა ზოგ მათი სახელები მხოლოდ ძველ და ახალი თბზულებების წყალობით იცის, მათი რაობისაჲ აღარაფერი გეგება. ამიტომ თითოეული მათგანის სახელის ზედმიწევნითი მნიშვნელობა, არსებობის ხანა და საკრავის სიდაურობა უნდა ძეგლების და მიხედვით იქმნეს გამოკვლეული. საკრავთა საკმაო სიმრავლს გამოცა და სკოლთს შესწავლის გასაადვილებლადც სახელების მთელი სავსებობა სამ ზეგოაღნიშნულ მთავარ ჯგუფად იქნება გაყოფილი და განხილულა.

თავი მეორე

ძალუბიანი ანუ სიმუბიანი საკრავები

ძალუბიან საკრავებსაც თავთავიანი ცალკეული სახელები აქვთ და მათგან ერთნაირს ჯგუფს ერთგვარი ჯგუფობრივი სახელოც მოეპოვება. ამ სახელების ერთგვარობა იმაზეა დამყარებული, რომ თვითოეულს მათგანში აღიშნულია, რომ საკრავი ძალიანია, ამ სახელებს ერთმანეთისაგანვე მხოლოდ ძალთა რაოდენობის აღმნიშვნელი წინდამდელი რიცხვითი სახელი ასხვავებს. ძალთა, ანუ სიმთა რაოდენობისდა მიხედვით, ასტეობდება ორძალი, სამძალი, ოთხძალი, ხუთძალი და ათძალი. შემდგომი ღირწმუნდებით, რომ განსხვავება მათ შორის მარტო ძალთა რიცხვზე არ იყო დამყარებული, მაგრამ, ამ საკრავების სახელებებს დროს უმთავრესი ეფრადლება სწორედ ამ გარემოებას ჰქონია მიყრობილი და საკრავთა ამ ჯგუფის უმთავრეს განმასხვავებელ და ნიშანდობლუ რიცხვად სწორედ ეს ყოფილა მიჩნეული.

§ 1. ძალუბიანი, ანუ სიმუბიანი საკრავების ავთულები და ნაწილების მველ კართულ წყაროებში დაცული სახელები

სანამ ძალუბიანი, ღარუბიანი, თუ სიმუბიანი საკრავებს აღწერა-განხილვას შევუდგებოდეთ, წინასწარ უნდა მათი ავებულება-მოგვანილობის მათგან რი სახეობანი და მათი ნაწილების ძველი და თანამედროვე სახელები ვიცოდეთ. რი სახეობით ასეთი საკრავების ცოტად თუ ბევრად სრული აღწერილობა შეკრფრობით ასეთი საკრავების ცოტად თუ ბევრად სრული აღწერილობა შეკრფრობაში მოგზაურობის აღწერილობაში გვაქვს დაცულ.

საკრავების სახელების დანაწილების წესსა და ნაწილების მანიწველ სახელებს მსურველი სწორედ ამ ნაშრომში, სახელებობი რი ევრობელ საკრავის აღწერილობაში იპოვის.

სახელოვანს ქართველ მეცნიერს ნათქვამი აქვს: ერთი საყრავი ენას ერთ სახლში, ხდვის საყრავს ეძახდენ: სამკუთხე ჩინა ჰქონდა, ბოლოსკენ ერთი მტკაველი იყო და ექვს მტკაველამდის ჩინის სივრცე იყო, თავი წელიად წამოსული, კელიც გრძელი ჰქონდა, ხუთი ძალას სისხო ჩანა, დი კელით მალალს კაცს უმაღლე იყო, ერთი ძალა ება ლურჯ მის კალმის სისხთ, და ქიანურს ავით ძუიოთ უკრავდა. ტარის კერძო მართო კერს კმარობდა და ზედ ალყაზედ რვას ადგილას ქილალის ნიშანი ეკრა, ფარდის მავიერა-აო¹.

სხვაგან კიდევ ერთი, მანამდე უნახავი, საყრავი აქვს აღწერილი, ერთი ხუთძალივით გრძელი რამ საყრავი იყო: ერთი მხარი ტარი უფრო ჰქონდა — სივრცე[ზე?] შედიოდა ალყა ება და კელის ახლო მრავალი ალყა-აო².

ს. ორბელიანის მოგზაურობის მიხედვით გამოჩვეული საყრავი ნაწილების აღმნიშვნელი ტერმინები სრული ირ იქნებოდა, რომ ზემოთყვანილს კიდევ შემდეგი სახელებიც არ დაერთოს. საყრავის გვერდობის მხარეს, გვერდს ქართულად ფერდა, ანდა ალყაში ეწოდებოდა. ს. ორბელიანს სწორედ ასე აქვს ამ ტერმინების მნიშვნელობა განმარტებულ „ალყაში საყრავის ფერდა“ არის და „ფერდა ალყაში“-აო³.

3 მეფეთა 10⁴ დამოწმებით, საბას განმარტებული აქვს აგრეთვე რომ ერთი საყრავის ალყას ვიდი-აო. მაგრამ დასახელებულ ადგილას ზემოაღნიშნულ სიტყვას არც არის და არც შეიძლება რომ ყოფილიყო ამ განმარტებაში სინტერესოა მაინც, რომ ერთი ასახსნელად საბას უხმაოთ კილი ტერმინი, რომელიც ქიხიუში ფარდის აღსანიშნავად არის მიღებული.

საყურადღებოა, რომ, როგორც იპოლიტემ ერთი ნაშრომის ქართულ თარგმანიდან ჩანს, სამუსიკო ძალებიანი საყრავის ერთი ნაწილთაგანის სახელად უძველეს ხანაში უღველაც უხმარიათ. იქ ნათქვამია: „მსგავსად ქართისა ვითმე აღრთულ, რომელთა აქუს უღველი, ვითარცა საფანდურ ბეღლი-აო⁵“.

ძალების, თუ სიმების ქვეშ ჩვეულებრივ შესადგმელს ვარდა რომელსაც ზემოთყვანილი და კიდევ სხვა სახელებიც ეწოდება, სხვანაირიც ყოფილა. სიმის მომადლებით დასაკავებლად განკუთვნილს ამ შესადგამს სახელიც, სხვა ჰქონდა ძველ ქართულში. ს. ორბელიანი ამბობს: „ზიკიპინტი ალყის პატარა ჯორი ზილისა“-აო⁶. ეს განმარტება იმას ნიშნავს, რომ ზიკიპინტი ზოგადი კი არა, არამედ მხოლოდ ერთი, ზილის ზიის გამომცემი სამის პატარა ჯორაკის სპეციალური სახელი ყოფილა. ამ განმარტებითგან ჩანს, რომ ზილი საყრავის ჯორაკში არ დატეულა და მისთვის ჯორაკის დამატება აუცილებელი გამხდარა. უდაბოლობის გამო ეს დანართი ჯორაკი, რასაკვირველია, უნდა პატარა ყოფილიყო. ვისაც აღმოსავლური სამუსიკო საყრავები უნახავს, იქნებ შემჩნეული ჰქონდეს, რომ ასეთი პატარა ჯორაკი მართლაც არსებობს.

¹ მოგზაურობა, გვ. 63.

² იქვე, გვ. 39.

³ ორბელიანი, ს. ლექსიკონი.

⁴ იქვე.

⁵ Марр, Н. Ипполит, Толкование песен песней, С.-Петербург, 1901, г. LXVII.

⁶ ორბელიანი, ს. ლექსიკონი.

ყოველ ძალგზიან საქრავს, რა თქმა უნდა, ხმის გამოცემა დაბმული, სქონდა გაბმული, რომ მისი აბმურება შესაძლებელი გახდებოდა. დროთა განმავლობაში საქრავის ამ მეღერს ნაწილს სხვადასხვა სახელი გაჩენია. უმატესი ამ მებრინდელ სახელთაგანი უცხოა, ზოგმა მიიღება წინაწერი. ყველი ტერმინი მოსპო, ანუ დაჩრდილა, ზოგ-კი სვეცალური მნიშვნელობა მიენიჭა.

უკვე საქრავების ისეთი უძველესი სახელებითგან, როგორც **ობაძალი**, **სამძალი**, **ოთხძალი**, **ხუთძალი** და **ათძალი** იყო, ჩანს, რომ თავდაპირველად ძალი ყოფილა.

შემდეგ **ლარიც** ჩნდება და ნაომის **პე** დამოწმებით, **საბა** ამბობს, რომ **ლარი** იგივე **აღყა**, ძალი იყო, ხოლო თვით აღყაზე ნაიჭყაძე აქვს, რომ **აბრეშუმის ძალი** დასასრულ ძალის მნიშვნელობის მისი განმარტება რომ მოვისმინოთ, გამოირკვევა, რომ **ძალი წელის აღყა** ყოფილა. **ს. თარბელიანი** ს. **ლექსიკონში** მხოლოდ სიმი აბ მოიპოვება.

ყველაზე ხანგრძლივ ძალი იყო ძველ ქართულ შერთობაში გაბატონებული. ქართული ენისრამიანის ავტორსაც ძალი აქვს ნახმატი მაგ. იქ ნათქვამია: რამინს **საჭურჭლესა** შიგან რა უმა, ჩანგისა და ძალისაგან კიდე¹-თ. ისეთს გვიანს ხანაშიცვი, როდესაც როსტომიანი და სამაიანი იყო გადმოქართულებული, კვლავ ძალი ყოფილა გაბატონებული მაგ. სამაიანში სწერია: **მორათეს ჩანგისა ძალეგ²ით**, ხოლო როსტომიანში **ძალი მორათ**, კურა დაიწყო³-თ. თანამედროვე ქართულ კლასიკებში ძალი თითქმის მხოლოდ ხეცსურულს აქვს შენარჩუნებული.

შავთელის თხზულებითგან ჩანს, რომ მე-12 ს. **ლარი** სისწორის შესამოწმებელ სახომად ყოფილა მიღებული, რათგან მას ნათქვამ აქვს აბდულმუსისაში:

საქლ-სა ლარი
ქვეყნის სლარი,
გამჭიდრებელი
ყოილ ვიქლით.

ხმარობდენ, თუ არა, მაშინვე ძალის შესატყვისად ლარსაც ეს ქარ კიდევ გამოსარკვევია.

აღყა ძალისა და სიმის მნიშვნელობით **ს. თარბელიანი** ს. დროს უკვე აღმდნად გაბატონებული ყოფილა, რომ ევროპაში თავის მოგზაურობის აღწერილობაში საქრავების დახასიათებისას სწორედ ეს ტერმინი აქვს ნახმატი. მაგ, ერთს საქრავზე ამბობს: **ახუთძალივით ვრძელი რამ საქრავი იყო... სიღრმე[ზე?]** შეიდიოდ **აღყა ება** და ჯელის ახლო მრავალი **აღყა⁴-თ**. **დ. ბუ**

¹ თარბელიანი, ს., ლექსონი.

² იქვე.

³ ენისრამიანი, გვ. 124.

⁴ სამაიანი, ტ. 671. იხ. აბდულაძე, ი., სამაიანს ანუ შველი წინს ქართულ ენისებში, თბილისი, 1916.

⁵ როსტომიანი, ტ. 2116. იხ. აბდული, ი., სამაიანს ანუ შველი წინს ქართული ენისებში, თბილისი, 1916.

⁶ შავთელი, აბდულმუსია, 69.

⁷ მოგზაურობა, გვ. 38.

რამიწვილიც ასე ყოფილა ამ ტერმინს მიჩვეული, რომ ნოქვები ექსკიდევაც, დავით მეფესალმუნეს საყრავს „ათ ძალს ალყანი აბაო-ო, თუმცა, როგორც უკვე თვით ამ საყრავის სახელი ათ ძალი ცხად-ყოფს, მას ალყები-კი არა, არამედ ძალები უნდა ჰქმოდა.

სიმი მე-18 ს. დამლევს და მე-19 ს-ითგან ჩანს ვაბატონებული. იოანე ბატონიშვილი ჩონგურისა და სხვა საყრავების მხოლოდ სიამე-ს ზე-და ლაბარაჟობს. ეს ტერმინი სპარსული სიტყვაა. ფ. ვორჯიჯანიძის ლექსიკონით სიმი მე-17 ს. სპარსულად „ვერცხლის ზოლი“-ს აღმნიშვნელი ყოფილა. თანამედროვე ირანულში ტელეგრაფის მავთულის სახელია ცხადია, რომ, რაკი სიმი ირანულად ვერცხლს ნიშნავს, ამიტომ თავდაპირველად ვერცხლის მავთულის აღმნიშვნელი იქნებოდა, და საყრავის თვისი სიმებიც ხომ მართლაც ვერცხლისა იყო.

დასასრულ აღსანიშნავია, რომ გურიასა და აჭარაში არც ძალი, არც ლარი, ალყა, ანდა სიმი ხალხში არ არის გავრცელებული, არამედ ძაფი და ძუის ღარი.

ყველა ზემომოყვანილობა მიხედვით, მაშასადამე, ძალი ნაწლავისაგან შემზადებული საყრავის სიმი ყოფილა, ალყა-კი აბრეშუმი-საგან გაკეთებული სიმის სახელი იყო. მხოლოდ ღარი-ს რეალური ძველი მნიშვნელობა რჩება გამოურყვეველი: თუმცა ისიც სიმის აღმნიშვნელი ტერმინია, მაგრამ რა მასალისაგან აკეთებდნენ, არა ჩანს, მხოლოდ შემდეგში დავრწმუნდებით, რომ ნაწლავისაგანაც და აბრეშუმი-საგანაც სიმი სპარსული სიტყვაა და ვერცხლისას ნიშნავს. ამის გამო სფიქრებელია რომ თავდაპირველად ის თარის ვერცხლის სიმების სახელი იქნებოდა შეთვისებული და მხოლოდ შემდეგშია იგი ზოგად ტერმინად ქცეული.

იოანე ბატონიშვილის ცნობით, ჩონგურის სამ სიმაგან ორი, წვრილი და საშუალო ხმის მქონებული, სიმი თეთრი იყო, ერთი კი ბოხი ხმის გამოძღები, უკითელი ყოფილა. მეოთხე, ზილის ხმაზე შედგრი, ხმის ფერი აღნიშნული არა აქვს.

ძალისა და ღარის შემზადებასა და ნაკეთობაზე ერთგვარ წარმოდგენას ს. ორბელიანის ცნობა გვაძლევს, რომ „ღარი წელი შეგრეხილი“ ყოფილა: აქეთგან ჩანს, რომ ღარი შეგრეხილია ცხადია, წინასწარ სიგრძეზე წვრილად დაჭრილი ნაწლავისაგან უკეთებით.

ს. ორბელიანის ზემომოყვანილი ორი აღწერილობითგან ჩანს, რომ ძალებიანს, ანუ სიმებიან საყრავებს ჰქონიათ: თავი ტარი, კელი, ჩანა, ფერდა, ანუ ალყაპი, ყორაკი, ზიკიპინტი, ალყა, ფარდა და ძუა.

ჩანა, როგორც ეტყობა, საყრავის ის განიერი ნაწილი იყო, რომლის დანიშნულებას ხმისცემა და გაძლიერება შეადგენდა, რომელიც რეზონატორი იყო. კელი საყრავის იმ წვრილი, თავთან და ჩინასთან დაკავშირებული, ნაწილის სახელია, რომელზედაც დასწვრივ ძალები ან ღარები თუ ალყები გაბმული, ეს თუნდაც იმ გარემოებითაც მტკიცდება, რომ სიბა-ს სიტყვა-

1 გურამიშვილი, დ., თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 164, § 4.

2 ქანაშვილი, მ., ფრასდან გარეგანოე და მისი შრომათი, ტფ., 1896, გვ. 21.

3 ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

ს. ორბელიანის მოგზაურობითგან ჩანს, რომ მე-17—18 ს. ფარდა ანუ ფარდა ეწოდებოდა. თუმცა ეს ტერმინი მას ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს, მაგრამ სამაგიეროდ ნახშირია მისი მოგზაურობის აღწერილობა. მისი სიტყვით, ე. წ. „ზღვის საკრავს... ზღვ აღყაზედ (ამ შემთხვევაში, მას სადამე, ტარზე კი არა, არამედ თვით სიმზე) რვას ადგილას ქალაღის ნაშანი ეკრა, ფარდას მაგიერა“-ო¹.

ეს ტერმინივე ნახშირი აქვს იოანე ბატონიშვილსაც ოკის მუსიკის სახელმძღვანელოში: „ჩონგურსა აქვს ექვსი ფარდა, რომელნიც ყოველ დამკვრელს, „ოდეს დამყვება თითების თამაშობით და დაკვრით, მამინ, საიდამაც დაიწყებს, თვით აჩვენებს ერთმანერთს მიღწეებით ხმასა მალა და დალა და საშტალ“².

ამავე ავტორის ცნობით, ჩვეულებრივს ფარდებს ვარდა, რომელნიც სმის ხმას საგრძნობლად სცვლიდნენ, ხმის მცირედ შემცვლელი ფარდაც არა უბოდა თურმე, რომელსაც აგრეთვე თავისი საკუთარი სახელი ჰქონია. ამბობს იოანე ბატონიშვილი ამბობს: „ოდეს მცირედ შესცვლის ხმას, ამ ფარდას ეწოდება მინფარდა“-ო³.

ცხადია, რომ, რაც უფრო მეტი ფარდი ექმნება საკრავს, მით უფრო მეტი ხმის გამოღება შეუძლიან. ამიტომაც ზოგს საკრავს ექვს ფარდზე გაცილებით მეტი ჰქონდა. იოანე ბატონიშვილის ცნობით, ფარდების გადღობული რიცხვის მქონებელ ასეთ საკრავად მისდრთინდელს საქართველოში ჩანგური უფილა და ამიტომაც ისევე, როგორც ჩონგურზე, „აგრეთვე ჩანგურზედაც მოვალს ხმები და უკეთაცა, ამისთვის“, რომ „ამას მომატებით აქვს ფარდები“-ო⁴.

ასევე ექვსზე მეტი ფარდა ჰქონია, მეცნიერი ბატონიშვილის ცნობით, „ყიზილბაშურს ჩონგურსა, ჩართაისა და სანთურსა ზედა“, რომელთაც დაკვრის დროს „ექირვების“-ო⁵ დამატებითი „ფარდების ხმარება“-ო⁶.

ძალებიანი, თუ სიმეზიანი საკრავების ასაკურ რეგულად სხვადასხვა საშუალება არსებობდა. უმარტივესი ძალს თითო ჯერ ოდნავ, თუ მეტად გამოწევა და შემდეგ სწრაფად გაშვება იყო. ამას ძალთა მოზიდვა ეწოდებოდა. ქართულ შაჰნაშეში ნათქვამია: მანუ ჩარის ბურთობის დროს „ჩანგისა ძალთა მოზიდეს, იმღერდეს ვარდამცემელი“-ო⁷. ასე ძალთა მოზიდვით უკრავდენ ძველად ებანსა და ქარს, ეხლაკი ღირას.

ძალებიან საკრავთა ერთ ჯგუფს ასახსურებლად ძალებს, ანუ სიმებს ხელის თითებს, ანდა სავარცხლის კბილს ჩამოჰკრავდნენ და ეხლაც ჩამოჰკრავენ ხოლმე. ვისრამიანში ვირო რამინს ჩანგსაც-კი ძალთა მოზიდვით-ო⁸ არა, არამედ ჩამოკვრით აკვრევენებს. იქ აღნიშნულია, რომ ვიროზ უსს უთხრა: რამინს ჩანგისი და ძალების მეტი თავის საქურტულში რა გამინო

¹ მოგზაურობა, გვ. 63.

² საქ. ზეზ. ხ. № 2241 H, გვ. 12.

³ იქვე.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე, გვ. 15.

⁶ სიამიანი, ტ. 625.

ანდა ამის მეტი რა იცის, რომელ ჩანჯი მოხალის, ჩამოქცარი და ზედ დაწვლეროსო!

ძაღვების, ანუ სიმების ხელით, ანდა სავარცხლის კბილით ჩამოკვრას ვარდა, ზოგიერთს საკრავს სიმათა ახმურებისათვის ვანსაქუთრებო ვაკეთებელი დასარტყმელი ჰქონდა, რომელსაც ზრანდლად **შაქარუი პლანტრონი** და ლათინურად იგივე სიტყვა **plectrum**-ზე ეწოდებოდა ქართულად ასეთს დასარტყმელს ძალთსაცემელი პრქვეთა ეს ტერმინი იოანე პეტრიწს აქვს ნახმარი. ნემესიოსის „ბუნებისათვის კაცისაჲს თავგანსი ნათქაამია: მეტყველების პროცესში აენასა და კორკსა ძალთსაცემლისა უხერხულს ადგილი“-ო², ე. ი. როგორც ძალთსაცემელი სიმებს ადევრებს და საკრავს ქმს ამოაღებინებს ხოლმე, ისევე ენა და ხორხი ადამიანის ევლპის ბერასა და ხმას გამოაღებინებს ხოლმეო.

§ 2. ხალხურ სიტყვიერებასა და ზეპირბაგმოვებაში დაცული ცნობები სპარავების შესახებ

უძველესსა და მე-17—18 ს. წერილობით ცნობებს ვარდა, სიმებიანი საკრავების ნაწილების ქართული ტერმინოლოგიის შესასწავლად საგულსხმო და სანტერესო ცნობები ხალხურ ლექსებსა და პროზაულს მონათხრობებშიც მოგვემოვება. ძველი საქრავების შეძლებისამებრ სრული ტერმინოლოგიის შედგენა მხოლოდ ამ სამი წყაროთგან ამოკრებულ მასალი შეიძლება, რათა ვინ თვითოეული მათგანი ცალ-ცალკე ამ საკითხისათვის საკმაო ცნობებს არ შეიძვეს.

ძაღვებიანი, თუ ლარ-სიმებიანი საკრავების ნაწილთა ქართული სახელებს გამოსარკვევად მაგალითად ერთი იმერული და ერთი ზვესურული ხალხური ლექსი არის საყურადღებო:

„**ჩოხვური, ჩემო ჩონგური**
ჩონგური ჩემო ხისაო—
თავთ ტანო გაქვს ბჭოლისა
ტარი გაგია მხლისაო“

• შევთაზე წელაწილ-დილასა იმთო ჩოხვურის ველაო“³.

და **არაყეშვილს** ძაღვებიანი საკრავების ნაწილების ხალხში ვარგონლ ქართულ სახელთაგან აღნიშნული აქვს მხოლოდ **ტარი**, **მუცელი**, **ჩხირი**, (**ჩხიხი**?) **ჭორი**, ანუ **ქალი** (მოხვევებში), **სამო**, **აღუა** (მთიულეებში), **ძალი** (მოხვევებში) და **ლარი** (ქართლ-კახეთში). ვეჩიასა და სამეგრელოში **ლარი** აბრეშუმისას ჰქვიათ. ამას ვარდა იქ ქუის **ლარიც** არსებობს. საკრავის ტარზე **ფარღემაო** და აქვთგან ამის ნაწარმოები **სამფარდიანი** და **ოთხფარდიანის** სახელებიცაო⁴.

¹ ვარამიანი, გვ. 124.

² ნემესიოს გმეცელი, ბუნებისათვის კაცისა, გვ. 93-94-95.

³ ხალხური პოეზია, გვ. 235.

⁴ შინიძე, ა., ქართული ხალხური პოეზია, I. ზვესურული, გვ. 177.

⁵ Арахчиев, Д. [=ე. არაქიშვილი], Народная музыка Западной Грузии, გვ. 154.

§ 3. ძალბიანი საკრავის უმეზადების წესი და ტექნიკა

ცხადია, რომ ზემომოყვანილი ტერმინებით ქართული საკრავების ყველა ნაწილების სახელდება ვერ შესძლებს ადამიანი, ჩვენ კი ამ დარგისათვის შეძლებისამებრ სრული ტერმინოლოგია ვეჭირდება. მარტო დამკვრელთა მოკითხვით საკრავის ყველა ძველ სახელების გაგება ძნელია, ამისათვის მხოლოდ მესაკრავეთა მონათხრობი გამოდგება სხვადასხვა საკრავების შემხადებ-გამართვასზე: მუშაობის ილწერის დროს მესაკრავე ხელოსანს თავისდათავად მოაგონდება ყველაფერი, რაც საკრავის მთლიანად და მისი ნაწილების გაკეთებასთან არის დაკავშირებული და რასაც სხვა დროს ადამიანი ვერ გიგონებს, მართლაც, 1935 წ. ზაფხულს ასეთი დავალებით საქართველოს სკადასხვა თემებში ჩაწერილს ცნობებში არა ერთი საყურადღებო ტერმინი აღმოჩნდა, რომელთა გამოყენებაც შეიძლება.

მაგ. ს. ახიელის მცხოვრები ბახა ოჩიაურის სიტყვით, ხევსურულში საფანდურე ხეს „უფრო მზის პირში, ანუ საქარეს გორაზე“ სჭრიან და ჩვეულებრივ საკრავის გასაკეთებლად ირჩევენ „იმ ვვერდს ხისას, რომელსაც ან ქარი სცემს, ან მზე ადგუბის უფრო“.

ზემოდასახელებული პირისა და ბიბუტა წიკლაურის ცნობებითგან ჩანს, რომ ფანდურისა და ქიანურის ნაწილებს ხეისურეთში სათავე, ყელი, მუცელი, გული, თითები, ანუ ჩხარები, ვაცო, ღვედის ამოსაყვანი და ღვედი ეწოდება ჭიანურს ამას გარდა მშვილდიც აქვს, რომლითაც ამ საკრავის ღარებს ააქდურებენ ხოლმე.

თითები სათავე შია მოთავსებული. იმ მოთვის განკუთვნილს ჩხვრეტებში, რომელთაც სათითები ეწოდება. რა თქმა უნდა, ორსვე საკრავს აქვს ძალები (ფანდურს), ანუ ღარები (ქიანურს). თვითიველ ძალს რომ თავისი უცვლელი ადგილი ჰქონდეს, ამიტომ „ფანდურს აქვს ღარების ჩასაჭდომი სამკან (sic) დაჭდეული გალი, რაშიაც ღარები ცალცალკე ჩანსდების“.

ფანდურის ყელს გაყრილი აქვს მალიკები, რომელზედაც დაკვრის დროს „თითებს უცვლიან“.

ფანდურის გაკეთებას ბახა ოჩიაური ასე ვვიამბობს: საფანდურე ხეს რომ მოსჭრიან, იქითგან საკრავის გამოსაყვანად ამ ხის იმ მხარეს ირჩევენ რომელიც მზისკენ იყო მიქცეული. ანდა უკიდურეს შემთხვევაში, საითგანც ქარი სცემდა, ხის ამ ნაწილს ჯერ „დააკოპიტებენ“, შემდეგ კი სახლში „მასდებენ ახსაყარზედა, გამაშრობენ“. იქ მერმე გამოშროალს ამოთხრობიან ერთი, გააღამაზებენ გულში ხვეწით“ შიგნითგან, გარეთგანც დანით.

ამავე დროს სათაურსა და ყელს გაუკეთებენ, შემდეგ კი „დაჭვრეტენ სამს სათითებს ყელში შალაფით“ (ე. ი. ბურლით) და შიგ „გაშინდებენ სამს თითს ძალების“ შესაბამელად. მუცლის დრუ რომ ამოჭრილ ამოხვეწილია, მის დასაფარავად „გასთლიან თხელს ფიჭვის ფიჭარსა და დააკვრენ გულად“. ალბათ წინასწარ ამ „გულს დახვერეტენ“ მ-

1 მასალები.

ხერხული რყინით, რომელსაც ს. აწთავა ეწოდება ფანდურს აქვს „მოლოში კარგული“ ღვედის ამასაყვანო, საკრავს სწორედ „მოლოში გარდაველი“ აქვს ღვედო. ამ ღვედზედ შებმულია (გამბულია) რგოლი (საქრავოლო), რომელზედაც თავიანთი ბოლოებით დამაგრებულია „მალე პი“, მათი თავები თითებზეა შებმული. ძაღვი რომ ენამანერაზე ვრისა და მამვე მინძილზე იყენენ დამოთებული; ფანდურის მისათვის ღარებების ს. აქვს სამგან დამტეული.

ხევესტრული ფანდურის ძაღვი: მარტოვად კვლავა ღარებს ავთი-ტენ, ამ ღვედისას, ან ნაწლევეებისას, სხელდობს მწირობის ღვედს დახევენა და დაღვრებიან. ნაწლევეს დაღვრების დაღვრებენა, და გაახმოებენ. ბერი ირადურს სწორდება: „მზა პი“.

თუ ბახა რიიურს დიფუჯობით ასობე ფანდურისას ამას ხომია, რა ქელიც ვის უნდა; ისეთს გააკეთებინა, უ. ი. ფანდურს ვარკველო სლო-ჟი არა აქვს, არამედ ვამყუებლის სურვილზეა დამოკიდებული უნდა დღის გაკეთებს, თუ არა და პატარა ხომისას.

ს. ამოაშის მცხოვრები. ნაწ. ბახუტა წიკლეურის სიტყვით. ჰი-ანური წინათ ხევესტრებს არ. მქონით, არმედ დილვედოვან შეუთვინებოთ რიგობაც თვით საკრავი, ისევე მისი დავრავა. ჰიანური კვესტრით არ ეო-ღღს გაკეთებს, თუ არა და პატარა ხომისას.

ფლ წინწინ, მატანილი ღიღლით ჰიანურის კვებობაც და დავრავობა.

ჰიანურის მუცელს აკეთებენ ხის ჰერქლოსაგან და ანდა ივანს ქელი დილვედარ ჯამო, ან კოფაის (უ. ი. წელის ხის ჰერქლოს) გაფანქარით, მწირობის მძალითვან გაკეთებულს ჰიანურის მუცელს აკვლ-ა-ღ-დაფარებული აქვს ან ცხერის ფაში, ან გახმოებულს ცხერის გაღვერდილი თხელი ტყავი, რომელსაც „დაიკურნ წეღის“. ამ ჰიანურის მუცელს გაფანქარო (უ. ი. საგლეხლო, ხამხლო) აქვს ჰიანურის ყელი. რომელსაც მიმრგვალებულ „სათავეში“ ვაჭ-რილო აქვს „სამი ხის თითი“. ამ ხის თითებზე შებმულია ამ საკრავის „მუის ღარები“, რომელიც „მოლოში“ ღვედზეა დამაგრებული. ფანდურის მსგავსად, ჰიანურის „მუის ღარები“ ვაცხება გაფანქარო.

ამ საკრავის მსაფურერებლად იმარება „შვილდის“. რომელიც „ნახვარ ფლს სიგრბი“ აქვს და „ზედ მუი“ აქვს გამბული (გამბულია) მუვილ-დის საბამივიით. ჰიანურის შვილდის ჰემ რომ საკრავის ღარები უფ-რო ყარვად ახმაუროს, ამისთვის დამკვრელს „ფიქვის შიქო“, უ. ი. ფი-ვის წიბო აქვს. ჯერ „შვილდის მუის შიქის მუი“ ვაჭ-რავო, ხო-ლო შემდეგ „შოტიანს შვილდის წაუხმენ ღარებს“ და საკრავს ამბურდობა. ვინც სიმებთან-შვილდთან საკრავების ხმობება იღოს, ის უამ-ბიხვედრილი იქნება, რომ შოტი კარგოლს ქართული სახელია.

ჰიანურს ხევესტრეთში „მართავენ ფანდურივით“.

- 1 მისი ღვბი: იღვესი რიიურის ხანწერი
- 2 იქვეა.
- 3 იქვეა.
- 4 მისი ღვბი: ბახუტა წიკლეურის ცხელი.
- 5 იქვეა.
- 6 იქვეა.
- 7 იქვეა.

ორავის ხეობაში შეკრებილი ცნობებით, ფანდურის ნაწილებს „მუცელი, გული, ყელი, საქცევები და ჩხირები (ალვის დასაქიმავი)“ ეწოდება და ზედ „აღყები, ანუ ღარები“ აქვს აწყობილი¹.

გაბო ინაშვილის სიტყვით-კი, ფანდურსა და ჩონგურს აქვს მუცელი და ტირი, რომელთაგან მუცელში შუიში „უნდა ამოქრის საკვრეთლითა“ და შემდეგ მოსუფთავდეს, შემოთგინ-კი უკვე „სხვა გულად ექვტრება“: რაკი საყრავის მუცელი გამოღრუვებულია, მას ქაღალდშიც აქვს, შემდეგ „სახიბრები დახვრიტება“ და „ბეჭებშია ღარები“, სახელდობრ „სამი ღარი“, ფანდურსა და ჩონგურს ლიწობისასხმელად მუცლის „ბოლოში გაუკეთდება ვამოსაბმელი, რომელსაც განსაყურებელი სახელიც აქვს და „ქორას“ უწოდებენ, ასაკრავის თავში-კი ღარების დასამაგრებლად და დასაქიმავად ძეგვი, როგორც მომართვისათვის, „ჩხირები აქვს“. ცხადია, რომ ჩხირები დახვრიტულ სახიბრებშია ჩასმული „გულს“, რომელიც ზევითგან დაკრული ძველ ფიცრია, „აქვს ნახვრეტი“, ტარზე-კი საყრავს „გაუკეთდება საქცევოსულ“ ფანდურს აქვს 5-7-მდე საქცევები².

გ. ფანდურის ცნობა ზემომოყვანილზე უფრო გაურკვეველია, მაგრამ რაკი აქაც ზოგიერთი სხვაგან მოუხსენებ ტერმინები გვხვდება, ამიტომ ასე საყურადღებოა და აქვე მომყავს. ლიწობისა და სიმების მაგიერ, მას ძველ ტერმინი ძაღვები აქვს ყველგან ნახვარი. ჩონგურის ნაწილებს სახელებად მას აღნიშნული აქვს: „დასაქცევი ძაღვები, ძაღვის ვამოსაბმელი, ზემოდან— გული და გულზე ძაღვების ქალი, ძაღვის ბოლოზე იყო კიდი, ქვემოთ მუცელი და თავში დასაქირება ძაღვები, სამწუხაროდ ამ სახელების რეალური მნიშვნელობა მას განმარტებულ არა აქვს, კიდის ვარდა, მაგრამ აქაც სხვადასხვა განმარტებითი მხრით ნათქვამია, რომ კიდი ბატის ფრთის რქოვანი ნივთიერებისგან გაკეთებული ნაწილია, რომელიც „ძაღვებთან ორივე ბოლოებში ჩონგურის გულშია ჩარჭობილი“ იმ მიზნით, „რომ სიმებიანი ქვიშ მოექცეოდან“ და ამის წყალობით „ძალი აღარ ითამაშებდნ დაკვრის დროსათ, შეორე მხრით, იმავე მომთხრობელის სიტყვით, „ჩონგურს გულქვეშ 2 კიდი ჰქონდა, რომ გული არ დაჩხეკილიყო“³.

ერწოთიანეთის ს. ჯაბანიანის, ანუ გლუზაურების მცხოვრებს 27 წლამდე მოკავშირეს იოს, მჭედლიშვილისათვის ჩონგურის აგებულება ასე აღწერია: „ჩონგურს სამი ნაწილი აქვს: თავი, გული და მუცელი. ვატი ცალკეა. ჩონგურის ყელზე ხმის მისამართ-მოსაბრუნსა ქვიან საქცევები. ზედ ვამებულია ღარები. ღარები ფშვება და ეშვება ჩონგურის ჩხირებით. ღარებს მუცელთან, ქვეშ უდგა ვატი“⁴.

¹ მასალები ვრ. ზეიურის მონახობი, ვახ. ქაფარიძის ჩანაწერი.
² მასალები: ვახო ანაშვილის მონახობი, ვახ. ქაფარიძის ჩანაწერი.
³ იქვე.
⁴ მასალები: გ. მდურის ცნობა, ვახ. ქაფარიძის ჩანაწერი.

ქისტურ ფანდურს ამახუ მეტეი, ხოლო ქართლ-კახურს დავით ქისტურზე უფრო მეტი საქცევა მოეპოვებაო.

ბუმათელი (მოგნით კახეთი) ნიკო დავითნიძის აღწერა ლობა ჩონგურის გაკეთების შესახებ ზოგიერთს ახალ ცნობებს შეიცავს და ამიტომაც საყურადღებოა. მისი სიტყვით, საჩონგურად შესაფერისი „ხე უნდა იარჩეს“ და „რომელიც სუფთა ადგილი აქ ხეს, გამოსჭირან ზომამზე, ისე რომ ზომა იქნებოდა არშინანი, ბევრით არც მეტი და არც ნაკლები ერთმანეთზე გასთლოდენ ჯერ სხვილათ, შემდეგ მოხაზადენ, რამოდოლაც უნდა გულ-ამოსჭროდა, და შემდეგ სატეხით ამოვჭრიდით ამოხაზულ ვულს, სამკოფი მოჭრის შემდეგ გაასუფთაებენ გარედან, გაუთხებლებენ კანს განსაკუთრებული იარაღით, როგორც კოვში, ეგეთი მოკატეული რკინა უნდა და რომელსაც „ვეძახდით ჩვენ ხქუტსა“. ამ იარაღს „მჭედლები აკეთებდნენ“-ო.

ამ საკრავის გულის ამოჭრა-გამოსუფთავების შემდეგ, რა თქმა უნდა ყველსაც ზომამზე დაუყენებდნენ: როგორც თითები უნდა შამოსწდომოდა იმ სოიწროვეზე დაყენებდნენ“ ამისათვისაც თავისი იარაღი ყოფილა „ხელკიდე... საგაზეებს ვეძახოდით და იმით გაუსუფთაებდით ხოლმე“-ო.

ასეც გამოყვანილს საკრავს მაინც გარეთგან კიდევ მოსუფთაებდა სჭრებოდა, ამიტომაც „მერმე დანით გაუსუფთაებდით ხოლმე გარედან: მაშინ შემე არ იყო და დანითა ვფხეკადით, — ეხლა შუშითა მჭებკამენ“-ო.

რაკი საკრავს უნდა ლარები აბზოდა, ამისათვის მას შესაფერისი დეგილიცა და მოწყობილობაც ჰქონდა: „დაუჩვერტამდნენ ცელში საღარეებს საჩხირებს, იმაზე ებმებოდა ლარები. სადაც ჩხირები უნდა დევეთოს, აქ უნდა იყოს მორგვალებული ყელი“-ო.

ცნადა, რომ ჩონგურის მუცლის ამოფოსოვებული გული უნდა დაფარული ყოფილიყო. ჰფარავდენ ფიცრით. მაგრამ ამ საკრავს „მუცელს“ რომ ფიცარი აქ, წინდის ჩხირს გავახერებდით და იმ ფიცარს იმით ჩავწოდდით, ჩავხვერტამდით ხოლმე: თუ ეს არ ჩევერტიტა, იმას (საკრავს) ხმა არ ექნება, მაშინ უფრო ხშირად იყო სამოთხი ნაჩვერტი; ხოლო მაშინ დიდი ნაჩვერტები ჰქონდა. ეხლა ბევრი ნაჩვერტები აქ და წერილ ეხე რომ ექვსამდინა აქ, უფრო შუა ადგილას უნდა ჰქონდეს ნაჩვერტიც, სადაც თითები მუშაობს, იმ ალაგას საყენებელს ვეძახოდით, კიდე ჯორს, იმას უჭირავს ლარები. უკან კიდე კუდივით რომ აქ, ლარების მოსდები“-ო.

86 წ. მოხუცი იყალთოელი აღექსი სამხარაული ამბობს, რომ ჩონგურს საწველე ჰქონდა: ჩვენ წინათ „საწველეს ვეძახდით, იმას გო უკეთებთ, იმახე დავკიმიავთ ლარებსაც და დაუქრამს. თუ ამ საწველე არა აქ, ვერ დაწყნარდება, არ დაუქრამს. მწყემსებმა რომ იციან და იმას ჯორს ეძახიან, ჯორივით გადაეკიდებთ ლარებსო“.

1 მასალები.
2 მასალები ნ. დავითნიძის ცნობა, ლ. ბოჭორიშვილის ჩანაწერი.
3 იქვე.
4 იქვე.
5 იქვე.
6 იქვე.
7 იქვე.

ნიკო დავითნიძეს ჩონგურის გამართვის შემდეგ ამხარტის მოპოვება: ჩონგურს, გაცეთების შემდგომ, აქირ ღარს უბნით შეიწობდნენ დასაყრავად და სავაითობები შეეწყობოდა იქ დუქობდნენ ხიდებს და გაუკეთებდით ამ ხიდებს აქამ ხიდებს პირველ უწინი დედო ჩონგურსა რადგან ორი ღარი ქონდა პეტრელი ყელი ორს ქონდა: როგორც ორი ღარი მოპოვებოდა რაჭოთა ყელი ქონდა, როგორც ეს ღარი ღარი აღმოაჩინა იგი ორი ღარი იყო ახლო-ახლო დაყენებულაო!

ქიზიყელი მჭრანგურების სიტყვით ჩონგურს ასე ყვებიან „ჩონგურე ხე მოჭრება, რა ხომისე ვიხსნა ჩონგური ვაილით ცლით, ვაგაკობიტებთ. გამოვსახამო ჩონგურს, თნაონ გავსუფთავებთ. მუცელს გულს გამოვლებთ სავაით, სჭრათით, ჩქვით. უკლი გუწვირლდება, თაგი ვუბტავლუბა ჩონგურს ძირე პეტრა თითვით კობიტს დაფლებთ ძალები, მოსამყულა მუცელ ზე ფოცარს დაყარამთ. სჯობია იმავე ხის, რისეე ჩონგურს ვაილით ფიარს სავაითი უნდა დაუყენოთ, ამის წინ ვიხსნა რამოვინის წერილს ვუბტავლუბთ, რა კმა მისცეს, დანის წყვით ვჭრავლუბა ჩონგურსაოო“.

რაც ჩონგურს ამჟღად აქვს, ამას ქიზიყელი ძალი ვჭრავლუბა კახეთ შიკი ჩონგურის იმავე ყუთვნილუბს ღარი ქვიანაო.

ქიზიყეა და კახეთისავენი ჩონგურს ჩონგურს სავაითი ანუ ღარი აბია, ძველიადაი, როგორც ნიკო დავითნიძის შემოწავნილი ცნობითგანაც ჩანს, კახეთში უჭრარ ობიქალაანი, ანუ ღარიანი ჩონგურები ყოფილა გვერდებულაო.

სოლ. ანდრეულიძისაგან ჩწერილი აქქსანტი. ვასილისძე შეგვრელიძის ცნობით, გურიაში „აღეს ჩვენამის მაღლია მთლოდ ჩონგურშია, დავლამ და დიარამ. გამოვინა, რომ ჩვენნი ვოფილა სავაითი საღამური, სოინარი და ქვიანური“.

ამათგან „ჩონგური ყვოდება ბეოლის (თეთის) ხის მასალიდან მხოლოდ ახლილი ბეოლის ტყეჩს შეყრავენ წებოთა სავაითოდ დამზადებულს ჩონგურის ფორმის კალამიტზე და, როცა გაჩება, ზედ დაგებენ ტარს“. ამ საყრავის გაცეთების დროს „ხმარობენ და მანას და ვიდ და მანას. დამნას ხმარობენ ტყეჩის სახდელად. დანასჟი ვასწუმენდაო ტარისა და სხვა ნაწილებისას“. ჩონგურის ნაწილებს ეწოდება ტარა გული ტარო ბრტყელთა ვიანი ჩხირები, ქორა და სხვა ძაფი, ანუ ძაფი ჩონგურს უკეთებენ ორ ქორას: „მადალს და დამალს“. ერთი მათგანი, მაღალი, იხმარება ჩონგურის გულზე და სწორედ ამაზე ეწყობა აბრეშუმის დეგრებილი ძაფი, შეიძუ. კო (დამალ) ჩამაგრებულია ჩონგურის ტარის ბოლოზე (ფრო სწორედ რომ ითქვას, თუბ) იმავე ძაფების დასალავებლად. თვითველ სემის („მადის“) თავი ჩამავრ-

1 მასალიდან: ლ. პიჭორიშვილის ჩონგური.
 2 მასალიდან: სტ. მენთეშვილის ჩონგური.
 3 ქვიანა.
 4 ქვიანა.
 5 მასალიდან: ავტ. შეგვრელიძის ცნობა, სოლ. ანდრეულიძის ჩონგური.

ბულია ბრტყელთაიანი ჩხირის ბოლოზე და ჩონგურის ტარის ზედა ნაწილის ხერტილში ჩარჭობილია („ამასაც ჯიბას ეძახიან“-ო). ამით ჩონგურს შიშიართება დასაყრავად“-ო!

აჭარაში ლარებიანი, ანუ, როგორც იქ უწოდებენ, ძაფებიანი საკრავის ნაწილებს ჰქვიან კოდო მუცლის მნიშვნელობით, სახურავი კოდის ზედპირის სახელად, ტარი და ჩივო.

ძაღებიანი საკრავების გასაყეთებლად საუკეთესოდ მიჩნეული მასალაა და შემზადების საშუალებათა შესახებ ცნობები უძველესი ხანის ქართულ გამოკვლევებულ ძეგლებში არა ჩანს. სამაგიეროდ ჩვენი ქართული, ხალხური სიტყვიერება ზოგიერთს საყურადღებო საკითხს გვიშუქებს და გამორკვევის საშუალებას გვაძლევს. რა თქმა უნდა, ხალხურ ლექსებში მხოლოდ ხალხში გავრცელებულ საკრავებზეა ნათქვამი, სახელობრ ფანდურისი და ჩონგურზე. ამიტომაც ამავე საკითხების სხვა საკრავების შესახებ გამორკვევისათვის თვით ამ საკრავების შესწავლის გარდა არავითარი სხვა მასალა არა გვაქვს. მაგრამ ფანდურისა და ჩონგურისათვის საუკეთესოდ მიჩნეული მასალის ცოდნა, დანარჩენი საკრავებისათვისაც გამოგვიდგება და ყველი ამის გამო ქვემოთმოყვანილს ხალხურ ლექსებს ჩვენი დასახული მიზნისთვის განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

ჩონგურის შემზადებისა და ხის მასალის შესახებ საყურადღებო ცნობები შემდეგ ხალხურ ლექსებში მოგვეპოვება. ერთს მათგანში ნათქვამია:

დაჯარ, ჩემო ჩონგურო, შე თუთა წმინდა ხისაო,
ბაბ ჩემისა გათლადო, ბებია ჩემს ხნისაო.

ს. შერვაშიძისთვის ჩაწერილი ლექსის უსინათლო წარმომტქმელიც ასევე ამბობს:

დაჯარ, ჩემო ჩონგურო,
თუთა წმინდა ხისა,
ლექსებით გეტყვი სძლერას,
ხმა გაქვს ლარებისა-ო!

მაგრამ ფანდურის მართლ თუთის ხისაგან არაყეთებენ, არამედ ბალის ხისაგანაო. ეს შემდეგი ხეცსურული ლექსითგანაც ჩანს:

დაჯარ, ჩემო ფანდურო, გამოთხრილი ხარ ბალისა.

მართალია, ბალი ფანდურის გასაყეთებლად ხის კარგ მასალად ითვლება, მაგრამ ამ მიზნისათვის დეიაც ბალს თურმე არაფრით ჩამოუვარდებოდა. ხანგრძლივს გამოცდილებაზე დამყარებული ეს ხალხური რწმენა შემდეგს ლექსშია აღბეჭდილი:

დაჯარ და დაჯარ, ფანდურო,
კარგა მამლიე ბანია.

1 ნასსაღები: იქვე შერვაშიძის ცნობა, სოლ. ანდრეასის ჩანაწერი.

2 ს.ტ. შერვაშიძის შუალის ჩანაწერი, 1934 წ.

3 ხალხური.

4 იქვე, 33 ვ.

5 შერვაშიძე, ... ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, გვ. 275, § 676.

შეგამოთხარა ღვიძის
ვერ დაგაპარბებს ბაღას.

მთლიანად ერთი ხისაგან გაკეთებულს ფანდურსა და ჩინგურს ვაძლავ,
სხვადასხვა ხისაგან გამოთლილი ნაწილებსაგან
შემზადებაც სცოდნიათ. ამას ქვემოთყვანილი ამბერულა ეძახის
მტკიცებს:

ჩინგური, ჩემო ჩინგური,
ჩინგური ჩემო ხისაო,
ბაბუას ჩემის მოტრიალა,
ბებია-ჩემის ხნი საო,
თავი ტანი ვაქვს ბეჯოლსა,
ტარი ვაგვა მსხლისაო,
წავიღებ დარბაისლებთან,
ვაგვაწვივებ ღვინოსა.

ხევსურეთში საფანდურე ხედ დგნაღს, იფანს და ღვიძის
სულთან, მაგრამ ამათგან საუკეთესოდ სწორედ ღვიძის ითვლება.

შიგნით კახეთში, ბეშათელი ნოკო დავითანძის ცნობით,
საჩინგურე ხედ „უკეთესი იყო ფურცელთა ფურცელს ჩინგურს სანაწებო
ყო მამინ, ცაცხვისაც ითლებოდა, ვერხვისაცაო“.

იყოთოელი მნ წ. მოხუცი სამხარაული ალექსი ვაიკისძე-ვაი
ამბობს: „ჩინგური, თუნდა ცაცხვისა იყოს, შეიძლება, — მაგრამ იფანს ხე
უკეთესა სჯობია საჩინგურეთა“.

ქიზიყელი მერანგურეების აზრით, საჩინგურე ხედ — ცაცხვი
და უთხოვარი ყველასა სჯობია. სუბუქი ხე უნდა ჩინგურს ვერხვო
წინარი, ღვიძი, ფურცელიც (ე. ი. იფანს ხე), კარგია“.

თუმცა ვაბო ინაშვილი ამტკიცებს, რომ „ფანდურად ვერხვი
„თლდება“, რათგან ფანდურად „სხვა ხე არ გამოვაო: სუფობა კიდევაც და
სააღლელადაც ვერხვი უფრო რბილიაო, მაგრამ გ ბუქაურს პირიქით აღი-
წერო აქვს, რომ „ფანდური კეთდება ვერხვის, ბაღის, იფანის,
ცაცხვის და მურყანაძის“, რომელთაგან უკანასკნელი „უკეთეს სჯო-
ბიაო“ ვ. შადურცი ამბობს, რომ „ჩინგური კეთდება ვერხვის, ღვი-
ძისა კაკლის და ფიჭვისა“, მხოლოდ უკანასკნელი უკეთესად
სწორმარღვიანი უნდა იყოს“.

ძალბიანი საკრავი ჩვეულებრივ ხისა კეთდებოდა და მხოლოდ სავანის,
სულეთში, ხალხის წარმოდგენით, მჭროს ჩინგურს ეყრდნენ ხოლმე:

სულეთს შევიდა ჩიკია,
დაუღვას მჭროს სკამი,
ხელს მისცეს მჭროს ჩინგურს,
ვაღმოდის მამუშარაჲ,

- 1. ვინაჲცა, ქართული ხალხური ჰუმორი, I, ტფილისი.
- 2. ხალხური.
- 3. მასალები: ლ. ბოჭორიშვილის მანაწერი.
- 4. იქვე.
- 5. მასალები: სტ. მენთეშაშელის მანაწერი.
- 6. მასალები: ვახ. ვაფანძის მანაწერი.
- 7. ხევსურული, ხალხური.

ნათქვამია ხევსურულს ლექსში, მაგრამ იქ ხალხის ფანტაზიას ყველაფერი ძვირფასი ეგულვებოდა და რჩეულთათვის განკუთვნილი თვით სკამიც კი ოქროსით.

ქართული ხალხური სიტყვიერებითგანა და ზემოთ გარდმოცემითგან ამოღებული ცნობებით ირკვევა, რომ აღმოსავლეთ საქართველოში ბარად ჩონგურის გასაკეთებლად საუკეთესო ხის მასალად ბეოლის, ანუ თუთის ხე, ფურცლადაც სახელდებულ ყოფილა მიჩნეული, ხოლო მთიანეთში ფანდურისათვის საქებურ მასალად ბალსა და ღვიას სთვლიდნენ, რომელთაც შეფანდურება დაკვირვებით ერთნაირი ღირსება ჰქონიათ. იმერულ ლექსითგან ჩანს, რომ ბეოლის, ანუ თუთის ხე დასავლეთ საქართველოშიც ჩონგურისათვის საუკეთესო მასალად ყოფილა ცნობილი, უმაჯრესად ამ საკრავის ტანის, ანუ მუცლისათვის.

როდესაც ჩონგურს მთლიანად ხისგან-კი არა, არამედ ცალკეაღვე ნაწილებისაგან აკეთებენ, მაშინ ჩონგურის ტარისათვის კარგ მასალად მსხლის ხე იყო მიჩნეული, იმერეთში მაინც.

საგულისხმოა, რომ ზემომოყვანილს ხალხურ ლექსებში ირავრთხელ საკრავის, ფანდურისა, თუ ჩონგურის, საპატოო ხნაერებაც არის ხოლმე მის საქებურ მასალასთან ერთად დასახელებული, მაგ.: „პაპი ჩემისა გათლილო, ბებია ჩემის ხნისაო“, ანდა „ბაბუას ჩემის მოჭრილო, ბებია ჩემის ხნისაო“, ან კიდევ „ბებერო ჩემო ფანდურო“. საფიქრლოა, რომ შემთხვევითი არ უნდა იყოს ეს ვირემოება, არამედ ეგონებ იმის მტკიცებელია, რომ შეფანდურებებს და შეჩონგურებებს შემქმნელი ჰქონიათ, თუ რამდენად უფრო სჯობდა ძველი საკრავის ხმა ახლისას, თუნდაც რომ ნაკეთობითაცა და მასალაში შორის არავითარი განსხვავება არ ყოფილიყო.

იმას გარდა, როგორც თავის ადგილას მოყვანილი ზემო-გარდმოცემით ირკვევა, საკრავის გასაკეთებლად ხის მოჭრის დროს მხის აქენ ანუ ქარისაკენ მიბრუნებულ მხარეს რჩეობდნენ.

თუ საკრავები საქართველოში უფრო ხშირად შეუღებავი ვახუშტის ანა ერთხელ შეუღებიათ კიდევაც. აი მაგ., რას ამბობს ერთი მერხვარე თავის საკრავზე. „შევღებე წელწად-დიღასა ინიო ჩონგურის ყელია“. აქ ჩონგურის მხოლოდ ყელის შეღებვაზეა საუბარი. საქართველოს მუზეუმში დაცულია მთლიანად შეღებილებიც, საყურადღებოა რომ საღებავად იმა უხმარიათ ისევე, როგორც შეღდ-ღირის შეღებავად ღვინად ინიო სცოდნიათ ჩვენში.

ფანდურსა და ჩონგურს ჩვეულებრივი იარაღებითაც აკეთებენ, მაგ. კანო ინაშვილი ამბობს: ფანდური ჯერ „ცულოთ არის გაკომიტებული, შემდეგ დანა გასუფთავდება“, მუცლის ღრუ-კი „უნდა ამიჭრას საჭერეთლითა“-ო. პირველად ამ საკრავებს გასათლელ იარაღად გ. ბეჭაურიც ცულს ასახელებს. მაგრამ ამ უკანასკნელის ცნობითგან ირკვევა, რომ მუცლის კედლების გამო სათხელვებლად და გასწორება-გამოსუფთავებისათვის განსაკუთრებულ „აბაღიც“ ჰქონიათ. ბეჭაური ამბობს: ცულით ვათლის შემდგომ, „ეჩიოთ და

სუფიქტით მოათხვლებენ და გასწორებენ¹. ო. გ. შაღურაძე აღსატყობს, რომ, როდესაც «გულს სატყეობთ ამოიღებენ», მერამე უკვე ამოიღუფთავენ² და დანით და ჩიფქით³ ააო⁴.

ძაღუების ანუ ლარების გასაკეთებლად წარლდება სპინდლის ნაწლავებსა ხმარობდენ. გაბო - ნაშვილი ამბობს, რომ «ღაღუებს ცხვრის ნაწლავებისაგან ყეთებენ⁵. ო. შავრამ ფაღ ჩოხელი და გ. ბექაური ამტკიცებენ, რომ «ხოხვრის სიმბოთ ცხვრის, ან ხის ნაწლავებს უყეთებენ» (ფ. ჩ.). «ალეები კეთდება ცხვრის, ან ხის ნაწლავისაგან⁶ - ო. (გ. შ.). ამასთანავე ფ. ჩოხელის მოწმობით «თხისა უკეთესია⁷». გ. შაღურაძე აღნიშნული აქვს, რომ «ძღუდ თხის, ან ჭიხვის ნაწლავს უყენებდენ⁸ - ო⁹.

ძაღუების, ანუ ლარებისათვის არჩეულ ნაწლავებს ჯერ ვარცხებენ, მერე მწკალით ან ბექის ძვლით დახვეწიან¹⁰ და გააშრობენ¹¹ - ო (გაბო - ნაშვილი). ზოგნი უფრო მარტივი საშუალებითაც მხოფდენ «ბრჩხილუხით დახვეწდენ» (ფ. ჩოხელი). «ბრჩხილუხით ვაფხკედენ სუფთად¹² - ო (გ. შაღური). დახვეწისა და 1 $\frac{1}{2}$ - 2 საათის განმავლობაში გააშრობს შემდგომ, «დაგრეხდენ კავის საშუალებით და გააშრობდენ¹³ - ო (ფ. ჩოხელი). ძაღვის შემზადების ეს უკანასკნელი ნაწილ უფრო დწეობილბით გ. შაღურს აქვს აღწერილი, რომლის ცხობითაც დახვეწილს მკობრიბილს ნაწლავს «ბოლოში რკინას მოაბამდენ და რკინის ტრიბლის საშუალებით დაგრეხდენ წვრილით. რიცა კარგად დაიგრიხებოდა ნაწლავი, მერე ბოლოში ნალს მოაბამდენ და ჩამოკიდებდენ რამე სიმაღლეზე¹⁴ - ო¹⁵.

საეულისხმობა, რომ «შეუმჩნევიათ თურმე, რომ ზოგჯერ ძაღუები, ოფლიანი თითების, ან ნისლიანი ამინდის გამო, დაყრუვდებოდენ¹⁶ ხოლმე. ამ ნაკლის გამოსასწორებლად დაყრუვებულს ძაღუებს ნიორს ვუესვამდენ და ისევე ხმას გამოიღებდა¹⁷ - ო¹⁸.

ძაღუებიანი საქრავების დამკერულს კარგად ესმოდა, რომ საქრავისაგან გამოღებული ხმის სიივ-კარგე ძაღუების ღირსებაზეც იყო დამოკიდებული. ეს ერთს ხევსურულ ლექსში არის აღნიშნული: «ფანდური კარგა იმახებს, თუ ძაღნი შეუკდებოინ¹⁹, თუ შესაფერისად კარგი ძაღნი შეუხდებოდენ, მამინ ფანდურიც საამურად ხმაურდებოდა.

მავრამ კარგი ძაღი, თუ ლარი, ვინდა ალუა უოკულოვის ხომ ერთნაირად არ იფლერდა: მით სიახლესა და ნახმარობასიძველუზეც ბერი რამე იყო და მოყადებულთ. უმკველია, რომ ახალს უფრო წვრილა ხმა ეწნებოდა. და ეს გარემოება არა ერთ ხევსურულ ლექსშია გამომეღავენებული: «ჩემო ბებერი ფანდური, ჩაგიდევ ახალ ძაღლით²⁰.

¹ მასაღუებო ვახ. ჭაფიჭიძის ჩანაწერი.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ იქვე. გ. შაღურის ცნობა.

⁵ შინიძე, ა... ქართული ხალხური მოყბა. I. ხაბურჯი. 21. 278. § 667.

⁶ იქვე. გვ. 217 § 536.

მეტომევე, რომ მოშიარე თავისს საკრავს ეუბნება:

„დაჯიკრავ, ჩემო ფანდურო, ახლებს ჩავიდებ ლარებსა,
ახლებს ვიამბობ ლექსებსა, თემებში დასაბარებსა“-ო!

ცხადია, რომ ხშირო, ანუ ხანგრძლივი ხმარებისაგან ძალი და ლარი ძველდებოდა და რასაკვირველია დაძველებული უკვე წინანდებურად ვერ აღიქმებოდა:

შერცხალიშვილას ფანდურსა და ძველებსა ლარსა,
დაჯიკრავ, ავიჩინდება, როგორც ლეზადის ქარიავ,

ნათქვამია ერთს ხევსურულ ლექსში.

ბოლოს დაძველებული ძალი, ლარი, თუ ალყა გაწყდებოდა და ახალს აბმა დასჭირდებოდა, თუ არადა მომღერალი მოშიარეც უნდა დადუმებულყო. ხევსურს ერთს მეფანდურეს აქი თავისს ლექსში გულუბრყვილოდ აღიარებული აქვს კიდევაც:

„შაგის შეტს აღარ ვიამბობთ: ფ ა ნ დ უ რ ი ს ა ლ ყ ა გ ა მ წ ყ დ ა რ ა“-ო!

ხალხური სიტყვიერებიდან ამოდებული შემომოყვანილი ცნობების წყალობით ირკვევა, რომ სიმების ასხმის ძალეების, ან ლარების, ანუ ალყის ჩადება პრქმევეა. არჩევდენ ახალს, დაყრუებულს, დაძველებულს და გამწყდარს ძალსა და ლარებს.

§ 4. ძალეებიანი საკრავების ნაწილების ზოგადი ტერმინოლოგია წერილობითი და ზოგადი მასალების მიხედვით

ძველ ქართულ ძველებსა, ხალხურ სიტყვიერებაში და ზეპირი გადმოცემის სახით დაცული ყველა ცნობებისა და ძალეებიანი საკრავების ნაწილების სახელების გადათვალიერების შემდგომ, ყველა ამ სატერმინოლოგიის მასალის საბოლოო შეფასებასა სჭირო. ეს ამ დარგის ახალი ტერმინოლოგიის მიხედვით წინილად შერჩევის საშუალებასაც მოგვცემს.

საკრავის იმ ნაწილის სახელად, რომელიც ხმის გამმოლოცებელი და რეზონატორია, ჩანა გვაქვს ს. ორბელიანის მოგზაურობაში, ტანა გვაქვს იმერულს ხალხურ ლექსსა და გურიანში, მუცელი ითქმის ყველგან საქარველოში (ხევსურეთში, ხევში, ერწო-თიანეთსა, კახეთსა და ქიზიყში და სს), კოდოკი აჭარაში. ამათგან ტანი ახალი სპარსული სიტყვაა და შერბინდულ შენათვისება (მე-11—12 ს-ითგან) ძველი ქართული გვამის მაგიერ. ეს სიტყვა ზოგადი მნიშვნელობის მქონებული და უფრო საკრავის მთელი სხეულის სახელად გამოდგება.

კოდო და ჩანა უპირველესად ხის ტურკლისა და საზომის სახელებად შემდეგ საკრავის ნაწილის სახელადაც გამოუყენებიათ. ამათგან კოდო ქართულია, ჩანაკი საფიქრებელია ჩანახის- ბოლოს მოკვეცილი ფორმა უნდა იყოს: ჩანახი-კი, როგორც „ქართულ საფას-საზომთა მცოდნეობა“-ში მკვნი აღნიშნული, თურქული სიტყვაა, რომელიც აღმოსავლეთ საქართველოში

1 შანაძე, ა. ქართული ხალხური პოეზია, I, ხევსურული, გვ. 145.

2 იქვე, გვ. 273, § 674.

3 იქვე, გვ. 243, § 593.

მე-17 ს. ჩანს ვაჩენილი. მუცელი საკრავს ამ ქვედა ნაწილს მოყვანილი. ვის დამსგავსების გამომხატველია და, როგორც ცნობილია, ქართულ სხვა დარგის ტექნიკურ ტერმინოლოგიაშიც ბევრგან გვხვდება.

რაც ტანის ზოგადი ტერმინია, კოდო სპეციალური სახის სახელია რომელსაც საკრავთან საერთო, მასალას ვარდა, რაფერი ექვს, ამიტომ მათი შენარჩუნება საკრავების ნაწილების, ხალხს ზოგადას ქართულ ტერმინოლოგიაში სასურველი არ არის და ისევ ჩანა და მუცელი სკობია.

მუცლის ამოფოსოვებულს დრუსა და მის საფარს თოქმის ყველანაირად ბუღი ქვიან (ხევსურეთში, ხევში, თუშეთსა, კახეთსა, ქიზიყსა და გურიაში) და ფიცარი (კახეთსა და ქიზიყში). თანამედროვე ტერმინად გულის უნდა მუცლის დრუს სახელად, ხოლო მისი საფარისათვის გულის ფიცარი ვიხმაროთ.

მუცელს ჰქონდა კედლები (ხევში და სხვაგან), რომელსაც შიგნით-კახეთში კანი ეწოდება და ფურდა, ანუ ელკავი (სამა), რომელთაგან უკანასკნელი უცხო სიტყვა უნდა იყოს, ამათგან კედელი და ფურდაც შესაბამისად უნდა იყოს.

გულის ფიცარზე ჩამწვარს ხმის გამაძლიერებელ ნახვრეტებს სავსულე ქვიან (თუშეთში), ხოლო იმ ადგილს, სადაც თოქმი თამაშობს საყვანებელი ეწოდება (თუშ.).

გულისფიცარზე ძალ-ღარსიმების გადასაჭიმბ და ქვეშ შედგმულს ხიდს ქორი და უღელი ერქვა სახელად ძველად დიდისათვის, ხოლო ზოგჯერ ბინტი ბატარისათვის. ხალხს ამის დასაინახად საქართველოს სხვადასხვა ადგილში, ან ვაცი ექვს (ხევსურეთში, ხევში და ერწო-თიანეთში), ან ქორი (თუშეთში, შიგნით-კახეთში, ქიზიყში), თუ ქორა (გურიაში), ან საწულე (შიგნით კახეთში). ამათგან თანამედროვე ტერმინოლოგიაში ქორაა შესაბამისად ნარჩუნებული, როგორც საქართველოში ყველგან ფართოდ გავრცელებული, მაგრამ, ცხოველის სახელისაგან განსარჩევად, ქორაკის ფორმით. ქორაკს ზედაპირზე ძალების, ღარების ჩასაჭდომი ვალი ექვს (ხევს.), რომელს თუშეთში ჰქვდა, ანუ ჰელი ეწოდება.

საკრავის მუცელს შორგებული ჰქონდა და ექვს ეხლაც ტარი (სამა, ხალხური სიტყვიერება ხევი, გური, აქრა), ანუ ყელი (ხევსურეთი, თუშეთი, ერწო-თიანეთი, კახეთი, ქიზიყი), მაგრამ ს. ორბელიანს ტარიც ექვს და კელიც, რომელთაგან უკანასკნელი ტარის იმ დასაწყისი ნაწილის აღმნიშვნელია, თავსა და ტარს იწეა რომ მდებარეობს ყელის არსებითად ამდენ ნაწილის სახელია. ყელი ზოგს საკრავს შიშრავად აღიბუღი ამდენ ნაწილს (შიგნით კახეთი), ზოგს სწორედ ყელს თავი (სამა, ერწო-თიანეთი, თუშეთი), ანუ სათავე (ხევსურეთი) ანა ამიტომ ტარი სასურველია საკრავის ჩანას, ანუ მუცელს იხვეით მდებარე ნაწილის ზოგად სახელად შეენარჩუნოთ ხოლო მის ნაწილს სახელად თავი და ყელი დავტოვოთ რაზეც საკრავის ძალების, ღარების, ალყებისა და სიმების თავია დამატებული, ამას ზოგან თითქმის ეწოდება (ხევსურეთი) ზოგან ყურები (თუშეთი), მომეტებულად კი ჩხირები (ხევსურეთში, ხევში, ერწო-თიანეთს, კახეთს, ქიზიყსა და გურიაში), ხოლო იმ ნახვრეტებს, რომელშიც ჩამხულია ძალ-სიმბ თავის დამჭვრავ ზოგან სათითებები ქვიან (ხევსურეთი), უფრო-ეკ საჩხირებია გავრცელებული (ხევსურეთში, კახეთში) ვერს თითქმის და ვერს ჩხირე

ბი მარჯვე ტერმინად ვერ ჩაითვლება, პირველი იმიტომ, რომ შეუფერებელიც არის და თავს თითები არსად აბია, მეორე-კი შეტად მდამიურიც არის. უფრო მარჯვედ უნდა იყოს მიხნეული თუნდაც იმიტომაც, რომ უფრო მართლაც თავს აბია. თვით ყურებისათვის განკუთვნილს ნახვრეტებს-სათვის-კი შესაძლებელია კვლავ საჩხირეები ეიხმაროთ.

ჩაზეც ძალის, ლარის, ალუისა და სიმის ბოლოა დამაგრებელი, კორა (ხევში), საკუდარი და კუდი (თუშეთში), ღარების მოსადგენი (შიგნით ყახეთში), ანუ გამოსაბმელი (ხევში); და კომპიტი (ჭიხაყში) ეწოდება. კორა ასედაც ბევრგან გვხვდება, რომ მისი საკრავების ტერმინოლოგიაში შეტანა ღირდეს. კომპიტიც შესაფერისი ტერმინი არ არის და ასევე უფროსს, ვგონებ, ეძვობინება საკუდარი თვით გამოსაბმელის, ანუ მოსადგენის და კუდი ძალის, ლარის, ანუ სიმის იმ ნაწილის სახელად ეიხმაროთ, რომელიც საკუდარს უნდა გამოეძას, ანუ მოედოს.

საკრავის ყელ-ტარზე აღნიშნულს ხაზებს თითების დაჭირებით ძალის, ლარის, ალუისა, თუ სიმის ხმის სიმაღლის შესაცვლელად საქცევი და საქცევენი (ხევში, ერწო-თიანეთსა და თუშეთში), მალიკები (ხევსურეთში), მალი და მალინკები (თუშეთში) და ხიდები (ყახელ-ჭიხაყში) ჰქვიათ. ამათგან:

ხიდი, როგორც შემომოყვანილი აღწერილობითგანაც ჩანს, ტარში ჩასმული ხის იმ ბჭკალის სახელია, რომელიც ძილზე თრთის დასაჭირებელი ხაზის მაჩვენებელია.

საქცევი ამ ხიდების დანიშნულების გამომხატველი ტერმინია, სახელდობრ, რომ თვითული ამ ხილთაგანი ძალს, თუ ლარს, ან ალუის, გინდა სიმის ძირითადი ჩვეულებრივი ხმის სხვა ხმად გადაქცევისათვის განკუთვნილობის გამომხატველია.

მალი და მალიკი-კი ხმის საქცევად საჭირო მანძილს, ინტერვალის, აღმნიშვნელი ტერმინია, რათგან აღმწებლობაშიც მალი სწორედ ორ წერტილს შუა მდებარე მანძილის ცნებისავე გამომხატველი ფარდა შემოაღნიშნული ქართული ტერმინების შესატყვისი სპარსული ტერმინია, რომელიც, როგორც საბას ლექსიკონითგანაც ჩანს, თუ ამაზე უწინარეს არა, მე-17 ს-ში მაინც უკვე ყოფილა ქართულში შეთვისებული.

ხევში ჩაწერილ ცნობებში დასაქცევი ძალები და დასაჭირები ში ძალებიც გვხვდება ტერმინებად, მაგრამ სამწუხაროდ არც ერთი ამოგანის რაობა განმარტებული არ არის და ამიტომაც დანამდვილებით ძნელსააქვია, თუ რას ეწოდება ეს ორი სახელი. შესაძლებელია ამით ხის ხიდების მაგიერ ძალებისაგან გაცელებული საქცევი იგულისხმებოდეს, როგორც მაგ. თარსა და ზოგა ჩანგურს აქვს.

ზოგი საკრავი, როგორც მაგ. ჩანგი, ძალის მოზიდვით იყო ასელებული, ზოგი მაგ. ფანდური, ჩანგური, ჩონგური, თარი და სხ. ჩამოკერით ზოგისათვის, როგორც მაგ. სანთურისა და მისთანათვის, ძალთ-სა-კე-მ-ლი, მლეკრონი, იყო საჭირო. დასასრულ ქიანურს, ჩალანასა და შამ მსგავსებს ძუიანი შვილდი ჰქონდათ და აქვთ ეხლაც, რომელსაც მალეტივად ძუიან ეწოდებოდა ძველად და ქამანჩას ვეძებით ეხლა.

რაკი ქამანჩა, როგორც შემდეგში დავრწმუნდებით, ძველად ქიანურსებრი საკრავის სახელი იყო და მე-19 ს-შიც ამ ტერმინის მნიშვნელობა ასევე

ესოდით (მაგ. ავ. წერეთელსა და ხალხ. სიტყვიერებაში), ამიტომ ამ სიტყვის
სახეობა ხასურველი არ არის. ამას ემყობინება, რომ ხვესტრულში წოდებულ
შვილდი ვისმართო ისევე, როგორც იტალიელს, ფრანკებსა და გერმან-
ელებსაც მსგავსი ტერმინივე აქვთ (L. archetto, Archet, Bogen),
შოლოდ. შეილდისრისიგან, განსარჩევად, შვილდაკი ეწოდება, რაც არ
სენითადაც სწორე იქმნებოდა. შეილდაკი ძველს საბაბი ექვს, ხოლო შვილ-
დაკის განსა-გამოსმამ რომ საყრავის ძალი არ ღრთ ეფრო კარგად ამხედრის-
მოსათვის ტუას ფიჭვის წებოს უსვამენ ხოლმე, რომელსაც, როგორც დერ-
წუნდლი, შოკი ეწოდება და რაც, მაშასადამე, კინფოლს უდრის.

ძალეზიანი საყრავის ასაღებრებლად ძალეზზე, ღარეზზე და სიმეზზე თი-
თების დამერაყ იყო საჭირო. ამას თიითთა ცქლა ანუ თიითების თი-
მამოზბა ერქვა და ჰქვიან ებლაც, ხოლო თიითების დასწერეს შობრობის
თიითების ჩამოყოლება ეწოდება.

თავი მესამე

საუკუნეთა განმავლოვაში საქართველოში გავრცელებული და ცნობილი კალეზიანი საყრავეზო

ძველ საქართველოში საუკუნეთა განმავლოვაში ბევრი სხვადასხვა ძალე-
ზიანი საყრავი ჰქონია ხალხს, ზოგი ადგილობრივი, ზოგი უცხო, ზოგი უწყე-
ლეს ხანაში, ზოგი შემდეგში შეთვისებული ამ საყრავეზზე მსჯელობის დროს
მარტო ქრონოლოგიური როგის დაცვა ჩვენ ნაშრომს ცალმხრის მიმართულა-
ბას მისცემდა: საყრავეზის განხილვა უნდა ჩვეულობრივადვე დღეგებულყო-
შიტომ ჩვენ ჯერ საყრავეთა იმ ჩვეულის შესახებ გვექნება საუბარი, რომელთა
სახელები ჩამოსაყრავი ძალის რაოდენობის გამოჩატველია შემდეგ-კი საყ-
რავების განხილვას სამ ჩვეუდა გავყოფთ: მოზიდვითი და ძალის-
ცემლიანი საყრავეზის ჩვეუდა, ჩამოსაყრავი საყრავეზის და სელ-
ბილოს შვილდაკიანი საყრავეზის ჩვეუდა.

§ 1. ძალთა რაოდენობის აღნიშნული საყრავეზის ჩვეუდა

ორძალი ვისრამიანში არის ნახარი, იქ ნათქვამა, ჰუცესსა და ორ-
ძალთა უკრევდეს, დიაკონმან შემპარისა კიდე რამცა ქნას-ო¹. ამ საყრავის
სახელი ამიდე ძეგლში კიდევაც გვხვდება. შაბი მოაბადი კეს ეუბნება: არცა
შენსა გულსა რამინის სახელი ასსოვდეს, არცა მან შესწაწინა ორძალსა და
ჩანგსა სტეს-ო². თუ პირველ ამონაწერი ქართველი ავტორის თავისუფალ
შეშოქმედებაა, მეორე წინადადებაში ნახარი ორძალ სპარსული აქვსო

¹ ელსრამიანი, გვ. 121.

² იქვე, გვ. 208.

რამინ"-ის ავტორისაგან ნახმარს ტანბურ-ს, ანუ ტამბურას უდრის. ტანბური კი იგივე ფანდურია, მართალია თანამედროვე ლექსიკონების განმარტებით ტანბური ექვს-სიმიანი საკრავია, მაგრამ ძველად რომ სპარსეთშიც ორ და სამსიმიანი ტანბურები ყოფილა, იქითგანაც ჩანს, რომ ამ საკრავს სპარსულად დუთარი-ი და სითარი-ი ეწოდებოდა, რომელთაგან პირველი სპარსულად სწორედ ორსიმიანს, მეორე სამსიმიანსა ნიშნავს. ის გარემოება, რომ ქართულ ვინაობის ავტორს სპარსული ტანბურის შესატყვისობად ორძალი უხმარია, გვაფიქრებინებს, რომ ტანბური, ანუ ფანდური ამ დროს უფრო ორძალიანი სცოდნიათ. ამას გარდა, თუ ქართველმა ავტორმა დედნის ტანბურის მაგიერ არც იგივე ტერმინი და არც ფანდური არ იხმარა, არამედ ორძალი, ცხადი ხდება, რომ მაშინდელ საქართველოში ამნაირი საკრავის სახელიად ჩვეულებრივ სწორედ ეს სიტყვა ორძალი ყოფილა.

„ორძალი ბზისა“ როსტომიანის ერთს ხელთაწერშიც გვხვდება, დანარჩენს ყველა ხელთაწერებში დაცული ოთხძალის მაგიერ¹. ამ საკრავის სახელი ბესიქსაც მოუპოვება: „ორძალისა ხმათა შემწყობნი“-ო².

ს. ორბელიანს ეს ტერმინი ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს, სამაგიეროდ მოყვანილია საორძალე, რომელზეც ნათქვამია მხოლოდ რომ საკრავი იყო.

ზოგიერთი ცნობები ორძალზე ს. ორბელიანს სიბრძნე-სიცოცხლის არაკებში მოუპოვება. „მუშა კაცი და ბელის“ არაქი მთლიანად ამ საკრავს დამკვრელს ეხება და ამიტომ თვით საკრავიც არის იქ აღწერილი. იქ ნათქვამია: ერთი კაცი იყო, რომელმაც „ორძალი კარგა იცოდა, უკრევდო ხოლმე და იმღერდის“. მას ამის გარდა სხვა არა ხელობა არ სცოდნია და ეს „კაცი მეორძალე“ ყოფილა სწორედ ხელობით. მისი მობედვე მეორძალე იყო და ისიც თურმე ორძალს უკრავდა. ამ მობედეს მეორძალე კაცისათვის თავისი ერთი დღის საქმიანობა ასე უამბუნია: ჯერ „ორძალი ვამიტყდა და ვაწებებდიო“, შემდეგ გამოთლებულს საკრავზე „ახალ აღუვადამდიო და მერმე „გავმართე“-ო³.

მეორე, „ქათა შემპყრობელი კაცი“-ს არაკში ნათქვამია, რომ ერთ ქაყანაში ხილზე ვითომც ქაჭები გაჩენილან, რომელნიც ხალხს აწუხებდნენ. მათი შეპყრობა ერთმა კაცმა იკისრა: „წავიდა კაცი იგი, ორი ორძალი წაიღო, ორი ხირაული, ერთი ქიშა ღვინო, ერთი ქიქა საძილო წამალი, ორი ფიალა და ერთი ღორის ჭაგრის თოკი“. იმ ხილზე რომ მივიდა, იქ „ხედ დახდა, ღვინო მოიდგა, ორძალს კვრა დაუწყეთ და ზედ ემღერებოდა, ღვინოს სმიდა და მარტოობის ლექსს იტყვოდა“-ო⁴.

¹ Wils o Ramin, A Romance of Ancient Persia. Edited by W. N. Lees and Mushi Ahmad Ali, Calcutta, 1865, 23-193.

² Sachs, Curt, Real-Lexicon der Musikinstrumente, zugleich ein Polyglott für das gesamte Instrumentengebiet. Berlin, 1913, 23. 375 b-376 a.

³ როსტომიანი, ტ. 225¹.

⁴ გიბია შვილი, ბ. [მბუსიკი], თხულებთა სრული კრებული, 23. 28.

⁵ ორბელიანი ს., სიბრძნე სიცოცხლა, 23. 165.

⁶ იქვე, 23-178.

საბას ამ ორი არაერთგან ამოღებულ ადგილებთანაც ჩანს, რომ ორბელი დასაკრავი და ზედ დასამღვრებელი ძალეუ შიანი საკრავი უოფილა თუმცა საბას სტყუი ობსესი თუ ზის ალყები უნდა ჰქმნიდა, მაგრამ უკვე მისი სახელი მტკიცებს, რომ მის სიმების ძალები პრქმევი, თვდაპირველად მასც.

ს. ორბელიანის თხზულებს შემოთრეხილი ადგილებსაც მიჩველი უფლება გვაქვს დავისკვნათ, რომ ორბელი საქართველოში მე-17—18 ს. ს. შორე კარგად ცნობილი საკრავის სახელი უოფილა.

ამისდა მიუხედავად, რომ სამსომიანი საკრავი ძალიან ხშირად იყო და საკრაველოში ყველგან იყო ვავრცელებული, მაინც საშქლის, ანუ ს. მ. ძალიანის სახელი ძველს ქართულ გამოცემულ ძეგლებში, თუ არ ვთხოვით, ვერ არსად ჩანს. შესაძლებელია ეს იმიტად აიხსნებოდეს, რომ სამსომიანი საკრავებს თავთავიანთი განსაკუთრებული სახელები ჰქონდათ, რომელიც ავტორები სათანადო შემთხვევაში ჩვეულებრივ მხარობდენ ხოლმე.

სამავიეროდ საშქალიანი ერთს ხეგსტრულ ლექსში ვახდებდა, რომ მელშიც ნათქვამია: „ფანდურს დამივარ, ბურუნისი, მაყარის საშქალიანი“. ფანდური მართლაც სამძალიანი და აქ ამ საკრავს ფანდურებს წარმოადგენს, რომელიც ნონგურისა და ქანურისათვისაც გამოდგენს. აიტომ, ორბელისა, ოთხბელისა, ხუთბელისა და ათბელის მსგავსად, მოხლოიწილია, რომ სამსომიანი საკრავის სპეციფიურ სახელიც სამძალიანი კი არა, არამედ საშქალი უნდა ყოფილიყო.

თუ ორბელი ვერცერთობით მხოლოდ როსტომიანში ჩანს, როსტომიც იქ ნათქვამია, რომ ქაჯთა სადგომთან თასსა და ღვინოს ვერცდიოთ ორბელიანთა იდეა ბზისათა. ერთს ხელნაწერში ოთხბელიანს მაგიერ ორბელი სწერია.

ხუთბელი, ვითარცა მუსიკის საკრავის აღნიშვნული ტერმინი, ს. ორბელიანს აქვს ევროპაში მოგზაურობის თავის აღწერალობაში ნახშირ, რომელშიც მას ნათქვამი აქვს: „ერთი ხუთბელიანთა ერთად რომ საკრავი იყო“. რაკი საბა ევროპაში ნახავს უკეთეს საკრავის ქართულს მკითხველისათვის თვისების ეასთვალსწინებლად ამბობს, რომ ის ხუთბელით ვრბელი ყოფილა, ცხადი სდება, რომ უოველს მაშინდელ ქართულს ხუთბელის რაობა კარგად სცოდნია. მიმსიადამე, ხუთბელი საქართველოში მე-17 ს. შიანიც საკრავოდ ვავრცელებული საკრავი უნდა ყოფილიყო. ამისდა მიუხედავად საბას თავის ლექსკონში ამ სახელის შეტანაც დაჰქონუნა.

საკრავის უკვე თვით საბელთაგანაც ჩანს, რომ მის ხუთს ძალი, ანუ სიბრძნისა ხოლო საბას შემომოყვანილი შედარებითაც ირცედა, რომ ხუთბელი ამასთანავე სამძალსა და ოთხბელზე ვრბელიც უოფილა.

ათბელი ფსალმუნში ვახდებდა (32^ა—32^ბ), რომელშიც ნათქვამია: „ათბელითა საფსალმუნისათა ევლომდითა უფლისათა“. ათბელითა საფსალმუნისათა უფრის ბერძნულს ენ ფსალმუნს:

1 შიანიც, ა. ქართული ხალხური ზოგბი, 7. ხეცხეული, გვ. 224, § 241.

2 როსტომიანი, ტ. 2255.

3 ორბელიანი, ს. მოგზაურობა, გვ. 33.

4 საქარ: ფსალმუნს.

რით დეკაქორდო, ლათინურს in psalterio decem chordarum; და სომხურს *იადქაორძინა*, სალმოსარანავ, ბერძნული სახელიცა და ლათინურიც ამ საკრავის ადსიმონობას გვიჩვენებს, სომხური სალმოსარანავი კი მარტო საფსალმუნესა ნიშნავს.

ათძალი შავთელსაც მოვბოვება:

ამთ ძალითა
რომ ათძალითა
ორღანო უძინ
ებან ვნთას

ჩახრუხამის სიტყვიაც ხომ

ესაღმურთა მოქმენს,
შენსა ხსამენსა
ათძალი ჰქონდეს
ქნარ — სიტყვა რევაღ.

საბას განმარტებით, „უკითხარი ათძალია, თთხძალსა ჰგავს, ათძალზეკი ნათქვამი აქვს: „ათძალი ათალეა“¹ ამწუნხაროდ, ოთხძალი ორბელიანს ცალკეულად შეტანილი არა აქვს და ამიტომ გამოურყვეველი რჩება, თუ რითა ჰგავდა კითხარი ოთხძალსა, ძალთა რიცხვის განსხვავების გამო. ცხადია, რომ მსგავსება გარეგანი მოყვანილობით უნდა ვიგულისხმოთ, მაგრამ არა ჩანს, თუ სახელდობრ რით მიემსავეებოდა ანუ როგორი მოყვანილობის საკრავად უნათქვამოდა ს. ორბელიანს ათძალი.

დ. გურამიშვილიც ამბობს:

ღვით თქვა ღვთისა ქებანი,
უკრა ქნარ-წინწილუბანი...
ათძალს ალყანი იფუნა,
უკრა, ღვთის ქება იფუნა.

ყველა ზემომოყვანილს ცნობებში ათძალი, ანუ დეკაქორდი ებრავლთა საკრავად იგულისხმება და ჭერჯერობით არა ჩანს, იყო თუ არა ათძალად წოდებულ საკრავი საქართველოში გავრცელებული. დანამდვილებით ვიცით, რომ არამცთუ ათძალიანი, არამედ ცამეტძალიანი საკრავიც იყო საქართველოში, მაგრამ მას, როგორც დავრწმუნდებით, სხვა სახელს ერქვა.

§ 2. მოზიღვითი და კალთსაცემლიანი საკრავების უბუფი

ეზანი-სა და ქნარის სახელები, როგორც ნათარგმნს, ისევე ორი გინალურს ქართულ ძეგლებში ხშირად გვხვდება. დაბადების თარგმანის ორი ქართული რედაქციის შედარება, როგორც ქვემოთმოყვანილი მაგალითებით ნაც ცხადო გახდება, ადამიანს დაარწმუნებს, რომ გარკვეულ ხანაში ეზანი და ქნარი სინონიმები ყოფილა. ¹ შეფუთა 164²

¹ შავთელი, აბდულებთა, 15.

² ჩახრუხამე, თაბორანი, V.

³ ორბელიანი, ს., ლექსონი.

⁴ გურამიშვილი, დ., ახზულებათ სრულ-კრებული, გვ. 164, § 3-ე დ. 4-ე.

ნათქვამია, რომ საულისათვის „მოიძიონ... აკაც, მუცხობი ყანა, ვაღბაღა, ყანის ყარგ დამკვრულ და დამწვრულად დილით ამოქსელი და, როდესაც ის თურმე საულ მეფეს მიპყვარეს, ამოღებდა დილით და სურათს ჰქოდა თესთა ებანსა“-ო (1 მეფ. 16ა)¹, საქ. მუხ. ბ. № 51 A-ში ებანის შავივითსავე შემთხვევაში ქნარა-ღ მე-10 ს. ოშკის დაბადებით ეს ტერმინი უკანაბრია: „უძიოთ... აკცი ერთი რომელმან აცოდეს საბოთა კალამთა ორდისათა ქნარი-თა“ (1 მეფ. 16ა). — „შილის დოქნარი... და და ღლან მის წინაშე“ (1 მეფ. 16ა) თუ შესაქმნა მისთვის კვანძობით, „გამომცა-შევილინე... ბობღნებითა და ებანებ-ითა“; საქ. მუხ. ბ. № 51 A-ში სწერია: „წარმო-შცა-შეზენე... ბობღნითა და ქნარითა“.

3 მეფეთა: 10₁₂-შიც ბაქარის გამოცემაში დაბეჭდილია „შექნა მეფემან... წინწილი და ებანი მგალობელთა“, საქ. მუხ. ბ. № 51 A-ში სწერია: „შექნა მეფემან... ნესტოდ და ქნარად შემსხვლთა შათა თესა“, ოშკის დაბადებაშიც ნათქვამია: „შექნა მეფემან სალიონ... ნესტოდ და ქნარად შემსხვლთათესა“.

ამნაირი მავალითების მოყვანა ედევ ბლომად შეიძლებოდა, მაგრამ შემომთყვანილიც საყვარისია იმის დასაბუთებლად, რომ ირავა ტარი მინი გარკვევულ ხანაში შერთდაც სინონიმებად ერთდამიხსენებულნი:

რაკი ებანი და ქნარი თანამედროვე ქართველსათვის სრულებით უცნობია და, როგორც ს. ორბელიანის განმარტებლადან ცხადდება, უკვე მე-17 ს. ეს ტერმინები გუგუბარს ვაფლად, ანუთნ შათ მხარეებში უნდა ძველი თარგმანების საშუალებით გამოეყვანათ. ს. აბა, ISO ფსალმუნის დამოწმებით, ამტკიცებს, რომ „ებანი დღეს შუა ქართლშიდან საყრავთა ჭგუფს-კი არა არამედ საცხებელ საყრავთ იყო, ხოლო ქნარი, ესათს შა-ზე დამყარებით, ჩანს (ხ. მეტრელი)“ აქიოთ გამოვს, რომ ებანი და ქნარი, ანუ ჩანს არამცოდ სინონიმები არ ყოფილა მათ ერთმანეთთან თითქოს ხეობით-კი არაფერი უნდა სინონიმად დაბეჭდის თარგმანის სამი ზედდაქვის შედარებით-კი ჩოლორს იმას დაბეჭდვნიდათ, შათ სინონიმობას სრულებით უცილობდა მათს.

ებანისა და ქნარის ნამდვილი ბოთის გამოჩენა დაბეჭდის ქართული თარგმანის სათანადო დღეობის ებთად ტექსტთან და ბერძნულ-ლათინურ და სომხურ თარგმანებთან შედარებით შეიძლება ამნათა შედარება ცხად-ჰყოფს, რომ ებანი-თა და ქნარი-ც უფლის ებთად ქნართრ-ს, ბერძნულ კინურ-ს, ლათინურ cithara-ს და სომხურ *კიპ* ქნარ-ს, ანდა ბერძნულ ჰე კითარ-ს ლათინურს და სომხურს იმვე sithara-ს და ქნარ-ს². 3 მეფ. 10₁₂ და 1 მეფ. 16₁₂-ში ებანი და ქნარი ლათინურ lyra-ს ეთანისწორება.

¹ ბაქარ.

² ბქნ.

³ ბქნ.

⁴ ბაქარი 1 ნუსხითა 10₁₂ და 14

⁵ ორბელიანის, ს. დამოწმებით.

⁶ 1 მეფეთა 10₁₂, — 16₁₂ და 21₁₂ — 3 მეფ. 10₁₂, — 1 ნუსხითა 10₁₂, — 16₁₂ და 21₁₂.

⁷ შესაქ. 5₂₁—31₂₇, — 2 მეფ. 6₂₁, — 16₂₁ და 21₂₁; — 22₂₁, — 23₂₁, — 24₂₁.

1 მეფეთა 10_ა-ში (ბაქარ, და ს.ა.ქ. მუხ. ხ. №51A-შიც) ქნარა ბერძნულს ნაბლა-ს, ანუ ნაჟულა-ს, ლათინურ psalterium-ს და სომხურ *psalterium* სრცხ-ს უღრის, რომლის შესატყვისადაც ბაქარისეულ ხელთნაწერში ჩვეულებრივ საფსალმუნეთა ხოლმე (იხ. ბაქარ. 1 ნეშტ. 1_ა და 2 ნეშტ. 5_ა-1_ა); ს.ა.ქ. მუხ. ხ. № 51 A-ში კი აქაც ქნარად არის ვაღმითარგმნილი.

ფსანიშნავია, რომ ამ საკრავის ჩვეულებრივ ფორმად ქნარა მიღებული და ხელთნაწერებშიც უმეტესად ასევეა ხოლმე. მაგრამ დაბადების ს.ა.ქ. მუხ. ხ. № 51 A-ში არაერთგან, ამ ფორმას გარდა, ქანარიც სწერია, მაგ. 1 მეფეთა 1_ა-ში: „წინაშე მათსა პარით შემღერენი და ქანარიოთ“, — 1 მეფეთა 16_ა-ში: „მთილის დავით ქანარი იგი და ვაღობნ მის წინაშე“, — 1 მეფეთა (=1 სამუელისას) 18_ა-ში: „შემღერად მათ წინაშე... ქანარიოთ პობლნთა და წინწილითა“, — 1 მეფეთა 19_ა-ში: „დავით წინაშე მოსსა ქანარიოთა განაცხრობდა ნულოდ“ და სხ. ამ ოთხი ამონაწერითგანაც უაქველი შეიქმნება, რომ ქანარი ვადამწერისაგან ჩადენილი უნებლიეთი შეცდომის ნაყოფი არ შეიძლება იყოს. მაშასადამე, ჩვეულებრივად მიღებული ქნარა-ს გარდა, ძველ ქართულში ქანარიც ყოფილა. რაკი პირველი ამთგანი ს-შუალო სავაგუნებში გაბატონებული ფორმა იყო და სრულხმოვნადანი ფორმა უფრო უძველესია ხოლმე, ამიტომ იბადება საკითხი ამ საკრავის სახელ ძველად ქანარი ხომ არ ყოფილა, რომელიც შემდეგში ქნარიად ქცეულა?

თუ ებანი და ქნარი სინონიმები იყო, როგორ და რატომღა განხდა ერთილიადაც საკრავისათვის ორი სხვადასხვა სახელი? ქნარი იხვეუ, როგორც სომხური ქნარ, ცხადია, უცხო სიტყვაა და ებრაულს სახელს ქნარო და ბერძნ. კინარა-სთან არის დაკავშირებული.

ებრაული კინარა-ის, ანუ ქნარის მოყვანილობის შესახებ ორი მოსაზრება არსებობს: ზოგი ფიქრობს, რომ ლირის მსგავსი ძალღმინი საკრავი იყო, ზოგი-კი ჰგონია, რომ სამკუთხედის მსგავსი მოყვანილობის სივრცე საკრავი იყო, შერმინდელი საფსალმუნის მავგარი. კინარა-ს ხელში დასაქვრი და თან სატარებელი, მხარულად მუღერი საკრავი ყოფილა, რომლის დაცრა გლოვის დროს ამის გამო არ შეიძლებოდა (C. Sigfried Musikh. 9 ulhel BW).

იმის გათვალისწინების საშუალებას, თუ ს. ორბელიანს, როგორც ტუბოდა ქნარის მოყვანილობა, მისივე განმარტება გვაძლევს, რომ ქნარი იგივე ჩანგი იყო¹. ჩანგი-კი, მისი სიტყვით „მოდრეკილი საკრავი“ იყო.

ებანი ამ საკრავის ქართული სახელი ჩანს. საკრავიც ქართულ იყო თუ არა თავდაპირველად, ეს ჭერ გამოსარკვევია, მაგრამ მისი ებრაულ კინ-

¹ *ՀԱՐ* 18. ებრაის ქართული ქნარი სომხურის გზით შეთვისებულ სიტყვაა მანია და, თუ ამ სიტყვის ეს ფორმა უძველესია, მაშინ ეს მოსაზრება სამართლიანია. ებრაულ იყოს მაგრამ, რაკი ირკვევა, რომ ქანარი ყოფილა ოდესდაც, რომელიც თავისი პირველ მარცხლის ხმოვნით სომხურისაგან არსებითად განსხვავდება და სმაგვიროდ ასრულებს ღ შეტარდრ აბაღულს უღდება, ამიტომ ამ საკითხს გულდისმით განხილვა სჭირდება. თუ ქანარის პირველადობა დადასტურდა, მაშინ, ცხადია, ეს ტერმინი სომხურისაგან დამოუკიდებლად იქნება შეთვისებული.

² ორბელიანი, ს. დიქციონარი ქნარი და ჩანგი.

³ იქვე.

ნორის ქართულ შესატყვისობად მიჩნევა და გამოყენება უფლებას ჰქონდა ვიფიქროთ, რომ უბანიც ვალობა-სიმღერის შებანებულობის განკუთვნილ საერავერთა ყოფილა, რომელიც ხალხიან საერავერთა ქვეს ქუთუნებას დადების ქართულად ვადმოთარგმნის ხანაში მაინც.

უბანი შოთაძასაც აქვს საერავერთა შორის დასახლებული ფიტანის სიტყვით ქ. გულანშაროში ახალწლის დღეს, „დღესა შას წაერობობასა“ წესად ქჷონით, რომ „ათ დღემდინ ისმის ყოველგან ქსი წინწილისა უბანისა“: მაშასადამე, უბანი საქართულად შიშე-12—13 ს. ს-შიც ქართულად ცნობილი საერავერთა ყოფილა.

თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსის, ბასილი ეპისკოპოსის მიხედვით ჩანს, რომ ებნის დამკვერთლს შეგებნე არქევერთა შე-12—13 ს. ში განთქმული შეგებნენი სპარსეთში, ვრავში ყოფილან. თორმე ებნის აყოლებით დექსების გამოთქმა ცოდნათ და სხვათა შორის თამარის შესხმაც გამოთქვამთ. მისი სიტყვით, „ერავს მყოფნი შეგებნენი, ვინდა შეგებნენი თამარის შესხმათა მუსიკობდიან“.

ებრავლთა მეორე ჩვეულებრივი ძალბიანი საერავერთა სახელი ებრავლად არის ნახუელ, ანუ ნებელ, რომელიც ბერძნულად ნაბლად, ანდა ნავლად არის ვადმოცემული, ქართულად კი საფსალმუნედ არის ნათარგმნი¹, უფრო ხშირად კი საფსალმუნე ბერძნულ ფსალტერითონ-ს², ლათინურ psalterium-ს³, ან organum-ს⁴, ანდა lyra-ს⁵ და სომხურ ხოთავარის ნოვაგარან-ს⁶ ან *սարկավան* ხალხობისარან-ს⁷ უფროს.

საფსალმუნეს ხმარების რამოდენიმე შეგალითად შესაძლებელია დასახლებული იყოს: „ქნარისა თანა და საფსალმუნისა და ფლოუნოსა სუმენ“-ო (ესაიას 51)⁸, — „ყოველმან კაცმან, რომელმანცა ისმინოს ქმისა საყვისისა, სასტუნელისა და ქნარისა, სამეიისა და საფსალმუნისა... დავარდეს და თაყვანისცეს ხატსა“-ო (დანიელის 3)⁹, — „თბილისი საფსალმუნისითა უვალობდით“ უფალსო (ფსალ. 32+33)¹⁰.

დაბადებაში ამავე საერავერთა შესაძენ სახელად უფალსოც ვხვდებთ: „ალილებენ სიგალობელსა და ებანსა“ (იობის 21)¹¹, „ყოველ

¹ რუსთაველი, ვეფხისტყაოსანი, ნეტარ-სიტყვების შიშა შიშა უბანისადან.

² ბასილი ეპისკოპოსის მიხედვით, ებრავთა შეგებნენი თამარის, ან, ქართულად ილიის უფალი ქართლის სიგარება, საერავერთა შეგებნენი ხალხობის არ 20: Q.

³ ბაქარ: 1 ნებელ, 16₂ და 2 ნებელ, 51₂ 11.

⁴ ბაქარ: შესაქმ, 4₂₁, ესაიას 51₂, დანიელ, 3₂ და 11.

⁵ ბაქარ: დანიელის 3₂ და 11.

⁶ ბაქარ: შესაქმ, 4₂₁.

⁷ ბაქარ: ესაიას 51₂.

⁸ ბაქარ: 1 ნებელ, 16₂ და სს., დანიელ, 3₂ 11 და 11.

⁹ ბაქარ: ფსალმუნის: 32₂+33₂.

¹⁰ ბაქარ.

¹¹ იქვე.

¹² ბაქარ: ფსალმუნის.

¹³ ბაქარ.

იგავსა ყური ჩემი და აღვალ საგალობლითა იგავი ჩემი"-ო (ფსალ 48), საგალობელი-ს შესატყვისად ბერძნულად სწერია ფსალტერის-ონ, ლათინურად psalterium (ფსალ. 48) და სომხურად *սաղմոսարան* სადმოსარან (იობისი 21|2)?

საგალობელის სინონიმად დაბადების ქართულ თარგმანში ორ-ღანო-ც გვხვდება. მაგ.: 2 მეფეთა 25-ში ნათქვამია: „დავით და ძენი ორ-ღალსანი ვიდოდეს... მროკველნი ორღანოთა შეგმობილითა“⁷. 2 მეფეთა 26-შიც: „დავით უცქმდა ორღანოთა შებანებულითა“⁸. 2 ნეშტთა 76-შიც: „ლევიტელნი ორღანოთა გალობდეს გალობასა უფლისასა... გალობას დავითისასა გალობდეს ქელთა თქსითა“-ო⁹.

უკანასკნელი წინადადება საქ. შუხ. ხ. № 51 A-ში ასეა გადმოთარგმნა-ლი: „ლევიტელნი საგალობლითა უფლისათა“ გალობდენო.

ამ საერთაგის სახელი მე-11 ს. ქართველ ისტორიკოსსაც აქვს ნახშირი გ-გალობად გ. მთაწმიდელის გარდაცვალებზე გ. ხუცეს-მოწაზონის ნათქვამი აქვს: „რა ეჟამს განითქვს ჰამბავი ესე საგლოველი, შაშინ აღუქნენ გზანი უღანზოსანი ვოდებთა მგლოვარეთათა... ვიცო სხუადცა რამე გოვე-ბაჲ იერემიასი, შემსგავსებული წიგნსა ფსალმუნთასა, რომელი იგა... იტყ-ვითარმედ: «ძეწნთა ზედა დაჰკიდენით ორღანონი ჩუენნი», რამეთუ ღუ-მილისა მიერ თიეთა თქსათა და ორღანონიცა თქსნი დასაჯნეს... ჰე ჰე-მარტად, და უქმად და უძრავად ორღანონი იგა შეტყველებსა ხუენისანი ღუმლისა მიერ შემათა ზედა დაჰკიდენით“¹⁰

ორღანო დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსსაც მოეპოვება და ის თანამედროვე მოღვაწეს არსენისაც აქვს ანდრია კრიტელის საგალობ-ლების გადმოქართულების ამბებში დასახელებული.

დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსს სახელდაპირ მეფის მოწინააღმდეგე დიდგვარიან აზნაურთა მსჯელობის დახასიათებაში იღნიშნული აქვს, რომ ორ-ნი თურმე თვალთმაქცობით გაიძახოდნენ: „არცა ძალი ორღანობა (აიტანს) მარადის განსხიბულობასა“-ო¹¹, აქეთგან ჩანს, რომ შაშინ ორღანო ძალებიანი საკრავი იყო.

არსენი კიდევ თავის ზემოდასახელებულ ცნობაში გამოჩენილ მამ-ღელ ქართველ კომპოზიტორს, იოვანე ქართლისა კათალიკოტს აც-ეთილად მოერთულსა ორღანოსა“ აღარებს¹². ამ გამოჩენი-მითგან ჩანს, რომ ორღანოსაც ყოველთვის კეთილად მო-მართვა სჭირდებოდა, რომ მისი უღერა სასიამოვნო მოსამენი უ-

7 ბაქარ: ფსალმუნი.
8 ბაქარ.
9 იქვე.
10 იქვე.
11 იქვე.

12 ცხოვრება ვიორგი მთაწმიდელისა, გვ. 341.
7 დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი, ცხოვრება მეფისა დავითისა ქართლის კათეძრება, მარიამ დედოფლის ვარიანტი, გ. თაყაიშვილის გვ. ბნ. 1900, * 559-560, გვ. 327.

13 მართა, ნ., სინას მთის ქართველ ზღნაწერათა აღწერილობა (გამოუცემელი); ასევე სხ-ღერძი.

ფილყო. ამნაირად ორღანო იგივე ვოფილა რაჟ საგანდო-
ნული, ანუ საფსალმუნე რეო.

ს. ორბელიანსკი ორღანოს აგებულება და ჩაობა ზუსტ სხვა-
ნადად ესმის. მისი განმარტებით „ორღანო საკრავია, სახერველანო, თავის
ბარბ, სისწორის დასამტყვებლად 150, ფსალმუნე ექვს დამოწყებულ“. ნა-
ფილად-კი ამ სახელის ეს განმარტება დასავლეთ ევროპის მათივე სახელის
მქონებელი საკრავის აგებულებას ცოცხაზეა დამყარებელი. საბრძანს
მანი თვით უნახავს ორღანო და თავის მოგზაურობის აღწერილობაშიც
ერთგან აღნიშნული აქვს, რომ „პატრია ორღანოს სახერველ ბარბა და-
წყურა“. მაგრამ მე-12 ს-ში ქართულ ისტორიკოსებსა და მალე წარს ორ-
ღანოს აგებულება კარგად სცოდნიათ. ეს დავით აღმაშენებლის მცხოვ-
რობის თხზულებაში მოყვანილი ერთი შედარებითაც მტკიცებდა „არც, მა-
ლი ორღანოსა [თავს იღებს] შარადის განსს-მულობას, რომ
შაშადადამე, ორღანო მე-12 ს-ში საქართველოში სახერველ-
ლიანო-კია არა, არამედ ძაღუბიანი საკრავო ვოფილა

ქართული შწერლობის უძველეს ჩრეთ ცნობილ ძეგლებში ჩანტი
არ გვხვდება და როგორც ეტყობა, ეს სახელი შედარებით ადრე, მე-10-
11 ს. უნდა იყოს გაჩენილი. ქართულ ირრეინალურ სახელწოდებას
ველაზე მეტი ცნობები შ. რუსთაველას უძველეს ნაწარმოებშია დასულ-
ბვერ საგულისხმოს ამოცეთსავს ადამიანი ვისრამიანოც

აღსანიშნავია, რომ ვეფხისტყაოსანში ჩანტი ჩვეულებ-
რადი დასამტყვებელი საკრავიაა, რომელსაც მხოლოდ მე-
ჩანტე-კი არა, არამედ ყოველი თავის სახელზე მარტოც შედო-
ში კერძო პირიც უკრავდა ხოლმე ეს გარემოება შევლითაც
თუნდაც შემდეგი ტყებითაც მტკიცებდა

აუთანდალ ვი-პარტი ჩაწილს 1001 ილი
მათი მერხვი,
ანდროია და: მხარედა წინა ეფო ქალი ჩანტი

უჩანავიდ ირც მრავალრიცხოვან წვეულს ღებნი შეიძლებადა ამბო-
მაა, რომ, როდესაც მეფე წადირობითგან მხიარული თავისი მრავალრიცხო-
ვანი ამალითურთ შინ დაბრუნდა და ღრის გატარებას შეუდგა

დავდა, დახვდის მოკმეღელს სეფომსა და სინა სიფლი
და ქვის სეფს ჩანტი ზღამსა მიმღურღნი აფეს სიფლი

უჩანავიდ მაშინ ღებნი ვერცა წარმოედგინათ და ამიტომვეა რომ აქ-
თანდელი ამბობდა: „მოგშორდი ღებნსა ყოველსა ჩანტისა მარბობსა და
ნახაი-ოზ“.

1 ორბელიანო, ს. ლექსიკონი.
2 ცხორება, 1842 წ., გვ. 23.
3 ცხოვრება მეფისა დავითისა, * 159-160, გვ. 227.
4 რუსთაველა, შ., ვეფხისტყაოსანი ნაბე არამთი ზღაბეჩან სის ეფის უფინ
ტყოსნისა.
* იქვე, ამავე ვითარებისა რამის შეტყობა.
* იქვე, წამელ აუთანდლისა ტანად ტარელისა.

ნადიმობასაც მაშინ ჩვეულებრივ ჩანგთა ეღერა ამშვენებდა. ეს ვარჯიშობა ხატელებზე გამარჯვების შემდგომ ინდოთ-მეფისადმი ტარიელის წერილშიც არის აღნიშნული: „ეკლა გავრძელდა ნადიმობა, ბარბითი და ჩანგთა ეღერა“.

თუმცა ვეფხის-ტყაისანში აღმოსავლეთის უცხო ქვეყნებია აღწერილი და დამკვრელებადი იქაურები არიან გამოყვანილი. მაგრამ, რაკი შოთას ყველგან ჩანგი აგონდება, ეს უფლებას გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ეს საკრავი მაშინდელი ქართულ ელვისეთვისა ც კარგად ცნობილი ყოფილა.

შ. რუსთაველის შემოთყვანილი ლექსითგან ჩანს, რომ ჩანგი ჩიანასთან ერთად, ერთი სამწყობრო საკრავთაგანია ყოფილა, რომელთაც დიკვრითაც თურშე მომღერალთა სიძღვრებს ამბანებდნენ ხოლმე. მაგრამ იმავე მგონის ქნოლების სხვა ადგილები ცხად-ყოფენ, რომ ცალკე დასატკრულ-დასამღერებელიც იყო უკრავდენ, თუ არა, ხმის აუყოლებლივ, ვითარცა მხოლოდ ძალებთან საკრავს, და არსებობდა, თუ არა, ჩანგისათვის განკუთვნილი უსიტყვო პანგები, ძველებითგან არა ჩანს, ჩვეულებრივ იგი ყველგან დამღერებულ საკრავად გვევლინება. ესრამიანშიც სწერია: შამ შობადმა კრმის ეგრე უთხრა: «მეტსა ნუ უბნობ, ჩანგი აიღე და ზედა იმღერდიოა»!

ჩანგის აგებულება-მოყვანილობაზე მხოლოდ აქაიქ ვაბნეული ცალკეული ცნობები მოგვეპოვება. ამ წყაროებითგან ამოკრებილი ცნობების ერთად თავმოყრისა და განხილვის შემდგომ არა ერთი საკითხი მაინც გამოურკვეველი რჩება.

ჩანგის ვარგნული მოყვანილობა მარტო საბას აქვს ზოგიად და ხასიათებული და, როგორც ქნარზე საუბრის დროს აღნიშნული ვექონდა ჩანგი, ს. თრბულანიის აღწერილობით, „მოდრიკილი საკრავი, ქნარი-აყო, მართლაც სვანეთში დღევანდლამდის, დაცული ჩანგი მოხრილი საკრავია. იგი კარგარეთელს მოყვანილი აქვს სვანური და კახური თქმულებები, რომლებშიც ხალხს ამ საკრავის სწორკუთხოვანად მოხრილი მოყვანილობა ადამიანის, ვაყის (სვანურში), ანუ ქალის (კახურში) მოღუნული მკლავისათვის დაუმსგავსებია“.

ჩანგი ისევე, როგორც ვბანი, ანუ ქნარი, სიმეზიანი საკრავი იყო. თუ თანამედროვე ჩანგს სვანეთში ბუის სიმები აქვს, ძველად მასაც ძალები ბქონია. რომელთაც ჩანგის ძალი სწოდებია! ჩანგის გამართვისას ძალები უნდა აბმული ყოფილიყო, მაგრამ, ამ საკრავის აგებულების თავისებურების გამო, ასეთ მოქმედებას აბმა-ვი არ პრქმევია, არამედ ძალია გამონასკვა. ეს ტერმინები ქართულ ვისრამიანის იეტორს აქვს ნახმარი. მას ერთგან ნათქვამი აქვს: „სიყვარული არ ჩანგისა თუ

1 ვისრამიანი, გვ. 167

2 თრბულანი, ს., ლექსიკონი.

3 კარგარეთელი, ი. ა., მოკლე პოპულარული სამუსიკო ენციკლოპედია, ტფ. 1933, გვ. 115—116.

4 ვისრამიანი, გვ. 251.

ლია თუმცა კულა გამონიხას კუა-თ. სპარსულ ვისრამიანი (გვ. 234) ეს აზრი სულ სხვანაირად არის გამოთქმული და ზემომოყვანილი ტერმინებიცა და გამონათქვამიც ქართველი ავტორის თავისუფალ შემოქმედების წარმოადგენს.

განმულ ძალებს დაკვირვს წინ მოართვა, ანუ მომართვა სპარსული და შემდეგ ჩამოკვრა. ვისრამიანი ნათქვამია, რომ ყარომ ცხის უახლოეს რამინს „საქურტლესა შიგან რა ურს ჩანგისა და ძალისა გან კლდე შის მეტი რა იცის; რომელ ჩანგი მოართოს, ჩამოკვრას და ზედა შეუქმოს“¹. რამინს პასუხშიც ნათქვამია: „ახალი კმა ძველისა ძალისაგან ჩამოკვრისა“², ე. ი. ახალი ჰანგი ძველ სიმშვე დაკვირვბათ. სპარსულ ვისრამიანის ავტორს აქ ნახმარი აქვს „ძველ ზღვიც“ („ზორ“) დაკვირვ-ბათ³. ზოგადი ტერმინის მაგიერ მაღალი ხმის სიმის სახელი აღნიშნული.

რაკი ჩანგს ძალი ჰქონია, მამსაღამე, მისი სიმები ლითონისაჲ ირა, არამედ ნაწლავისაგან ყოფილა დაკვირვბული ზოლო, თუ მისი ავღვრებობათვის ჩამოკვრა ყოფილა საჭირო, ცხადია, რომ ძალებს ასაძღვრებულად ძეის შეილდაც-ვი არ უხმარიათ, არამედ უმუჯლოდ ბეღის თოთები.

სამიანიხა და როსტომიანითგან ამოღებულ ქვემოთმოყვანილი ამონიწერებითაც იგივე მტკიცდება. ამის გარდა ამავე ცნობებითგან ჩანს, რომ ჩანგი თითქმის მხოლოდ სიმღერის შესაძახებულად ყოფილა განკუთვნილი. აი ამ ძეგლებში ჩანებუ სიტყვადობ რა ცნობები მოგვეპოვება:

ქორწილის დროს „მოსხეს ჯარი მეტრიზთა, მომართეს ჩანგი მღერითა, გამართეს სმა და ნაიმი, შეეძცოდეს მღერითა“⁴. მეფლის დროსაც „ტბილისა ვითა იმღერდეს, მოართეს ჩანგისა ძალებით“⁵. ნაღიმსუც „ტბილად იმღერდეს მეტრიზნი, ამოს ვმასა სურთიანთა“⁶. ზღვანისაჲც „მას აღარ უნდა სმაჰამა, სიმღერა ჩანგის კვრითათა“⁷.

იმის გასათვალისწინებლად, თუ ჩანგის დაკვირვს დროს თუთ სპარსეის მღებარეობა როგორი იყო, შოთა რუსთველს ერთ სურათებში აღვლილი მოუბოვება. მისი სიტყვით, ავიანდით, რომ თავის სწოლში მარტო მარტო იმღერდა და იხარებდა, წინა ედგა ერთი ჩანგი⁸. მამსაღამე, შოთას სიტყვით, ჩანგი დამკვრელ-დამღერებულს წინა ედგა, როსტომიანიხა და, ვკონებ ვისრამიანი-კ ხელთა ჰქონდა ე. ი. ხელში ეჭირა. ამ სინტერესო საკითხს ჯერ კიდევ გულსმითი შესწავლა სჭირდება, მაგრამ ჯერჯერობით, ზემომოყვანილის მიხედვით ისე გამოდის, რომ პირველ შემთხვევაში თითქმის დასაუდგმელი დიდი ტანის ჩანგია საგულეისხმებულად შეირჩე შექმნება

¹ ვისრამიანი, გვ. 251.

² Wis o Ramin.

³ ვისრამიანი, გვ. 124.

⁴ იქვე, გვ. 359.

⁵ Wis o Ramin, გვ. 329.

⁶ სამიანი, გვ. 91, ტ. 297-3-4.

⁷ იქვე, ტ. 671-2.

⁸ იქვე, ტ. 671-3.

⁹ როსტომიანი, ტ. 1257-4.

ვაში ხელში დასაჭერი, მომცრო ჩანგი უნდა ყოფილიყო. მართლაც ებანი, ანუ პარფა ძველადვე ორგანი არსებობდა: ხელში დასაჭერიც იყო და დიდი, დასადგმელიც იცოდნენ. რაჟი ჩანგი ასეთივე საკრავი იყო, ზემოთყვანილი ცნობების განსხვავებაც, საფიქრებელია, მართლაც ამავე გარემოების გამომქვადენებელი უნდა იყოს.

დამახასიათებელია, რომ არც შავთელსა და არც ჩახრუხაძეს თავიანთ ხობებში არც ერთხელ ჩანგი დასახელებული არა აქვთ. ეს გარემოება იმ მხრივ არის საყურადღებო, რომ შესხმის დასამღერებლად და დარბაზობის დროს ჩანგი საქართველოში თავდაპირველად, როგორც ეტყობა, არ უხმარიათ, თუმცა ლინსა და დროს გატარებაში, ნადიმის დროს, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. შოთა-ყი ეველგან უპირველესად ამ საკრავს ისახელებს ხოლმე.

ჩანგი საქართველოში ამ საკრავის სპარსეთითგან შემოტანილი და შეთვისებული სახელია. ჩანკ სპარსულად ერთი მხრით სპარსთა და პინდოელთა ოდესღაც არსებულ პარფას ეწოდებოდა, რომლის გამოხატულებაც სპარსეთის ქერმანშაჰის მე-6 ს. ბარელიეფზეა დაკული და Rob. Porter-ს დამკვიდრებული აქვს თავის ნაშრომში „მოგზაურობანი საქართველოში, ირანში, სომხეთში და ბაბილონში“², მეორე მხრით ჩანგ სპარსულად საფსალუნეს, ანუ ქნარსა ნიშნავდა, რომელსაც ჩვეულებრივ სამკუთხედის, უფრო იშვიათად-კი ოთხკუთხედის, მოყვანილობა ჰქონდა და 6 ძალი ება. ოთხკუთხედის ჩანგს ექვსზე მეტი სიმიც ჰქონდა ხოლმე. ამ ჩანგს, სანთურის მსგავსად, ამჟღავნებელი ჩანით, ანდა ძალთსაცემლით (Plectrum) უკრავდნენ ხოლმე. Curt Sachs-ის ცნობით, ასეთი ჩანგი თითქოს მე-14 ს. იყოს პირველად მოხსენებული და ავღანისტანში დღევანდლამდის არსებობსო³.

მე-12 ს. დამლევსა და მე-13 ს. დამდეგს, როგორც თამარის მეორე ისტორიკოსის, ბასილი ეზოს მოძღვარის, სიტყვებითგან ჩანს, ერაყის მეჩანგენი და შეებნენი ყოფილან განთქმულნი. მისი სიტყვით, „ერაყს მყოფნი შეებნენი ვინა მეჩანგენი თამარის შესხმათა მუსიკობდინა“⁴.

ვეფხისტყაოსანში ჩანგის ხშირად ხსენებასთან დაკავშირებით, უკვე ნათქვამი გვექონდა, რომ ეს საკრავი მოწინდელს საქართველოში კარგად ცნობილი და ფართოდ გავრცელებული უნდა ყოფილიყო. შემდეგ საუკუნეებშიც, თვით მე-17 ს-შიც კი, ჩანგს რომ მხიარულების დროს საქართველოში ააქლერებდენ ხოლმე, ეს ფარსადან გორგიჯანიძის საისტორიო ნაშრომითგან ჩანს. მისი სიტყვით კახეთში, სასიხარულო ამბავის გამო „შეიქნა ღვინის სმა და ლხინი და ჩანგთა კერა და მეჩანგეთა შეშპარი და სიმღერა გაახშირეს“⁵ (დ. ჩუბინი, 552.—ხ. ჭიჭი, 350).

¹ Sachs, Curt, Real-Lexicon der Musikinstrumente, გვ. 117 b.

² Ker-Porter, Robert, Travels in Georgia, Persia, Armenia, Ancient Babylonia etc. during the years 1817, 1818, 1819 and 1820, vol. II, London, 1821, pl. 63.

³ Sachs, Curt, Real-Lexicon der Musikinstrumente, გვ. 100 a.

⁴ საქ. მეზ. 6. N.

⁵ ქართლის ცხოვრება, ნაწ. II, გამოცემული [დ.] ჩუბინოვისგან [უბანი] შედარებით სანკ-პეტრობურს, 1851, გვ. 552.

დ. არაყიშვილი ჩანგს უწოდებს, მაგრამ თვითვე აქვს მოყვანილი ამ საკრავზე ამოჭრილი წარწერა, რომელშიც მას სულ სხვა სახელი ეწოდება. ამ ჩანგის ერთ-ერთ კედელზე და ქვედა ზურგზე ამოჭრილია ორი ქართულ წარწერა, რომელიც ასე იკითხება: 1. *ესე ფანდური არის ფუცუნ ბეგვის*, 2. *ფინც შოიპაროს, მას რისხვამდეს მადლი ღვთისა. ამინა*¹.

ამნაირად ამ საკრავს პატრონი უცნაურად თურმე ჩანგად-კი არა, არამედ ფანდურად სთვლიდა.

საფურაიდებოა, რომ მოსკოვის კონსერვატორიის მუზეუმში დაცულ ასეთ საკრავს ლარებისათვის ტარზე 13 ნაჩვრეტე ბქონია მუცლის საგულეზე-კი მხოლოდ 11 ნაჩვრეტე ჩანს ლარების დასამაგრებლად. ცხადი ხდება, რომ მკლავრთს ნაჩვრეტეში ყოფილა დამსჭვალული, მაგრამ თვითოეული მათგანი სხვადასხვა ყურზე ყოფილა დახვეული.

ჩანგს იმ ქვეყანაში, სადაც იგი გავრცელებული იყო, იმდენად საპურ საკრავად სთვლიდნენ, რომ მისი გაჩენის შესახებ უკვე შეკვლიდნენ თქმულებები შეთხზულა ირანული თქმულების პატარა ხანაგლ ვისრამიანში აღმკვლილი. იქ ნათქვამია: რამინი ისეთი მხიარული და ზონიერი ადამიანი იყოთ, რომ „პირველ ჩანგო მან მოიგონა, რომე მუნით აქამდინ სასიხარულო სხუა ეგზომ ამო, არავის მოუგონია. და მისგან მომგონებლობითა პირველ თუით რამინს ჩანგობით უქობდეს“².

ქართულ ვისრამიანში შეტანილი ეს თქმულება ირანულია და ირანულ ვისრამიანთან მომდინარეობს³. ჩანგი იქ მხოლოდ ირანულ საკრავად არის აღიარებული, მაგრამ ამ საკრავს განსაკუთრებული შესწავლა თუ გამოარკვევს. უნდა გათვალისწინებული გვექნდეს, რომ ჩანგად წოდებული საკრავი ჩინეთშიც არსებობდა, რომელსაც 10—16 სიმი ჰქონდა გაბმული⁴.

ჩანგის გაჩენაზე თქმულებები საქართველოშიც არის შერჩენილი. ქართული, სახელდობრ სვანური და კახური, ამ თქმულებების მთელი შინაარსი ჩანგის მოხრილი მოყვანილობის ასახნელად და მას სახშიანებლად არის ხალხისაგან შეთხზული. ამ საკრავის სწორეუთხედ მოდუნული ტანი მას ადამიანის ცაყისა—სვანურში, ქალისა—კახურში) მკლავსათვის დაუმსგავსებია, სიმებ-თმებისათვის, მისი „მწუხარე ხმებია“ თურმე „მდულარე ცრემლები“ ყოფილა⁵.

საგულსხმოა, რომ ქართულს ზემოდასახელებულს ხალხურ თქმულებებში ჩანგის ელერა „მწუხარე ხმებ“-ს გამოიღებად არის ცნობილი. მე-12—17 სს. ძეგლებითგან ზემოთ მოყვანილს ამონაწერებშია, როვირც დავრწმუნდით, ჩანგი პირიქით ლხინისა და მხიარულების ატყვილებელ საკრავად მოჩანს. ცხადია, რომ დროთა გან-

¹ Аракчиев, Д. [—დ. არაყიშვილი], Народная песня Западной Грузии, стр. 137—138; არაყიშვილი, დ., ქართულ მუსიკა (მოკლე ისტორიულ მონობლი), ქუთაისი, 1925, стр. 36—37.

² იქვე, стр. 138.

³ კახიანი, стр. 452.

⁴ Wiso Ramin, стр. 392, სტრ. 6—7.

⁵ Sachs, Curt, Real-Lexikon der Musikinstrumente, стр. 101 ა.

⁶ „ჩანგობითა“, ი. შ. პირველი პირველი სამეცნიერო ენციკლოპედია, стр. 115—116.

მავლობაში ჩანგის დანიშნულებაა და მასზე დასაშ-
 დერი ჰანგ-ლექსების შინაარსიც სარღებით შეუც-
 ლია. მაგრამ ეს საკითხი პირველ კლდე შესასწავლო, რათა სანამ ამ
 ცნობას, რომ ნადიმზე და ლხინში ჩანგს მხოლოდ მხარულებისა და სიმბრე-
 ლის გასაძლიერებლად უკრავდნენ, არიდ კუშმარიტხელ მიერწვევით, წ-
 ნასწარ უნდა ჩანგზე დასამღერი უმთავრესი ხმებისა და შორბას ჰანგის
 პირველი ვიციოდეთ. ეგების ამ სიმღერების გაყენებამ დაგვიჩვენოს, რომ ბევ-
 რად მონადიმე ლხინშიც მწებარების მომიხობველი ლექსებისა და დასა-
 მღერი ჰანგების მოსმენას არ ერიდებოდა და მხარულებაშიც მწებარებას არ
 ვერწყვებოდა. ამის გამოსარკვევად შეანამეს ქართულ თარგმანში, ჩისტოპი-
 ნში, შემდეგი საყურადღებო ტაევი მოიპოვება:

ქვემოთ შეყურებთ რომ საფარდეს იქცა,

ერთსა ვაცსა ჩანგი მქონდა მეფეს წინ

და თითო,

ვგატკბავდი მქრასუფრთველ მეფისა და ჩისტოპის,

გამსვენებდა მახანდართ. ხელოვნო თუმი პოეტი

შავასდაამე, ჩანგზე ამ მერჩანვე მომღერალს მეფისი (თუ მეტყვანი, იმ
 მეფისი) და რასტინოვა დაუკრავს. იუს. აბუღლაძეს თვის გამოცემაში
 განმარტებული აქვს მხოლოდ, რომ ერთი შესყავლური ხმის, სიმღერის სი-
 ხელით, და არსებული ლექსიკონების მიხედვით, ამაზე მეტის თქმა არც
 შეიძლება. მაგრამ, როგორც თავის ადვილს ვაერწმუნდებით, ჩანგის ერთ
 ამ ჰანგთაგანია, რომელიც სმარსულ რეა ხმის შეაღვენა.

მულნი 1 მეფეთა იმ-ში გვხვდება, სიდაც ნათქვამია: „შეგებნების
 გერდი წინასწარმეტყუელთა... და წინავე მითხა ქნარი და წრწული და უნა-
 ნი და მულნი სო-სო. საქ. მუს. ხ. № 51 A-ში ამის მიავერ წინადადებას უყანს-
 კნელი ნაწილი ასეა გადმოთარგმნილი: „ქნარით: ნესტე და ბობღანი“¹ —
 ხოლო ომეის დაბადებაში სწერია: „დასი წწელითა... და წინავე მითხა ჰანო
 მემღერნი და ქნარით, ნესტე და ბობღანი“².

ბერძნულ თარგმანში არის: „ნაბალ კია ტუმანონ, ვია აელის კია
 კნერა“ — ლათინურში psalterium et tympanum et libiam et citharam
 და სომღურში: *არჩიყ ხე ქიყოს ხე ჟიყ ხე კნარ* შედარება ამა
 მიამს დაარწმუნებს, რომ ქართული თარგმანის სამხვე რედაქცია ვიღამწერ-
 ლაგან დროთა განმავლობაში უნდა დასაბინებულ და დაზიანებულ იყოს.

¹ სხვა ხელნაწერებში: „მეფისთა რასტინოვი“, — „ქვემო და ჩისტოპი“.

² როსტომანი, ტ. 2114, ვ. 2.

³ ვ. 3 ა. 4.

⁴ საქ. მუს. ხ. № 51 A-ში და ომეისში მხოლოდ 3 სურათი დასაძლიერებელი ამ
 დროს, როდესაც ბერძნულს, ლათინურს და სომღურს თარგმანში სიდაც, როგორც ვარ-
 უდეს ბაქარისეულს ხელნაწერშიც 4 სურათი მომდის შედარებით ზოლისა მეთხვე
 სურათის ბერძნულ კინერა-სა და ლათინურ cithara-ს ქართულ შესაბუნობა აქცა ზე-
 რის გამოცემაში თუმცა 4 სურათი აღნიშნული ბერძნულ ზოცა სხედებას არ უნდა
 უქ ორი ძილებიანი სურათია მოსვენებულ — ქნარი და ენის ასევე, როგორც ბერძნულში
 (ნაბლა და კნერა), და კიდევ ორი სხვადასხვა წიწული და მეღერ. ბერძნულს და ლათინურს
 თარგმანებში-კი ტუმანონ, ტუმანუმ და აქცა და ტბისა იმ უყანსეული ბერძნულ და
 ლათინური სხედელი, ჩასაბერი სურათის სხედელი და საქ. მუს. ხ. № 51 A-ის რედაქციის
 მუსტეს შესატყვისობას წარმოადგენს. სილი 2 პირველი ტომისა სურათი სურ-

მულნი თეიმურაზ I-ლის იოსებ-ზილიხანიანში გვხვდება მის რეთის ხელმწიფის მეჯლისისა და ლხინის აღწერილობაში. იქაო „ჩანესკითა, უღ-ქამანში, მულნი ყანუმს შეეხმობის“-ო. მაგრამ ამათზე უფრო საყურადღებოა, რომ მულნი, საქართველოში მე-17 ს-ში გაავრცელდა. მულნი საქარავთა შორისაც ჩანს. ფეშანგის სიტყვით, შანსი ვახისათვის საცოლოს მოგვრის გამო გამართულს წვეულობის დღის „მულნსა ჰკრეს ძალსა მოსწივეს, ზილს ჰქონდა მორთული ე ბანი“-ო.

ამ ცნობითგან ირკვევა, რომ მულნი ძალებიანი საქარავთა ყო და მის ერთ ძალს ზილი ჰკრქმევდა. მეორეს ბანი, რომელიც ერთმანეთის მორთვით, ე. ი. შეთანხმებით, უძვეელია უნისონო რად, იმართებოდენ ხოლმე.

გ. ჯაკობიას სამართლიანად განმარტებული აქვს, რომ „მულნი ან მუღნი მუსიკალური სიმებიანი იარაღი ჩონგურის სახისა“-ა.

ქართული მულნი უნდა, როგორც Curt Sachs-საც, ეტყობა, შეუმჩნევია, არაბული მოღნი იყოს, რომელიც სასიამოვნოს ნიშნავს და იმავე დროს ყანუნის მავგარი ძალებიანი საქარავის სახელი იყო. ვადმოცემით იგი საფიქლინის მიერ არის გამოგონებული, ყანუნ-ი, ანუ ყანონ კანუნ ბერძნ. კანონ-ის მსგავსად, არაბ. საფსალმუნეს წარმოადგენდა, რომელსაც ტრაპეციის (rechtwinkligen Trapezes) მოყვანილობის რეზონატორი ჰქონდა. ამ ტრაპეციის საფუძველი $3/4=1$ მეტრს, სიმაღლე 34—43 სანტიმეტრს, ტანის სისქე-ეი $2/3=5$ სანტიმეტრს. ზვეითგან უმეტესად ფუტარი აქვს დამაგრებული; რომელშიც 3 ნაჩგრეტი და მარტო ვიწრო მსარესკენ ტყავი აკრავს. 63—78 ძალი აქვს გაბმული ტრაპეციის საფუძველის პარალელურად, მაგრამ სამ-სამი, ანდა იშვიათად 2—2 ძალი ერთნაირად არის ხოლმე მომართული. ყანუნს ჩამოსაყრვით უკრავს ხოლმე.

ყანუმშიც თეიმურაზ I-ლის იოსებ-ზილიხანიანში მისრეთის ხელმწიფის სამეჯლის-ლხინო საქარავთა შორის არის დასახელებული: იქ სა-

რავის სახელია, რომლის ქართული შესატყვისობა ბობანი მხოლოდ სქ. მუხ. ნ. 26 51 A-ს და ოშის დაბადებასაც აქვს, ბაქარის გამოცემაში-ეი წინწილი-ა დამტული, რომელიც, სხვა რეზერვს სახელია. რა-ი დაბადების თარგმანის ამ რედაქციის სტრუქტურა ამ ადგილს არა აქვს, არამედ მულნი. ამიტომ შესაძლებელია ეს ტერმინი ბერძნულ აქლოს-ის, ლათინურ ტინი-ის და ქართულ სტრუქტურის შესატყვისობად მიგვაჩინა, მაგრამ ეს შეცდომა იქნებოდა, უკვე ის გარემოება, რომ მულნი ს. ორბელიანს ბარბათის სიმონიშვილ აქვს მოყვანილი, ცხად-ყოფს, რომ მის მულნი სტრუქტურით ჩასაბერ საქარავთ-ეი არა, არამედ ლალებიანი საქარავთად მიაჩნდა. ამ განმარტების სისწორეს მისი სახელიც ამტკიცებს, რომელიც არაბულია და რომლის მნიშვნელობის საბაზის განმარტების სისწორის შემოწმება ამ გზითაც შეიძლება.

1. თეიმურაზ კარველი, იხულებათა სრული კრებული, ილ. ბარამიძის ილ. გ. ჯაკობიას რედაქციით, ტფ. 1934, გვ. 74, ტ. 118.

2. ფეშანგი, შანსავახი, § 157 და 161.

3. ჯაკობიას, გ. იოსებ-ზილიხანის ქართული ვერსიები (ქრტიული ტექსტის დამუშავება და საბუღუმის დროებითი), პირველი ნაწილი, ტექსტები, ტფლისი, უნივერსიტეტი, 1927, გვ. 182.

4. Sachs, Curt, Real-Lexicon der Musikinstrumente, გვ. 263 a-ა და 261 a-ა.

5. იქვე, გვ. 309 a.

სახლში ღვინის დროს „ჩანგ-სეთაი, უღუქმანა, მუნსი ვანუქს შუა კუბის“-ო.

ამ საკრავის სახელი გ. ჯაკობიას პირველ გამოცემაშიც და შემოკლებულ (ილ. ბარამიძის ერთად) არც განმარტებულია და არც უკუნიშნავია შეტანილი.

სანთური არც ს. ორბელიანის ლექსონაშია შეტანილი და არც სხვა ქართულ ძეგლებში ვხვდებოდა მაგრამ საქართველოში რომ ძველად, მე-17 ს. შვიტრე ნახევარში მაინც, ქარვად ცნობილი საქრავი ყოფილა, ეს საბა ორბელიანის ეროსოშ მოგზაურობის აღწერილობითიდანაც ჩანს. ქართველ შეთხვეულს ეს ეროსოშ ეროსოშ ნახს საკრავთა მწყობრის შემადგენლობაზე მოუთხრობს: „ერთი სანთურთ უკრავდა“-ო (გვ. 24).

სანთური ირანსა, არაბეთსა და ოსმალეთშიც ფართოდ ვხვდებოდნენ სიმებიანი საკრავი იყო. იქ სანთურადაც და სანთურადაც ვხვდებით მისი მუცლად მას ნიუზის ხისგან გაკეთებულ ტრამეტას მოყვანილობის უფთი აქვს, რომელზედაც 72—100 ლიონის სიმა გამოედო. მის ასაედერებლად ძალსიყვმელსა ხმარობენ.

§ 3. ჩამოსაკრავი საკრავების უკრავი

ამოსკლეთ საქართველოში ფანდურის იმდენად გავრცელებულიყო და ისე ხშირად ვხვდებოდა ხალხურ ლექსებში, რომ მოსლოცული იყო, რომ მისი სახელი ძველ ძეგლებშიც შევხვდებოდა, მაგრამ ეს მოლოცული არ მართლდება, ვერ ვერობით მანც ამ ტერმინის მე-10 ს-ზე უწინარესაც ქართულში არსებობა მხოლოდ მისგან ნაწარმოები ტერმინით სო ფანდურებელით: ბტაცდება.

ს. ორბელიანსაც-ეი ფანდური უფს ლექსონაში გამოხატეს და მისი ცალკეულად შეტანი დაწვინები: მაგრამ ეს ტერმინი მანც ოსმალეთშია ქვეშე მოთავსებულს ერთ-ერთს მისივე განმარტებითაში ვხვდებოდა. სახელდობრ „როცა არს საზა, ცეცა ბეწა, კლა, ფრკული, ბრგულთ წყობა და რაოდენცა ეხანთა, ფანდურთა“ (BC ბეწა: ბტაცდებათ) მიერ იქნებიან“-ო.

საფანდურებელი იპოლიტეას ქართულ თარგმანში ნახს: „ინტერისტეს შესახებ, სადაც ტერმინად უღელა-ც ვხვდებოდა, ბეწა: მალიანი საკრავის ჯარავის მნიშვნელობით ნუხნის. ამ ეკლ საკრავი: ბო ეს წინადადება პროფ. ნ. მარჩის აქვს მოყვანილი ფანდურის განმარტებაში. იპოლიტეას შემოღობსებულს ნაწარმო ნაქვეში: „საკრავსა ქნარისა ვივითმე აღრთულ რომელთა აქვს უღელი ერთ-ერთსა სო ფანდურებელი“-ო.

სამწუხაროდ ნ. მარჩის ნაწარმოში აღნიშნული არ არის, თუ ზემოთ-ვხნილი წინადადება რის განმარტებას წარმოადგენს, რადაც ქნარის მსგავსად ყოფილა „აღრთული“ (ე. ი. ვებელი, თუ მომართულ), მხოლოდ

1 თ. ვ. მარჩის, იმდენად სხელ ქვეშე მოთავსებულია მისივე ნაწარმოში: ნახს, ტ. 118.

* Sachs, Curt. Real-Lexicon der Musikinstrumente, S. 331 *.

* Мара, Н., Иллюстр. Тамарае некая некая, Тр. წიგ III S. LXVII.

შის ძალეებს, ანუ სიმებს ქვემოთგან უღელი, ანუ ჯორაკი ჰქონია შედგენილი ტერმინი საფანდურებელი სწორედ ამ ჯორაკის განსამარტავად ამ მოყვანილი, მაგრამ ამ ტერმინის მნიშვნელობა მაინც გაუგებარია. ი. შ. ა. ა. ამბობდა: საფანდურებელი ნაწარმოებია სახელშენი ფანდურებ-პასაგან, რომელიც ფანდურის დაკვრას და საერთოდ ძალებიანი საკრავის დაკვრას ნიშნავს. ფანდურება კიდევ ფანდურისაგან არის ნაწარმოები.

საფანდურებელი, უეჭველია, იმის აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, რაც ფანდურებისათვის იყო განკუთვნილი. თუ ფანდურებმა პართლაც დაკვრას ნიშნავდა, მაშინ საფანდურებლად, ანუ მოსაკრავი კბილი, ანდა შვილდაცია საგულისხმებელი. ზემომოყვანილის წინადადებაში-კი საფანდურებელი „უღელის“, ე. ი. ჯორაკის განსამარტავად აღიქმადს, რომელიც დაკვრისათვის-კი არა, არამედ ძალთა ხმის ქვერის მკაფიობისათვისაა სპირო. მაგრამ ერთი: ხალხური ლექსითგან ჩანს, რომ საფანდურებელი საკრავისა-კი არა, არამედ საქსოვი ხელსაწყოს კუთვნილებას წარმოადგენს.

ხვედრული ქვემომოყვანილი ლექსითგან ჩანს, რომ ფანდურის ერთ ნაწილს ორლოლი ჰქმევია: „ბებერო ჩემო ფანდურო, საშიბის ვიდრე ორლოლსა“². სამწუხაროდ ორლოლის რაობა გამოურკვეველი ვერხვია.

მაინც უეჭველია, საფანდურებელი-ცა და ფანდურებაც ფანდურისაგან არის ნაწარმოები, და ეს გარემოება ამ საკრავის სახელის ქართულში დიდი ხნით ამაზე უწინარეს არსებობას აქვდავენებს.

ფანდური ბერძნულ პანდურას უღებდა, ხოლო სომხურ ფანდირისგან თავისი უხმოვნით განირჩევა.

ფანდური ძალებიან საკრავთაგან ერთი უძველესთაგანი ჩანს, მათი საკრავი ძირითად ბარელეფებზეა აღბეჭდილი. იგი ყელიან-მუცლიან საკრავთა ჯგუფს ეკუთვნის და თავდაპირველად მისი მუცელი, რომელსაც რუზონატორის დანაშნულება აქვს, კოკოსის კაცლის ნაჭუჭისა, ანდა სხვა მსგავსი მომრგვალო ბუნებრივი ღრუს მქონებელი მცენარეული ანუ ცხოველური საგნისაგან კეთდებოდა. ინდოეთში დღევანდლამდე ტანბურად წოდებულ საკრავის (სახელი თანამოვანთა ადგილმონაცვლეობით არის ბანდურისაგან წარმომდგარი) მუცელი ბუნებრივი საგნისაგან კეთდება. ხისაგან ეს კეთებელი მუცელი მერმინდელის გაუმჯობესებას წარმოადგენს. სხვადასხვა ქვეყანაში ისეთს ყელიან-მუცლიან საკრავს სხვადასხვა სახელი დაერქვა: ქართული ჩონგურ-ც რომ ფანდურის სინონიმია, ეს ხომ იმ გარემოებითაც მტკიცდება, რომ საქართველოს სხვადასხვა რეგიონში ეს ორი სახელი ერთსადაიმევეს, ანდა ორ მეტად მსგავსს საკრავს ეწოდება.

თუ გ. ზეჭაურს, გ. შადურსა და ბევრს სხვასაც შეეკითხებით, „ფანდური და ჩონგური ერთიდაიგივეა“. განსხვავება ვითომც მხოლოდ იმაშია, რომ ამ საკრავს ზეჭაურს „ფანდურს ეძახით და ბარში ჩონგურსა“-ო³. მაგრამ ვაბი

¹ М а р р, Н., Нишлит, Тодкование песни песней.

² შ ა ნ ი ძ ე, ა. ქართული ხალხური მოეზა, I. ხვედრული, გვ. 154.

³ S a c h s, C u r t. Real-Lexicon der Musikinstrumente, T a n b u r, გვ. 375.

⁴ შ ა ს ა ლ ე ბ ი: ვაბ. ვაფაროდის ჩანაწერი.

ინფილის სიტყვით, „როგორც უფრო დიდი მუცელი აქვს, ხოლო ფანდურს შედარებით პატარა“-თ.

ფანდური წინათ ხალხში ფართოდ იყო გავრცელებული და ხალხური სიტყვიერი შემოქმედებისა, მელექსიებისა და სიმღერისათვის აუცილებელ საკრავს წარმოადგენდა. ამის დამამტკიცებელი მრავალი ხალხური ლექსი არსებობს.

რაწაშს იდამიანს მოზღვავებული ვრძობა მოაწვევს და მის არსებას გამოთქმის შეუკავებელი წყურვილი მოიცავდა, მელექსს ამ წამსვე თავისი ფანდური მოაგონებოდა, რომლის პანეს აუცილებლც თავისი პანის წილობილსიტყვიებითი გამოთქმა მას ვერც-კი წარმოედგინა ეს ვარაუდები არა ერთს ხევისურულ ლექსშია აღნიშნული, მაგ. „ლექსს გულზე ვამაგი-ვარა, გამაგიტანე ფანდური“-თ. ნათქვამი აქვს მის ავტორს. ან კიდევ: „ლექსს ბტყვის ათარამეილი, გაართო ფანდურის ღარიო“-თ, მინდით ახალსაც ნათქვამი აქვს „დავიცა ლექსობა დავიწყო, ფანდურ ავიღე კელშია“-თ.

გარშოგეტანე, ფანდური, დავიწყო ხალხური,
როდის-და მოხელე, შამოხი, ლექსში გავტყობი.

თვით ისეთ ლექსების კვლავ წარმოთქმისათვისაც-კი რომელნიც უფრო ხანია უკვე სხვათაგან გამოთქმულია ხელზე, ხალხს საკრავი უკველად სჭირდებოდა. მაგალითად ვრას ფშაურს ლექსში გამოთქმულს აღნიშნული აქვს:

ლექსო გამაგებომა, იბერიო,
თორთ იქნება კავებოდე
და შენ-კი ზეშად სასოერიდე
საქათსა რჩებოდე,
გამღერდენ ჩემებრ სწოტები
ფანდურის ხმაზე სეუბოდე-თ.

მაგრამ ფანდური მარტო სიმღერისა და ლექსის სათქმელად და ახაყთლებლად-კი არ იყო განკუთვნილი, არამედ ფშავსა, ხევისურებისა და ქიზიურშიც სავსევანო საკრავად-დაც ხმარობდენ და ხმარობენ უხლ-ც ისევ შესაძლებელია სხვათაშორის ხალხური ლექსებითაც დამტკიცდეს. მაგ. ფშავის „ქალო ქრული“-ში ნათქვამია: „როგორც დამიკრავე ფანდურს და თსევე დავიროკვდებო“-თ.

ქართლში, ს. ნიჩბისში, ჩაწეროლს ვრას ლექსშიც აღნიშნულია:

შარშანდელ ვერხებობს
... შე და ჩემსა ამხანაგმა

1. ვ. ს. ლეღია.

2. ვ. ნ. იმე, ,, ქართული ხალხური პოეზია, I. ხევისურული, გვ. 243, § 296.

3. ი. ჯ. ბ., გვ. 261, § 643.

4. ი. ჯ. ბ., გვ. 274, § 675.

5. ი. ჯ. ბ., გვ. 154.

6. ხალხური პოეზია, გვ. 2.

7. ი. ჯ. ბ., გვ. 29.

დ. უკარძო ფანდურა,
ერტი ქალი თამაშობდა
წელში გამოყვანილი-ი.

ბარბითი ვეფხის-ტყაოსანში ლხინის დროს მცდერ ერთ-ერთ საკრავთაგანად მოჩანს. მაგ. ტარიელის სიძებნელად გამგზავრებული ავთანდილი ამბობს: „მოუშორდი ლხინსა ყოველსა, ჩანგსა, ბარბითსა და ნახაო-ბა, ხატაელებზე გამარჯვების შემდგომაც ინდოთ მეფისადმი მიწერილს ტარიელს წერილში ნათქვამია:

კვლავა დაქთა მხარული, მომატა სმა და მღერა,
ქული გაგრილდა ნადიმობა, ბარბითი და ჩანგთა ეღერა.

როსტომიანში ამ საკრავის სახელს ხშირად გვხვდება, მაგ.: ზალდატ-ნირომ ნადიმს შეუღდა,

მერმე დასხდეს სანადიმოდ, მუნა იყოს ჩანგთა მღერა,
იყო კარგი სახარული, ბარბითისა ტაბილად ეღერა.

მაგრამ ვეღა ეს ამონაწერები უცხო კვყენის ცხოვრებას გვისუბრალებენ, ქართველ ისტორიკოსთა და მებოტბეთა თხზულებებში-კი ბარბითა არსად დასახელებული არ არის და ეს გარემოება თითქოს იმის მიხედვებულ შინაგ უნდა იყოს, რომ ბარბითი საქართველოში ძალიან გავრცელებულ საკრავი არ ყოფილა.

საბა ამბობს მხოლოდ, „ბარბითი მულნიო იყოო“, მაგრამ თვით მულნის არამც თუ განმარტება, ლექსიკონში შეტანილ-კი დაჰვიწყებია.

მაინც ქართული ბარბითი ბერძნულ ბარბიტონ-ს უდგება და სპარსულ ბარბატისაგან (მრ. რ. ბარბათ) განსხვავდება. ორივე ეწოდებოდა ან-შუცლიანი დაბალი, ზოხი, ხმის მქონებული საკრავი იყო, რომელთა სახელს ეტიმოლოგიაცა და ნამდვილს რაობაც ვერ საბოლოოდ გამოიკვველო არ ჩინს. ის გარემოება, რომ ამ საკრავის ქართულში განმტკიცებულს სახელი სპარსულითგან-კი არა, არამედ ბერძნულითგან მომდინარეობს, თანაც პირველი თანხმოვანი ბ-ს ძველი გამოთქმის დამცველია. ამ საკრავის საქართველოში დიდს ხანგრძობას მაინც ამტკიცებს და შესაძლებელია მომავალში აღმოჩენილმა, თუ გამოქვეყნებულმა ქართულმა ძეგლებმა ცხადდეს, რომ ეს საკრავი არც თუ ისე იშვიათი უნდა ყოფილიყოს საქართველოში, როგორც ეს ამჟამად ცნობილი ქართული ძეგლების მიხედვით საფიქრებელი ხდება.

სწორედ გასაოცარია, რომ არც ჩანგური და არც ჩონგური ს. ორბელიანის ლექსიკონში შეტანილი არა აქვს. არ ვგვხვდება იგი არც შავთელის, არც ჩაბრუხადისა არც შოთა რუსთველის თხზულებებში. ვისრამიანსა და როსტომიანში ისევე, როგორც შანაშაის თარგმანის სხვა ნაწილებშიც ამ სახელების არაერთი კვალი არა ჩანს. ამავე

1 ბალხური პოეზია, გვ. 119.

2 რუსთაველი, შ. ვეფხის-ტყაოსანი. წახელა ავთანდილსა ძეხად ტარიელსა.

3 იქვე.

4 როსტომიანი, 1670-გ-3.

5 ბარბელიანი, ს., ლექსიკონი.

6 Sachs, Curt. Real-Lexikon der Musikinstrumente, 23. 30-31-4.

უფრო გასაოცარია, რომ არც მერმონტელ ქართულ მცოდნეებს ლექსებსა და პოემებშიც გვხვდება. ეს გარემოება ამის მომხმარებელი უნდა იყოს, რომ ეს სახელი მაინცდამაინც ძველი არ არის.

იოანე ბატონიშვილმა ზეციის მოკლე სახელმწიფარეოს ხელნაწერში-ეი ამ სახელის მქონებელს არსამართა სახელი აღნიშნულ ქართული ჩონგური, ყიზილბაშური ჩონგური, და ქართული ჩანგური. ამ მეცნიერს ამ სახელების ზოგად აღწერლობაც მოეპოვება. საყურადღებოა, რომ იოანე ბატონიშვილს ჩონგური და ჩანგური: ორ სწავადისხევეთარ საყარავეთ აქვს აღნიშნული. მის ნათქვამი აქვს პირდაპირ „საქართველოს საყარა ორნი გუარნი არიან ძველად, რომელსა ზედა ავლობების და მსოფლისსაცა ესე იგი ქართული ჩონგური, რომელსაცა ამა სამი სამი, თხი აფორი და ერთი ყვითელი,—და მეოთხე მისს ზელს სამი, ამა ჩონგურსა აქვს ყვესი ფარდა... ყვითელის მხარეს სამის დავროს ფროს მომწიფებს მამისა საშუალო თეთრი სამის დავროს მომწიფებს საშუალოს მამისა, ხოლო ვითრო თეთრი სამი მალაღსა მამისა... იგბრთვე ჩანგურზედა მოვალს მამისა და უკეთესსა, ამისთვის ამას მომატებით აქუს ფარდები და ესეც ამ სახით იმცენ“-ო!

იოანე ბატონიშვილის სიტყვით ჩანს ქართულ ჩონგურზე მეტი ფარდები მქონია. თვის სახელმწიფარეოში მეცნიერ ბატონიშვილს ნათქვამი აქვს: „ესე ამისთვის შევიბინე, რომ ვისაც ნებას ჩანგურ და კლავიორდზედ ქართული ვალობა ეს-ფარდები უნდა იმართოს, რომ მივიღოს სწორედ ვალობა. ხოლო ქართულს ჩონგურს რედ აქვს არს საყარა ფარდა, ვითარცა ზეით დავწერეთ, ხოლო ყიზილბაშურს ჩონგურსა: ჩართაოსა და სანთურსა ზედა კვალდ ექონებებს ეს (ამ) ფარდების მმარება, ვითარცა კლავიორტში (sic) არს რაკცეთი ვედაღნი“-ო!

დამახასიათებელია, რომ ქართულ ჩონგურსა და საქართველოში არაგორც ყიზილბაშურს ჩონგურს, ძაღუბის ზევიერ. ს-მებაი მქონია იოანე ბატონიშვილის აღწერა-ღობაში, რომ სამი ამ ზოგადი მნიშვნელოვანით არის ნახშიარა არაგორც და ნამატდროვე ქართულშია მიღებული, ექონებენ ჩინა, რომ მისივე სიტყვით, ამ საყარავედის ორი სამი თეთრი და ბრ-თბც ყვითელი ყოფილა ძაღუბის, ცნობილი, ვედა ქათვირისა ს-მება-ეი ვერცხლისა (თფრო) და თითბოთაგან (ყვითელ) კვადობა.

იოანე ბატონიშვილის შემოთავაზებულ განმარტებასთან ერთად, რომ თანამედროვე გაგებით განმარტებასა და მხარეებზედ უნდა ჩონგურისა და ჩანგურის სწიფელს რ-მებზედ უნდა ჩონგურისა და ჩანგურის ორველი რომ აღურს იგბრებობაზე მუდარი ყოფილა ორველი რომ ქართულ ჩონგურს რ ფარდა მქონია ქართულ ჩანგურსა-ეი იმაზე მეტი სახელობის რ ფარდა მქონია. ამისთვის ყიზილბაშურს ჩონგურსა-ეი ქართული-ან ვედა-რებობა ფარდები მომატებულა მქონია მამისა-ეი, ფარდების რ-მებზედ მხრივ, ქართული ჩონგურს ყიზილბაშურს მხარეს.

1 სპ. მუზ. ხ. N 2241H, გვ. 11-12.
2 იქვე. გვ. 15.

საყურადღებოა, რომ იოანე ბატონიშვილს ნათქვამი აქვს, ქართულ ჩონგურს აქვს „სამი სიმი, —ორი თეთრი და ერთი ყვითელი“-თ. ისე გამოდის, თითქოს ეს საყრავი სამ-სიმიანი ყოფილიყოს, მაგრამ იქვე დამატებული აქვს: „და მეოთხე ძირს ზილის სამი“-თ. მასთანავე, ჩონგურიცა და ჩანგურიც ოთხ სიმიანი საყრავი ყოფილა. მეცნიერი ბატონიშვილის აღწერილობის ეს უცნაურობა რომ შემთხვევითი არ არის, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ ჩონგურის სიმების დანიშნულებისა და ხმის განმარტების დროსაც მხოლოდ სამ სიმზეა საუბარი: ყვითელი სამი „მოასწავებს ბანსა, საშუალო თეთრი... საშუალს ხმასა, ხოლო გარეთი თეთრი სიმი მაღალსა ხმასა“-ო, მეოთხე სიმი-კი აქაც რატონაც დაჰყვებია. შესაძლებელია იმიტომ, რომ მეოთხე სიმზე პირველადვე აღნიშნული ჰქონდა, რომ ის „ხილის სიმი“ იყო, მაგრამ მაინც მეოთხე სიმს სამზე უფრო ნაკლები ყურადღება აქვს მიქცეული.

თუ იოანე ბატონიშვილს 3-4 სიმიანს ჩონგურსა და ჩანგურზე აქვს მხოლოდ ცნობა, ორ-სიმიანიც ყოფილა. ეს ქვემოთმოყვანულ ზეპირგარდმოცემითგანაც ჩანს.

კახეთის ს. ბუშატის მცხოვრები 63 წლისა ნიკო ალექსისძე დავითნიძე ამბობს: „მამაჩემის ხანაში ორ-ლარიანი ჩონგურის დაკვრა იცოდნენ. შემდეგ ჩვენ დაუწყეთ თლა სამ-ლარიანი ჩონგურებსა, ესე რომ ვიქნებოდი მაშინ თორმეტ-ამტო წლისა. წინათ იყო ა. ემნაირი ორ-ლარიანი ჩონგურები: ებმბო-ბოდა მართო ორილარი. ხოლო გათლით ყველა ხისა ითლებოდა, ორ-ლარიანიცა და სამ-ლარიანიც“-ო.

ამ თავის დებულებას ზემოაღნიშნული მომთხრობელი კვლავ უბრუნდება და იქაც ამასვე და უფრო მეტსაც-კი ამტკიცებს: ჯერ რომ ორ-ლარიანი ჩონგური იყო ჩვენში გავრცელებული, „შემდეგ ჩვენი ხნის ხალხმა დაუწყეთ ჩვენი ხელით თლა, დაუმატეთ მესამე ლარი და მაშინ დღესდღეობა სამ-ლარიანი ჩონგურები დაიწყეს: დამტრელებაც მაშინ შეიძლეს ჩონგურებისა: ტრელებოდა ყელი შუა მუცლამდინ. დღესაც ეგეთი სამ-ლარიანი დამტრელებული ჩონგურები უპირავთ. მე ორ-ძალიან ჩონგურზე შეგვივიღე და შემდეგ უკრავდი სამ-ლარიანს“-ო.

ორ-ლარიანსა და სამ-ლარიან ჩონგურს ხიდეების რაოდენობაც სხვადასხვანაირი ჰქონდა. ნიკო დავითნიძეს განმარტებით, ორ-ლარიან ჩონგურს „მაშინ... ჰქონდა ორი ხიდი და იმ ორ ხიდზე ათამაშებდნენ თითებ“-ო. ასეთ საყრავზე ბევრი ხმის დაკვრა არ შეიძლებოდაო და ჩვენ „სამ-ლარიანს ბევრი ხიდეები გაუკეთეთ: ექვსი, შვიდი, რვა-საც უკეთებდით“. ამის წყალობით, ეხლა რამდენი ჩამოაყვალა თითებს, იმდენი ხმაც ჩამოჰყვება. წინათ

1 მასალა: ლ. ბოჭორიშვილის ჩანაწერი.

სულ ერთი ხმაზე იყო მღერა, უბრა რამდენი მომეტებული ხმ-
დებია, იმდენ მომეტებული ხმაზე მღერიათ.

ბუშატელი ნიკო დავითნიძის ცნობით, ორლარიაში „წა-
ნანდელი ჩონგური უფრო ვრძელი იყო (იველისხმება ვა-
რე სამ-ლარიაში). მაშინ ვგეგო ლამაზი-კი არ იყო, მაგრამ ცოტა უფრო
მოზრდილი იყო და ხმაც უფრო მეტი ქონდააო.

სტ. შენთეშაშვილის ცნობით, აჭიზიყში ჩანგური ახ-
ჰარება, ხოლო კახეთისაგან ქანგურია და ჩონგურ-
იაცა.

აგებულებითა და წყობილებით: ფანდურსა და ქართულ ჩონგურს ქო-
რის თითქმის არავითარი განსხვავება არ არის და ჩასაც საქართველოს ში-
ნეთში მგ. ხევსურეთსა და თუშეთში ფანდური ჰქვია, ამას უფრო დაბლობს
ადგილებში ჩონგური ეწოდება. ამ მხრივ სავულისხმოა, რომ თუშეთ-
შეთში ფანდურს უკრავენ, მაგრამ გარეკახელს იჭურია საყრავთაფის ჩონ-
გური აქვს სახელად ნახმარი, ერთს გარეკახეთში ჩაწერულ ლექსში მგ. ასეა
ნათქვამი:

ჩილოს წისქვილში აბობა
ნანა, თორღვის ქალა,
ჩონგურსა კარგა უკრავდა—
მთელ თუშებს აჯილა—
უკრავდა, თან დასმოდან
ღმერთო, მაყოცხლე ქმარა ჯ.

ქართლ-კახურ ჩონგურს, დ. არაყიშვილის აღწერილო-
ბით, ორი წყვილი სიმი აქვს, რომელთაგან თვითთველი
წყვილთაგან ერთნაირად არის მოშართული „ბიტომაც
ჩონგურს ორი ბგერა აქვს და თითო ბგერას ორთხის
სიმი, კვარტაზე აწყობილი“-ო.

ამვე ავტორის ცნობით, სავურამოელ ალიქსა შენგველიას
ფანდურსაც ორი სიმი აქვს, რომელთაგან 1 სიმი (ნაილ მარ-
თება, მე-2 კი ვის-ადო.

ხოლო ქართული სამამალიანი, ან ლარიანი ფანდური
დ. არაყიშვილის ცნობით, ამართება დიდ, ანდა მცირე ტერცოპ
და დიდ სეკუნდად, ე. ი. ტრიქორდად კვარტაშიო.

გურული ჩანგური პირველად დ. არაყიშვილმა აღწერა
თავის რუსულად გამოქვეყნებულს ნაშრომში „დასავლეთი საქარ-
თის“

1 მასალა.
2 მასალა: ლ. ბოჭორიშვილის ჩანაწერი.
3 მასალა.
4 ხალხური პოეზია, გარეკახეთი, გვ. 145.
5 არაყიშვილი, დ. ქართული მუსიკა, გვ. 34.
6 არაყიშვილი, დ. საქართველოს მუსიკის სიმუსიკო საყრავთის აღწერა-
ლობა-განხილვები.

7 Аракчиев, Д. [—დ. არაყიშვილი], Краткий очерк развития грузин-
ской карталино-кахетинской народной музыки, с приложением нотных примеров и 27
песен в народной гармонизации. Москва, 1905, 30-10, № 2.

ველოს ხალხური სიმღერა¹, შემდეგაც მოკლედ თავის ქართულ თხზულებაში „ქართული მუსიკის ისტორია“², რომელშიც შესწორებულია რუსულ ნაშრომში შეპარული შეცდომა მოკლე ლარის დვილმდებარეობის შესახებ. გურულ ჩანგურს აბრეშუმის ოთხი ლარი აქვს, როგორც გურიაში უწოდებენ, ძაფი აქვს.

რაც ამ საკრავის აღწერილობა ქვევით უფრო ვრცლად გვექნება შევანილი, ამიტომ აქ მარტო ამ ცნობით დაგვამყოფილდეთ, რომელსაც არაყიშვილს ჩანგურის ლარებსა და მათ წყობაზე აქვს საუბარი. მისი ტყვეთ, „გრძელი, ცაცხვის ხის ტარი ყელში გადაღუნულია, გადაღუნულ ყელზე სამი მოქლონია³, მეთხვეცი შუატარზეა მოთავსებული, იქ მოკლე სიმია მიმაგრებული... სულ ოთხი სიმია ჰყოთხე მოკლე სიმის მუდამ დაჭერილი(?) გამძლე ტონისათვის არის⁴, წყობა სხვადასხვა სახისაა“⁵.

ცნობები გურული ჩანგურის წყობაზე რუსულ ნაშრომში მოგვრება, რომელშიც ნათქვამია: საკრავის „წყობა სხვადასხვანაირია ხოლმე, სიმღერის და მიხედვით. მაგ. ერთ სიმღერას კვარტ-სექსტაკორდის წყობაზე მღერის ხოლმე კვინტის გაორმაგებული ბგერითურთ (re-sol-si-re),—სხვა სიმღერას ტეტრაქორდის წყობაზე კვინტაში (tetra-chord в квинте), ე. ი. do-fa-sol-ზე, ხოლო, თუ მოკლე სიმის ცეკრობა, მაშინ პირველის (იგულისხმება do-ს) ოქტავით მაღლა იმართება ხოლმე. ზოგჯერ წყობა მარტო დიდს სამბგეროვნობას (большое трезвучие) წარმოადგენს, მოკლე სიმის ძირითადის გაორმაგებულ ბგერას (с удвоенным основным звуком), მომართვის დროს სიმებში სიმალდის მხრით სხვადასხვანაირად იმართება, რათგან (დამშღერებლის) ხმის სიმალდეზეა დამოკიდებული“⁶.

სამეგრელოშიც იმნაირივე ჩონგური იყო და არის ესეც ვაერცლებული, როგორც გურიაშია. ოდნეშიც ჩონგურის წყობა დასამღერ სიმღერებზეა დამოკიდებული და ამისა მიხედვით, ან re-sol-si-re-ზე, ან sol-do-re-ზე, ან sol-do-re-sol-ზე ან sol-si-re-sol-ზე, ან sol-re-fa-sol-ზე ან sol-do-sol-ზე ანდა sol-re-sol-ზე იმართება ხოლმე, მომღერალი, ანუ, სწორედ რომ ითქვას, დამკვრელ-დამღერებელი სიმღერის დროს ჩვეულებრივ ერთ-ერთ სათანადო ამ წყობათაგანს ეყრდნობა ხოლმე⁷.

¹ Аракчиен, Д., [—დ. არაყიშვილი], Народная песня Западной Грузии.

² არაყიშვილი, დ., ქართული მუსიკა (მოკლე ისტორიული მიმოხილვა), ქუთაისი, 1925.

³ რუსულ ზეოციანებლებზე ნაშრომში შეცდომით ნათქვამია: „შესაძებ მოკლე სიმის“⁴.
Аракчиен, Д., [—დ. არაყიშვილი], Народная песня Западной Грузии, 33-7.

⁴ რუსულად: „верхний выдержанный тон“. იხ. იქვე, 33-7.

⁵ არაყიშვილი, დ., ქართული მუსიკა, 33-35.

⁶ Аракчиен, Д., [—დ. არაყიშვილი], Народная песня Западной Грузии, 33-7.

⁷ იქვე, 33-33.

დ. არაყიშვილის დეკორაციებით, ჩანგურს გურულ სიბ-
ღერებში სხვადასხვანაირი მოვალეობა აქვს დაყრ-
სნებული: ზოგიერთს სიმღერებში მას სიმღერისაგან
განსხვავებული თავისი საკუთარი მანვი აქვს, მაგრამ
იმავე დროს სიმღერის შებანებასაც წარმოადგენს.
ზოგიერთს სიმღერებში ჩანგურზე იმავე მანგს უკრავენ
ხოლმე, რაც სიმღერას აქვს, იმ განსხვავებით, მხოლოდ,
რომ მანგს კონტრაბუნქტულს სამკაულოთ აფერადებენ
ხოლმე. დასასრულ, ზოგს შემთხვევაში ჩანგურზე მარტო
სიმღერის მანგს უკრავენ ხოლმე მეორე ღარზე მარ-
ტონის შეშველებითურთ, მაგრამ შებანებას გარდა
ჩანგურზე საცეცკაოსაც უკრავენ ხოლმე, სადაცაა ჩვეუ-
ლებრივ ძალიან მოკლეა და კვარტის, კვინტისა და სექსტის ფარგლებშია
ხოლმე, მაგრამ ზოგიერთი მათგანი საკმაოდ საინტერესოა!

იყალიბელი 86 წ. მოხუცის, ალექსი გიორგის ძის სამხარა-
ულის სიტყვით, ცანგალა თითქოს საყრავის სახელი ყოფილა. მას ნა-
თქვაში აქვს: „ბატონყმობის დროს, მამაჩემს რო ბეგარაზე დუძახეს, მაშინ
გვიფე, ცანგალა რა იყო. ბეგარაზე რო დუძახებდნენ, თითო პურს მისცემდ-
ნენ და, მითომ გაქეფეთო, ცანგალას დუფკამდნენ ხოლმე, თან სიმღერა-
საც ამზობდნენ: «ცანგალა და გოგონაო». ცანგალა ჩონგურ რვიოთ
იყო და ალყებში ქქონდა აბმული. ხოლოთ იმას ნიჩაფო-
ვით პირი ქქონდა და ტარზე კიდე ალყების ასაბმელი
ქქონდა. სამკუთხი პირი ქქონდა ეხლაყ არი კალაქებ-
ში იგეთი ცანგალები“-ო? მაგრამ „სუ წინაო... სიმღერათა შემზობდ-
ნენ, არც ცანგალა იყო, არც ზურნა“-ო?.

იმავე ალექსი სამხარაულის სიტყვით „ცანგალასი და პარის
ალყები სირმებია (sic!), ჩამოსხმული სირმა“, მაგრამ „ცანგალაზე ლარინიც
შეიძლებაოდა“-ო?.

უდი საყრავთა შორის თეიმურაზ I აქვს დასახლებული იქ, სადაც
ოსებ-ზილიხანიანში მისრეთის ხელმწიფის მეფლისზე მეოფე საყრავთა
მწყობრის შედგენილობაა აღნიშნული: ლხინის დროს იქ „ჩანგ-სეთაი,
უღაქამანჩი, მუღნი, ყანუმს შეეხმობი“-ო?.

იმავე მგოსნის „ლეილამაჯნუნაან“-შიც გვხვდება, მაგ. იქ ნათქვამია, რომ
სადაცელილს ლეილას,

კუბო შეუკრეს მას მზესა, საყვე სახალ-უფისა...
კვიელისა და მოთქმისა ხმა სახლთა გამოიღისა,
იყო ხარო და გვითინო, არ თე ცენა მას ცო-რე-რისა-ო?

¹ Аракчиев Д., [=დ. არაყიშვილი], Народные песни Западной Грузии, т. 7-8.

² მასალები: ლ. ბოჭორიშვილის ჩანაწერი.

³ იმავე.

⁴ იმავე.

⁵ თეიმურაზ I, თხზულებათ სიტყვებზე, მეცხრე წიგნი, მთავარი და ხოლმე, წიგნი, ტ. 118.

⁶ თეიმურაზ I, თხზულებათ სიტყვებზე, ელ-ბუნება, წიგნი, ტ. 228.

35 ივ. ჯავახიშვილი, ტ. XI

ს. ორბელიანს სიტყვა უდიკი შეტანილი აქვს თავის ლექსიკონში, მაგრამ მხოლოდ ვითარცა სურნელი ხის სახელი. თეიმურაზ I-ის პოემაში უდი მისრეთის, ეგვიპტის საკრავად ჩანს და ქართული ძეგლების ცნობებით ეტყობა, რომ თუმცა საქართველოში მაინცდამაინც გავრცელებული სურავი არ უნდა ყოფილიყო ირანსა და არაბეთში-კი ძალიან მოსწონდათ, მაგრამ ქართველებსაც სცოდნიათო. ამას ფეშანგის საისტორიო პოემის ცნობა გვაფიქრებინებს, რომელშიც აღნიშნულია, რომ ტფილისში გამართული ქორწილის დროს „ჩაღაღანა და უღქამანჩა, მუღნი და შურა ამოთქმითა“¹.

გულ არაბულად ხესა და შემდეგ საკრავსაც ნიშნავს. ირანულ საკრავად არის მიჩნეული და უკვე მე-10 ს. ქ.-შ. აქვს აღფარაბი-ის აღწერილი. უდი ველ-მუცლიანი ძაღებიანი საკრავია. მისი მთელი შუაზე დასწვრივ გაჭრილ მხალს მიაგავს. ყელზე მიმაგრებული თავი უკან არის გადახრილი. თანამედროვე უღს 4—7 წყვილამდე ძალი აბია. მავრა-არაბების წყალობით ეს საკრავი აღ-გუღერ ესპანეთსა და სიცილიაშიც, ხოლო შემდეგ სამუალო საუკუნეებში მთელ ევროპაში, გავრცელდა და laud (ესპანურად), alaude (პორტუგალურად), luthé (ფრანგულად) და Laute (გერმანულად) ეწოდა სახელად, მე-15—16 ს. ერთ საუკეთესო საკრავთაგანად ითვლებოდა და მხოლოდ მე-18 ს. მეორე ნახევრიდან მოყოლებული უდი თანდათანობით თავის ადგილს სხვა საკრავებს უთმობს².

სეთაი იოსებ-ზილოხანის ქართულ ავტორს აქვს მისრეთის შუგს სამეჯლისო საკრავთა შორის მოხსენებული. მისს მეჯლისსა და ლხინთი „ჩანგსეითაი, უღქამანჩი, მუღნი ყანუმს, შეეკმობისა-ო“: არც ამ ძეგლის პირველს, გ. ჯაკობიას გამოცემაში, არც მეორეში ამ საკრავის სახელის მნიშვნელობა განმარტებული არ არის.

ქართული სეთაი უიშველია ირანული სეთარ-ისაგან უნდა იყოს წარმომდგარი. თარ ირანულად ძალსა და სიმსა ნიშნავს, სე-ვი სამს. მამს-სადამე, სეთარ-ი მთლიანად ქართულ სახელს სამ-ძალს უდრის. სეთარ-ი ირანში, თურქისტანს, ავღანისტანსა და ინდოეთში ძალიან არის გავრცელებული, ყელ-მუცლიანი, სმ-სიმიანი (ძაღებიანი სეთარ-ი იშვიათია) საკრავ-კვრცხებრივი, ანდა სამკუთხედი ხის მთელი აქვს. ამ საკრავის ყელი თუმცა გრძელი და 18-ფარდიანია, მაგრამ დავერის დროს 7 ფარდით სარგებლობენ ხოლმე. სეთარს ჩვეულებრივ სალოკი თითით სიმის მოზიდვით უკრვენ ხოლმე, მაგრამ ზოგჯერ ბუიანი შეილდაკითაც³.

ჩასტა მხოლოდ თეიმურაზ I „ლეილ-მაჯნუნიან“-ში გვხვდება იქ, სადაც ლეილის დამარხვაზეა საუბარი: „იყო ზარი და ქვითინი, იოთუ კერა ჩასტა-უღისა“-ო⁴. ამ საკრავს სახელიც ირანული აქვს და ლათონაც ირანულია. წარმომდგარი უნდა იყოს შაშტარ-ისაგან. ტარ ანუ უფრო სწორედ თარ ირანულად სიმს, შაშ ექვსს, მამასადამე მთლიანად

¹ ფეშანგო, შანავაზანი, § 206.

² Sachs, Curt, Real-Lexicon der Musikinstrumente, 33. 403 n: 'Ud no 2380—2390: Laute.

³ თეიმურაზ I, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 74, ტ. 118.

⁴ Sachs, Curt., Real-Lexicon der Musikinstrumente, გვ. 348 a: Sitar.

⁵ თეიმურაზ I, თხზულებათა სრული კრებული: ლექსმანერანი, ტ. 208.

უქცხსი იზიანს, ნიშნავს ირანში მოთლაც არსებობს საყვი, რომელიც ჩაშტარი-ეწოდება და სპორიულად ექსისამაშის ღრმეწველად იწოდება უღლიან-მეცლიანი საყრავთა.

ესანიშნავია, რომ თარაის სახელ ქველ ქართულ ძველებში ვხვდებით მანც არსად საყრავთა შორის დასახელებულ არ არს, მე-19 სიმეც ღმოსავლეთ საქართველოში ძლან იგი უმთავრესად ქალქებში და მკელ წრეებში, გავრცელებული. ეთათრცა სპარსულს საყრავს მკვეფრება, მისი სახელიც სპარსულია. თარა საოსულად ირავთაც უკან კითხვას მისი სიმსა ნიშნავს, მაგრამ ამასთანვე ირანსა და თურქეთში იწოდებოდა მეცლიანი სიმეზიანი საყრავთა სახელიც იგი მს. გრძელ ვაღ და მს. სუცელი აქვს, რომელსაც ხელმარზე თუქვის ზეშტი მისი სახელიც გრძელს ფარდებთან ყელზე 5—8 სიმამლეა გამწვლო.

მ. ყორღანოვიცის სიტყვათაძის 5 სიმე აქვს, ამ სიმე სიმეზიან ერთი ბობი ხმის მქონება, მაგრამ ყოველთვის ურანხარად არ იწოდება არა მუც სხვადასხვანაირად. მეორე და მესამე, მეოთხე და მკვეფრავა წველწველი სიმეზია და თვითოველ ამ წველის ორსვე სიმე ქანხისად მისთავენ, ამ ორ წველის შორის მომართულობით წირნელ კერტის მანძილად ბობის ხმის გამოძღვება სიმე-კ პირველ წველზე (ე. ი. მეორე და მესამე სიმეზე) ან კვინტით, ან კვარტით, ან ტერციით, ამ საყველად უფრო ღმელად მართავენო. სამწუხაროდ, ზემოაღნიშნულ ავტორის სიმე მნიშვნელობით გარემოების მოხსენება დავიწყებია: 1. ქვეყნიდან, იგი ზეყოფან ველსიმის სიმეზის რიგობითს რიცხვს, 2. ბობი ხმის მომართულობის სხვადასხვაობა და ცვალუბადობა დამკვერელის სურვილზე დამკვერელს, იგი თუქა მს. გვებზე და, მაშასადამე, შემთხვევით და თვითნებოთქა მისი არამედ და საყრავთის წყობით: არის გამოწვეული ა. თორის დამკვერელი ზეუბან სიმე ამბოურებს, თუ არა, და არა მიზეზია რომ სიმეზის მომართვა სრული წველის (ე. ი. მეორე და მესამე სიმეზის) მომართვასა გამოცდებულად რომდსაც ვაველზე ცვალუბადი მომართულობა ბობი ხმის მქონებელ სიმე აქვს

თარზე ცნობები ვასთ გიგუნე შევალსა და ღვთის ქართხანთა სიაც მიქვს ხელი. ორივე ცნობა წესი ებოვნო მეცამს თარს ვარაზმევილს აქვს ჩაწერილი. მ. გიგუნე-შვილი თარის გამოცდებულ ზელოპანო, და ქარახანო-კი ზინსურის დამკვერელია, მაგრამ თარზე იქვს

ღ. ქარახანოს სიტყვათ, აქნობილად თარხით ბობი თარის სპარსული და თარის ქარახანოსა ამჟამად ჩემნი იგერავა მამხლოთ და ქარახანო-ღვთის თარხით.

ორივე ზემოდასახელებული პირის ცნობით, თარის შემდეგი ნაწილები აქვს: ტარო, რომელსაც თარზე ეწოდებოდა იქვს ვაყოფებულ ხდაც სიმეზის დასახვევ-მოსამართარ ეფრებია ვარაზმელი ტარის ზოლო ნაწილით მუცელშია ჩასმული, რომელსაც ხანხანი ეწოდება. თარის მუცელი ორგანოა რომელიც ვარაზმელის ზევიით, მომცროსა, მეორე, ქვევითი ეფრის მოხრდილი

¹ Sachs, Curt, Real-Lexicon der Musikinstrumente, S. 101.

² აქვს, გვ. 377 ა-მ ტარ.

³ Корганов, В., Кавказская музыка, Сборник статей, изд. 2-ое, Тифлис, 1908, гв. 24, შგვ. 9.

ცა და უფრო ჩამოვრძელებულიც არის. პირველს ამოთვანს პატარა ჩანახი, მეორეს დიდი ჩანახი ჰქვიან ჩანახი, მთლიანად ამოთხრილი, თუთის ხისაგან კეთდება. ზევითგან საქონლის გულის ზერანგა აქვს გაკრული. დიდი ჩანახის ქვედა ნაწილში სიმების შესადგმელია დაბჯენილი, რომელსაც ჯარი ეწოდება. დასასრულ, რაზედაც ჩანახის ბოლოში სიმებია დამაგრებული, იმას ხარაკი ჰქვიან.

3. გიგუაშვილის სიტყვით, «თარს აქვს 6, 10, 12 და 14 სიმი ჯერცელებულია 12-სიმიანი თარი». ლ. კარახანის განმარტებითგან-კი ჩანს, რომ ექვსსიმიანი თარი სპარსული თარი ყოფილა, რომელზეც თორმეტ-თორმეტ-სიმიანი თარი-ვი ექვსაქალული თარია: ის ამბობს, «სპარსულ თარს ექვსი სიმი აქვს, ყარაბაღისას 12—15-მდე»-ო.

თარს ტარის თავზე ექვსი (ანდა მეტი) ყური აქვს, რომლებიც სიმებისათვის იქოქება“-ო (ლ. კარახანი), ე. ი. მოსამართავად ნახერტებში მოძრაობს. იმისდა მიუხედავად, რომ თარს სულ ცოტა 6 სიმი აქვს, მაინც «თარს უკრავენ უმთავრესად 4 სიმზე, ორ თეთრ სიმზე და ორ ყვითელ სიმზე, დანარჩენი სიმები ბანისთვისაა“-ო, ვ. გიგუაშვილი ამბობს. ამასვე აღსატურებს ლ. კარახანიც: «მთელი თარი იკვრება ოთხ სიმზე. თბს სიმს რომ ეამბობ, უნდა ვიგულისხმობ წყვილ-წყვილი სიმი. თითო ხმისათვის ორი სიმი იქოქება“-ო.

3. გიგუაშვილისა ცა და ლ. კარახანის ცნობითაც თარის მომართვას თეთრი სიმების მომართვით იწყებენ «პირველად თეთრ სიმებს მომართვენ ხოლმე“-ო (ვ. გ.), «სულ პირველად მართვენ თეთრ სიმებს წყვილად, რომელთაც შაპი (=sa-sao) ეწოდება,—მეორედ—ყვითელ სიმებს, რომელთაც ეწოდება მიანხანა, ე. ი. შუათანა (=mi-sao). ეს ორივე (წყვილი) სიმი არის თით-დაუდებელი სიმები. მესამე წყვილ სიმსკი მომართვენ იმ პანგზე, რა პანგზედაც პსურთ დაკვრა. მაგ, თუ «ჩარგა» იკვრება, ეს მესამე წყვილი სიმი იქოქება, ილიაჰად (=si-sao). თუ «მაჰური» იკვრება, იქოქება ზილაღ (=re-sao) და ასე შემდეგ“-ო (ლ. კარახანი).

3. გიგუაშვილისა და ლ. კარახანის ცნობით, თარს 22 ფარდა აქვს. ლ. კარახანის სიტყვით-კი ეს 22 ფარდა 3-შვიდეულ ფარდად იყოფა. ამ შვიდეულის თვითთვეულ ფარდათაგანს თავისი სახელი ჰქონია, სახელლობრ შემდეგ:

1. ილიაჰი (=si-sao)

2. რასტრი (=do-sao)

3. ზილი (=re-s)

4. პემა (=mi-s)

5. დუგა (=fa-s)

6. შაპი (=sol-s)

და 7. დივანი (=la-s)“.

„ეს ხმები ასე ჩადის ქვედათ მეორე ოქტავა კლავი-
ფიდან იწყება, მესამეც ისევე თავიდან“-ო.

საზო ჯერჯერობით ბესიკის ერთი თხზულებაში გვხვდება საზღ-
დობრ „ჩაღალ-დღედამთილიან“-ში ნათქვამი აქვს: „ქალი სტარს ნახავ, მის
წყობს საზად“-ო¹. მე-18 ს-ში ვაინც ამ საყრავის სახელს ზვეს წინამძღს
კარგად უნდა სცოდნოდათ, თუმცა თვით საყრავი ამჟამად საქართველოში
მხოლოდ აჭარას-ლა აქვს შენარჩუნებული ტერმინი ს.ჩანდიაჩოც, რომელიც
სპარსული სიტყვაა, საზების მჭონაზე დაშვრებით ნიშნავს.

აჭარული ცნობით, აჭარაში სიმებიანი საყრავეები ზედ-
გამჭული ღარების რიცხვის მიხედვით ოთხ კლასად
იყოფებო:

1. „საზი-სამძაფიანიია, საზზე დასამღერებელი ვადა
მიწყება“-ო.

2. „არის ოთხ-ძაფიანიც, ოთხ-ძაფიანზე მეტი დამღერება, სას-
ანზე ნაყლები“.

3. „ექვს-ძაფიანი—ხუთ-ძაფიანი არ შეიძლება აქვსინზე შეი-
ლება ყველა საცეცხურის დამტუნება, დასამღერებელი
ნაყლებად“.

4. „ცხრა-ძაფიანი ნაყლებად არის უკრავს ჩიყვავ-
რებს“-ო².

გ. უორდანიცის ცნობით, საზო აგებულით თავს მოკვავს მხო-
ლოდ თარზე უფრო მარტივად არის გაკეთებულ— ვალს საყრავს საზს ფო-
ცარი აქვს, მისი სიმის წყობა თარისაგან არ განსხვავდება³.

საზო თურქთა, ქურთთა, ბულგარელთა და მოსილეთა შორის არის
გავრცელებული და ყველა-მხელსა სიმებიანი საყრავი, რომელსაც
მსხლის მაგვარი ხის მუცელი აქვს და 4 სიმი ანა მარჯული მეორე და მე-
სამე სიმი ფოლადისა, მეოთხე-ეი თითბრის. ამ საყრავს 14—16 ფარადღე
აქვს. ქაშირში საზო სიმებიანი საყრავის ზოგად სახელად არა ჰქვამენ⁴.
ისევე, როგორც ზვენს აჭარაშია ამჟამად.

§ 4. შვილდაკიანი საარაპეების ჯგუფი

ჩაღანა ვეფხის-ტყაოსანი გვხვდება ჩანგთან ერთად მეფის ნაღ-
ობითგან დაბრუნების შემდგომ, ღებნი რომ დაწყო აქმანს ივერს
ჩანგო ჩაღანასა, მომღერალნი იყვნენ სოფლებით საზის თუ ვეფხ-
კობებითი „ჩაღანა მეჩინგო სამღერული იყო, მ. ი. ჩანგის დასყრავი
განკუთვნილი მოწყობილობა, მაშასადამე, ამ ცილის, ისეა ქაშაშის მგავსი
მაგრამ ეს განმარტება სწორე არ უნდა იყოს, რადგან მ. რუსთაველის
შემომოყვანილი სიტყვებითგან ჩანს, რომ ჩაღანა სიმებიანი საყრავი-

¹ ნაბიშვილი, ბ. [ამბესი] თხზულებაში სახელს კრებული 4. სპარსული, გვ.
83, 60, § 98.

² სტ. შენაგეშაშვილის ჩანგო, 1934 წ.

³ Корганов, В. Кавказская музыка, II, 21, 26, 2.

⁴ Sachs, Curt, Real-Lexicon der Musikinstrumente, II, 336 a—b.

⁵ იბრაჰიმოვი, ს., თბილისი.

განს ყოფილა ჩაღანას ჩანგთან ერთად უკრავდენ და ორივეს შეგზობა-
ლი ვლერიო (აქმას სცემდეს!) მომღერალთა შეგზნები სცოდნით.

ამ საკრავის სახელს მკობხველი „ოსებ-ზილიხანიანის“ უძველესს, მე-16 ს.
რედაქციაშიც შეხვდება. იქ სწერია, რომ ქალი სამრალოდ მოსოქვამდა
„გამყარე ლხინა ყოველსა, ჩანგ-ჩაღანისა, ეღერასა“¹. მამისა-
დამე, ჩაღანა ჩანგით ვლერდა და მის მსგავსად ძაღებიანი საკრავი ყო-
ფილა.

ამზე უფრო საყურადღებოა, რომ ჩაღანა საქართველოში მე-17 ს.
შიც ძალიან ყოფილა გავრცელებული. ფეშანგის აღნიშნული აქვს, რომ
ტფილისში გამართული ქორწილის დროსაც „ჩაღანა და უღ-ქამანჩა,
მუღღნი და შურა ამოთქმითა“² და ნადირობითგან დაბრუნებ-
ლას შეფხისაგან გამართულ ნადიმზეც „უკურგენ ჩანგსა და ჩაღანას,
რა ტურფად უგმობს ებანი“³.

ჩაღანა ირანული სახელია. ირანულად: ჩაყანა, ჩაღანა სმს-
მინი შეილდაყანი საკრავია, რომელსაც ბატარა მრგვალი მუცალი, მოკბო-
ველი აქვს და რომელსაც ძალზე მოხრილი, საბლად ძეის მქონებელი, შეილ-
დაყით უკრავენ. ერთი სიტყვით, ჩაღანა იგივე ქამანჩაა და ქართული ჳიანუ-
რის მავგარი საკრავი ჩანს.

უძველესი და მე-10—13 ს. ს. ძეგლებში ქამანჩა სამუსიკო საკრავის
სახელად არსადა ჩანს, ჳერჯერობით მაინც, და მხოლოდ თეიმურაზის
„ოსებ-ზილიხანიანის“ მისრეთის ხელმწიფის სამეჯლის-ლხინო საკრავებს
შწყობრში გვხვდება. იქ ნათქვამია, რომ „ჩანგ-სეთიო, უღ-ქამანჩა,
მუღღნი ყან უმს შეუჭმობისა“⁴.

გ. ჳაკობიას ამ ძეგლის პირველს გამოცემაში ქამანჩა სამუსიკო
საკრავების სიაში მოთავსებული აქვს ვანუშობრტავად, მგორე-ში-ვი სრულ-
ბით გამოტოვებულია...

ფეშანგის ისტორიული პოემითგან ჩანს, რომ ქამანჩა საქართვე-
ლოშიც გავრცელებული სიმებიანი საკრავი ყოფილა, მე-17 ს. მაინც. იბერი-
თის დაჭერის გარემოების აღწერალობაში ავტორს ნათქვამი აქვს: „მოხ-
თეს მუტრობთა ქამანჩა ძალისა იყუნენ მზემან და“⁵
ფეშანგის სიტყვით, შამანეახს რომ საცოლდე მოჰგვარეს, ჳეიძის ღრის
სხვადასხვა დამკვრელოა შორის აგრეთვე „ქამანჩა მორთეს სო-
ტკობლად“⁶. ტფილისში გამართულ ქორწილშიც თურმე „ჩაღანა და
უღ-ქამანჩა, მუღღნი და შურა ამოთქმითა“⁸.

აღსანიშნავია, რომ ს. ორბელიანს ამ საკრავის სახელი ლექსიკონში
შეტანილი არც-ქი აქვს. თანამედროვე ქართულში ქამანჩას ჳიანურის და-
კრისათვის განკუთვნილი შეილდაყის მნიშვნელობა აქვს. ამ ტერმინისათვის

¹ ქამანჩა, ვ., ოსებ-ზილიხანიანის ქართულ ვერსიები, 1, გვ. 21, ტ. 132.

² ფეშანგი, შამანეახანი, § 206.

³ იქვე, § 249.

⁴ Sachs, Curt., Real-Lexicon der Musikinstrumente, გვ. 99a.

⁵ თეიმურაზ I, თხზულებათა სრული კრებული, მკვნეთ ამბავი ოსებნი და ჳლხინი
ს., ტ. 118.

⁶ ფეშანგი, შამანეახანი, § 377.

⁷ იქვე, § 159 და 161.

⁸ იქვე, § 206.

ახეთი მნიშვნელობა სრულებით ბუნებრივად არის, რათგან ქამანჩა საბუნებრივი სიტყვაა და მართლაც პატარა შეიღდსა ნიშნავს. მაგრამ, როგორც ზემოთხსენილი ამონაწერებითგანაც ცხადი გახდებოდა ქამანჩა, მარტულად თვით საქრავის საბელი ყოფილა ამ სიტყვის სწორედ აქეთ მნიშვნელობა იმდენად ფართოდ და საყოველთაოდ ყოფილა განსტყვევებული, რომ ხალხურ ლექსებშიც ქამანჩა მხოლოდ საქრავად არის სწავლისმეფე. მაგ., ერთს ქართულ შაირში ნათქვამია:

ქართლელი ქალი შეიროჯი,
 წამოფეფებე ტყვიას—
 მერე მომიყვადე ქოროსი,
 დავმარბე
 ქამანჩითა და სტვირითა.

ახეთი ლექსი ერთადერთი შემთხვევა არ არის, არამედ მეორე ლექსიც ვაქვს, რომელშიც ქამანჩა აგრეთვე უცულობლად თვით საქრავის შილიან სახელად არის ნაგულისხმევი:

შიც უარ მოგებნებულზე
 ნემს სტვირ-ქამანჩა-ანჯ,
 საჩუქარი გამოვეღოს,
 ციბეს ვამქინდეს ნიბიად.

რისავე ზემომოყვანილს ლექსში რომ ქამანჩა თანამედროვე მნიშვნელობით ვაგვიკით და მხოლოდ ქიანურის შეიღდად შევხვებით, სრული უახრობა გამოვა, რათგან სტვირისათვის სრულებით სკორი და გამოსაღები არ არის. ამიტომ ცხადია, რომ ქამანჩა წინაი საქრავის სახელი უფრო მეტად როგორც სტვირია.

არც ვასაკვირველია, რომ ქამანჩა ქართლად საქრავის აღმნიშვნელი ყოფილიყო, რათგან ქამანჩა სპარსულად სკორიოდ ქამანჩი-ანჯი-ი შეიღდაიანი საქრავის ზოგადი სახელია და ჩვეულებრივ ქამანჩა-ანჯი-ი პირველი შეიღდაიანი სკრავი იგულისხმება, რომელსაც ყოველს ქველსაგან გაყვებულნი მუცელი, გრძელი ყელი და ერთი ანა-რის სიმა-ანი მხოლოდ რუმის ქამანჩას ქვემანჩა-რუმისა ექვს ანა-რის და 4 ანა-რისამ ცემული სიმა-ი.

ქიანური ს. ორბელიანის ლექსიონა ლექსი შეტანილია მაგრამ სრულებით განუმარტავად. მხოლოდ ერთსაში მივსჯებობის თვის აღწერილობაში, მაშინდელი ევროპულ მუსიკისა და საქრავების დარსხობათებლად, ქიანური-ი ექვს დასაბუნებულ მაგ., საქრავის შეკობობის შემაღვენლობაზე ერთგან ნათქვამი ექვს ანა-რის ცხადი ქიანურის მკვრელი, იმის დაბლა, შევლობის ანა-რის ითხი ღიღს ქიანურის უკრევიდა-ი. მაგრამ წოდებული აზღვის საქრავის, აღწერილობაშიც საბას ნათქვამი ექვს, რომ ის იმდენად ღიღი ყოფილა, რომ მსგავსი ექვს უმაღლე იყო, მხოლოდ ერთი ილუა (ფ. ა. სიმი) ემა რომელსაც აღწერი-

¹ ხალხური სიტყვეთაობა, I. გვ. 255, § 499.

² ექვსი, გვ. 274, § 544.

³ Sachs, Curt. Real-Lexicon der Musikinstrumente, 37, 207a. Besonrenzaiten.

⁴ ორბელიანი, ს., მივსჯებობა, გვ. 38.

მის კალმის სისხო“ ჰქონია. მისი დამკვრელი მას თურმე „ჭიანჭურს აგებო
ძუით უკრევდა“-ო!

„ხღეის საკრავი“ იმდენად დიდი ყოფილა, რომ ის უეჭველია ღუჭ
მეზობლა. საფიქრებელია, რომ „დიდი ჭიანჭური“ ჭიანჭურივით დამკვნი-
ლი იქნებოდა, ცხადია, იატაკზე და ამნაირადვე დასაბჯენი ექნებოდა იმ ცხა
ჭიანჭურსაც, რომელნიც პატარა ყოფილა. უეჭველია, ზემოაღწერილს ევრო-
პულ საკრავებს ჭიანჭურთან მსგავსება იმ მხრივ უნდა ჰქონოდა, რომ დაკ-
რის დროს ასწვრივად იქნებოდნენ დასაჭერი და ამისთვის ბოლოში დასაბჯე-
ნი ექმნებოდათ. დასასრულ „ძუით“ ყოფილან დასაკვრელი, ცხადია, რომ
აქ ძუა ს. ორბელიანს ქამანჩის, ანუ შვილდაკის მნიშვნელობით აქვს
ნახმარი. ის ვარაუდება, რომ ევროპულ ვიოლონჩელოსა და კონტრაბასის და-
სახასიათებლად საბა ქართულ მკითხველს ამ საკრავებს ჭიანჭურის მსგავს
საკრავებად უსახავდა, ცხად-ჰყოფს, რომ ჭიანჭური მე-17 ს. მეორე ნა-
ხევარში ფართოდ ყოფილა საქართველოში. გავრცე-
ლებული და შვილდაკიან საკრავთა ჯგუფითგან ყვე-
ლაზე მეტად ყოფილა ხალხისათვის ცნობილი.

თუ ჩაინახა და ქამანჩაზე ყველა ზემოაღწერილს. გავიხსენებთ, ცხად-
გახდება, რომ ქართული ჭიანჭური არსებითად იგივე ჩაღანაა, რომელ-
საც თავისი სამაღლიანობითაც მიემსგავსება და რითაც პირიქით ორსიმინა
ქამანჩისაგან განსხვავდება. თუმცა სამ-სიმიანი ქამანჩებიც არის.

მაგრამ გურული ჭიანჭურიც არსებობს, რომელსაც დ. არაბი-
ი შვილის სიტყვით, აღმოსავლეთ საქართველოში გატარ-
ცვლებულ ჭიანჭურთან საერთოდ არაფერი აქვს. ზონ-
გურს რომ ბუცღის, ანუ ჩანას ბოლო მოკვრათ და მოპრგვალ მოყვანილო-
ბისად ვაქციოთ, თანაც ოთხი სიმის მაგიერ „იქ სამი აზრეშუმის სიმი მივამაგ-
როთ“. გურული ჭიანჭური გამოვაო. ამ საკრავის „წყობაა დომ-
სოლ“ ამ ჭიანჭურსაც ბუნს შვილდაკით უკრავებო?

სვანეთში ჭიანჭურის მაგიერ ერთი შვილდაკიანი საკრავია გავრცელებუ-
ლი, რომელსაც ჭუნირი ეწოდება. ეს სახელი უეჭველია იგივე ჭიანჭურის
მაგრამ თავისი აგებულებით ჭიანჭურისაგან შინც თვალსაჩინოდ განსხვავდება.
ჭუნირის მუცელი საცერის რკალს წარმოადგენს, რომელსაც ზევითგან
ბუშტი აქვს გადაკრული. ქვევითგან მას ზურგი არა აქვს. ისე, რომ უძირ-
საკრავია. ჭუნირს ძუის სამი ლარი აქვს გაბმული, რა
მელთაგან კიდურია, ე. ი. პირველი და შესამე სიმები-
მომართულია. ხოლმე ერთნაირად იო (უნისონად, თუ ოქტა-
ვად?), შუალა-ვი მათ ტერციას წარმოადგენსო.

§ 5. სპარაპრის ძალეზის, ანუ სიმეზის სახილავი

ცხადია, რომ ქართული მუსიკის ისტორიის ერთ მთავარ საკითხთაგანს
საკრავების ძალთა, ანუ სიმეზისა და სიმღერის ხმის ძველი ქართული სახე-

¹ ორბელიანი, ს., მოგზაურობა, გვ. 63.

² Аракчаев, Д. [—დ. არაჩუელი], Народная песни Западной Грузии, 31-19
არაჩუელი, დ., ქართული მუსიკა, გვ. 35.

³ Дюлагушвили, А., Через Саветли и Эльбрус, СМОМПК, вып. 28 (Тифли-
1900), отд. I, 33, 155.

ლებს გამოიყენება შეადგენს. ხმის სახელური უკვე გამოიყენებოდა და ამ მხრივ ძალიან, ანუ ღირსების სახელები-და ვიქნის გამოიყენებოდა ამ მიზანს გადასაწყვეტილად ს. ორბელიანს იმის ლექსიკონში საერთაშორისო ცნობები მოეპოვება.

ს. ორბელიანს შემოდინახელებელ ნაშრომში შემდეგი გეგმავით აღნიშნული აქვს მოყვანილი: „იპატოა ნატიასთან ნახეთი (ნ. ვეზირი). ხოლო ამ ნაშრომის წარმოდგენით როგორც ხმის, დამატებით წყაროთაგან ამოღებული თვით წინადადებაც არის მოყვანილი: იპატოა ვიღარე ნატიამ დესო. ნატიას ქვეშე-ცო ჯერ იგივე წყარო (ნ. ვეზირი) აღნიშნული, შერმე-ცო ნათქვამით: იპატოა და ნატიას სამუსო-ბაღნი არღან შეწყობილნი ხილით პრესმდეთი B-რე-დაქცითი გულახდილი განცხადებაც მოიპოვება: „ბაბა ჩოშელია, ანუ მსხირბანე, ვერ გავარჩიეთ-ო.“

იპატოა-ცა და ნატი-ც, მაშასადამე, სამუსოც საერთო ძალიან, ანუ სიძველის სახელები ერთადი ლექსიკონიდან ვერ გამოიყენებოდა მათი მნიშვნელობა და ვერ გავიგებთ თუ რომელი მათგანი ბოხის აღნიშნული იყო და რომელი მსხირბანესი.

არც ერთი ამ სახელთაგანი ქართული სიტყვის შიდაჭედილებს არ ახ-დენს და ორივე უშეშელია, უცხო ენა იყოს. ამ წესებებს ის ვარაუდაც ამოღებებს, რომ „ეგვიპტო-თაგან, ე. ი. ბერძნული ნაშრომნი ამხელელებით-გან არის ამოღებული. მართლაც იპატოს ბერძნული ენაღესს ნიშნის, ხოლო არსებითი სახელი იე კვპატე ბერძნულად ეწოდეს ძალს, ანუ სიმსა ნიშნავდა, რომელსაც უფაბღესი ხმის შეიქმნა.“

ნატი-ცო საფიქრებელია. ბერძნულს ნატი-ც უნდა ედროდეს, რომელიც კენტას, ე. ი. უწყვილიესი ხმის გამოშდებს ძალს უდრის.

მართალია, ს. ორბელიანის ცნობა ნ-ტი-ცა და იპატო-ცის შე-სახებ ქართულისა-ც არა, არამედ ბერძნული საერთო ძალიან სახელებს შემ-ცველი აღმოჩნდა, მაგრამ ქართული ლექსიკონიდან იგივე განმარტება შე-ინც მკვლევარს საშუალებას აძლევს ძალების მათივედ საქართველოს მი-ღებული სახელებიც გამოიყენოს. ს. ორბელიანს ნათქვამი სწორედ ამ თვალსა-რისით არის ჩვენთვის ძვირფასი.

სახელდობრ შემომოყვანილი: ეგვიპტო-თაგან ჩანს, რომ ძალიან-გან-ერთს ხილი პრემეცია. ერთს კიდევ ბობა. ს. ორბელიანს მთავარი განმარ-ნათქვამი „ხილით პრესმდეთი ცხად-ყოფა. რომ ეს ტერმინები სო-ბების ორი კიდური ძალის სახელები ერთადი ბობის, შე-ცხადია, ყველაზე დაბალი ხმის შექმნების აღნიშნული უნდა იყოს. ხო-ლო კიდევ წვილის სახელი გამოდის. უნდასენელ განმარტება თუ ს. ორ-ბელიანს-ც აქვს დადასტურებულად „ხილი წილილი ქმის ცე-ბა“ არის: მაგრამ დანარჩენი სახელებს რეალური მნიშვნელობის გამო-მეცა არის: მაგრამ დანარჩენი სახელებს რეალური მნიშვნელობის გამო-მეცა ს. ორბელიანს ვერ მოუხერხებია. მისი ლექსიკონში რეალურად ამ მხრივ

1. ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

2. ბერძნული მნიშვნელობა იხ. Sacha, Curt. Real-Lexicon der Musikinstrumente, 24-270 h.

3. ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

წელი. ამასვე თვით ტერმინი მსხირპანეს სტუდენტთა შინაარსი განსტურებს, რათან იგი ამ ძალის ყველა სტუდენტს უფრო განსხვავებულობის ანუ გაკვირვებულობის გამომვლადებელია. უკვე დღით აღმართულის რატონის კვინდა ნათქვამი: „არცა ძალი ორდანოსა (მაჟს დებს) მსხირპანეს განსხვავებულობასა“-თა. ე. ი. ვერც ორდანოს, საქრავის ხშირ ატანს მარტ დღერს გაკვირვებულობასო. ხოლო კარგად ცნობილი, რომ ყველაზე გაკვირვებული სამი ყველაზე წვრილი ხმის გამომცემა.

ამნიარად, ყოველგვარი მოხატებით უცულობელ ხდება რომ მსხირპანე უწვრილესი ხმის გამომცემი ძალის, ანუ ღარის სახელი ყოფილა.

ზილი რადაა, მისი პარალელური ტერმინი და სინონიმით სამ ამ საკითხის განხილვის შეფუდგებოღეთ, ვერ ვიარის რათა უნდა ვპირვეს გამოტყუელი.

საბას ზემომოყვანილი განმარტებოღან უცულობელ იყვეა რომ ვიარი მსხირპანეს შეშდგოში ძალის აღმან-შენელი რყო, ამიტომ ეხლა მხოლოდ იმ ძალის სახელს პირველი მნიშვნელობის გამოტყუვა-ლა დაგვრჩა; რომელსაც ვიარი უწოდებოდა. თუ ვართქვამი, რომ ვიარი სწორედ იმ ხმის სახელი ყოფილა, რომელიც მსხირპანეს და ბობს, ანუ უწვრილესი და უღაბლესი ხმების გამომცემს ზეა იგი პოქსეული მაშინ ცხად ვახდება, რომ ეს ძალი, ანუ სამი რიცხობრავად და მდებარეობით საქრავის მეორე, შუალა სამი ყოფილა რათან, სითგანაც არ უნდა დავიწყოთ თელი, უწვრილესი, მსხირპანესა და უღაბლესი, ბობითგან, სამძალაას საქრავის მეორე ძალი, ანუ სამი მაინც ყოველთვის მეორე ძალი იქნება საფორტებელი, რომ თუდასაბრველად თვით ეს ტერმინი ვიარი-ც სწორედ ამ გარემოების აღმნიშვნელ უნდა ყოფილიყო.

თუ აღამიანი ს. ორბელიანის ლექსიკონში პოქსეული ცნობებს ჩა უპირდებოდა, შესაძლებელია შეფიჩინოს, რომ ძალევის სახელები ამ შეცნოერს ორი საქრავისთვის აქვს ნაგვლისმცვეი ერთს მათგანს ძალეუბად მსხირპანე, ვიარი და ბობს ქვინდა (თ. „ვიარი ითქმის საქრავითი ძალი მსხირპანესა და ბობს სახელებით“) და მაშასადამე, სამძალეიანი საქრავი ყოფილა-მეორე საქრავის-კი მაღალ კიდურ ძალად ზილი ქვინდა სხილით ბობადე“).

ამვე საქრავის უღაბლესი ხმის გამომცემ ძალს, ანუ სამი-ც ბობის სახელს სდებს საბა. მაგრამ რა უწოდებოდა მას ნამდვილად ბანი, თუ ბანი ან სახელს სდებს საბა. მაგრამ რა უწოდებოდა მას ნამდვილად ბანი, თუ ბანი ან რანს. გამოტყუვეველია აგრეთვე ზილი და ბობს ვარდა, უღაბლი სამი მხოლოდ ერთი იყო, თუ ორი, და სახელდობ რა სახელი ექვია.

ზილი, როგორც დავრწმუნდებით, ხმის ქართული ეს ანა, რომეუ სარსული სახელია და, როგორც თავის ადვილს გამოტყუველი იქნება ქართული მუსიკის უცხო სტუმარი და ხიზნია ამასთანვე იოანე ნატონელი შვილის ზემომოყვანილი აღწერილობითგანაც ჩანს, რომ ქართულ შვილის ზემომოყვანილი აღწერილობითგანაც და ბობს ჩონგურში ზილი მეოთხე სიმად ითქვამებოდა და ბობს ჩონგურშიც ეხლია ზილს ქვეითგან პირველ რულ ჩანგურშიც ეხლია ზილს ქვეითგან პირველ

ადგილი არ უკავია და ამჟამად, როგორც ქვემოთოყვანილი დაგვარწმუნებს, მეოთხე სიმაღლით ვეღარ ვხედავთ. ყველა ამ გარემოებათა გამო საფიქრებელია, რომ საკრავების ძალების სახელის განმარტებაში ს. ორბელიანს შერთლაც კარი განსხვავებული საკრავი აქვს ნაგულისხმევი: ერთისას ქართული სახელები ქქონია (მსხირბანე, ყირი და ბონი), მეორის უწვრილესს, კიდურს სიმს-კი ზილი სწოდებია, სპარსული სახელი და ამის გამო ის სპარსეთითგან შერთვისებულ საკრავად არის მისაჩნევი.

მაგრამ, ამისდა მიუხედავად, ცხადია, რომ სამძლიანს საკრავს ვარდა, ოთხძლიანი საკრავი საქართველოში მართო იოანე ბატონიშვილის დროს, ე. ი. მე-18 ს. დამლევს-კი არ იყო, როგორც ეს ზემოთოყვანილი მისი ცნობითგან ირკვევა, არამედ ს. ორბელიანის ხანაშიც და უფრო ადრეც ეს გარემოება საბაბს იმ განმარტებაშია გამოძვლავებული, სადაც ზიკიპინტის მნიშვნელობაზეა საუბარი და ნათქვამია, რომ ის ზილის პატარა ჯორაკის სახელი იყო. ამ განმარტებითგან ცხადი ხდება, რომ ზილი საბაბს დროს რომელიც საკრავის დანართ, ზედმეტ სიმაღლით ვეღარა გამოყენებული, რაც ძველ ქართულ ჩონგურსა ქქონდა და გურულ თანამედროვე ჩანგურსაც შენარჩუნებული აქვს. იმ დროითგან მოყოლებული, როდესაც ქართულ სამძლიან საკრავს (ფანდურს, ანდა ჩონგურს) ზილი დაერთო, ზილი მეოთხე სიმაღლით იქცა და ამ მხრით გურული ჩანგურია საინტერესო.

სანამ ზილის საკითხთან დაკავშირებით გურული ჩანგურის ლარების სახელების განხილვას შევეუდგებოდით, უნდა ზოგადად ითქვას, რომ ლარებიანი საკრავების ძალების, თუ ლარების ზემოთოყვანილი სახელები ძველად ყოფილა. შემდეგში ეს სახელები, როგორც ეტყობა, თანდათან დავიწყებიათ. მათ შავიერ ლარების იგივე სისტემა გაბატონებულია. რომელიც ჯალობა-სიმღერაში იყო მიღებული საფიქრებელია, რომ ძალების სახელების ასეთი წესი ძველადაც იყო ზემო-განხილულის სისტემის პარალელურად. ამას ის გარემოებაც საფიქრებელია, რომ ხმების სახელების სისტემა მართა ძალებიან, ანუ ლარებიან საკრავებში-კი არ გვხვდება, არამედ, როგორც თავის ადგილას დავრწმუნდებით, ჩასაბერ საკრავებშიც, რაც უცილობლად მის ფართოდ გავრცელებულობას და ვგონებ სიძველესაც უნდა ამჟღავნებდეს.

ლარების სახელების თვალსაზრისით საგულისხმოა ავქსენტის მგზარელიძის ცნობა გურიაში გავრცელებული ჩანგურის როგორც რიფშოთი ისევე საკუთრივი სახელების შესახებ. იგი შემდეგს ამბობს: გურულ „ჩანგურს აქვს 4 სიმაღლი“, რომელთაგანს ეწოდებია: 1-ს „დამწვები“, ანუ მთქმული (ქვევიდამ პირველი ძაფი), მე-2-ს მოძახილი (ქვევიდამ მეორე ძაფი), მე-3-ს ბანი (ქვევიდამ მე-4 ძაფი) და მე-4-ს ზილი, რომელიც არის მოკლე სიმაღლი და იჭერს მეორე ადგილს ქვევიდამში.

ყოველი ძალეობიანი საკრავი დამკვერვლს ჯერ უნდა მოემართა, რათა მხოლოდ აქეთილიდ მოერთულს¹ შეეძლო ადამიანის ხმაც დაემშვენებინა და ყურთა სმენაც დაეტებო. ამიტომაც არის, რომ საკრავის მომართვის ხე ბევრს ძეგლშია საუბარო, მაგ. როსტომიანში ნათქვამია:

„მეფარდაც შინ შევიდა, შირიერსა მოაკენა:
 აერთი უცხო კარგი მკურელი მოგვივიდა ალა ჩუენსა²
 უბრანა და შეიყუანეს, ეთაყუანა, დაძრანა,
 და ძალი შორთო, ეჭრა დაიწყო, თავი კარგად გააჩენა,
 ჰკრა ხანგსა, ტბილად ასენა ქუეყანა მასდარისა“³.

ანდა კიდევ, მანუჩარ ხელმწიფის ნაღიმად ჯდომის დროს:

„შენანგეე შორთეს საკრავი, კმა სირინოზთა პირისა“⁴.

რასაკვირველია, ძველადაც საკრავის მომართვის გარკვეული წესი და მოძღვრება იქნებოდა: თუ რომელი ძალი როგორ და რომლის შემდგომ, თანაც რასთან შეთანხმებით უნდა მოემართათ, მაგრამ ამაზე არსად არავითარ ცნობები არა ჩანს, ჯერჯერობით მაინც, ისევე, როგორც მრავალძლიან საკრავების ძალების სახელების გამოსარკვევადაც ძეგლებში ცნობები არსად მოგვეპოვება. რაკი საკრავის მოსამართავად მუსიკალური ყურთა სმენა საკმარისი, ამიტომ მომართვა ყველას არ შეეძლო. ერთ ხალხურ ლექსში მომართვის ხეის კიდევაც:

ფანდურის ველ ვერ გავიგო, რთვით
 გვემართებისა.
 წიხვილს აგრე გავიმართეთ, კმა-ქუხილ ფლავებისა⁵.

ამ მელექსეს გულუბრყვილოდ აღნიშნული აქვს, რომ წიხვილის გმართვა უფრო ვადვილებოდა, ვიდრე პატარა ფანდურის, და ამაზე უმთესად თავისი მუსიკალური უმწიფობის გამომკლავნება ძნელია.

ფანდურის ძალების, ანუ ლარების ახმაურებას ხალხში ეღერასა ძალი, ძვრიალიც, ქლრიალიც და ქრიალიც, ეიქინიცი ეწოდება, მაგ.:

აქიავ, ჩემო ფანდურო, ქრიალ იცი, ეღერაიო,
 ანდა:
 დავიკარ, ჩემო ფანდურო, აღყებ გაილა
 ქლრიალიო⁶.

ანდა კიდევ:

ბესარიონის ფანდურმა იცის ლამაზად
 ქრიალიო⁷.

მაგრამ ქრიალი მარტო საკრავის ეღერასა და საკრავის ხმის გამღებებს-კი არ ჰგულისხმობდა, არამედ ნამგლის გასმისაგან გამოწვეულს ხმას

¹ როსტომიანი, ტ. 2115₁ და 2116₁.

² იქვე, ტ. 1490₂.

³ შანიძე, ა., კართული ხალხური პოეზია, I, ხვესტრული, გვ. 277, § 680.

⁴ იქვე, გვ. 238, § 582.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე, გვ. 239, § 584.

ურობასაც ერთიანი ეწოდება. მაგ. ქართულს ერთ ხალხურ ლექსში ნათქვამია:

სიხდურთა დავაგუგუნით
ნამგლები ავაძვრილოვქ.

ან კიდევ:

სიფლისი ხელის უჩინს გუგუნთ,
ნამგალს ვაქმობდა ერთად.

ამზე უფრო საყურადღებოა, რომ ხევსურულ ხალხურ ლექსში ერთი აღადიანის ხმის შესახებაც არის წაბნობი, რომელშიც ნათქვამია:

სად დაბოლ ამისძეულს სავ ატრიალეს
ქმისათჳს,
ვადმოვიტანე ფანდურო, ღრში ვაღა ძეჩილის,
სხეთ მთერალის ფანდურო ამისძეს, კოვოტყ
ზარში ვათაფდა სავნევი, აღა ლექსების ბნობა.

ანდა კიდევ:

ამახე, ჩემო ფანდურო, რომსე ფაღა ქალსა

შესამე ლექსიც არსებობს, რომელშიაც ფანდურის ქლერას მხოლოდ ეწოდება:

ფანდურო, რამ წამოთელა მახილა შეწეობათ?

ფანდურის ქლერას, როგორც აღნიშნული გვეონდა ძეჩინიც ეწოდება, მაგ.

სავიჯარ, ჩემო ფანდურო ჩავაძინე ვაძინა

ხევსურულს ერთს ლექსში თვის საქარესაც სავაძინა ეწოდება ნათქვამია:

ვატანს ამბეს ვაძინებ,
ფანდურო სავაძინაო,
მე რომ ვაძინო ლექსებ,
შენ ას არ დავილოვ.

სამბას-კი აქიფინი მრავალ სიერთ კოწინა¹ დ მაინდა².

¹ ხალხური პოეზია, გვ. 173.

² ხალხური სატყვეობები, გვ. 277, § 270.

³ შინიძე, ა.ს. ქართული ხალხური პოეზია, I, საქართველო, № 122, § 328.

⁴ იქვე, გვ. 153, § 391.

⁵ იქვე, გვ. 240, § 588.

⁶ იქვე, გვ. 134, § 335.

⁷ იქვე, გვ. 136, § 341.

⁸ იქვე, გვ. 147, § 369.

⁹ იქვე, გვ. 137, § 345.

¹⁰ მრბე ლიანის, ს. ლექსები.

ჩასაბერი საკრავები

ვინც ძველ ქართულ წყაროებში გაბნეულ ცნობებს ჩაუკვირდება და თვით საკრავების აგებულუბასაც გაითვალისწინებს, ადვილად დარწმუნდება, რომ საკრავიერი მუსიკითგან ჩასაბერი საკრავები ძალეზიანებზე უფრო ნაკლებ ყოფილა საქართველოში განვითარებული. მათი აღწერილობაც იშვიათად თუ არის საღმე შეტანილი. ჩასაბერი საკრავები განსხვავდებოდნენ თავიანთი მოყვანილობითაც, სიდიდითაც, მასალითაც და დანიშნულებითაც. ქვევით საკრავების შესახები ცნობები ჯგუფობრივ და ქრონოლოგიურად გვაქვს დალაგებულად.

საყვარი ძველს ნათარგმნ ძეგლებში ხშირად გვხვდება¹. ყველა იგი ბერძნულ სპლპინქს-ს, ხოლო ლათინურს ან buccina-ს², ანდა tuba-ს³ და სომხ. *ჩიყ* ფოლ-ს უდრის. ოშკისა⁴ და მცხეთის სავატრიარქო წიგნსაცყვის⁵ რედაქციებში, როგორც შემდეგ დავრწმუნდებით, ამის მაგიერ ნესტუ არის ნახმარი.

ჩვეულებრივს საყვარს გარდა, რქისაგან გაკეთებულებიც არსებობდა. ასეთებს ეწოდებოდა საყვარნი რქისანი⁶. საყვარი რქისაა უდრის ბერძნულ ჰეკრატიონე-ს, ლათინ. buccina-სა და სომხ. *ჩიყ ხეხახაყ*⁷. ოშკის რედაქციაში. აქაც მარტივად სწერია: „დაპბერეს ნესტუსა“-ო.

ზოგან ორი სახელის მაგიერ ერთი სიტყვა რქა-ა ნახმარი, მაგ: 3 მეფ. 132-ში, ნათქვამია: „სცხო სოლომონს და დაპბერე არქითა“⁸. ოშკის დაბადებაში-ვი აქვც ნათქვამია: „სცხო სოლომონს და დაპბერეს ნესტუსა“-ო⁹. მსაჯულთა 327-შიც სწერია: დაპბერეს რქითა მთასა შინა და შეკრბეს... ძენი ისრაელისანი“¹⁰.

საყვარი ქართულ ორიგინალურ ძეგლებშიც იშვიათი არ არის. მაგ წა. ნინოს შატბერდისეულ ცაში სწერია: მეფის გამოსვლის დროს იყო „კამა ოხრისა და საყვარისა“¹¹. აქედგან ჩანს, რომ საყვარი საქართველოში გარკვეული ხანითგან მოყოლებული ჩვეულებრივი საკრავი ყოფილა, რომელსაც სახეიშო შემთხვევებში აახმაურებდნენ ხოლმე.

საყვარი შემდეგდროინდელს საისტორიო ძეგლებშიც გვხვდება. მაგ: 6 მეფე ჩუღეს ნათქვამი აქვს, რომ გრიგოლ ხანძთელმა „განიზრახა ფირულად სილტოლგაი თვისით ქუეყანით საღმრთოთათა წოდებითა... რადათ ვმასა მას და ოხრასა საყვარისასა აღეტყინოს“-ო¹². თუ ამ წინადად-

¹ მაგ. ბაქარ: გამოსვლითა 19¹², 1 მეფ. 13², 2 მეფ. 2²², 1 ნესტ.

15²², იობ. 39²², ესაია 18³, იერემ. 4²⁰, დანიელ 3³ და სხვაგანაც ბერგან.

² ბაქარ: ვამ. 19¹³, 1 მეფ. 13², 2 მეფეთა 2²², იერემ. 4²², იობ. 39²².

³ ბაქარ: 1 ნესტ. 15²², იობ 39²², იერემ. 4², დანიელ 35².

⁴ ოშკის დაბადება და ს. აქ. მუხ. ხ. № 51. A: 1 მეფ. 13² და 2 მეფ. 2²².

⁵ ბაქარ: 2 მეფეთა 18¹⁶.

⁶ ბაქარ.

⁷ ბაქარ.

⁸ იქვე.

⁹ ოშკის დაბადება: 3 მეფ. 13².

¹⁰ ბაქარ.

¹¹ შატბერდისეული წმ. ნინოს ცხოვრება, გვ. 750.

¹² ცა. გვლ. ხა. მთლ. სა. თავი დ., 31. 3.

ბაში საყვრი ალეგორიული მნიშვნელობით არის ნახმარ, მე-12 ს. ქართულ ისტორიოსის ქვემოთოყვანილი სიტყვებითაჲ ცხადი ხდება, რომ ზვიშო-ვის ნიშნად ამ საყრავის ახმაურება ამ დროსაც საქართველოში საგაღდებულო წესი ეოფილა თამარ მეფის პირველ ისტორიოსს მოთხრობილი აქვს, რომ შთავედ მოსულ განძის მჭირთველის სადარბაზოდ მიღების დროს „საყერნი, შმაჲნი დასამსაჲს, ხმობდენ“.

საყვრის რაობის გამოსარკვევად უძველეს წერილობით წყაროებში ცნობები, რომლებშიც მისი მოყვანილობა მაინც იყოს აღწერილი, არ მოგვეპოვება, მხოლოდ მისი ბერძნული და ლათინური შესატყვისობა გვხვად ამ მხრივ ცოტად მაინც.

სალპინქსი ძველ საბერძნეთში სპილენძის სწორე და კონსტრუქციის საყრავი იყო, რომელსაც ძელოს სატუჩე (Knochenmundstück) ჰქონდა, მას სანიშნებლად ხმარობდენ. ეს სალპინქსი ებრუნებულ საყრავად ითვლება ლათინური ბუკცინაც უძველეს ხანაში ნაოსნებისა და მუსიკარების სანიშნებლად გაყუთვნილი ლითონის, ანდა ლითონ-გაყუთულ რქის საყრავის სახელი იყო. შემდეგში ჩარში გავრცელაბულ მოხილს სახეობის, ანდა ლითონ-გადაკრულს რქის საყრავს ნიშნავდა, რომელთაგან დამსწერლს რქას, cornu-საც ეძახდენ. საშუალო საუკუნეებშიც, ეს სახელი რომელი სიღიძის სანიშნებელს საყრავს ეწოდებოდა¹.

„ძველი ერისთავთა“-ს ცნობითგან ჩანს, რომ მე-14 ს. საქართველოში ბრძოლა საყვიარის ახმაურებით იწყებოდა ხოლმე, მაგ, ბოდბესაც ქსნის ერისთავი ქვენიღბეველი ვახუთი დაწმუნდა, რომ მნა მცხოვრებნი ნებაყოფლობით დამორჩილებას არ აძრებდენ, „ამაინ განისხნა ერისთავი ვირმულ და შეუხაბა ლაშქარ იყო და სცემს საყვიარსა და მიეტევვნეს... და იყო ბრძოლა სასტიკი“-თ².

ეს უძველესი ხანის ძეგლებში საყვიარის აღწერილობა არაჲ ვხვდება, რაჲ ამ საყრავს საქართველოში შემდეგშიც ხმარობდენ, სკანდინავი ეზლაც დაცულია, ამის წყალობით სამაჲვიროდ მე-17 ს. იტალიელი მუსიკარის არქანჯელო ლამბერტის ნაშრომში მაშინდელ საყვიარის აღწერილობა მოგვეპოვება.

ამ იტალიელი მწერლის ცნობით, დასაყულო საქართველოს ეოველს მუფე-მოთავარს თვისი საყვიარი ჰქონდა ეს საყვიარი არქ. ლამბერტის აჲ აქვს აღწერილი: მოყვანილობით არის სწორე და აბაჲ მოდუნეული, სიმაღლით კაცზე უმაღლესია, ამას ობაჲ კაცო უკრავს; ხან ერთი და ხან მეორე მისი ხმაჲ ვერთა სმენისათვის უფრო სახარელოა, ვიდრე სხოჲ ამოვნო“-ო. ლაშქრობის დროს პარტედაჲ იმერეთის მეფის საყვიარს დაუკრავდენ ხოლმე, მეტში დაჲ

¹ ისტორიანი და აშხანი, * 666, 33 458

² Sachs Curt, Reallexicon der Musikinstrumente, 21. 220 h.

³ იქვე, 33. 626-61a.

⁴ ბორჯენია, თ., ქობინეჲ, II. ტფ., 1897, 28. 14.

არის საყვირის, შემდეგ გურიელისას და ბოლოს და
პარტიანისას. იტალიელი მისიონერის სიტყვით, ეს საყვირი ვითომც
ირანული იყო.

უძველეს ნათარგმნს ძველებში საკრავთა სახელებს შორის ნესტუც
სწორად გვხვდება. ქართული დაბადების თარგმანის უძველეს რედაქციას
ტექსტშივე შეხვდება ადამიანი ამ ტერმინს, რომელსაც ძველ ქართულში ზო-
გადი მნიშვნელობაც ჰქონდა და საერთოდ ლულის მავარი აგებულების სუ-
ნისა, თუ სხეულის ზოგადი სახელიც იყო. ამ სიტყვისაგან არის წარმომდგო-
ცვირის ნესტოს სახელიც.

საგულისხმოა მაინც, რომ დაბადების ქართული თარგმანის ორი-სამი
რედაქციის ერთმანეთთან შედარება ცხადყოფს, რომ საყვარი და ნესტუ-
თითქოს სინონიმები უნდა ყოფილიყო. ბაქარისეული ვი-
მოცემის დედნის საყვარი-ს შესატყვისად¹, საქ. მუზ. ხ. № 51 A-სა და
ოშკის დაბადება-ში ნესტუ სწერია. განსაკუთრებული ყურადღებებს
ღირსია ის გარემოება, რომ დაბადების თარგმანის უძველეს
რედაქციებში (ოშკისა და მცხეთისაში) ნესტუ-ს ნახმა-
რი, შედარებით მერმინდელს რედაქციის მი-კი საყვარი-
ს მი-ს მავარი შეტანილი.

მაგრამ ნესტუ სხვაგანაც ბევრგან გვხვდება².

ნესტუ-ც შესაძლებელია ლათონისაგანაც ყოფილიყო გაცეთხული და-
რქისაგანაც. იმ ნესტუებს, რომელნიც ლათონისა იყო, ვრქვა ნესტუნი
ჰედილნი. რიცხთა 10³-ში დასახელებულია ვერცხლისაგან გაცეთხულ
„ნესტუნი ჰედილნი ვეცხლისანი“⁴, რაც უდრის ბერძნულ
„სალპინგეს ელატა არგურა-ს, ლათინურ tuba argentea ductilis-ს და სობ.
ჩიოყ სოახაყ არბაშკ-ს.

რქისაგან გაცეთხულს ნესტუს-ვი ვრქვა ნესტუ რქისაი, ისე ნაგის
რამ გვხვდება შვიდნი ნესტუნი რქისანი იობელისნი⁵, რაც
უდრის ბერძნ. ჰეპტა კერატინა ტუ იობულს, ლათინურ buccinae,
quarum usus est in iubeles-ს და სომხურ ჩიოყ ხეხეხოყ კორესანის,
— ანდა კიდევ: „დაპბერეს ნესტუსა რქისასა“ (3 მეფეთა 13⁶)-
მსაჯულთა 12⁷-ში: „დაპბერა ნესტუსა რქისასა“⁸.

იმისდა მიუხედავად, რომ საყვარი და ნესტუ სინო-
ნიმებად მოჩანან, მაინც საყურადღებოა, რომ ნესტუ
ბაქარისეულს ხელნაწი-ს ჯედანშიც ყოფილ⁹.
რომელშიც წვეულებრივ საყვარი არის ნახმარი, და
ეს გარემოება საკრავთა ამ ორი სახელის სრულს

¹ სამეგრ. აღწ., გვ. 97.

² ბაქარ: შავ. 1 მეფ. 13, 2 მეფ. 228, 3 მეფ. 130, 1 ნესტ. 1524, 2 ნესტ. 76 და 64.

³ შავ. ბაქარ და ოშკის დაბადება: 2 მეფეთა 18, ბაქარ: რიცხეთა 10, 17.

⁴ 10-ის, ისე ნესტ. 6, 3, შავ. 622-24.

⁵ ბაქარ და საქ. მუზ. ხ. № 51 A.

⁶ ბაქარ.

⁷ ბაქარ. ოშკისაში „რქისაი“ არ არის, არამედ მარტივად ნათქვამია: „დაპბერეს ნესტუს“.

⁸ ბაქარ და საქ. მუზ. ხ. № 51 A.

⁹ ბაქარ: შავ. რიცხ. 10, 17, 20-ის, ისე ნესტ. 6, 3, შავ. 622-24, ითველ 21 და სხ.

რეკვიზიტებს შეტანდა საეჭყეო ზღვის. გაჩვენდა ხა-
ნიოგან მაინც.

აღსანიშნავია, რომ დაბადების თარიღებში ბუკა, თუ არა ბუკა, არსად ნახვარი არ არის. ქართულ საისტორიო თხზულებებში კი და სხვაგანაც საკმაოდ ხშირად გვხვდება მან. მატიანე ქართლისაჲ შობილობისაჲ ქსის, რომ, როდესაც ბაგრატ IV-ს შასთან სტუმრად მოსული იყვნენ სომხთ, იყვნენ მეფე, საღარბოთი. უნდა მივლო, „ყო სისრული და ქმე ბუკთა და [დრემბულითა საწინელი და მოუწოდებელი], ცხადი ხდება, რომ საზღვაოთა და ხევედრის დროს ბუკთა ახმაურება წესად ქონიათ. შოთას სიტყვებითაჲც ჩანს, რომ მეფედ კურთხევაჲდ-
ლოცვის დროსაც ბუკის კერა წესად ქონიათ შეღ-
ბული. მაგალითად, როდესაც თანაინი მამამ თანამოსაფრედ დარ-
ბუქსა მკრეს და წინწილანი დაატებობდას ტაბილ-
თი ვმითა“¹.

თავისდათავად ცხადია, რომ ბუკა უმეტესად დაშვებაში ისმოდო ხოლმე და ვედხის-ტყვისანთაჲ ნათქვამი ლაშქარი რომ „გამონდეს, სცემდეს ტაბლასა, ბუკმან კმა გააზვარათ, სოლი ვისრამიანში რამინის ლაშქრის გამგებარების აღწერილობაში აღნიშნულია „გაემართნეს დიდითი ლაშქრითა, ასაყრელთა ბუკთა სცემდეს ქოს-ალმნი ჯეონისაებრ მდიოდეს“², ე. ი. ბუკს იმ ამბებებდენ, რომ უცვლას სეოდნოდა, რომ ჯარს აყრა-გამგებარება უნდა დამოა აღსანიშნავია, რომ ირანულს ვისრამიანში „ასაყრელთა ბუკთა სცემდეს“ არ არის, არამედ ქართულს ავტობის ეთ-
ფენს, მაგრამ სამეფეოდ ბუკის ირანულ შესატყვისობა შას მომადო-
სა და ვიროს ომის აღწერილობაში გვხვდენ იქ ნათქვამი „არანთაჲ და-
ოწყეს ცემა ქოსთა და ეუღიროლი ბუკთა და ყურისტყრითა ქსი იყოთ“³.
ქართული ბუკი ირანული ვისრამიანის სურს უფროს, რომელსაც ჩვეუ-
ლად საყვირს და ნესტეს ნიშნავს.

ასეთი დანიშნულება ბუკს შარტო არბუასა და ირანთაჲ
არ მქონდა, როგორც ეს შემოშოყვანილი ამონაწყობისაჲ მოხვედითა სა-
ფუქრებელი იყო, არამედ ჩვენშიც მის დამტკიცება პოეტრთაჲ და ის-
ტორიული თხზულებებთაჲ შეიძლება ზეჲ, უკვე შევედრის ამდღელ-
სითაჲნ ჩანს, რომ ბუკი და ტაბლასი მე-IX ს. იფთა საქართველოში მართ-
ლად სამხედრო საკრავთა ჩვეულებრივს ეკუთვნოდა მის ნათქვამ
ქვეს:

„დრო შამიფეო
დროშა შოფეო
მტერი უპოენი
ობჩებოა“

¹ მარტიანე ქართლისაჲ, * 506-507, გვ. 274.

² ბუკთა ვედლი, ვედხის-ტყვისანი.

³ იქვე, წიგნი ზატაღლი მეფის ტაბლადი წინაჲ.

⁴ ვისრამიანი, გვ. 449.

⁵ Wis o Ramin, გვ. 391.

⁶ ვისრამიანი, გვ. 28.

⁷ Wis o Ramin გვ. 389.

გამწყაზრებითა“-თ,
მედგრად იბრძოდის
საბრკობით
ბუკტაბლაცობით

ლაშა-გიორგის ბედზე არზრუმის მხარეს ლაშქრობის დროსაც, იქაურებმა „ვითარცა ვანთენდო, ჰკარეს ბუკთა და დაბდაბთა და შეიქმნა სპაქალაქთა შინა, დამსკუნელნი სისხლთა მათთა დათხვეისანი“-ო¹, თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს მოთხრობილი აქვს, რომ, როდესაც საქართველოს ძლევამოსილი ჯარა ირანში ლაშქრობითგან საქართველოს დედაქალაქში დაბრუნდა, თამარი „გავეგება ზეიმითა და დიდებითა: იყო კმა ბუკთა და დუშბულ“-თა“-ო².

რასაკვირველია, მაშინაც კარგად ესმოდათ, რომ ბუკის ხმა მეტისმეტად ძლიერი და დამაყრუებელი იყო, რომ საამურად ყოფილიყო მიჩნეული ამიტომ ბუკთა ტკრციალი ლხინისა და ნადიმის დროს უმთავრესად ზეიმის გამომხატველი უნდა ყოფილიყო. ეს ვარაუდობა თვით შ. რუსთაველსაც აქვს აღნიშნული. უხენისაგან მეფის წინაშე გამელაგებულს ნესტანდარეჯანს რომ სარძლოდ მზადება და უწყვეს და თითონ მეფე „დაჯდა ნადიმად“, მგოსნის სიტყვით, „სცემენ ბუკსა და ტაბლაცსა მოსამატებლად ზარისად“³.

ბუკის აღწერილობა უძველეს ძეგლებში არა ჩანს, რომ ამ გზით მისი აგებულება და ვარგვნობა მაინც გავეთვალისწინებინა. მაგრამ ამ საკრავს საქართველოში შემდეგში, თვით მე-19 ს-მდეც-კი ხმარობდნენ, რამდენიმე ცალკე დღევანდლამდეც-კი დაცული. ამას გარდა, ორიოდ ცნობა ბუკზე იტალიელ მისიონერს არქანჯელო ლამბერტისაც აქვს თავის ნაშრომში შეტანილი⁴.

ბუკს სამეგრელოში დიდი დღესასწაულების დროსაც უკრავდენ. მაგ, სააღდგომო ლიტანიას წინ სწორედ ორი მეტბუკე მიუძღოდა ხოლმე. არქ. ლამბერტის ნათქვამი აქვს: „სამღვდელოება რომ ლიტანიას დაიწყებს, „ორიკაცო წინ მადის და ორ ბუკს უკრავს. ამათ მოსდევს შესამე, რომელსაც ხელში დროშა უჭირავს“, ხოლო შემდეგ მთელი ხალხიც იღებს ამ ლიტანიაში მონაწილეობას ანთებულ სანთლებით ხელში.“

ბუკს სამეგრელოში ნათლისღების დღესასწაულის წყალტურთხევის ლიტანიობის დროსაც უკრავდენ თურმე არქ. ლამბერტი ამბობს: „წირვა რომ დასრულდება, მთელი პროცესი მიდის მახლობელ მდინარეზე, რათა დიდის ამბით აკურთხოს წყალი. ყველზე წინ მიდის ის, ვისაც დროშა უჭირავს. მას მისდევს ორი კაცის რუმელიც ბუკს უკრავენ, ამათ შემდეგ დანარჩენი ხალხი“-ო⁵.

ბუკის ახმაურების გამოსახატავად ძველ ძეგლებში სხვადასხვა გამონათქვამია ნახმარი, მაგ. ქუქაოზის მზანდარანს გამგზავრების

¹ შავთელი, აბულმესია, 75₁₋₂.

² ისტორიკონ და აზმანი, * 661, გვ. 449.

³ იქვე, * 717-718, გვ. 524.

⁴ რუსთაველი, კუხის-ტყეისანი.

⁵ სამეგრ. აღწერ., 139.

⁶ იქვე, გვ. 137 და 145.

აღწერილობაში ნათქვამი: „მეორეს დღეს გაემართეს ქობის კრებს და ბუკი ყუიროსა“¹ ქართულ ვისრამიანს ეტყობა ამ საკრავს ბევრი აღსანიშნავად ნახმარი აქვს „ყუიროლი ბუკთა“.

ბუკის კმობა იოსებ-ზელოზიანის მე-2 ვერსიამაც არის „მოდროები გაუშალეს, ქოსსა სცემდეს, ბუკი კმობდესთ“.

ქეჭოხის, როსტომისა და მახანდარაშელის იმის აღწერილობაშიც² 2330 სწერია: „ღარაზმდეს და ბუკსა სცემდეს, გამოიყვანს ქოსქმასა“³. საბა ორბელიანსაც თავის ილუსტრაციებში ბუკს ცემა აქვს ნახმარი⁴. თუმცა ამ საკრავს ხმოვა და ყვიროს უფრო შეფარობა ვიდრე ცემა.

საყვირთაგანნი ს. ორბელიანის განმარტებით, ერთმანეთსაგან სიდიდითაც განირჩეოდნენ. მაგ. აბუკი საყვირთა დიდით ხოლო „ზროხაკუდთ საყვირთა მომცროთა“ მცვე, როგორც „ყვიროსტკარი მომცროსა საყვირთა“⁵ უფრო.

ქართულს ვისრამიანში სამხედრო საკრავებად ბუკსა და ქოსს ვხვდებით ყვიროსტკირი-ც გვხვდება. მობად შაჰისა და ვიწის იმის აღწერილობაში ნათქვამია: „ორთავე ღამქართა რაზმი წყურს... ორგნოვე ღამქურს ცემა ქოსთა და ყუიროლი ბუკთა და ყვიროსტკირით... ქმა იუს... რომელ, ვისცა იგი ქმა ესმა, უფელს ერთმანეთსა დემტრსა მისთა მოსმენითა“⁶.

ირანულში აქ ნ. ა. ე. ი. ლერწამი, სტეფანო დასხულებული⁷ ამსახიერებს, რომ ყვიროსტკირი სამხედრო საკრავი ყოფილია ცხადია, რომ ყვიროსტკირის სახელი იბრ სიტყვისაგან, ყვიროსა და სტკირი-სგან შეესდგება. ამისდა მიხედვით სიფიქრებელია, რომ ამ საკრავს საყვიროსაც და სტვირს შეესებამაც უნდა ჰქონოდა.

შავთელის წარმოდგენით „მეორედ მოსვლს“ დღესაც შევლილი „მსწრაფლად-ლა სტკირი ძნელდასაყვირი წარმოადგენდეს სულთა ყოველთა“ უკანასკნელი განჯისათვის⁸. აქ დასახელებული ძნელდასაყვირი სტკირი კვლავს ხმოვს სულ სხვა საკრავს მეორედ მოსვლის სურათი მათეს 24³¹-ში აღწერილი და იქ ნათქვამია: „წახუდნეს ჩველთნი

¹ როსტომიანი, ტ. 216¹.
² ვისრამიანი, გვ. 28.
³ ყუიროლი, ბ., იოსებ-ზელოზიანის ქართულ ვერსიებში, გვ. 123, § 112.
⁴ როსტომიანი, ტ. 238⁶.
⁵ ს. ორბელიანი, საბრძენო-ცოდის, გვ. 33.
⁶ ორბელიანი, ს., ლექსები.
⁷ იქვე.
⁸ ვისრამიანი, გვ. 28.

⁹ Wis o Ramin, გვ. 28. ირანულს ვისრამიანში ამ დროს (გვ. 28) საკრავს აბუკი უწოდებენ არის დასახელებული და ნათქვამია: „ბუკთა და სტკირთა დასახელებულია ეფიქრა ვისმე, რომ ყვიროსტკირი ქართულს ეტყობს ამ არის სხვადასხვადასა, სადაც არის შეერთებით წინაერთის შესატყვისობის წამოღება, ხედავს ქართულს აბუკს არის ცალკე და ყვიროსტკირით“
¹⁰ ბუკთელი, აღდგომელი, 92.

თესნი საყვართა ჳმისა დიდისათა¹, ე. ი. სტვირი-კი არა, არამედ საყვარი-ა მოხსენებულო, და სწორედ ესეც უნდა ყოფილიყო, რამგან ბერძნულად სწერია ხალპინქს და ლათინურად tuha, ამიტომ, თუ შავთელს ზემომოყვანილს ლექსში ყვიროსტვირი არ ჰქონდა ნაგულისხმევი, მაშინ სტვირი აქ მხოლოდ პოეტიკის ერთი ღონეობათაგანია უნდა იყოს.

როგორც მოსალოდნელი იყო, ყუირო-სტვირი საქართველოში მე-17 ს-მდე გავრცელებული საყვავი ყოფილა. ფეშანგს მოთხრობილი აქვს, რომ იმერეთში გალაშქრების დროს ვამეყ დადიანის საწინააღმდეგოდ ვახტანგ V-ის ბანაკში „ნაღარას სცემენ, იძახის ყუირო-სტვირი და ქისია“².

ერეკლეს შემოსევის ამბის აღწერილობაშიც იმავე ავტორს ნათქვამი აქვს: „მეფე შეჯდა, შეუბერეს ნაფირსა და ყუირო-სტვირსა“³.

ზროხა-ყუდი შაჰნამეს ქართულ თარგმანში გვხვდება, მაგალითად როსტომისა და მაზანდარანელთა ბრძოლის დროს,

მაშეც კენესის სპილენძ-ჭურთი, ზროხა-ყუდთა იყოს
შერეცა⁴
წყვიდეს და კმა გახშირდა სპილენძ-ჭურთა ტაბლასა,
ზროხა-ყუდთა შეუბერეს, მიწა იძურის,
სიმრგულე ცისან.
ცის აერი ოქროსა გავს ინდოურთა კრძალთა ფენით,
ზროხა-ყუდთა ყუენესი საგან სპილენძ-ჭურთა
თავ-განწიოთ⁵.

ზროხა-ყუდი მომცროს საყვირის ქართულ სახელად აქვს საბჭოს აღნიშნული, ხოლო მისი სახელის უცხო შესატყვისობად ნაფირი-ა დასახელებული: „ნაფირი სხუათა ენაჲ, ქართულად ზროხა-ყუდი ჰქვან“⁶.

მაგრამ ქართულ შაჰნამეში ერთიც არის ნახშირი და მეორეც, მაგ. საამიანში სწერია:

ორთივე სცემდეს ტაბლასა და ქოსმა შექმნა ფგრიალი,
იყოს ნაფირთა შებერეცა, ქანარას ჰქონდა ზრიალო⁷.

ზროხა-ყუდი, როგორც ზემომოყვანილი ამონაწერებითგან ირკვევა, სამხედრო, სახელდობრ საომარი საყვავი ყოფილა.

ნაფირს, როგორც ფეშანგის შაჰნავაზიანითგან ჩანს, საქართველოშიც უკრავდნენ, მე-17 ს-ში მათინც: „მეფე შეჯდა, შეუბერეს ნაფირსა და ყუირო-სტვირსა“⁸.

¹ ბ. აქარ.
² ფეშანგო, შაჰნავაზიანი, § 407, გ. ლეონიძის გამოცემაში შეცდომით დაბეჭდილია „ყუირო, სტვირი“.
³ იქვე, § 1124.
⁴ როსტომიანი, ტ. 2399.
⁵ იქვე, ტ. 1901-2.
⁶ იქვე, ტ. 2470-3.
⁷ შერეცლიანი, ს., ლექსიკონი.
⁸ საამიანი, გვ. 115, ტ. 384-2.
⁹ ფეშანგო, შაჰნავაზიანი, § 1124.

ნაფიჩი თითონ ს. ორბელიანსაც აქვს თავის სობრანსისთვის
იჩვენებში ნახპარი. იქ ნათქვამია: „მოიღეს ქოსი ტაბლა, დღე და დღე-
ში, ნაფიჩი ჰქარეს და ლხინით შევლარც შიღეს, ვეც წაბრანსი-ო.
ქ ცხადია, ნაფიჩი სალხინო საკრავად მომანს.

ს. ორბელიანს ევროპაში თავის მოგზაურობის აღწერილობაში,
ტალიაში ნახს. საკრავთა შორის ტრუმბეტდიაც აქვს დასახელებული.
მწიბრში „ერთი იმათს ტრუმბეტდიას“ უკრავდათ, ეს სახელი ევროპ
იტალიურ Trombetta-ს უნდა უდრიდეს.

დაბადების ქართულ თარგმანში სტერეო ვეხვდება.
საქ. მუხ. ხ. № 51 A-ში რამდენსავე ადგილს ფსტური ზეგრა ნიკ.
2 ნომ. 292: „ლევიტაღნი იგი ფსტურითა დავითითა და მუხარამი
გი ნესტუთა, მაგრამ ამ ადგილზე დამეპარება სახაფა-
თოა, რათვან ბერძნულს, ლათინურსა და სომხურს თარგმანებში ქ საფსო-
წენთა დასახელებული და ქართულში ეს ადგილი დამახინებული ხანს.

საგულისხმოა, რომ ოშკის დაბადებაში 1 მეფეთა 12-ისა და 2 მეფეთა
ბა-ში სტერის მაგიერ ნესტე არის ნახს. რამდენადაც
პირველში სწერია: „პარით მეზღერნი და ქნართ, ნესტე ფ. ბობლანო-ო.
ხოლო მეორეში: „იმღერდეს წინაშე კდობანსა მას შიველსა ნესტე-ო
ქნართა, ბობლნითა და ლინითა და წინწილათ-ო.

აღსანიშნავია, რომ ფ. გორგიჯანიძეს თავის ქართულ სახელ
სპარსულს პატარა ლექსიკონში სტეირი უწერია და მის სახელ შეს-
ტევისობად მზმპრ-ი, ხოლო სპარსულსად ნაი აქვს დასახელებული.

2 მეფ. რა-ში? სტერო პო ავღრსის, ე. ი. მართლაც სტერო, მსგავსი
სასაბერი საკრავის ბერძნულს სახელს ედრის.

გამოსლუათა 1822-ის დამოწმებით, ს. ორბელიანს საიქნა აქვს
პხოლოდ, რომ სტეირი სასტეინაეი არის, მაგრამ სასტეინაელის
ქვე მასვე დანიელის მუზე დაყრდნობით განმარტებულ აქვს რომ სტერე-
ო ითაო?

მაშასადამე, საბას. სტეირი სასტეინ საკრავთა ჩუფხისდ მიახდა
მართლაც, დაბადების ქართულ თარგმანში სახელდობრ დანიელს ბა-ში ნა-
ხარია სასტეინელი, სადაც ნათქვამია: „რომელსაც ვამა ვესმის-ე
კმისა საყრისა, სასტეინელისა და ქნარსა, სმუყისა და საფსო-
კმისა“-ო. ასევეა დანიელის ბა-შიც. ქართული სასტეინელი უღას
ბერძნულ სკრინქს, ლათინ. histia და სომხურ სერინგას. სომხურს
ამგვარად ბერძნული სახელი აქვს შენარჩუნებულ ბერძნულში ქ ნაპალო
სკრინქს მონოკალამოსი, ერთდუქშინი, ორთვე მხოლოდ ღია
უნნი ფლეიტის მაგვარი საკრავი უნდა იგულისხმებოდეს. ამნიც იყვეს

1 ორბელიანი, ს., სობრანსისთვის, (1) 122-4.
2 მოგზაურობა, 24.
3 მე. ნაქარ: 2 მეფეთა 6, საქ. მუხ. ხ. № 51 A: 1 ნომ. 129. 1 მეფეთა 10.
4 ქანაშვილი, მ., ფრსადან გორგიჯანიძის და მისი შრომის 22-32.
5 ნაქარ.
6 ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.
7 იქვე.
8 ნაქარ.

რომ სასტვინელი დაბადების ქართველ მთარგმნელებს ზოგად ჭგუფობრივ ტერმინადკი არ ქქონდათ შიჩნეული, როგორც ს. ორბელიანს ეგონა, არამედ ცალკეული საკრავის სახელიად.

თავის ადგილას მოყვანილი ვანმარტებიოვან ჩანს, რომ, საბას კლასიფიკაციით, სტვირი საყვირთა ჭგუფს არ ეკუთვნოდა. მართალია, საყვირთა შორის ყვროსტვირიც არის დასახელებული, მაგრამ ის სტვირიც არ არამედ მომცრო საყვირი იყო.

ს. ორბელიანს ყოველნაირი სტკრები ცალკეულ ჭგუფად აქვამოყოფილი, რომელთა ზოგად-სახელადაც სასტკნელი მიაჩნია. ამ ტერმინისათვის მას დანიელის 37 აქვს დამოწმებული¹, მაგრამ სწორედ ამ ადგილის შემოწმებამ დაგვარწმუნა, რომ სასტკნელი სპეციალური ტერმინი ყოფილა. ამიტომაც საკრავთა ამ მთელი ჭგუფის ზოგად სახელიად ისევე საბას მიერვე ნახმარი ტერმინი სასტკინავი ემჭობინება. მაშასადამე, სტკრი სასტკინავ საკრავთა ჭგუფს ეკუთვნოდა.

იოსებ-ზილიხანიანში სტკირი და ნაღარა სამხედრო საკრავებად მოჩანან, მაგ., იქ ნათქვამია: „ორნი ლაშქარნი ერთმანერთს ეცნეს ნაღარასტკირითა“². იქნებ აქ სტკირი ნამდვილად ყვირისტვირად არის ნაგულისხმევი, რომელიც მართლაც სამხედრო საკრავი იყო?

აღსანიშნავია, რომ სტკრის შესატყვისი თვით ბერძნული სახელავლოც არის ესაიას 512 და 302-სა და იერემიას 486-ში ნახმარი: „ქნარის თანა და საფსალმუნისა და ავლთა ღვნოსა სუმენ“-ო—„მედღესასწაულყოთა მოხარულთა შესღვად ავლისა თანა მთად მიმართ“-„ვითარცა ავლთობხრიდეს გული ჩემი... ვითარცა ავლმან იობხროს“-ო³. ყველგან აქ ბერძნ. პო ავლოს, ლათინ. tibia, სომხ. ფოლია.

ნაჲ ვეფხის-ტყაოსანში სალხინო საკრავთაგანად მოჩანს. მაგ., ავთანდილი ტარიელის საძებნელად წასვლის შემდგომ ამბობს: „მოვეშორდი ღვინსა ყოველსა, ჩანგსა, ბარბითსა და ნასა“⁴. წვეულებასაცა უჩანგოდ და უნაოდ მხო არ ქქონია: „უთქვენოდ მყოფთა არ გვირდა ნიშავნი, ნაჩანგ-დაფენი“-ო. ზღვათა მეფისაგან წამოსვლის წინ ეუბნებოდენ ავთანდილი და ტარიელი როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ფ. გორგიჯანიძეს ნაჲ ქართული სტკირის შესატყვისობად მიიჩნდა.

ნაჲ, ანუ ნაჲ ირანულად ლერწამსა ნიშნავს და ამავე დროს ჩასაბერი საკრავის სახელიც არის. არამეთმაც ცნობილია, ლერწამსაგან გაკეთებულს უფრო, შეტად მწელი დასაკრავი 7—8 ნაჩრეტიანი საკრავია, რომელთაგან 6, ან 7 ნაჩრეტი წინა მხარეს აქვს, 1 კიდევ უკან. თურქისტანსა და ქაშმირში ვარდი-ვარდმო დასაქერი ნ-თვალისანი საკრავია, ხოლო ფენჯაბში ენაინი (Rohr—Schnabelflöte) და 5-თვალისანი⁵.

¹ ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

² ქაკობია, გ., იოსებ-ზილიხანიანის ქართული ვერსიები, გვ. 19, ტ. 121.

³ ბ. ქარ.

⁴ Sachs, Curt. Real-Lexicon der Musikinstrumente, გვ. 269 ა და ბ.

სხვადასხვა სტვირი არსებობდა და მარტყ სტვირს გარდა ჩაღლი ავბულუმის სტვირებსაც ავითებდენ ძველ დროთაგანვე მოყოლებული ჩაღლი სტვირთაგანვე სავანებოდ აღსანიშნავია გულ-ასტვირა, ანუ გულ-სტვირი. ამ საყრავის სახელი უძველეს ქართულ ძეგლებში არსდა სამსჯერებრობით მაინც. ეს არცაა გასაკვირველი. ჩათვან ძველი მისალოდნელის რომ ასეთი წმინდა ხალხური საყრავის სახელ ძველ წერტილობის ძეგლებში ნაწილი იყოს.

გულ-ასტვირები თეიმურაზ I აქვს თავის „აღიღამიწენი-ან“-ში დასახელებული იქ. სადაც მოთხრობილია „ამბეი არაბი მეფისა ბასრელისა ამირასი“. ბასრის მბრძანებელი „მ გარწვეტის მათთანა მონღუქს-ე-მ-ო-შ-ა-ი-რ-ე-ბ-ი... ბევრენ ათსდგრნი მუტრბინი, ამ ცდი გულ-ასტვირებნი“.

ცხადია, რომ ამ საყრავის სახელი რეალური სინამდვილის გამოხატვად კი არ არის აღნიშნული, არამედ მგონასს საქართველოში გავრცელებულ ეს საყრავი უფრო რითმის გულისთვის გახსენება.

გულ-ასტვირა, ანუ გულ-ასტვირა სორბელიანსაც გომორჩენია თავის ლექსიკონში: ცალკეულიდ ეს სიტყვა შეტანილი არა აქვს მაგრამ სამავიეროდ კომპონის განმარტებში ვხვდებით: „ქიმიონი თუ დ-ასტვირა, გულ-ასტვირა“ არის.

გულ-ასტვირას თითქმის ყველა ნაწილების სახელება სამავიეროდ საბაას ვერობაში მოგზაურობის თავის აღწერილობაში აქვს მოყვანილი და ამიტომ მისი ნაწილობის ეს აღგელი იქნადა მიუხედავად რომ ავტორს იქ ვერობულს საყრავზე აქვს საუბარი, ქართული მუსიკის ისტორიის ძველეთა რისთვისაც საყურადღებოა.

საბა-ორბელიანი თავის მკითხველს ასე უცხობი „ერთი მესა ტვირე შევიდა, ერთი გულით მვიდს სტვირს უყრავდა, იქს სათითოები ჰქონდა, ხუთს არა ბილი და ბოხი შეწყო ორდანოს მსგავსი იყო“-ო².

ცხადია, რომ იქ გულ-ასტვირაზეა საუბარი. ამ აღწერილობითგან ჩანს, რომ ამ საყრავს რამდენიმე ნაწილი ჰქონდა რომელთაგანაც თავისი ანთი სახელი არსებობდა. საბაას მხოლოდ ორი მათგანი ნაწილი აქვს თავის აღწერილობაში მოხსენებული: გულ-ასტვირა და სტვირა ვერობაში ჩანს. გულ-ასტვირას 7 სტვირი ჰქონია, მაგრამ სტვირების ასეთ სიმრავლესა და მიუხედავად, ორი, ზოლისა და ბოხი ხმების გარდა დანარჩენი ხმები თურმე არ იხმოდა. ამ შევიდთაგანს მხოლოდ ორსა ჰქონია სათითოები ხმის-ი არა ცხადია, რომ სათითოე ამ შემთხვევაში შესაძლებელი სტვირის, ამ ამ ხმერეტების სახელი იყოს. რომელზე ათობებს დაუარებოდაც სტვირის ხმაცლებოდა, ანდა იმ ხელოვნურ მოწეობილობისა, რომელსაც ათობებს მ-აგერ ნახერეტების დასაფარავად ხმაობდენ.

თუმცა ქართული გულ-სტვირი შეიღ-სტვირისა არ არის, მაგრამ სორბელიანს ვერობული საყრავის აღწერილობაში ქართული საყრავის ნაწილების სახელები აქვს გამოყენებული

1 თეიმურაზ I, თხზულებათა სრულ კრებული ტ. 33, 86

2 მოგზ., გვ. 58

ამიტომ, რომ იგივე ტერმინები ქვემოთმოყვანილს ქართულ მესტიურულ ლექსებშიც გვხვდება.

სტივის აგებულება და მისი ნაწილები ორ ხალხურ ლექსშია დასახელებული: ს. წუნეთში ჩაწერილ ერთს ხალხურ ლექსში ნათქვამი:

აღარ წავალ ტაბახელს...
 მამასახლისი მოვიდა,
 გავაჩაღე სტივირ...
 სტივირის გუდა დამიხივს...
 ფიფინურები დამიხსნეს,
 ღიღილ დამიხსნეს,
 გაიარ-გამოიარეს,
 დამეღარუნეს...!

მეორე ლექსში კიდევ მესტიურე ამბობს:

დაუკრათ, დავიწყეთ ქება,
 ქარახსამ დამეკან...
 შენი მშვიდობიანობა
 შენმა სალოცებმა წაჩანა.

ამ ორი ლექსითგან ჩანს, რომ გუდა-სტივირას, გუდასა და სტივის გარდა, ქარახსამცა და ფიფინურებიც მქონია. რაკი ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში თვით ამ საკრავის მთლიანად აღმნიშვნელი სახელის შეტანაცუკი დავიწყებია, რასაკვირველია, მოსალოდნელიცუკი არ იყო, რომ მისი ნაწილების სახელების განმარტება მქონოდა. ამიტომ ქარახსამსა საბაბს არ მოეპოვება, მაგრამ ქარახსი აქვს ლექსიკონში შეტანილი და განმარტებულია, რომ „ღიღი ყანწი“-ს აღმნიშვნელიაო. ამვე ტერმინის მეორე ფონეტიკური სახესხვაობაც ყოფილა, ქარახსი რომელიც ზოგადად „რქის სასმისი“-ს სახელად ყოფილა მიჩნეული.

ქართველი ლექსიკოგრაფის ეს განმარტება სრული ქვეშეპარტებაა, ამას თერმურაზ I-ის პოემის „შეღარება გაზაფხულისა და შემოდგომისა“-ს შემდეგი ადგილიც ამტკიცებს.

თავის საქებურად შემოდგომამ გაზაფხულს განუცხადა:

„მაშინ შევრდენ ვენახნი წითლოსან-ნარიწყიანდ,
 მრავლად ეკიდნეს მტევანნი,—ნუშეც არის ბოთი ზიანი,
 ჰაერი შეხვებული არცა თუ სიციხი მზიანი,
 წითელს ღვინოსა ასებმდენ, ქვევრები გარეცხიანი.
 მარნები გამოდარდებოდეს, ქარახსს მზადებენ, თასებსა,
 ვის ვისთან ღვინი ეწოდოს, რა სჯობს არიფთა დაცება,
 თუ ამღერებდენ შვოსანთა, მუტრობთა ბევრ ათასებსა“.

ამაზე გაზაფხულმა უპასუხათ:

„გაზაფხულმა ეგრე უთხრა: ცუდი ჰამბე ეგ ამბები
 შეგირტყვინოს ქარახსი და ეგ უგვართ საქებლები“-ო“.

¹ ხალხური სიტყვიერება, გვ. 324—325, § 1019, ხალხური პოეზია, გვ. 192—193; მესტიურული.

² ხალხური სიტყვიერება, გვ. 325, § 1020.

³ ორბელიანს, ლექსიკონი.

⁴ თეიმურაზ I, თხზულებათა სრული კრებული, გვ. 106, ტ. 56, 57 და 59.

თეიმურაზ I-ის თბულებას შემოიკვამილი სტრუქტურებოვან ჩანს, რომ ქარახსი მართლაც დვინის სასმისის სახელი ვაჟა და დიდი ყანწის აღმნიშვნელია.

ქარახსი, უმკველია, იგივე ქარახსია, მაგრამ სასმისის სახელი-კი არა, არამედ გუდასტვირას სტვირას ამ ქვედა ნაწილის აღმნიშვნელ ტერმინად არის ქვეული, რომელსაც რქისას აკეთებდნ და რომელიც სტვირას ბოლოზე წამოცმულს პირქვე მობრუნებულს ყანწს წარმოადგენს. თავისი თანდათან გაფიურებული ბოლოთ ამ ქარახსს სტვირას ხის გამაძლიერებელის დანიშნულება ქონდა.

საბას, ფიფინური-ის მავიერ, ფიფინური აქვს და მისი განმარტებით „ბისტია, ოთხი ფოლი“ აქვს ჩვენს დამკვეთს. ამ განხილვებია, რომ ფიფინურები გუდასტვირის ქარახსს ბოლო კდაზე რქის-ლებითურთ დამაგრებულს ვერცხლს ფულებად უწოდებოდა. შემოშენილი ხალხური ლექსითგან ჩანს, რომ, სამკაულს გარდა, მათ დანიშნულებას შერბევით გამოიყენებოდა წელი ძღარუნიც შეადგენდა.

გუდასტვირი ამჟამად მხოლოდ ვესხეთში, ქართლში, რაჭისა და აჭარაში-ღია შერჩენილი, წინათ-კი მთელ აღმოსავლეთ საქართველოშიც ყოფილს გავრცელებული. მოხუცებული რაჭველი მესტვირის ქვეშეშენილი ცნობითგან ისიც-კი ირკვევა, რომ ამ საყრავის გამოყენებულ ხელსაწყო სწორედ ამერეთში, ქ. გორში და თელავში, ყოფილან აბიჯან მესხეთში, ქართლ-კახეთსა, რაჭაში და აჭარაში შეკრებილ ხეობის ცნობებს გუდასტვირის რაობის გამოსარკვევად მნიშვნელობა აქვს.

კოტე გვარამაძეს ს. ხიზაბავერში (ყუაქეთში) 60 წ. მისი სოლომონის-ძე კელითისაგან ჩაწერილს ცნობათ აღნიშნული აქვს „ველად ჩვენებური გასართობი საყრავებო ყოფილა სტვირის გუდასტვირის, პიჭყინა“, ანუ „დაულ-ხურისა“-ო. ამ საყრავითგან კელით მისილს მხოლოდ სტვირისა და გუდასტვირის გვერება უმბნია.

ხიზაბავერელ ამ კელით ბასილს სიტყვით ჩვენებურს სტვირის ქველის ბუჭქის ახლად-გამოღებულ ტოტისაგან აკეთებდნ. თავის სასმისის ტოტს „დანიო ვკრილიო კილანახევაარი სივრძისა“-ო. ამ მოჭრილი ტერმის გულის ამოსუფთავების შემდგომ, ახვეთ-ერთ თავში ერთი თითის დადება სივრძეზე კინდან ჩაპტი ღრმად, რომ ქვეშაც გაიაროს დანიო, ენას გაუკეთებო. შემდეგ მკვე აენის ქვეშეთ 2—3 თითის დადებაზე თვალს ამოღებოთ ოდნავათ და დაკვრის დროს თითების სათამაშოთ დასადებად ასეთ თვლებს ქვევით და ქვევით ორო-ორო თითის და შორებით 4—5 თვალს გაუკეთებო. პირში შეიღებო ენიან თავს, რაბერავ და სტვირი დაუკრავს და თვლებზე თითების დადებათ და აღვებით, როგორც გინდ, ისეთ ყაიდაზე დაკრავს, სავალ-

1. თორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

2. მასალა ვიკი გვარამაძის ჩაწერით.

ბელს და საცეცვაოს“-ი. გუდასტვირი, ხიზაბერელი, კედლით
ბასილას სიტყვით, ჯავახეთში ასე კეთდებოდა თურმე:

„ბოსი, ან პატრიაკრავთიკანის გამონახად გუდუბ-
ში, რომელიც ბალნიდან კარგად იქნება გასუფთავებული,
ზევიდან, საკისრიდან გახვრეტილ ერთ ხის თიკს გაჟკე-
თებენ, ნახევარს გულში და პირმოსაკიდს ზევით დაამაგრებენ კარ-
ვალ მავარი ძაფით. გულის ქვევით-კი კათხაში შეცმულ სტვირს
ისეთს, როგორც ჩვეულებრივი სტვირი კეთდება, ზედა თავს სტვი-
რისას გულის ნახვრეტში შეაქვნი და დაამაგრებენ. ზველიან
რო ჩაბერავენ პირით, გულა გაიბერება, რომელსაც სხვა არსად აქვს ვახვრე-
ტილი, თუ არ ზევით-ქვევით. გუდას შეიძლება ორი სტვირიც
შეაწყოს, წყვილით დაუკრავს“-ო¹.

იყალთოელი 86 წლის ალექსი სამხარაული ამბობს, რომ ძველად
კახეთში „საზანდარიც იყო“. ამ საკრავის გასაყეთებლად „რქას
ვიშოვნინდით, ჭიხვის რქას. იმას თავს დააქრიან, მერმე
კიდე ენებს დაუკეთებენ... ჩალისას, გულიანი ჩალ-
სას“. ამას გარდა „გუდა აქვს იმასა და ჩასაბერი მასრა, იმით
ჩაპბერამს და სიტყვებს უთვლის. გულა გაბერილია და ის კიდ
თვლებს აყოლებს და უკრამს“. ამ საკრავის „ცალ-
ცალკე ნაწილები ოქრომჭედელმა უნდა გააყეთოს და
თითონ კიდე, ვინც უკრამს, საზანდარს ააწყობს, გაყე-
თებს: სად ენა უნდა, სად რა, თითონ იცის“-ო².

63 წლის ბუშათელმა ნიკო დავითნიძემ უკვე აღარ იცის, რომ გუ-
დასტვირი შიგნით კახეთში ეკეთებინოთ. ეს საკრავი მას სხვა თემისა
მიიჩნია. ის ამბობს: „ჩემ ბაღლობაში მახსოვს, რომ იმერლები დადიოდნენ,
სტვირივით იყო და იმას უკრავდნენ. იმას საზანდარს ვეტყოდით, ილი-
აში გაბერილი ტიკი ჰქონდათ, იმ სტვირზე კიდე თითებს აყოლებდნენ და
თითონ ლექსებს ამბობდნენ. იმათი ხელობა ეგ იყო: დადიოდნენ კარდავარ
და უკრამდნენ“-ო³.

გუდასტვირს რაჭაში შტვირი და საზანდარი ეწოდება
ზემო რაჭის ს. ფარახეთის მცხოვრებს 82 წ. ნიკო იესეს-ძემ ტოგო-
ნიძეს ნათქვამი აქვს: ამ საკრავს „ზოგი საზანდარს ეძახის,
ზოგი შტვირს, შტვირი ჯობია: წინა-პირველათ ისა აქვს სახე-
ლათ დარქმეული“-ო⁴. ამ მოხუცის სიტყვით, „შტვირის გამკეთებელი ვორ-
ში იყო. სახელი ალექსი ერქვა, გვარი არ ვიციო“-ო. ერთსა-და-იმავე დროს
თურმე „ოქრომჭედელიც იყო და მეშტვირეც“. ჯერ ის „ვორში იყო, მერე
თელავში გადავიდა და იქ დაუწყო კეთება შტვირის. ამ ორგან იცოდენ შტვი-

1 მ. ა. ს. ა. ლ. ბ.: კრტი გუარამიძის ჩანაწერი.

2 ი. ქ. ვ.

3 მ. ა. ს. ა. ლ. ბ.: ლ. პოპოვიშვილის ჩანაწერი.

4 ი. ქ. ვ.

5 მ. ა. ს. ა. ლ. ბ.: რეზვიშვილის ჩანაწერი.

ის ვაცებდა“-ო, სტვირის დაკვრავი თვით ნიკო ტოგონიძეს თუც მამის-
გან უსწავლია; ხელობით ის „მეშტვირე“-ა.

ნ. ტოგონიძის აღწერილობითა და განმარტებით, გუდასტვირის
დამკვრელი ნაწილი, შტვირი, სამი ნაწილისაგან შეს-
დგება. რომელთაგან პირველს ორ ხელს ნაწილს ვარჯიან ხის ხელზე
აქვს, სადაც ორივე არის ჩაწყობილი. შესამე, ქვედა ნაწი რქისა და სახელზე
ჩა ეწოდება, ტოგონიძეს აღნიშნული არა აქვს.

ხის ბუდეში ჩაწყობილ ორ ნაწილთაგანს ზევიან ნაწილს ლერწმები
ქვეიან და მართლაც ორი ერთმანეთის გვერდით მოთავსებულ ლერწმთა-
ნ. ტოგონიძეს ასე აქვს განმარტებული: „შტვირის ხელზეს ვარჯიან
შეგ ვაწყობილია ლერწმები ორთ. დეკრის დროს ამ ლერწმებში
„სხელი რომ არ გეეპაროს, სახლით ვაფეგნეს ზოლოცბა“-ო. ამ
ლერწმებს ქვემოთ აგრეთვე ორი ხის ლელა, რომელთაც დედნები
ეწოდება. ნ. ტოგონიძის სიტყვით, „დედნები კერპის ხის მარჯვენა და მარ-
ცხენა“. თვითთვეულს ამ ლერწმთა და დედნთაგანს თავ-
თავისი სახელი აქვს: მარცხენა და მარჯვნივ, მარჯვე-
ლი, მარჯვენა—მობანე, ასეთი სახელებივე ლერწმებს
საეც აქვს და მარცხენა ლერწმსაც დამწვეებს, ანუ მარჯველს
ეძახიან, მარჯვენას კილევ მობანეს.

როგორც მოსალოდნელიც იყო დამწვეები, ანუ მარჯველი და მობანე
მარტო მდებარეობით-ეც არ განსხვავდებოდნენ არამედ არსებითაც. სა-
ხელობით, ნ. ტოგონიძის სიტყვით, „დამწვეებს აქვსი თავლი-
აქვს გახვრეტილი; თითების სამეშაო თვალს მარჯვე-
ნას, მობანეს—სამი“. აღსანიშნავია ამისთანავე, რომ მობანეს
სამი თვალი ქვედა ნაწილში მოქმედის, ანუ დამწვეებს ქვე-
თლის ქვედავე ნაწილის სამი თვალს მარჯველს აქვს გახვრეტილი.

დაკვრის დროს მეშტვირე ორისაგან ხელის თითებ-
სა ხმარობს ისეც, რომ მარჯვენა ხელის სამი თითი მარ-
ჯველი, შუა და არათითი ერთსადაცავე დროს მობან-
ნის სამ თვალზე და დამწვეების ქვედა სამსავე
თვალზე ადევს, მარცხენა ხელის სამი თითიც დამ-
წვეების სამს. ზევიან თვალზე ადევს ნ. ტოგონიძეს სტვირის
დაკვრა ასე აქვს აღწერილი: „ორივე ხელს სახანდობზე მიდებს ვარ იმე
(ე. ი. ორივე ხელდადებულს) გამართვებთ ხმას; მერე მარცხენა ხელს
რომა მაქვს ზეით შტვირზე დადებულ ვანმარ თითებს ვარ ეთ-
ლებ მესამე თითს (ე. ი. არათითს), მერე მარჯვენა ხელს ზეით (ე. ი.
სალოც თითს), მერე მესამე თითს და ასე ვანმარ თითებს ეს გაუშვებს
მანს და უკეთ ამოიძახებს“-ო.

სანამ მესტვირე გუდასტვირის დაკვრას და დამწვეებს დამწვებლ
უნდა საკრავი ვაეშინჯა, რათგან მას აწვიბა და მობანეთა სტვირ-
დებობა ტოგონიძე ამბობს: „მარტო მობანეთელ უნდა იქნეს

მაღლე იცის მოსლა, ჩვენ ჩვენით ავაწყობთ: ხან ავაწვავთ ხან დაუწვევთო“-ო!

გულასტვირი, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, აქარაშვიც არის გავრცელებული, მაგრამ იქ ამ საკრავს ჭიბონი, ანუ ჭიბონი ეწოდება.

თემო აბაშიძეს (ხელო. ს. ვერნები) აქარული გულასტვირის შემზადება ასე აქვს აწერილი: „ბოსოს (ხბოს) ტყავს დოით, შაბით გააქსილებენ და ვაყეთებენ გუდას, საბერავს, ქარახსას, ნაგრხეს მისი მასტრები ვაყეთებენ. გუდას ციგნები აქსილებენ. აი ჭიბონი მე გვაქეთე. ხეთ უკრავთ: ხორუმს, ყარაბაღს, ცეკურს (ე. ი. ლეკურს), ქურთბარს, ყოლსამას, შამილს, ბაღდადურს. ჭიბონს რომ უკრავს, იგი მეჭიბნეა ჩვენში კაი მეჭიბნეა ქორახელა“-ო!

ჭიბონის თანდართულ სურათზე ამ საკრავის ზოგიერთი ისეთი ნაწილების სახელებიც აქვთ თამ. ანდლუღაძეს და ქეთო ლომთათიძეს აღნიშნული, რომელთა მოხსენებაც მომთხრობელს აბაშიძეს დაევიწყებია. ჭიბონის გუდას ორი მხარე აქვს: ქვეშაე თერეფი (სპ.-ოსმ. მხარე) და ზედა თერეფი. ორგან, სადაც გუდას ბუნებრივი ნაჩრვტი აქვს, პერმეტულად დაცობილია საცობით, რომელსაც ბრტვი ეწოდება. გუდას ქვევით ორი ფეხი აქვს, თავში-კი, გადაჭრილი ყელის ადგილას, მოთავსებულია სარკვე გამოწყობილი.

ამის ქვემოთ, წინაფეხების ადგილას, უკან ჩასმულია საბერავი ბე, რომელშიც თავის მხრივ მოთავსებულია თვით საბერავი. წინ მოწყობილია უკვე საკრავი, რომელიც ორი მთავარი ნაწილისაგან შედგება: ერთს ნაგი ეწოდება, მეორეს ქარახსა. პირველს ვაყეთებულ აქვს თითების დასადგმელი თვლები, უმჯელოი, ნაგი ხალხური ეტიმოლოგიის წყალობით უნდა იყოს ნაგ-საგან წარმომდგარი, რომელიც სპარსულად ლერწამსა ნიშნავს და რომელიც თურქებსაც აქვთ შეთვისებული. აქეთაგანვე უნდა იყოს აქარაში გაჩენილი ქართული ლერწამი მაგიერ.

წერილობითი და ზეპირგადმოცემითი ყველა ცნობებისადა მიხედვით ჩანს, რომ გუდასტვირა წინათ მთელ საქართველოში უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ამას ერთი მხრით ის გარემოება ატყეცხვს, რომ ამ სამოცი წლის წინათაც ამ საკრავის გამკეთებელნი სწორედ აღმოსავლეთ საქართველოში ყოფილან, სადაც გულასტვირი უკვე კარგა ხანია, რაც მივიწყებულია, და მეორე მხრით ამჟამ საკრავის რაქვაში და მეტადრე საქართველოს ისეთს სამხრეთ-დასავლეთს თემებშიც არსებობა, როგორც შესხეთი და აქარაა, სადაც მას ჭიბონი, ანუ ჭიბონი ეწოდება, სახელი რომელიც, როგორც დავრწმუნდით, ს. ორბელიანსაც აქვს თავის ლექსიკონში შეტანილი ცალკეულად იმ დროს, როდესაც გულასტვირა მას არ მოეპოვება. თემი ურახ I-ს რომ გუდასტვირები თავისს ზემო-აღნიშნულს თხზულებაში მოხსენებული არ ჰქონდეს და თვით ს. ორბელიანი ამ საკრავის სახელს თავისი მოგზაურობის აღწერილობაში არ ხმარობდეს, შესაძლებელია გვეფიქრა კიდევაც, რომ ჭიბონი ამ საკრავის უფრო

ჩვეულებრივი და ფართოდ გავრცელებული, ამასთანავე უფრო აღმართული სახელიც-კი იყო. მაგრამ ამჟამად მხოლოდ ამის ოქმს შეველიან, რომ ასეთ როგორც გუდასტვიტრა, კამონიც აღმოსავლეთ საქართველოში მე-17 ს-ში ამ საქრავის ერთნაირად ცნობილი სახელი ყოფილა და უმეტესად, ამაზე უწინარესადაც უნებობდა გავრცელებული. სახანდაჟი ამ საქრავს შედარებით ახალი და ქალიქური, თანაც შეუფერებელი სპარსულ სახელად

როგორც ცნობილია, ეს საქრავი ორი მთავარი ნაწილსაგან შედგება, რომელთაგან ერთს საბერველის მსგავსი დანიშნულება აქვს, რომელიცაჲ მან უნდა თვით საქრავს განუწყობდეს. სერი მიწოდოს ამ ნაწილს ძველად გუდა ეწოდებოდა და ეხლაც ყველა თემში ეს სახელითა გავრცელებული, თუმცა ტიკს უფრო მთავარს, ვიდრე გუდას. გუდას თავის ბუნებრივი ნახვრეტები აქვს, რომელნიც თან ყარა, ყველა რასაკორევილია, უნდა დაცობილი იყოს, თვითოველს ასეთს საცობს ბროქი ეწოდება, სახელი, რომელიც აქირაში ეხლაც დაცულია, მაგრამ საბასაკ აქვს შეტანილი ონკანის მნიშვნელობით, საცობის აღმწოდებულ ტერმინიცაჲ მას ამ სიტყვის ყრუთანხმოვნანი სახესხეობა და კაშენი აქვს დასხვადებული.

გუდაში, ზევითა ნაწილში ერთი მხრით ჩადგმული იყო ჩასახვრის მასრა (კახეთი), ანუ მარტივად ჩასახვრის (რატკ), რომელსაც აქირაში სახვრავი ეწოდება. უკანასკნელი სახელი უფრო ძველად უნდა იყოს და უფრო მარჯვეც არის.

მეორე მხრით, გუდაში შედგმული იყო ხმის გამოშვება სტვირია (საბა, ქართლ-კახეთი) ანუ შტვირია, რომელსაც შედარებით რთული აგებულება აქვს, და გარეგანი და შინაგანი ნაწილებიანად გან შესდგება. გარეგანს ნაწილს ხის ბუდე (რატკ) ანუ ნაგის ხე (აქირა) ეწოდება. შინაით-კი წყვილი ღერწყმები და დედნები აქვს. მარცხენა დედანს და მწველები, ანუ მ-ქმელები ეწოდება, მარჯვენას კიდევ მობანე.

დედნებს თვლები, ანუ სათითებები ექვთ დიწვებს 6, მიბანენს-კი 3. დავერის წინ ღერწყმებსა და დედნებს აწვობსა და მომართვა სჭირდება, რისთვისაც აწვიად-წინაა საქირა.

ხის ბუდეს ბოლოში ხმის გასაძლიერებლად რკინის ქარახსა აქვს, რომელიც ფიფინურებითა და მეწყვეებით არის შეწყველი.

გუდასტვირის ორივე ღერწყმისა და დედნის ცალკეული სახელი უკვე გამოტყვეულია, ისიც ვიცით, თვითოველს მათგანს რამდენი თელი აქვს. მაგრამ მარტო ეს, რასაკორევილი არა კარია უნდა ამ საქრავს ზვეროთი მაღალდაბლობა და შედგენილობაჲ გვეჩინდეს ვათელსწინებულს ეს საქობალი თნი უკვე კარგა ხანია, 1898 წ. ქონდა ვ. ყორღანოვს თავის პატარა თნი წერილში „Грузинский трыбаур“ (ქართული მუსიკა) განილული.

ვ. ყორღანოვსაც აღნიშნული აქვს, რომ გუდასტვირის ერთ ღერწყმს 6 თელი აქვს, მეორეს-კი სამი. სულ-კი ამ საქრავს 7 ზვერახს

¹ მარჯვლად გამოქვეყნდა Русск. Музык. Газети-ში (№ 11). ზეირი გადმოხებული ზს კრებულში „კავკასიის მუსიკა“, იმ. Корганов, В. Кавказская музыка, изд. 2-ое, 1908, გვ. 29—31.

გამოღება შეეძლიანო. როდესაც ყველა თვლები ღიაა, ყველაზე მაღალი ბგერა ისმის, რომელიც ამასთანავე პირველი (ზევითგან) თვლის სმა და Ges-ს უდრის. მარცხენა ხელის მეორე თითი რომ პირველ თვალს დაუდოს, ისმის F. შემდეგ რომ მეორე თვალსაც მარცხენა ხელსავე მესამე თითი დაჟდარდეს, ისმის Es. მესამე თვლის იმავე ხელის მეოთხე თითითაც დაფარებისთანავე Des ისმის. ქვედა სამს თვალზე ორსავე დედანზე უკან მარჯვენა ხელის თითები ერთად ეწყობა და, როცა ამ ქვედა პირველს წველ თვალს დაედება მარჯვენა ხელის მეორე თითი, მაშინ ისმის Des, მეორე წველი თვლის მესამე თითით დაფარებისთანავე C ისმის. ხოლო მესამე წველი თვლის მეოთხე თითით დაფარება B ბგერას ჰქმნის, ერთი თვალის დატოვებით As-ს.

ამგვარად გულა-სტვირის ბგერათმწერივი As, B, C, Des, Es, F და Ges-საგან შესდგებათ!

მესტვირის დასაყრავი და სიმღერა მოკლე პრელუდიით იწყება, შემდეგ გულანტვირის დაკვრით შებანებული, ლექსად წარმოთქმული სიმღერა მისდევს, ბოლოში-კი მოკლევე პოსტლუდიით თავდება. პრელუდია, ანუ შესავალი ბგერათა დაღმავალი მწერივით იწყება. თვით პანგი ჩვეულებრივ G-F, Es-G, უფრო იშვიათად Des-B, F-Des, Es-Des-G-ისაგან შესდგება, მობანუნოტები კი As-C და B უბანებს. პოსტლუდიაც ასეთივეაა შაირების სიმღერა მარტივია და ჩვეულებრივ ამას უკრავენ:

ჩვეულებრივ მესტვირეებმა გულა-სტვირის აყოლებით ლექსად დამღერება იციან ხოლმე. ამას თურმე დიდი ნურკი ლექსი ეწოდება ნ. ტოგონიძეს განმარტებული აქვს: „დიდნური ლექსი ვთქვათო, ვიტყვიო დასამღერებელ ლექსზე და დავადილინებთ“¹ თუმცა ზემოდასახელებული მოხუცი ამბობს, „ბევრნაირი დამღერება ვიციო ისე, რომ სამ დღესაც არ გამოგველევაო, მაგრამ, როგორც ეტყობა, ამ ცნობაში მხოლოდ ლექსი იგულისხმება, პანგი-კი მარტო ოთხი ყოფილა. ამაზე მეტი „მტვირზე დაკვრა შე არ ვიციო“-ო. იმ ოთხ პანგთაგან 1. ჭავახური ეწოდება, მე-2 სათამაშო, მე-3 სასიმღერო, ანუ დიდი ნურკი და მე-4 სუფრული ჰქვიან. თვითონ ეულს ამათგანს თავისი აყრლება და დაკვრა სჭირდება, ვ. ი. პანგი ჰქონია: აი როგორ აქვს ეს ცნობა თვით ნ. ტოგონიძეს გამოთქმული. მტვირზე რის დაკვრაც ვიცი, „სუყველა-კა ესაა: 1. ჭავახურს ვეტყვიო, მე-2. სათამაშო, მე-3. სასიმღერო, ქვე რომ დავადილინებო მე-4. მრავალჯამიერი, სუფრულს ვეტყვიო. სუყველას თავისი აყოლება უნდა და სხვანაირად ვახმარო თითებს და უყეთ ამოიბახებნო“².

¹ Корсаков, В., Кантосская музыка, изд. 2-ое, стр. 30.
² იქვე.
³ შესახებ.

უცნაურია, რომ სალამურის განსამარტვედ საბას სხვა ვერაფერი მოპონებია იმას გარდა, რომ „ზურნაის ზეგნის“ (მ. ლუდკოვი) ანუ ზურნაივი არისო!

მაგრამ თვით ს. ორბელიანს აღნიშნული აქვს, რომ ზურნა ქართული სახელი არ არის. ის ამბობს: „ზურნა სხვათა ენა, სტეხი ქუან ქართულად“¹.

მას ამის მსგავსი მეორე სახელიც აქვს ლექსიკონში: ზურნაკი, ანუ ზურნაკი, რომელზედაც ნათქვამია, რომ „მწვემსი ნესტეა“.

საერთოდ უცნაური და ჭრჭერილობით გულგებარია ის ვარაუზები, რომ ძველ ქართულ ძეგლებში სალამურის ანუ სას. და გურამი-შვილსა-ცა-ეი, სადაც სწორედ მწვემსებზე და მათ სურავზე აქვს საუბარი, სალამურის დისახელება მაინც რატომღაც ავიწყდება. მაგ., „ამბობს დამახცება და ზაფხულის გამარჯვება და მწვემით პირობის დღეობა“². „მითქვამით“ „შოგსმა შორით ნესტეთა ემბანი, ევინა ქალით თამბობანი, სითყ ენა სტეენა, მიყვა იქითყენა“³ და, როცა აღმათი იღო, რა ვარდაიქვი, მურ მწვემსი დახვდა და წყალი სჩქერდა“⁴.

ასევეა ამავე თხზულების „ე“ მუხლშიც, სადაც ქალის უკან დაბრუნების და საუბრის ამბავია მოთხრობილი. მან უკვე „როგორც შორეთა სტე-რთი ემბანა, ან რაც ამბავი მას უფროს მწვემსსოთ“ ამხარად და გურამი-შვილი მწვემსებს ნესტესა და სტეირის ანერე-ჭინებს, სალამურ ზე-ეი-არ-ფერს ამბობს.

სალამურზე წერილობითს წყაროებში ცნობებს სიმკაცრე შესაძლებელია მხოლოდ მოხუცებულთა შორის შეკრებილი მონათხრობით შევისოს ამ ვით ზოგიერთი საგულისხმო ცნობის გაგება შეიძლება.

უნდა ვათავალისწინებულნი ვგებინდეს, რომ ორბელიანი სალამურის არსებობას უენო და ენაიანი ამ თარევენობი სალამურის ენობისა და დანიშნულების შესახებ შემდეგი ზეპირად მოთხრობილი ცნობები მოკვებო-ვება.

„ოღექსი სამხარაულს (86 წ. იყალთოელს) ჩამახო სურ-ვების გაყეთების წესი ასე აქვს აღწერილი, სალამურის „მე თათრ უღუღრო არის, ლერწამია. ამ ლერწამს ზომამა გაეჭრით ექვს-ვერ-შოკ-ნახევარი უნდა იყოს. ვისაც უნდა ღაფი სალამურის უენო სალამური ათი ვერშოკაც შიიძლება“. ენანი სალამურისათვის-ვი ლერწამს „რო გაეჭრით ზომახე, შემრე ენას გა-უკეთებთ, შემრე სასულეს გაუკეთებთ თუ სასულე არ აქვს ვერ დაუკრამს. შემრე თვლებს გაუკეთებთ ექვსი თვალი ერთ მხარეს უნდა ქონდეს და ერთი კიდევ ექვსი ებრით უნდა აამუშავოს ის უკანათვალი-ო“.

¹ ორბელიანი, ს., ლექსიკონი.

² იქვე.

³ იქვე.

⁴ „გურამი-შვილ“, დ., თხზულებათი სრულ კრებულს, II, 211, § 44 თ. 22-212.

§ 45.

¹ იქვე, III, 250, § 308.

² მასალები: ილქუან სამხარაულის ცნობა.

უენო სალამური ენიანისავან მასალოთაც ვანირჩევა და სიდილითაც უენო სალამური ლერწმისა-ვი არ არი. ხისა არი, ჭერძას ხისა-ო უენო სალამურს ისე აყეთებენ, რომ ჯერ „მართხადს გაატარებენ“ შიგ, ამოხვრეტავენ და მერმე გაუქეთებენ თვლებს. ათი თვალი აქვს, ცხრაც შიამიღებო-ო¹.

ქიზიუელს ჯიმითელ შიხო სტეფანესძე ტურაშვილს დაწერილი აქვს, როგორ ყეთდება უენო სალამური, მისი სიტყვით, „უენო სალამური დუღგულისა ყეთდება. გულს ზუმბით გამოყოფენ ბოთლს ან სხვა რითმე გამოხვრეტა-ო“².

ამ საკრავს აქვს თავი: ყელი, თვლები და ბოლო. ზემოდან ხელებული მოშხრობელის ცნობით, ამ სალამურს „სამოლოთხი თითის დადება თვლებს ქვემოთ ბოლოა. ერთ ციდაში ექვსი თვალი უნდა მოეთავსათ. თვლები ყველა სწორედ უნდა იყოს, თანაბარ მანძილზე. ერთი ციდა კიდე ყელი აქვს თვლებს ზემოთა-ო“³.

უენო სალამურის ხმების სიმაღლის შესახებ სტ. ტურაშვილს აქვს ნათქვამი: „ზემოდან რო პირველი თვალია, იმას მწვეტი, წვილი კმა აქვს მეორეს იმაზე დაბალი, მესამეს უფრო დაბალი“-ო⁴.

სტ. ტურაშვილის განმარტებითგან ირკვევა, რომ სალამურის განსაკუთრებლად საქართველოში შტკიცედ განსახლებული საზომები უოფილა დაწესებული და ამ საკრავის თვითოეულს სამ შთავარ ნაწილთაგანს თავისი ზომა აქონია. სახელდობრ: 1. სალამურის ყელს, ანუ საკრავის იმ ნაწილს რომელიც თავითგან მოყოლებული იქამდის აღწევდა, სადაც პირველი თვლი იწყებოდა; საგრძე „ერთი ციდა უნდა აქონდეს“; 2. ყელის მისდევს შუა ნაწილი, რ თვალის მანძილი, და ამ ნაწილის საგრძე უნდა 1 ციდავე იყოს და სწორედ ამ ერთ ციდაში ექვსი თვალი უნდა მოეთავსდეს⁵. თვლებს შორის თანაბარი მანძილი უნდა იყოსო. თვლები, მდებარეობისადა მიხედვით, წინათვლებად და უკანათვლებად იწოდებიან. 3. სალამურის ბოლოს ბევრი ადგილი არ უკავია, რითგან თვლებს ქვემოთ მხოლოდ „სამოლოთხი თითის დადება“-ო უნდა იყოს ამ საკრავის დასასრულამდე დატოვებული.

ზემოაღნიშნულითგან ცხადი გახდებოდა, რომ უენო სალამურის საგრძე მთლიანად 2 ციდა და 3-4 თითის დადებაა.

ვისაც სალამური მოუსმენია, ეცოდინება, რომ ამ საკრავის დამკვრელს, ჩვეულებრივი ხმის გამოღებას გარდა, ძალში ჩაბერვით, მაღალი, შტვენის მაგვარი, ხმის გამოღებაც შეუძლიან. ამას მუსიკის მკოდნეობაში თავისი სახელი აქვს. უმშველა ამას ქართულადაც უნდა ჰქონოდა სახელი, მაგრამ მისი კვალი არსად ჩანს არც აქამდე გამოქვეყნებულს ნაშრომებში და არც ზემოაღნიშნულობის ამ

1 მასალაზე ი ალექსი სამხარაულის ცნობა.
 2 მასალაზე ი სტ. მენთეშაშვილის ჩანაწერი.
 3 იქვე.
 4 იქვე.

ჩანაწერებში, რომელიც ჩემი დავალები საქართველოს სტეპანე, ივნის 1935 წ. ზაფხულში იყო შეგროვებული ამ ტერმინის გეგმა ვერც პირდაპირ გამოცხადებით მოვახერხე. ამიტომ მგონია, რომ ეს მჭევრმეტყველო სიტყვა კახეთში გამგზავრებულყოფი და მესილამურეებისათვის ეკონია ამ ენის ეს ქართული ტერმინიც გამოირკვეა. 1936 წლის 30 ივნისს ი. მჭევრმეტყველო შემდეგი მაცნობა წერლობით:

„თქვენი დავალება სალამურის შესახებ შეეხებოდა, თუ ვინაა ეს? სტეპანე, იტყვიან, ამოხზე უკრაინისა, — თუ მადლზე უკრაინის, იტყვიან, ეს სტეპანე, ან სტეპანე უკრაინისა, რომლის დროს ასე ეუბნებიან ერთმანეთს: ესაა ბოხზე და იტყვიან, და დადვრინებ, — მაღალზე თუ უნდათ, იტყვიან სტეპანე და იტყვიან, ან სტეპანე იტყვიან, მაგრამ იტყვიან ამოხზე ხომოიყვანებ, ან დვრინებ და იტყვიან და დვრინებთ (ფიონზე და იტყვიან). აქედან: სტეპანე და იტყვიან, ან დვრინებ და იტყვიან, ეს ჩვეწერე სოფელ კახეთში აღეჭრა. ექვთიმე მჭევრმეტყველო რომლის მიერ დაკრული იქნა სალამური გადაღებული ფონი? ეს 1928 წელს თებერვლის 13-ს კონსტრუქტორი იქნა მიერ გამოღული ხელის კონსტრუქტის შემდეგ. ი. მჭევრმეტყველო“.

შემომოყვანილი ცნობიდან, რომლისთვისაც ი. მჭევრმეტყველო მამინაც გულითადი მადლობა გადავეხადე და აქედან შევხედავ რომლის ვეფხვი, ჩანს, რომ სალამურის ხმის მადლ-დაბლობა ბოხი სტეპანე იწოდება, სტეპანე და ბოხზე და იტყვიან, ხმის ბოხზე და იტყვიან, და დვრინებ, და დვრინებ, ან სტეპანე, თუ სტეპანე და იტყვიან, ხმის სტეპანე იტყვიან მჭევრმეტყველო

ენიანსა და უნა სალამურებს შორის დავებებს შესაძლებლობის მხრივ დიდი განსხვავებაა. აღეჭრა სამხარეთულს თუ დაეჭვებთ, რაცაც შეიძლება უნადაც ეთქვას ვინც ენიან სალამურს: ბაიბაი შეიძლება სათამაშო ქართულ დეკორაციულებით უფრო ვიწროდ არის შემოზღუდული უნა სალამურის გამოყენებადობა. ამგვარ მომთხრობელს დასასაძებო უნა სალამური მჭევრმეტყველოს და იტყვიან, ის ამგვარს ვერ დაეჭვას, მაქვს ეს ვერ და იტყვიან, ამას უკრამს, როცა ცხელი ზღობის და დასაწყისს და, ანლა სხვას დაეჭვამს, და ამინა ენის და იტყვიან და იტყვიან, ანინუნელი არ არის, უნა სალამურს საეკვას უკრამს, თუ ანა

ცალკეულ სტეპანებს ვარდა, ამოიყვანე ენის იტყვიან ეთქვას მჭევრმეტყველო შეწყობილებიც არსებობდა, რომელსაც სოინარი ეწოდებოდა. სტეპანს განმარტებით, სოინარი სწორედ ითა განსხვავებულია ჩვეულებრივი სტეპანისაგან, რომ ამ საგარეო სტეპანე შეწყობი შეწყობილი არიან.

შეგარულად ამ საგარეს ლარქეში ეწოდება იოს ეთქვიანის ცნობით, ლურჯისაგან გაყვებულს სალამურს ნინავს (მ. გ. 270) და აქედან უნა იყოს, რაგან ლარქეში, ანუ ლარქეში, რა თქმა უნდა ლარქეში სრული შესატყვისობა.

1 მასალები: ლ. ბოქორიშვილის ჩანაწერი

2 ლექსიონი.

სოინარი გასათვრად მიიგავს მილის ძველ ქართულში გავრცელებულს სახელს სოლინარს, რომელსაც ს. ორბელიანი ნამდვილ ქართულ სიტყვად სთვლიდა, დ. ჩუბინაშვილს-კი ბერძნულითგან ნასესხებად მიიჩნდა¹.

სოინარი და ლარქეში ბოლო დრომდის სრულებით შესწავლილი არ იყო, მისი მარტვი აღწერილობაც-კი არ მოგვეპოვებოდა. საქ. მუზეუმის ყ. ფოლკლორის განყოფილების უფროსი თანამშრომელის სტეშენკო-კუფტინას მონოგრაფიული გამოკვლევის წყალობით, ეს საკრავი ამჟამად უკვე საფუძვლიანად არის შესწავლილი. მისივე ღვაწლია, რომ ამ ექვსლერწმიანი სასტიკინელის თვითმული ლულისათვის საქართველოში მიღებული სახელიც ჩასწერა, რაც წინანდელ მუსიკოს გველეხართ არ სჩვევიათ.

გურიაში სოინარად წოდებული ეს საკრავიცა და სამეგრელოშიც ლარქეშიად სახელდებულიც ექვსი ლერწმის საგანარის შედგენილი. სტეშენკოს თავზიანი დახმარების წყალობით ხელთა მკვს თვითმული ლულის სახელი, რისთვისაც დიდ მადლობას მოვახსენებ².

პირველ ლერწმად უგრძელესი ითვლება, რომელიც შუაშია მოქცეული და რომელსაც ყველაზე ბოხი ხმა აქვს. მას გურიაში დიდი ბანი ეწოდება, ეგრისში-კი მუბანი.

მეორე ლულად მის მარცხნივ მოთავსებული ლერწამი იწოდება, რომელიც პირველზე უფრო მოკლეა და უფრო მაღალი ხმის გამომცემია. გურიაში მას საშუალო და პატარა ბანი ჰქვიათ, სამეგრელოში-კი მუბანეცე.

მესამე ლულად პირველის მარჯვნივ მოთავსებული ლერწამი ითვლება, რომელიც მეორეზე უფრო მოკლეა და უფრო წვრილი ხმის გამომცემელიც არის. გურიაში მას მესამე ხმა ეწოდება და დამწყობის მოვალეობის ასრულებლად არის მიჩნეული. ეგრისშიც გომიჭყაფური, ანუ გვმაჭყაფალი ჰქვიათ, ე. ი. დამწყები.

მეოთხე მილად მეორის მარცხნივ მოთავსებულს სთვლიან, რომელიც მესამეზე მოკლეა და უფრო წვრილი ხმის გამომცემიც არის. მას გურიაში მეოთხე ხმაც ჰქვიათ და გადატანილიც სამეგრელოში-კი მეჭიფაში ეწოდება. ჭიფე წვრილ, მაღალ ხმას, პირველ ხმასა ნიშნავს, ამიტომ მეჭიფაში, რომელიც შებანეს მსგავსად არის წარმოებში, მეწვრილეს უდრის, ე. ი. წვრილი ხმის გამომცემს.

მეხუთე ლულად მესამის გვერდით კიდურად მოთავსებული ითვლება მას გურიაში მეხუთე ხმა, ანუ მოძახილი ეწოდება. მანეს აკობს-ო, ამბობენ. ეგრისში ამ ლერწმსაც გემაჭყაფალი, ე. ი. დამწყებიცე ჰქვიათ.

დასასრულ, შეექვსე ლულად მიჩნეულია მარცხნივ უკანასკნელი ლერწამი, ყველაზე უმოკლესი და თანაც უწვრილესი ხმის გამომცემი. გურიაში შეექვსე ხმას და კრიმანჭულს უწოდებენ. ზოგნი ამ შეექვსე მილსაც მოძახილს ეძახის³.

¹ კ. რ. თ. ლ.

² ამჟამად მისი ნაშრომი უკვე გამოქვეყნებულია.

³ გ. სტეშენკო-კუფტინას Дравн. инструм. основы груз. нар. музык.

სოლინარის დამკვერლები პირველს, უჭრელს ლელს ბანად სთვლიან და მთელი საქრავის მიართად ღერწმად მოიხსიან. მესამე ლელა წყება, მეხუთე მოძახილი და შვიდეტი კრიმან ქულიაო.

ორგან გვხვდება საქრავის სახელად სამეციკო „ბომელს ემსა ესა მს-ვე კმისა საყვრისა, სასტენელისა და ქანარს, სამეციკოსა და საფს-ლმუნისა“¹. ზემომოყვანილი ტერმინი ბერძ. სამბუკვირ სახელი სო-მუნეების გამოთქმით შეთვისებული სახელია.

ჩვეულებრივ ბერძ. სამბუკვირ ბერძენთა ძალეშიანი საქრავა იყო, რომელიც სამკუთხოვანი მოყვანილობისა და იონხლოანი ყოფილა მაღალი ხმა ჰქონია, ბერძნ. ხალხური თქმულებით ეს საქრავა იბიკოსის მოგონილი უნდა იყოს. შავრამ სამბუკვირს პატარა ფლავიანის სახელადაც ხმარობდნენ. ძნელი სათქმელია, თუ რომელ საქრავად ქონდა დაბადების ამ ქართ, თარგმანის ავტორს ნაგულსხმევი ძალუხანდი, თუ წასაბერად, საბას-კი დანიელის² და აღმოწებით ასე ექვს განმარტებული „სამეციკი მცირე ნადარა“ არისლ.

ნადარა ქართულში შედარებით ვეიან ჩნდება. ეხვდება ნათარქნ ტყელებშიც და ადგილობრივშიც. შავ. ბრძოლის წინ „სტრეს ნადარასა მთუკდა, იმხნდა ქოსი, სტვიროსა“³, მანუჩარის ბუჩთაობის დროსაც „ველა გააფიებეს ქოსისა და ნადარისი ცემინი“⁴. „სტუმლეს ზესა და ტბლავ-სა ნადარა დროშა — ასითა“⁵.

ქანარა და ნადარა საქართველოშიც ქონია ქარს სამხედრო საქრავად. როსტომ მეფის თავის 1646 წ. ნაბოძებს ფუჯარში სხვათა შორის მოთხრობილი აქვს: „ქანა ბატონა (თეიმურაზ II) რაც პირობა და ფიცი მოგვეცა, არც ერთ არ გავუთავა. ამჟღად ფინალ-ნით: აქათ ჩუენ შევეყარენით და იქით ეახი ბატონა, შეეებნით და გვიმარ-ჩუეთ, დროშა, ქანარა და ნადარა გავაგდებამენაო“⁶.

ს. ორბელიანმა იცოდა, რომ ნადარა ქართული სიტყვა არ იყო. „ნადარა სხვათა ენაა, ქართულად სამეცი და ღუმბული“⁷ — ორბელიანმა ნადაც ამ განმარტების პირველი ნაწილი სრული განმარტებაა, ამდენად მისი მეორე ნაწილია მცდარი: არც ღუმბული და სამეცი, არც სამეცი ქარ-თული.

უცხო ჩასაბერ საქრავათაგან საქართველოში ზურჩავ იყო ვარცდილი ბული პირველად როდის განნდა იგი ნკენში, ვერ კიდეა გამოქარკვევება, მხოლოდ სტუმ-მცქეს ბოლოთგან წამს, რომ XVII ს. დამლევს უკვე ყოფილა ცნობილი მკერმ უფრო ვითარცა სპარსული საქრავა.

¹ დანიელის 3, და 10.

² C. Sachs, R—EdMI, გვ 329b—330a.

³ ლექსიკონი.

⁴ საამიანი, ტ. 457.

⁵ იქვე ტ. 675.

⁶ როსტომიანი, ტ. 1482.

⁷ ქებო II, 463.

⁸ ლექსიკონი.

შეაბანა რომ არჩილ მეფე საქართველოში გასაბატონებლად გამოეშვა, მისი გამოსტუმრების წინ. ფეშანგის სიტყვით:

„მოტანა ნღარა, მასთან დროშა და ქანარა,
ნაფერი, ზურნა საკობლად, მან ტურფად დაბანა რა“¹.

ბესიკის თხზულებაშიც „დაფ-ზურნა“ უცხო ხალხის საკრავი ჩანს. ლექვბმა და ოსმალბმა დაფ-ზურნა — საყვირს უკვირეს“².

მართლაც, ზურნა არაბულსა და ირანულშიც არსებობს და საკრავის იქაური სახელია კიდევაც. არაბები ზამრსაც უწოდებენ. საკრავს წერალი კონუსებრივი ლულა ექვს. რომელსაც ზედამირზე შედრი ნახვრეტი, უკანა მხარესკი ერთი ექვს. ამ ლულას თავზე წამოძვლია, ან, უფრო სწორედ რომ ითქვას, ამ ლულას თავში ჩასმულია ორი ლერწმისაგან გაკეთებული პატარა სტვირი, რომელსაც გაბტყელებული ასაწვდ-ასაწვივი რგოლი ექვს წამოცმული. მისი აწვე-დაწვივით სტვირის ხმის სურვილისაჲებრ ამაღლება, ანდა დადაბლება შეიძლება. ზურნის ლულა, ია კარგარტელის ცნობით, თუთოს ხის, ანდა ბზისაგან კეთდება³.

ზურნაზე არაერთი საგულისხმო ზეპირი ქართული ცნობებია, რომელთა გადაკითხვა საქართველოში გავრცელებული საკრავებით დაინტერესებულ ადამიანისათვის ურიგო არ იქმნებოდა.

86 წ. იყალთოელ ალექსი სამხარაულს თავისს მოთხრობაში საქართველოში გავრცელებული საკრავების თავისებური ისტორიაცკი ექვს დასაბუღი. მისი აზრით, ცანგალას შემდეგ საქართველოში ზურნა ჩნდება: „იმის მერმე ზურნა გაჩნდა“⁴. მაგრამ „ჯერ თითო (ზურნა) იკოდნენ: თითო დოღი და თითო ზურნა, ერთმანეთს შეუწყობდნენ ხოლმე, მერმე წყვილი გახადეს ზურნა“⁵. მისივე შემდგომი მოთხრობითგანკი საქმის სხეანაირი ვითარება ირკვევა: „ზურნას წინათ ნღარას ეძახდნენ და დაუძახეს ეს ზურნა“⁶. ხოლო „როცა ეგ ნღარა გაჩნდა, მაშინ გაჩნდა სალამური“⁷-ცათ⁸.

83 წ. ნიკო დავითნიძის სიტყვით, შიგნით-კახეთში „პაპი ჩემის დროს... დაფ-ზურნა არ ყოფილა“⁹. უძველია, აქ კახეთის სოფლები უნდა იგულისხმებოდეს. „ასულ წინათ ყოფილა გამწვარი ხე, აი, როგორც სალამური, ეგეთი ყოფილა. იმას ჰქვიოდა დუღუკი. ის უკრამო უწინა. იმ დუღუკს ჯერ არაფერი ჰქონია: აი, როგორც უენო სალამური, იმ ჯურა ყოფილა. მერმე იმ დუღუკისთვისა მადლიდან ჩაღებები გუჟყურ ბიათ: პირში უკეთებდნენ იმ ჩაღებს და იქიდანა მბერავდნენ. იმას ჰქონდა მძიმე, შეწყობილი ხმა. ხოლო „მერმე გაკეთეს დიდი, ბოღობტყელი დუღუკი და ზურნა დაუძახეს. დოღიც მერმე გამოიგონეს... დუღუკიდან არი ზურნა გაკეთებული. წინათ გამებში ემ დუღუკ-ზურნას ეძახოდნენ ნღარას. ჩვენ გაგონილი გვაქვს, რომ

¹ ფეშანგი, შახნავაზიანი, 6987.

² აღ. ნარამიძის გაშ., გვ. 25; ასპინძისათვის 54.

³ C. Sachs R—EdMI, გვ. 428b—429a და 434b, ი. კარგარტელის პიუღ პიპ მეს. ენციკლოპედია, 29.

⁴ მესალები ლ. ბოჭორიშვილის ჩინაწ.

⁵ იქვე.

დება. ამ ლულას „ცხრა თვალი აქვს: 8 ზემოდან, ერთი ქვე-
მოდან“. ზურნის მეორე ნაწილი ბერო, ანუ ბერია-

ამ საკრავის ეს ზედა ნაწილი, „ბერო, ანუ ბერია, ზურნაში მო-
თავსებული ტუჩებია, რომლის ენაც ორადეა გაყოფილი,
ამ ბეროს აქვს ევლი, თითონ-კი ლელისა, ანუ ყამიშისაგან არის გაკეთ-
ბული და ორი პირი აქვს.

ზემოდასახლებულს მეზურნეებს ამ ბეროს ყამიშის შემზადება ასე აქვთ
იღწერილი: „ყამიშს ზეთში ცხრაქამთ (ანუ, ერთის დახასიათებით,
„მვდალავთ“), რომ არ გაიწიოს და პირი პირს მოვიდეს;
რათა სული ეყოს. პირი ღია რომ დარჩეს, ქარი ჩავა და აღის
დაუკრავს“. ყოველ დაკერის წინ, „პირველად ყამიშს ენით ვალეგბთ,
ღუფს ნავაგდებთ“, ცხადია, რომ პირი პირზე უფრო შემკიდროდეს.

ზურნის ზედა ნაწილს თითბრის შილი აქვს, რომელიც
ერთი მხრით „ბეროს ყელშია ჩადებული“, მეორე, ქვედა მხრით-კი, რიფე-
საც ზურნა დასაკრავად გაიმართება, ზურნის ლულაშია ხოლმე ჩასმული.
ამნიარად ისეთ შთაბეჭდილებას ახდენს, თითქოს ყამიში მიღზეა გაკეთებუ-
ლი და ზურნაზე დაბმული იყოს, ყამიშის ბეროს თავისი თავსაცობი აქვს,
რომელიც „თხილის ხისაგან არის გაკეთებული და რომელსაც პრტკალი
ეწოდება“. საფიქრებელია, რომ იგი სწორედ ამ თავსაცობის დამმავრებელი
უნდა იყოს; ხოლო ბეროს თითბრის მილს ტუჩების დასამავრებელი თებში
აქვს წამოცმული. „ამ ზურნის მილს ვერცხლის, ან სადაფის ფირფიტას ჩა-
მოვაცმევთ, რომ ტუჩი დაიმაგროს და ხმა არ დაიკარგოს.
ეს ფირფიტა ვერცხლის მანეთიანს ჩამოჰვავს და სახელად თებშს ვეძა-
ბით“-ო.

ზემოდასახლებულ მეზურნეთა სიტყვით, „ზურნის დაკერა და
თვლებზე ხელების ათამაშება ბოლოდან იწყება“. ამ
საკრავის ცხრასავე თვალს თავთავისი სახელი აქვს და „ამ
თვლების სახელები თავიდან:

1. მავარამი, 2. აჯიანი, 3. შაჰნახი, 4. ჩარვა, 5. სევა,
6. შური, 7. რასტი, 8. შეითანი (ამ თვალზე ხელს არ ვათამა-
შებთ, ისეა ჰაერისათვის), 9. ქასარი (ქვემო თვალია). ხოლო,
როცა მეზურნე მთელ შვიდ თვალს თითებს დააფარებს, იმას ეწოდება ფას-
მუბალი, ანუ მუხალიფი“-ო. ყველა ეს სახელები სპარსულ-არაბუ-
ლია, რაც, ზურნის უცხო სადურობის გამო, ბუნებრივად არის.

ენიანი სალამურის მსგავსად, „ღუღუჯზედაც სუყველაფერი
დაიკვრება: რაც სიმღერა იქმება, სუყველა დაიკვრება“-ო, იგივე
აღუქსი სამხარაული გვარწმუნებს¹.

86 წ. იყალთოელი აღუქსი სამხარაულის სიტყვით, ზურნის-გა-
ჩენის შესახებ შემდეგი გარდმოცემა არსებობს, ერთი დედის ერთა იდამი-
ანი რომ კვდებოდა, მისი სულის საიქიოს წასაღებად, მთავარ-ანგელოზი მო-
ვიდა ზურნითა. ის აღამიანი ვედრებით გაცოცხლებულა და რაკი „იმ ზურნის
ხმა ახსოვდა იმ კაცსა, ადგა, იშოვნა ამისთანა ხე და გამოხერცა, იმით
უკრავდა და დაუძახეს ზურნა“. ამიტომაც არის, რომ „მთავარ-ანგელოზა

¹ მასალები: ლ. ბოჭორიშვილის ჩანაწერი.

ამს ფირი. სხვა დანარჩენისა, —სკრიპისა, კიანტოსისა, სანთოსისა ემსიყო
შეგებითი ფირი: ამისთანა დალოცვილი ფირი არავის შეეფარა¹.

საყვარის, ნესტუს ახმაურების გამოსახატავად, რქისა
აქმნებოდა თვითოეული მათგანი, თუ ლათონისაგან გამოიყვლიდა სხვადა-
სხვა ზმნა გვხვდება დაბადების ქართ. თარგმანში: დაბერა დაბერა
ბა ცემა და დაცემა: მაგ. დაბერა საყვარისა და საყვარისა², —
დაბერა ნესტუსა³, —დაბერა რქისა⁴, —დაბერა ნესტუსა რქისა⁵.

ყველა ამ საქრავების დამკვრელსაც მბერველი ეწოდებოდა 2
ნესტ. 5¹² და 15-ში მაგ. ნათქვამია „სოცნი მბრვიდეს საყვარს და ერთ-
განა მბერველთა და ფსალმუნის შგალიტელთა“⁶ —მაგ. დაბერა
ომბ საყვართა რქისათა⁷. „სცემდეს ნესტუსა“ —დაცემა საყვარს⁸,
„დასცეს საყვარსა“⁹, —დაცემა საყვარსა და დაფისა¹⁰, ამისდა გვი-
რად დამკვრელს დამცემელი¹¹ ეწოდება¹².

საყვარის დამკვრელების აღსანიშნავად ზემოაღნიშნულს გარდა ახლდენა
აგრეთვე შესაყვრენი¹³, რაც უფროს ბერძნ. „სასპირიტის ტას სლ-
პინქსინ“¹⁴ და მოსტუნვარენი¹⁵. ხოლო დაბერეცეც დაბერეცე-
ცე, ცემა და დაცემა-ც ზემოდასახელებულ ტექსტებში უფროს
ბერძნ. სალპიტოს-ს, ლათინ. canis-ს და insonis, inerepare-ს და სომხ.
პარკინელ-ს.

სახხარუნებელი და ქღარუნები

ზემოაღნიშნულ საქრავთ გარდა, სხვადასხვა სახხარუნებელი-ც
და ქღარუნები-ც არსებობდა, მაგ. წინწილი¹⁶ ღინჯ¹⁷ ეფეანი¹⁸
წინწილი დაბადების თარგმანში გვხვდება¹⁹ და უფროს ებრუელს
წელწელიმ-ს ბერძნ. „ტო კემბალონ-ს“ ანდა კემბალონ-ს ლათინ.
cymbalum-სა და cymbala-ს და სომხ. წნწლ-ს.

წინწილი ლათონის თეფში იყო, რომელსაც მეორე მხარისაკენ
თეფშის დაკვრით აახმაურებდენ ხოლმე. ზვედლბორგის წინწილს გარდა, ეო-
ფილა აგრეთვე წინწილინი რვალისანი²⁰.

ამ საქრავის სახელი ქართულ თარიღნაღურ ძველდებშიც ახლდება. მაგ.
შავთელს ნათქვამი აქვს: საქართველოს ბეფის სსახლუშ²¹

1. მასალა: ლ. ბოჭორიშვილს ჩანაწერი.
2. 1 მეფ. 13², 2 მეფ. 2²⁴, 2 ნესტ. 7¹².
3. 2 მეფ. 2¹⁸ და 3¹; ხ. № A 51, თიქს. 10², 2¹⁴, 2¹⁵, 2¹⁶, 2¹⁷.
4. 3 მეფ. 1²⁸, ბაქ. მსაგ. 3²⁷.
5. 3 მეფ. 1²⁸, ხ. № A 51.
6. 2 მეფ. 18¹⁸.
7. 2 ნესტ. 7⁹, ხ. № A 51.
8. იერემ. 4⁹, იობ. 39²⁴.
9. 1¹ ცა ი¹ ურსიელისა: X B II, 372.
10. იობ. 39²⁴.
11. 1 ნესტ. 1²⁴, ბაქ.
12. 2 მეფ. 6¹⁴, ხ. № A 51.
13. მაგ. 1 ნესტო 10², ბაქ. და ხ. № A 51, 2 მეფ. 4², № A 51, ბაქ. 4¹ იობ.
და სს.
14. 1 ნესტო 15¹⁸, ხ. № A 51.

„ისმის მგოსანთა
 ვით საფირონთა.
 კმანს ებნისა
 და წინწილისა“¹.

მაშისადამე, წინწილს XII ს. საქართველოში მეფის სასახლეშიც ნახავდნ და მოისმენდნ ადამიანთ.

წინწილა და წინწილი გეფხისტყაოსანშიც არის ნახმარი. თნათინის მეფედ დალოცვის დროს: „ბუკსა ჰკრეს და წინწილანი და ატკობდეს ტკბილთა კმათა“ (ამბავი პირველი როსტევან არაბთა მეფისა), ქ. გულანშაროშიც ნაეროზობის დღესასწაულის დროსაც ჩვეულებრივად „დღემდის ისმის ყოველგან კმა წინწილისა, ებნისა“-ო. შოთას ზემომოყვანილო ტაეპითგან ჩანს, რომ წინწილას ხშიერ მუსიკასთან ერთადაც ხმარობდენ. მაშინდელი შეფასებით წინწილს ხმა ადამიანის ხმას არამეტო არ უშლიდა, არამედ სიმღერით წარმოთქმულ „ტკბილ ხმებს“ უფრო საიმურადაც-კი ხლიდა.

წინწილი საქართველოში შემდეგაც კვლავ XVII ს-მდე შიინც, სკოდნიათ. ეს ფეშანგის ისტორ. პოემითგან ჩანს: მის სიტყვით, მანავებს რომ საცოლო მოპგვარეს, ზეიმის დროს სხვა საკრავებს შორის „წინწილის კმანსა შეემკო სახლი, შუკა და ებანი“-ო².

წინწილის ზოგად დასახსიათებლად ს. ორბელიანს ნათქვამი აქვს, რომ „ტკბილი საკრავია“ და ასეთი განმარტება; როგორც დავრწმუნდით, შ. რუსთაველის სიტყვებს კარგად უდგება, ეგების სწორედ შოთას ზემომოყვანილი ლექსის ანარეკლსაც-კი წარმოადგენდეს, მაგრამ ბიერე მზოთ, 150-ე ფსალმუნის დამოწმებით, საბა ამტკიცებს, თითქოს „წინწილა ლინი“ ყოფილიყოს. ხოლო მისივე განმარტებითგან ირკვევა რომ ლინი იყო „რვალის სახსარუნებელი დიდი“³.

საგულისხმოა, რომ ს. ორბელიანს იტალიაში ნანახს საკრავების მწყობრშიც ჰყავს დასახლებული „ერთი წინწილისა მკვარელიც“⁴.

ლინი დაბადების ომკის ხელთნაწერსა და საქ. მუზ. ხ. № A 51-ში ნახმარი, სადაც ასე სწერია: „დავით და ყოველი ერი... იმღერდეს წინამე ყოდენისა ნესტთა და ქნართა, ბობღნითა და ლინითა“-ო. ბაქარის გამოცემაში ამის მაგიერ დაბეჭდილია: „ებნითა და წინწილითა და ბობღნითა და საყრითა და სტკრითა“. არც ერთი ამ თარგმანთაგანი ბერძნულს, ლათინურსა და სომხურ თარგმნებს სოულად არ უდგება, ამის გამო დანმდვილებით მწელი გასარკვევია, რის შესატყვისი უნდა იყოს ლინი, მაგრამ ხაფიქრებელია, რომ ბაქარისეული გამოცემის ხელნაწერის უფრო წინწილს, ბერძნ.-ლათინ. კემბალს უნდა უდრიდეს. ს. ორბელიანსაც ამ სიტყვის მნიშვნელობა დაახლოებით ასევე აქვს გაგებული: „ლინი რვალის სახსარუნებელი დიდი“-აო⁵.

¹ აბდულმესია, 45.

² § 159 და 161.

³ ლექსიკონი.

⁴ მოგზაურ., 38.

⁵ ლექსიკონი.

ორი ცალკეული ტერმინის, წინწილისა და ლინის არსებობა მარცხედგებობის, რომ შათ შობის რაღაც განხილვაზე იქნა მოლა.

ჩინურად ლინგ ზარს, ხელის ზარსა ნიშნავს, ხოლო ლინგ კი ლოთინისაგან გაყოფილებულ ასახიურებელ თევზს, გონგს, ეწოდება, ხოლო ლინი თავისი ბგერითი შედგენილობითაც და მნიშვნელობითაც ჩინურს ლინგს მიაგავს. წინწილი კი ებრუნე სხელამ არს ვიყვანობურ ლი რკი წინწილი ერთმანეთზე დასაქვარად ირი იქნა იყო, ლინი ეგების გონგისავებრ კვადე ასახიურებელ თევზად უნდა ვიგულისხმოთ.

„მეფის კერძების წეს“-ში სამეფო ნიშნის შობის დასახლებული აგრეთვე ზარი. იქ ნათქვამია: საყურთვედა საყდარი სამყარო წინამოწმანდენ ესრელ სახელ: წინათ ზარი შედგეთა და შედგომით გარნი და შეპი-თ. მეგრამ ზარი, ერთარცა აქვალს ღღს სარეკელის, თუ პატარა ზომის სხვა ლოთინისაგანაც გაყოფილი. XIII სსვე საქართველოში და კავკასიაში არა ჩანს, ათონს ქართველი მონასტერშიც კი XI-XII ს.ს-ში წინაღებურად ძელის სარეკელი ვ. ი. ხისა, უხმარიათ. ათონის აღებებში, მაგ ასეთი ცნობა მოგვეპოვება:

ათონის განთქმული პავლე მამასახლისის აღაში (XII ს) განახლებული: „ცისკრისა ლოცვისა, ოდესცა სასარება წაქათვლის, ვინა ვრთა იყოს, ვინა დღესასწაული იყოს, დავწესებოა თესვან რვეაა ციხისა სარეკელსა, რათა უთველნი მოვიდიდონ სასარების სმენა ვისცა უდენ ზე-ადგომად შეედლოს“-თ.

ამ სარეკელისა დასახლებული ზარის ხუნდებიც არ არის სარეკელი-კი ხის ფიციარი იყრ რომ ასე პატრო ხის-მტო-მხო-კი არ ეოფილა, არამედ კავკასიაში და ახლო საქართველოს სიხელმწიფოშიც ეს ქვეპამოყვანილობისაც ცხელი ვახობა განძის აღების შემდგომ რომ საქართველოს მღვდელისლი კარ ქ. ვანში შევიდა, „მადრასათა წილ, აღმართნეს ეკლესია, შეიქმნა წილ, მეტეს ძელსა და, ნაცულად მუყრთა, იხილებოდა ღღადამ მღვდელთა“-თ. ამ ცნობაში საყურადღებოა გამოხატვაში „მეტეს ძელსა“, ვ. ი. ხის ხის სარეკელსა მეტესო, რაც ეკლესიის მეტონიულ ზარს მეტეს უდრის. ამქეთვან ჩანს, რომ ზარი და ზარების რეკვა ირც თვით ქართველთ, და ირც ვანშიც კი ქრ XII ს. არა სტოლ ნათ.

ამევე ისტორიკოსის მეორე ცნობაც მოგვეპოვება, რომლითაც იტყვი ვა, რომ ზარის რეკვა მადრასათი საქართველოში არც XIII ს. დამდეგს სტოდნიათ. მის მოთხოვნილ ქვეს აღდევლის სულტნის მოულოდნელი შემოსევის დროს რომ მტერი დამრად ღღს მს-ბათს ქ. ანისს მოადგა, „ვითარც ცისკარი მოყვალა და მეტეს ძელსა და განახუნეს კარნი ქალაქისანი, მყის მიეტყვნეს კარს ქალაქისანი და შეუ-

1 C. Sachs. R—EdMI. 83-242a—b.

2 „მეფის კერძების წეს“, 83-2

3 ს. ა. ა., ლექსი.

4 ათონის კრებულები, 83-273.

5 ისტორი და ემნი“, 676, 33-469.

დეს“ თავდამსხმელნი, ხოლო „უმრავლესი ერი იყო ეკლესიათა შინა, ვითარ შეჰგავს ქრისტიანეთა სჯულსა“, და ამიტომ მტრისათვის სამაგიეროს გადახდა ვერ შეძლესო¹.

დანამდვილებით როდის შემოიღეს ჩვენში ეკლესიებში ზარების რეკვა, ჯერ ვამოსარკვევია, მაგრამ ზემომოყვანილითგან ცხადია მარტომ XIII ს-ზე უწინარეს ზარი არ ყოფილა. XIV ს. პირველი ნახევრის ძველშოკი, როგორც დავრწმუნდით, ზარი უკვე დასახელებულია, ამისდა მიხედვით ლითონის ზარი ჩვენში უნდა XIII ს. მეორე ნახევარში, ანდა XIV ს. დამდეგს იყოს გაჩენილი. შემდეგ საუკუნეებშიც ლითონის ზარი თანდათან ვრცელდება და გურამიშვილი ამბობს:

„სადარს დარეკეს გამოვდა
ზრიალი ზართა ცემისა.
რა შემომესმა ზარის კმა
გულმან დამიწყო ძგერანი“².

ეჭვანი და ეჭვანთა ქღერა თუშცა ვეფხის-ტყაოსანსი მოხვ-
ნებულია, მაგრამ სიკრავთა შორის მაინც არ გვხვდება. იქ ნათქვამია:

„წიგითობა, სიყვარულსა მოციქულნი რაგვარ სწერენ.
სიყვარული აგვამიღებსა, ვით ეჭვანნი, ამას
ქღდერენ“-ო.

საცემელი ანუ დასარტყმელი საკრავები

საკრავთა მეოთხე ჩგუფს საცემელნი შეადგენენ აი, საბას რა აქვს დაფის ქვეშე ნათქვამი: დაფი „არს გრკალი, ცალსა მხარესა ერთრათი აკრავს საცემლად პროკავთათეს, რომელსა სპარსნი დაირას უწოდენ, ხოლო დაფდაფსა ორსავე მკარეს ერთრათი აქუს, რომელსა დაულს უწოდენ იგინივე“-ო³.

საკრავთა ამ ჩგუფს ეკუთვნის ბობლანი, სპილენძ-ქური, ნადარა, დაფი, დაფდაფი, დუშბული, ტაბლა, ტაბლაკი და დიპლიპიტო, სორბელიანის ცნობით, ვითომც ებანი-ცკი.

150⁴ ფსალმუნის დამოწმებით, საბას განმარტებული აქვს, რომ „ებანი დაფი“ იყოო⁵. ამ ქართული სახელის ლათინურ შესატყვისობად ტიმბანი მიაჩნია: „ტიმბანი ლათინურად ებანი“-ს შესატყვისობააო⁶. მაგრამ თავის ადგილას მრავალი შესატყვისობის დამოწმებითა და შედარებით უკვე გამორკვეული გვაქვს, რომ ებანი ძალებიანი საკრავი იყო, თვით იმ 150⁴ ფსალმუნშიც, რომელსაც ქართ. ლექსიკოგრაფი თავისი განმარტების სისწორის დასამტკიცებლად ემაიბება, ნათქვამია: „აქედით მას (ღმერთსა) კმითა ნესტვისათა, აქედით მას ფსალმუნითა და ებნითა“-ო. აქაც ებანი ბერძ. კითარასა და ლათ. cithara-ს უდრის, მაშასადამე, საბას მიერ

¹ ისტრნი და აზმნი. *707, გვ. 510—511.

² დ. გურამიშვილი, დავითიანი, გვ. 15, § 463 და 464.

³ ლექსიკონი.

⁴ ლექსიკონი.

⁵ ლექსიკონი.

ამ დამოწმებული ადგილითაც იცვლილებად მტკიცდება, რომ ესაა სტრუქტურით საცემელი საკრავი არ ყოფილა, არამედ მხოლოდ მალეხანი საკრავი იყო. ქართ. ლექსიკოგრაფის ეს განმარტება, უპირადად, მუსიკის და ჩალის გაუგებრობის შედეგი უნდა იყოს.

ბობლანი დაბადების თარგმანი შევინჯე ვახუშტი, მაგ. შესტ. 217 გამოსლ. 1520, მსაჯულთა 1131, 2 მეფეთა 16, 160ა ფსალმ. და სხვაგანაც. აკოშვიტა-შეველინე შენ მხიარულებით და მუსიკობრიითა, ბობლნეშითა და ებნეშითა¹.-თ. ეს წინადადებავე ხ. № A 51-ში ასეა ნათარგმნი: „ქართო-მუსიკაზე შენ სახიობითა, ბობლნითა და ქნარითა“-ო.

ზემოაღნიშნულ ყველა ადგილს ბობლანი უფროს ზეპირულ ტოტემპანონს-ს, ლათ. tympanum-სა და სომხ. თმბუკს.

150⁴ ფსალმუნის დამოწმებით, საბოლოო ამოხსნა ამობლანი-ს ამს დაფი და დაფდაფი, ტყავისაგან შემზადებული საკრავია².

ჩვეულებრივს გარდა, ყოფილა ბობლანი რვაღისაგან, ხ. № A 51-ში ამ ადგილას ნახმარია წინწილი რვაღისაგან ირავე ზეპირულ და ლათინურად კემბალს უღრას.

თუმცა უცნაურია და არა ჩანს, თუ რა საფუძვლით, მაგრამ მინც აღსანიშნავია, რომ ითანე პეტრიწს ბობლანი რვაღად მალეხანსა და სკრავად და ღირის სახელად მითარნი ეს წყევლის-ოსის „მუნებისათვის კაცისა“-ს მისი თარგმნიდან ჩანს. იქ ნათქვამია: „ვითარცა რაჲ ბობლანსა შორის სამუსიკოსა მალნი ეგრეთვე“-ო უელ-პირიითა³.

საიკმელ საკრავთაგან მ. რუსთაველს ნობა და დაბდაბი მოეხოვება. მაგ. ქაჯეთის ციხის აღწერილობაში ნათქვამი იქნა: „იქნეს ნობსა და დაბდაბსა, შეიქმნა ბუკით ტარციალ“-ო.

ნობის ცემა ისევე, როგორც ტაბლაქსა, ზეპირსა და სიხარულის ნიშანი იყო უსენისაგან მეფის წინაშე ვახუშტი-ნებული ნესტან-დარეჯანი რომ მეფეს მოგვარეს, ვასარებულმა ასენა ზეპირ-შან, მოეგება, ჰკრეს ტაბლაქსა, გაქეჯა ზ. 400. შევინჯე, როდესაც უსენისაგან მეფესთან ვამბლავნებულ ნესტან-დარეჯანს მეფის სასილოდ მზადებას შესდგომიან, მას მარტნილი ქილებისათვის უთქვამს:

„დამცდარა თქვენი პეტრონი, ზემა ნე ზოთს
სკლობას
და ჩემთთვის ზეკსა და ტაბლაქსა ეთოლ ვა⁴
სკობს ნობსათო.“

„ხელმწიფის კარის ვარიებდოვან“ ჩანს, რომ საქართველოს სა-შეფო კარზე ნობათი პქონიათ და შენობათეწილ პეოლიათ. „ვანცხადების“, ანუ ნათლილებს დღესმეფელს წესით რომ „მეფე, სიდაც იყოს“ და „რაც სულა ვიყო არის ქრისტეანი, თოვალ წყარ“ წყალკურთხევაზე, „დიდი დროშა აიბან და შენობათეწი წინათ“ წ-

¹ შესაბამეთა 3131, ბაქ-
² ლექსიკონი.
³ 1 ნეშტ. 1519, ბაქ.
⁴ გვ 93²²⁻²³.

უძღვენ, როდესაც ეკლესიას „მივა მეფე და შენობათენი აღარა სცემენ ნობათსა და დროშა ეკლესიის კარსა დგას“-ო¹.

ზემოთყვანილიდან ცხადი ხდება, რომ საქართველოს მეფეს დღესასწაულის დროს წინ შენობათენი მიუძღოდნენ, რომელნიც ნობათს სცემდენ ხოლმე.

თეიმურაზ I-ის „იოსებ-ზილხანიანში“ ნობა საქორწილო დღესასწაულში სიხარულისა და ზეიმის გამოწვებულ საქრავად მოჩანს. აქ ნათქვამია: „ჭირნი წვიდეს გლოვისა, მ მოვლენ ქორწილობანი, დრო არის შეყრა მივხურთა, მადლად იძახდეს ნობანი“-ო².

საკემულ საყრავებს საქართველოშიც ზეიმისა და სიხარულის გამოსატყვად ხმარობდნენ. ფეშანგსაც აქვს თავის „შანავაზიანში ნათქვამი ზე

„თელი მინახეს პატრონისა ძალი, სიმწე, ჯობადობა, ზეღმწიფობა ცისა სწორიღი მუღაშ იკურის უაღაბანობა“³.

იმევე მგონის სიტყვით, როდესაც მახარობელმა ვახტანგ V-ს მისი შვილის არჩილის მოსვლის ამბავი მოუტანა:

„მახარობელი შემოსეს წითელ-ყვითლისა ცხობით, სწორაშვი სცემდეს ქოსებსა კარანთა და დებითა“⁴.

ხოლო, როდესაც მამა და შვილი

„თბილისს მოვიდენ, შეიქმნა ცემა ნიღარა-ქოსისა ცხობით თოფები ვაყარეს, გატეხილყო რთს ისა... მებრბთა იყო ძაბილი, საყრავი ჭეშობდა მგონისა“⁵.

ქოსი რომ ქართული სახელი არ არის, ეს საბაზამაც კარგად იცოდა და აღნიშნულიც აქვს: „ქოსი სხუათა ენაა, ქართულად სპილენძ-ჭურჭეჭვან“-ო⁶.

საბას განმარტებით, ნობა არის „საყვირ-დაფდაფნი“, ხოლო „ნობათი საყვირ-დაფო“⁷.

ტაბლაკი შავთელსაც აქვს იმდროინდელი საქართველოს სათმარ საქრავად დასახელებულნი. — „დრო შამოიგდო, დრო შამოიგდო, მტერნი დახოცნის ახრებითა, ბუკ-ტაბლაკობით საარაყობით მედგრად იბრძოდის გამწყაზრებითა“-ო⁸. — და შოთა რუსთაველსაც მოეპოვება უსენისაგან გამვლანებული ნესტან-დარეჯანის სასტუმრო მზადებით გამოწვეული სიხარულისა და ნადიმის აღწერილობაში: ნადიმის დროს „სცემენ ბუკსა და ტაბლაკსა მთსამატებლად ზარისად“-ო⁹.

¹ „ზეღმწიფის კარის გარეგება“, 2, § 3.

² ტაბი 294.

³ § 12.

⁴ § 991.

⁵ § 1007.

⁶ ლექსიონი.

⁷ ლექსიონი.

⁸ აბულმესია, 75².

დაბდაბი თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს ექვს მთხვეწველს ეს სადაც ლაშავიორების ბედზე არსებობს მხარეს დაქრობაზეა სუბარო მის ცნობით, საქართველოს ჯარის მახლოვებისთანავე იქნებოდა აუთარცა განთქნდა, ქვერეს ბუკთა და დაბდაბთაო.

შანამეს ავტორის სხვადასხვა ადგილს საშუალოდ საქართველო მწყობრად სპილენძ-ჭურჭი და ზრობ-აქუდი, ამ სპილენძ-ჭურჭი, ტაბლაკი და ზრობ-აქუდი, ამ ტაბლაკი, ქისი, ნაფირი და ქანარი ვახვდება. მაგ როსტომიშვიტისნაგლო ბრძოლში იქუნესის სპილენძ-ჭურჭი და თანც „ზრობ-აქუდი“ იყო ნერვა“-ო-— იქვე ნათქვამია: ინდოური ოქროს ხმელთა ტრილოთ ატემარე ოქროს დიემსავცსა, ზოლო „ზრობ-აქუდი“ კუნესისო და სპილენძ-ჭურჭო“ ხმისაგან ყუიები იყო გამოყუდილო ამც „არცა წითვე სცემდეს ტაბლაკსა და ქისსა შექმნა დგოილო, იყო ნაფირთა შებერვა, ქანარის მქონდა ზრილიო“-ო.

როგორც საფიქრებელიც იყო, სპილენძ-ჭურჭი ძველად სპილენძ-ჭურჭი და ქანარით, XVII ს. სიციხის ფრესხვა მოკეთობრთბს, რომ არჩილის დაბრუნებას ში-შამა ეხატნც წესობ

მოულოცეადნ თავდნი ეთა მარცხა წესობა
ვარდააბრდენ წითლსა; მოტყნობა ზელო...
ქარაზა ყუიობს, გაქმნდა იც სპილენძ-ჭურჭი
კუნესისოთ.

სპილენძ-ჭურჭი, საბას სიტყვით, „დიდი ნაღარა“ იყო, მაგრამ მის დამახასიათებელს თვისებას მარტო სიტყვა არ შეადგენდა როგორც იყო სიტყვითადაც ჩანს, ამ საცემველ საქრავის სხვალო სპილენძის ჭურჭს შიარბოადგენდა.

სამეგრელოში დიშქრბის დიოს უკრავებენ დიდ დოლს, რომელიც, არქ. დამბურტის დიხსოვებით, ასახელებს ქვეს, ესე იგი, სპილენძისა არას დასაყმით დიდი ქანარის მსგავსიო არისო. ერთი მხრით ა-დაკრული ამას ტაბლაკითა ჯარი მიდის, ორო-ორ დოლს ცხუნზე, ამ აქლამზე ვადა-ტკიდებენ იქით-აქეთ და შეაში ჩაქვება მდლოდა რომელიც ორი კატარა ჯოხით განუწყობდა შარავს დილონ ერთად თერმე საყვირისაც უკრავდნენ ზოლმე. რაც ეს საყვირე სპილენძის ყოფილა, შესაძლებელია აქ სწორედ ძველი სპილენძ-ჭურჭე ყოფილი, საყრავი ივულისხმებოდეს.

საქართველოში XI ს. ვერცხვებზე საცემველ საქრავა ზარის ცემა ბუღოც ყოფილა. მაგ., როცა მეგრად IV.მ თავით სტუმრად მისულ

1 ისტორი და აზრნი * 651, 83, 449.
2 როსტომიანი, ტაბი 23971.
3 იქვე, ტ. 24701-2.
4 იქვე, ტ. 3841-2.
5 § 1031.
6 ლესკიანი.
7 სამეგრ. აღწ. 96-97.

სიმამრი, ოვსთა მეფე, მიიღო, „იყო სიხარული და ემა ბუკთა და [დ]უ მ ზ უ ლ თ ა საშინელი და მიუწითმელი“-ო¹.

დუ მ ზ უ ლ ი, საბას სიტყვით, „მცირე ნაღარა ყოფილა, ხოლო სამიკი-ს, ანუ სამიკი-ს განსამარტავად მას დანიელის ჰი აქვს დამოწმებუ ლი და ნათქვამი აქვს, რომ ასიც „მცირე ნაღარა იყო“-ა. შემდეგ, იმავე მეც ნიერის განმარტებით, „ტაბლავი მცირე ნაღარა“-ა, ხოლო „ტ ა ბ ლ ი ს ა ქ ო რ ე ნ ა ღ ა რ ა“-ო².

ამას გარდა, ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ა ც მ ე ტ ა ნ ი ლ ი ა ქ ვ ს ს ბ ე რ - მ უ რ ი, რომელიც იმავე სპილენძ-ქუთად მიაჩნდა, მისი ლექსიკონის G რ ე დ ა ქ ი ა ნ ი ქ ა რ თ ლ ის ც ხო ვ რ ე ბ ა ა წყ ა რ ო დ დ ს ი ბ ე ლ ე ბ უ ლ ი და ისეა განმარტებული: „ნაღარასავით რამ არის“-ო³.

ნაღარისა და სხვა საკრავებისათვის განკუთვნილ ადგილსაც თავისი სა ზ ე ლ ი ქ ო ნ ი ა,—ს ა ნ ა ღ ა რ ო, რომელიც „არჩილიან“-შია ნახმარი; „ს ც ე მ დ ე ს ქ ო ს ს ა და ზ უ რ ნ ა ს ა, ჰ გ ო ნ ე ბ დ ე ს მ ა თ ს ს ა ნ ა ღ ა რ ო ს ა“-ო⁴.

და ბ დ ა ბ - ნ ო ბ ი ს ა და ქ ო ს - დ ა ბ დ ა ბ თ ა ც ე მ ა თ უ მ ე ა ა რ ყ მ ა შ ი ნ დ ე ლ მ ს მ ე ნ ე ლ თ ა თ ვ ის ყ ო ფ ი ლ ა მ ა ი ნ ც და მ ა ი ნ ც სასიამოვნო მოსასმენი, შავრამ ამ საცემელ საკრავთა უმთავრესი დანიშნულება ზ ე რ ი მ ი ს ა და ზ ა რ ი ს მ თ მ ა ტ ე ბ ა ყ ო ფ ი ლ ა: მ ა გ. ბ ა ვ რ ა ტ I V - ს ს ი მ ა მ რ ის ს ტ უ მ რ ო ბ ი თ გ ა მ ო წ ვ ე უ ლ ი ს ი ა მ ო ვ ნ ე ბ ის ა და ზ ე ი მ ის ა მ ბ ა ვ ი ქ ა რ თ ვ ე ლ ო ს ტ ო რ ი კ ო ს ს ის ე ე ა ქ ვ ს ა ლ წ ვ ი რ ი ლ ი: „იყო სიხარული და ემა ბუკთა და [დ]უ მ ზ უ ლ თ ა საშინელი და მიუწითმელი“-ო⁵. ისევ, როგორც „ბუკსა და ტაბლავსა“, შოთას სიტყვით სცემდენ თურმე „მ ო ს ა მ ა მ ა ტ ე ბ ლ ა დ ზ ა რ ი ს ა ლ“, ამნაირადვე ტარიელის პოენის ამბავით გახარებული „მეფე მინდორს ეკაზმოდა, მოეზადა და ბ დ ა ბ - ნ ო ბ ი, მეფე შეჯდა, მ ა შ ი ნ დ ე ლ ი ზ ა რ ი ა წ ვ ა ვ ი თ ი თ ქ მ ო ლ ა, ქ ო ს - დ ა ბ დ ა ბ თ ა ც ე მ ის ა მ ა ნ ყ უ რ თ ა ს ი ტ ყ ვ ა ა რ ი ს მ ო ლ ა“-ო.

სამხედრო საკრავებზე და ნიშნულებას სხვათა შორის ისიც შეიღწენდა, რომ რიცხვმრავალი ჯარისათვის სწრაფად გა ვ ე ბ ე ბ ი ნ ე ბ ი ნ ა, რ ა ც გ ა ს ა ე ე თ ე ბ ე ლ ი ი ყ ო. მ ა გ. ლ ა შ ქ რ ის ა ყ რ ა - გ ა მ ვ ზ ა ვ რ ე ბ ის მ ა თ უ წ ვ ე ბ ე ლ ი ჰ ა ნ ვ ი ა რ ს ე ბ ო ბ დ ა, რ ო მ ე ლ ს ა ც ა ს ა ყ ა რ ი ე წ ო დ ე ბ ო ლ ა და რომლის გაგონებისთანავე ყველამ იცოდა, რომ უნდა აბარებოდა-გალაშქრების სამზადის შესდგომოდენ. შ ა მ ა მ ო ა ბ ა დ მ ა, ვ ის რ ა მ ი ა ნ შ ი ა მ ო თ ბ რ ო ბ ი ლ ი, „ლ ა შ ქ ა რ თ ა ა ე ნ ო ბ ა, წ ა ს ა ე ლ ა დ ა მ ლ ა დ ა ვ ე ი ე ნ ა, ე ა ზ მ ა დ ა ი წ ყ ო,—ა ს ა ყ ა რ ს ა ჰ კ რ ე ს: დ ი დ ე ბ უ ლ თ ა და ლ ა შ ქ ა რ თ ა. შ ე ი გ ნ ე ს გ ზ ა ს ა წ ა ს უ ლ ა. ბ ე მ ა ნ მ ო ა ბ ა დ ის დ ა რ ბ ა ზ ს ა ტ ი რ ი ლ ი დ ა ი წ ყ ო... ა ვ რ ე ვ დ დ უ მ ზ უ ლ მ ა ნ ზ ა ბ ი ლ ი და ე ნ ე ს ა დ ა ი წ ყ ო“-ო⁶.

¹ მტ.წ.ქ.ა. * 506—507, 33. 276.

² ლექსიკონი.

³ * ქ ვ ვ.

⁴ * ქ ვ ვ.

⁵ * ქ ვ ვ.

⁶ არჩილიანი, § 568.

⁷ მტ.წ.ქ.ა. * 505—507, 33. 276.

⁸ ვისრამიანი, 33. 202.

საქრავების მწყობრი

წყაროებიდან ამოკრებილი შემოძვევანილი ამისწერების წყობის დროსაც შეამჩნევდა ადამიანი, რომ ზოგჯერ მხოლოდ ერთ საქრავა დანა ხელბული, ზოგჯერ და უფრო ბმრადეი რამდენმე საქრავა ერთად ასე ნება. ეს იმიტომ, რომ ცალკეულად დაქვრას გაჩნდა საქრავთა მთელი გუნდებიც იყოფნენ ძველად ამისებრად ეს, რასაც ბერძნული სიტყვივითან წარმომდგარი ორქესტრა ეწოდებოდა მის ქართულად მწყობრი და ასეთს საქრავებსაც ძველად სამწყობრო საქრავი ერქვა.

ს. ორბელიანს, შავ. ნათქვამი აქვს არს მესა. მწყობრი ძალთა და [ნესტუთა] საქრავთანი და ქმარება ტაბოლი გალობათა, თუ სოფლიერთა სიმღერათათ. საქრავზეც ნათქვამი აქვს, რომ ეს არის ავიველი სამწყობრო ძალთა [ნი] და ნესტუთანი¹. ხოლო სამწყობრო განმარტებულა, როგორც „მუსიკათა განწყობა“. დასასრულ ნათქვამი ორბელიანი ამბობს, რომ ისიც სამწყობრო საქრავა იყო.

საქრავების მწყობრი, რასაკვირველა, ეწოდებოდა ერთნაირი არ იყო ხოლმე, განსხვავება მწყობრის დანაშნულეობაზეც და სიდიდეზეც იყო დამოკიდებული. ამ საკითხს ვერ გულდასმითი შესწავლა სჭირდება. ამჟამად ამ საკითხისთვის მასალებიც-ვი არ არის შეკრებილი: ძველი წყაროებიდან ცნობების ამოკრებაც-ვი ვერ არავის დაქრადეი არ მოსულა. ამ შუიერი კვების გამო, რომელიც ქართულ ქალაქურ მუსიკას ირანულან ქინდა, უნდა საქრავთა ირანული მწყობრის შედგენილობაც ეკისრეს გათვალისწინებული.

სამხედრო საქრავთა მწყობრი XI-XII ს.ს. საქრავთველოში ან ბუკებისა და დუშბულეებისა ანდა ბუკოსა და ტაბლაკი-სავან ყოფილა შემდგარი. შავთული შავ. ას. ბობს: „დრო შამოივდო, დროშა მოივდო, ბტრნი დბოცნს აბხუბათა, ბუკატაშლაკობდოთ ქაარაკობით მეფეგად იბრბდოს გამწახუბები-თა“-ო².

სამპატიო სტუმრის მოსვლისა და სახეობ დახვედრის დროს ბუკთა და დუშბულათა მწყობრი ქუილია შავ. ბაგრატ IV რომ სტუმრად მოსულს თავის სიძაშს, იყსათ შევეს, დახველა. ათი სობახუღი და კმა ბუკთა და დუშბულათათ. ხოლო, როდესაც თმბო-მუფს დროს საქართველოს დაშქარი სპარსეთითან გამარჯვებულ ბერს დუშბ-

¹ ლექსი: სანიონა.

² იქნა. საქრავი.

³ იქნა.

⁴ იქნა.

⁵ შავთული, აბდუღესი, 75-76.

⁶ შტეფე ვა, *206-207, გვ. 226.

ლაქში დაბრუნდა, მაშინაც რომ თამარი „გაეგება ზეიმითა და დიდებითა იყო ვმა ბუკთა და დუ მბუღლთა“-ო¹.

შოთა რუსთაველს სალხინო საკრავთა მწყობრად „ვეფხისტყაოსან“-ში ჩანგი, ბარბითი და ნაფ აგრეთვე ნაფ, ჩანგი და დაფი აქვს დასახელებული, მაგ.: ავთანდილი ამბობს: „მოვ შორდი ლხინსა ყველასა: ჩანგსა, ბარბითსა და ნასა“. იგივე ავთანდილი და ტარიელი გამოთხოვების წინ ზღვათა მეფეს ეუბნებოდნო: „უთქვენოთ მყოფთა არ გვინდა ნიშავნი, ნაჩანგ-დაფენი“-ო.

მერმინდელ საუკუნეთა საკრავების მწყობრის შედგენილობა საქართველოში XVII ს.-მდე წყაროებში ჯერ არა ჩანს, XVIII ს. მეორე ნახევარ-შოკი საკრავების მწყობრი საქართველოში რანაირი და რამდენად შრავალიცხოვანი იყო, ამის გასათვალისწინებლად ფეშანგს თავის ისტორიულ პოემა „შაჰნავაზიან“-ში არაერთი საგულისხმო ცნობა მოეპოვება, მაგ. შაჰნავაზს რომ საცოლო მოკვეარეს, წვეულებაზე:

„მოისხეს მეურელი, მუტრამი, ვინ რომ იქმოდა
სამსა...“

მულნსა ჰკრეს, ძალსა ასწიეს, ზილს ჰქონდა
შორთვით ებანი,—

ქამანჩა შორთეს სატბობლად, დაპირამ
იწყო ებანი,

წანწილის ვმასა შეემკო სახლი შუა და ებანი,
სამთხის მსგავსად ისმოდა, ამ რავად ვმობდა ებანი“².

ტფილისში გამართულს ქორწილშიც

„ჩაღანი ჰვმობს ამოდ რასმე, აგრე ჩანგი
დალაღვედა“³.

„მომღერალთა ჩანგი შორთეს, იმღეროან
ტკბილის ვმითა“

ჩაღანი და უღქამანჩა, მულნი და შურა
ამო თქმითა,

დაპირაზე მოთამაშემ ხლტომა ქვეწის თურა
ქმითა“⁴.

ნადირობითვან დაბრუნებულს მეფეს რომ ღამე ნადიში გაუშარ-თია, მაშინაც, ფეშანგის ხიტყვით, „უკუ რენ ჩანგსა და ჩაღ-ნას, რატურ ფად უკმობს ნობანი“⁵.

მამსაღამე, გუნდი ორზე ნაკლები-კი არ ყოფილა და სამ-ოთხ და ხუთსაკრავიანი მწყობრიც-კი სცოდნიათ. ირანის სამეფო ლაშქრის სამხედრო საკრავთა მწყობრი, ვისაშიანის ცნობით, ბუკისა, ყვიროსტვირისა და ქოსისსავან შესდგებოდა. შაჰი შოაბადისა და ვიროს ომის დროს რომ „ორთავე ლაშქართა რაზმი აწყუეს“, უმაღ „დაიწყეს ცემა

¹ ისტორი და აზნანი, *717—718, გვ. 524.

² ფეშანგი, შაჰნავაზიანი, § 159 და 161.

³ შაჰნავაზიანი, § 159.

⁴ იქვე, § 206.

⁵ § 249.

ქოსთა და ყუირილი ბუკთა და ავირისტუჩათა კმა
იყო“-ო!

XV ს. სპარსელი მგოსანის ჯამიყ, XVI ს. ოსტებ-ზღაპანიაანის
ქართული თარგმანით² საკრავთი მწყობრი ჰვეულებრი მხედრობითიანი არ
ჩანს და ორ-ორი საკრავისაგან შესდგება. მაგ. ორნი ლეჭბანი ერთმანეთს
ეცნეს ნალარას ტვირითა³. — ვამყარე ლხინსა ვეძლას ჩინჯაღა-
ნისა ეღერასა⁴.

მხოლოდ ეგვიპტელმა მეფემ „ბრძანა ვეძლას“ დღევანთი ქოსნა-
ღარა, ტაბლაკ-ს ტვირსა, — ოსტებმა რომ სწრაფი ახლს ვევიტელ-
თა მეფისაგან დაწინაურებულ ოსები მეფისავე ბოძანებით „ქოსს ტაბ-
ლაკ-ნაღარის ცეშით ქალაქად მონავალია“⁵.

ამნაირად აქ მწყობრი უყვე სამი და ოთხი საკრავისაგან შესდგება.

საყურადღებოა, რომ თეიმურაზ I-ის ოსტებ-ზღაპანიაანს
შე-მისრეთის, ანუ ეგვიპტის მეფეს მეცლისში ექვს სხვა-
დასხვა საკრავისაგან შეშდგარი მწყობრი შეაგეს მო-
წვეული და აქ აჩინგ-სეთაი, ეღქამაჩნა, შეღნი ეანუშს
შეეცემობის“-ო⁶.

6. ტიგრანიაანის ნაშრომზე დამყარებულ კვირღანთვის
ცნობით, საქართველოსა და კავკასიაში XII ს. აღმოსა-
ღურთი საკრავებისა და სიმღერას სამწაირი მწყობრი
არსებობდა:

1. ორი ზურნისა და ერთი დოლისაგან შესდგებოდა
რომელთაგან ერთი მეზურნე ჰანგს უკრავდა მეორეა
მედამქაშედ სახელდებულა, ერთ ხმაზე უძრავს ბანს აქლევდა
და მხოლოდ მაშინ სველიდა ხმას, თუ რომ ჰანგის წყობა გამოიყვლიდა⁷.

2. საზისა, ქაშანჩიხა, სანთურისა და დაირისაგან
შედგენილი მწყობრი, ყველანი ერთ ხმაზე უკრავდნ და
დამკვრელები იმავე დროს მღეროდნ კიდევ სიმღე-
რაც იმავე ერთხმიანობაზე იყო აგებული ამნაირად მო-
ღრალიცა და საკრავებიც ერთხმიანობას იყავდნ

3. თარის, ქიანურისა, დაირისაგან შედგენილი
მწყობრი, რომელშიც შედარებ ყოველთაგან მომღერალი
აშუღლი იყო. საკრავები იმსვე უკრავდნ, რასაც აშუღი მღეროდა, ანდა
მოღამქაშის მოვალეობას ასრულებდნ, როცა-ც მომღერალი თარს ჰანგს

¹ ვარაზიანი, 33, 28.

² იხ. თეიმურაზ I, პირველი გამოც. 1933 წ., 3. სტრუქტურული აღწერა
სტრ. 243.

³ იხ. ვ. ჯაკობის ვამ. ოსტებ-ზღაპანიაანი, 33, 19, ბიჭი 121.

⁴ იქვე, 33-21, ტ. 132.

⁵ იქვე, 33, 83, ტ. 612.

⁶ იქვე.

⁷ თეიმურაზ I, ოსტებ-ზღაპანიაანი, ტ. 115.

⁸ „Другая (вторая) тина органическим пунктом осознания является струнный звук, на
которых построена мелодия“.

გათაყვებდა და დადუმდებოდა, მაშინ მხოლოდ მესაკრავენი-ღა უკრავდენ სა-
მუსიკო ნაწარმოების თაყვანთ ნაწილს.

რა თქმა უნდა, ყველა საკრავები, რომელიც საქართვე-
ლოში არსებობდა, საერთო არ იყო, არამედ ზოგი მათგანი მა-
ღალ წრეებსა და ქალაქებში იყო გავრცელებულნი.
ზოგი უფრო სოფლებს უყვარდათ. ალექსი სამხარა-
ულიც მოწმობს: თუმცა სხვა საკრავებიც გვხვდებოდა, მაგ. ქორწილებში,
მაგრამ „ჩვენ საქართველოს ენაზე აშავს ცანგალას, (ე. ი. ჩონგურს და
სხ.) ვეძახოდით, ესენი ვიცოდით. უფრო კი ეს ჩონგური იყო ჩვენ
გლეხობაში, სალამური, ზურნა და დუდუკი“-ო. მაშინ
კახეთში ჩონგურის დაკვრა, ნიკო დავითნიძის ცნო-
ბით, მიღებული იყო ყოველივე სალხინო ადგილას, ოჯახ-
ში და უბანში: მაზედ ლხინობდა ხალხი და თამაშობდით, ის ამტკი-
ვებს, რომ სწორედ ეს საკრავი იყო ჩემ ხსოვაში ხალხის სალ-
ხინობელი“, ენაინი სალამურები-კი „მემრე შამილეს“-ო. თუმცა-
„უენო (სალამურები) წინაც იყო“, მაგრამ „იმას მწყემსი უკრავდა
მარტო“-ო.

შავნო-კახელი ნ. წ. ნიკო დავითნიძის სიტყვით, მის ყმაწი-
ლობაში ჩონგურთან ერთად ხალხის ლხინის აუცილ-
ებელ კუთვნილებას დაირაც შეადგენდა: მაშინ „იყო ხალხის
დაშვის დაირები, დასუფთავებული ხარის ფაშვი იყო რკალზე ვადაკრულ
შეწყობილი იყო ჩონგური და ის დაირა და შაზედ
ლხინობდა ხალხი. ეგ იყო ჩემ ხსოვაში ხალხის სალხინობელი. სა-
ლამური მემრე შამილეს—ენაინი სალამურები,—უენო-კი წინაც იყო,
მა მწყემსი უკრავდა მარტო“-ო.

1 Кавказ, Музыкa, 2 том, стр. 24—25.

2 შ. ს. ა. ლ. ზ. ბიკორაშვილის ჩანაწ.

3 იქვე.

4 იქვე.

კარი მხარე

ქართული მუსიკის განვითარების მთავარი საუბრაგები

თავი პირველი

ქართული კვლევი წარმართული, საერო და შეიღებუ განვითარების საფუძვლი მუსიკა და ბრძოლა მათ შორის

ისევე, როგორც ყველა ერების, ქართული-მუსიკის განვითარება ვითარდება უხსოვარი დროინდელი ამბავი, წყვეტილი არის მოცულა ყველა წინა-წარ განსახილველი საკითხების გარკვევის შემდგომ, ამ განსწავლის მიჯნაზე სიფხვრების გამორკვევასაც შევეცადებით მაგრამ უნდა აღვნიშნავთ გვერდებს, რომ არამც მთ დასაწყისი ხანის, არამედ ისტორიულ ხანის ქართული მუსიკის განვითარების მთლიანი ხეობის აღწერა-მართა ქართული მუსიკის წარმართული მკვლევარულმოსის გამო შეუძლებელია, ამიტომ ქართული პირობებში ქართული მუსიკის განვითარების მხოლოდ მთავარი საფუძვლები და ზოგიერთი საკითხების გამოჩვენება ჯერდება.

ბერძენთა ცნობილი ისტორიკოსის ქენოფონტის მიხედვითაც ხანა რომ წარმართობის ხანაშიც, IV ს. ქ. წ. 1161 ქართველთა ტომი, რომის საერო მუსიკა, შავ, სამხედრო და საეკლესიო საზღვრებს, ძალიან ვერცხვებულ ვითარება. ქანების ტომები თმსაც, ლეჩქე სამართი სიმწერითაც ვიწებდნენ, უმეველია, საერო-მუსიკა ასევე განსაზღვრ ქართულთა ტომ-საც უნდა ჰქონოდათ და მქონათ კიდევაც ის ცნობა მკაცრად, რომელიც აღწევანდობაზე დატულ არაერთი წარმართული ხალხთა სიმღერით, რომ ზღოთა პანგებიცა და სიტყვებიც უსიკვარი დროის ამბავს მოსახ.

ამ წარმართული საერო და საერწმუნებშიც მუსიკის ბუნების განვითარების ქრისტიანობამ დაუდგვა საზღვარი, რომელსაც მთელ რწმუნება და მსოფლმხედველობათან ერთად, საქართველოში წარმართული ხალხი მხედვით შემოაყვია.

კარგად ცნობილია, რომ ქრისტიანობამ ერთდროულად წარმართული ერთობიანი გალობა შეითვისა, რომელიც დას. ევროპის კათოლიკეთა და ქართული ეკლესიების გარდა, აღწევანდობაზე ერთმანადაც უნდა მუშაობდნენ, რომელიც და ასურულ ეკლესიებს. მეტი სიტყვი არა რომის ეკლესიის ერთობიანი გალობა მქონდა, ცხადია, რომ ქართ. ეკლესიასაც ადგილობრივად და უძველეს ხანაში ერთობიანი საეკლესიო გალობაც უნდა ჰქონოდა.

ზემოაღნიშნულზე მეტის თქმაცკი შეიძლება: ამდენად ქრისტიანობა საქართველოში ორი გზით: დასავლეთითან, სპარსეთითან ერთ მხარე და სამხრეთითან, პალესტინა-სომხეთის მხარეც არ შეიძლება, ასევე

ნადვე უძველესია, რომ ქართ. საეკლესიო გალობაც უძველეს ხანაში იმავე ებრაულ გალობის ტრადიციების და ჰანგების დამცველი უნდა ყოფილიყო. რომელიც შემოდასახელებულ ქვეყნებში იყო გაბატონებული. ქართ. საეკლესიო მუსიკის თავისებურების გაჩენის საკითხი უპირველესად ამ ტრადიციისა და ჰანგებისაგან თავის დაღწევის ხანის საკითხია. როდის უნდა იყოს ჩამოშორებული ქართ. გალობა და საგალობელი ებრაულ-ასურულ-სომხურისა და ბერძნულ გალობა-საგალობლებისაგან და განსხვავებულ ოდენობად იყოს ქცეული?

ცხადია, რომ ებრაულ-ასურულ-სომხურ გალობა-საგალობლებთან კავშირი, თუ ამაზე უწინარეს არა, მაინცდამაინც უკვე VII ს-ის დამდეგიდან უნდა შეწყვეტილიყო, როდესაც ქართ. და სომხ. ეკლესიებს შორის სარწმუნოებრივი ერთობა საბოლოოდ შეწყდა. უფრო ხანგრძლივი უნდა ყოფილიყო, რასაკვირველია, კავშირი საბერძნეთ-ბიზანტიასთან. ამიტომაც ქართულ სასულიერო მუსიკის თავისებურების ჩამონაკვთილობის ხანის განსაზღვრისათვის უნდა ვიცოდეთ, თუ როდის უნდა დაშორებოდა ქართ. გალობის წესი და საგალობელთა ჰანგები ბერძნულ წესსა და ჰანგებს.

როდის დაიწყო ქართული და ბერძნული გალობის განკერძოება, ამის გადასაწყვეტად ჯერ ჩვენ ცნობები არ მოგვეპოვება. მაგრამ, როდის არის ქართული გალობა და საგალობლები უკვე ბერძნულისაგან დამოუკიდებელ შემოქმედებად ქცეული, ამის გამორკვევის საშუალებას მიქაელ მოდრეკილის საგალობელთა ცნობილი კრებული გვაძლევს: ამ დიადი ნაშრომითგან უცილობლად ჩანს, რომ შეათუ საუკუნეში უკვე ბერძნული და ქართული საგალობლები ცალ-ცალკე ერთეულებად ითვლებოდა. აი, სახელდობრ ჩაიქვს საგალობელთა კრებულში მიქაელ მოდრეკილს თავის ნაშრომზე ნათქვამი: „მე... მიქაელ მოდრეკილმან... ვილუაწი და ყოვლით კერძო შრომად ვაჩუქე უზუთავს ძალისა ჩემისა და ფრიადითა ხარკებითა და გულსმოდგინედ ძიებითა შეეკრიბენ ძლისპირნი ესე ყოვლით კერძოვე, რომელნი ვპოვენ ენითა ქართველთადათა,—მეხურნი, ბერძულნი და ქართულნი,—სრულნი ყოვლითა განგებითა, და დაწერენ წმინდასა ამს შინა წიგნსა ყოვლითა განმარტებითა და ქვეშაირტებითა და ესრეთ განვწესე თავით თესით და უმჯობეს ვყავ... რამეთუ ყოველსა ვმასა პირველ აუფალო დაღამეტყვისა ძლისპირნი დაწერენ და შემდგომად «გალობელთა» თვნიერ «ქერაბიშისა» და ყოვლითურთ სრულ იქმნა მუშაკობა ესე-ო».

მიქაელს ამ კრებულში აღდგომის საგალობელნიც შეუტანია: შეეკრიბენ «საგალობელნი ესე წისა აღდგომისაჲნი, რომელნი ვპოვენ ენითა ქართველთადათა, მეხურნი, ბერძულნი და ქართულნი, სრულნი ყოვლითა განგებითა... სიწმიდით და სიმართლით სისწორითა კილოსადათა და უცთომელობითა ნიშნისათა»-ო (ქკზნი, I, 112).

შემომოყვანილი ცნობებითგან ცხადი ხდება, რომ უკვე მიქაელ მოდრეკილამდე, ე. ი. X საუკუნემდე, ენითა ქართველთადათა იყო სძლისპირნი და საგალობელნი, როგორც „ბერძულნი“, ისევე ქართულნიც ამაზირად, ბერძნულისაგან განსხვავებული ქართული შემოქმედება საეკლესიო მუსიკის სფეროში შეათუ საუკუნეზე უწინარესაც ყოფილა.

პროფ. კ. ქეკელიძეს გამოკვლეულ აქვს, რომ ქართ. ხმანაცვალთ-
 ლი საგალობლების შემოქმედება უკვე VII ს-მდე უნდა იყოს დაიწყო. ამ
 ხანაში, როცა ჯერ კიდევ ძველებურად ლეონძისხურეთის გლობანი ფსალ-
 მუნები სჭარბობდა. მაგრამ ჩვენთვის მკაშიდ საგალობლებს მანგებს ეს
 მნიშვნელობა, შემომოყვანილი ცნობის მიხედვით, ამის უდა-წყვეტი ქონ-
 და, თუ არა ქართ. ეკლესიის თავის საკუთარი მანგები უკვე VII ს-მდე,
 შექმნილია.

მხოლოდ მიქაელ შოდრეკილის შემოგვანილი ძეგრითგან
 ირკვევა, რომ X ს-მდე ქართულად საკუთარი სტაბილური, გლობანი და
 სხვადასხვა საგალობლები ყოფილა, თავისი განსაკუთრებულ საგალობლ-
 ნებიც ქონიათ ქართველებს და მუსიკის ერთგვარი თეორიაც არსებულა. მა-
 რთუ გარემოებაზე ქვემოთ ვვკმნება საუბარი, აქ-ც მესამე გარემოებაზე
 უნდა ვთქვათ ორიოდ სიტყვა.

თუ მიქაელ შოდრეკილის შემოგვანილულ ცნობა ვისთვისვე
 საკმარისი არ აღმოჩნდა იმიტომ, რომ შესაძლებელია ვიწყო ამ ქართულ-
 მანგი-კი არა, არამედ მხოლოდ სიტყვები იგულისხმოს, გ. შოდრეკილის
 ხონის ამ მხრივ სრულებით მკაფიო ცნობა მაინც ყოველ საკვანძო-სა
 დააჭერებს.

ამ ისტორიკოსს მოთხოვნილი აქვს, რომ საქართველოდან იქვე აიონის
 ქართველთა მონასტერში მიმავალ გიორგი მთაწმიდელს თან სამ-
 ნობლითგან წაყვანილი, თავისი განსაკუთრებული მოწაფეები ქვილა კონს-
 ტანტინებოლში თავისი მოწაფეების გუნდი ბიზანტიის კულისსთავის წარუ-
 ვენია: ისტორიკოსი ამბობს, გ. მთაწმიდელმა: „რომ კულისს თხოვნა
 მართლაც, „მამინ უბრძანა მეფემან, რათა ყამბაჲ აქმობს იბოღია მთ-
 თსთა“-ო. „ხოლო მან... სკმერს მოხეცებულისა ვალობა ექმნა ვალობა-
 რომელ არს ესე: აშქდომარე ეტლია ქერაზინა, მეფეა... და ამ გარბნავე
 მეუფეგრა... ხოლო, ვითარცა ვთქვეთ ვალობა ავა, დიდი მადლი უბრძანა მე-
 ფემან... ბერსა მას, ვითარმედ აგანჯოსწყელან ბერძელსა. ვეთარს-
 ზე და, კეთილი ბერო, შენნა ობოღია და ბრძანა თანი ყფრა შეყმეფ
 მათდა“-ო?.

ისტორიკოსის მთელი მოთხოვნიბის სისწორით ვასვენად, უნდა ვთო-
 ვალისწინოთ, რომ გ. მთაწმიდელს ბიზანტიის კულისსთავის საზიარო
 ქონია. თხოვნის ასრულებების ვასადადეგებლად და კულისს გულს მისაყ-
 ხად მას თავისი ნორჩი მოწაფეების გუნდი წინაწარ შეწყობენ და რამდენ-
 ნამე ბერძნული საეკლ. საგალობელი დაწმწავლენა კულისს სიტყვითგან
 ჩანს, რომ მას ბერძნული და ქართული საეკლესიო მუსიკის განსხვავებულს
 კარგად სკოდნია, რომ ქართული ვალობის გვარით და ბერძ-
 ნული ვალობის გვარით სხვადასხვა თუ გ. მთაწმიდელის მო-
 საზრება, რომ ბერძნულს ვეობზე ვალობით კულისს გულს ამბავს სრულ-
 ბით სწორე გამომდგარა. ეს ამბავი ქართ. მუსიკის ისტორიკოსთაგან იმ მხრივ
 არის ძვირფასი, რომ ამით ვალობის ქართული და ბერძნული განსხვავებულ
 გვარის არსებობა XI ს-ში მაინც უცვლილად შეტყობება კულისს სკოდნი-

1 ქართ. ლიტ. ისტ. I, გვ. 635-637.

2 ც. ა. უ. ა. მთაწმიდელის, აიონის ქრებულ, 3. ქართული გვ. 25-26.

რომ ათონის ქართველი ბერები თავიანთ მონასტერში ქართულსა „გვარსა ზედა“ ვალობენ და ის ბერძნული გვარი ვალობა, რომელიც გამთაწმინდედელმა მოამძინა, პირადად მის სამებლად იყო მოწყობილი.

ცნობილია, რომ ბერძნული სიეკლესიო და საერო მუსიკა ერთმანეთს იყო და ისიც, რასაც განსწავლული ქართველი თბლების გუნდი უგალობდა და კეისარს, უეჭველად, ერთმანეთს იქმნებოდა. მაგრამ ვალობის გვარობის განსხვავებულების უცილობელი გარემოება, თავისდათავად, რასაკვირველია, იმის დამამტკიცებელ საბუთად ვერ გამოდგება, რომ ქართული ვალობა უკვე მაშინვე მრავალმხიანი იყო: განსხვავება ერთმანეთთან არსებობდა და არსებობს ეხლაც. სპარსული მუსიკაც ერთმანეთს და ბერძნულიც, მაგრამ მათ შორის მაინც განსხვავება იყო. სამაგიეროდ ქართულ საეკლ. მუსიკაში უკვე X ს-ში ორმანობის არსებობის ერთგვარი ანატიკელი შესაძლებელია აღმოჩნდეს იმ ცნობაში ვანკვიტოს, რომელიც მიქაელ მოდრეკელს თავისი საგალობელთა კრებულის ანდერძში მოეპოვება. სადაც მის ერთი მნიშვნელოვანი განმარტება აქვს დართული: „საყუარელნო, უკუეთუ ერთსა ძლისპირისა ზედა რომელიმე კილოა ერთი ორ-გუარად იყოს აღნიშნული, ნუ უცხო-გინჩ, ნუცა ურთიერთას წინააღმდეგომ, რამეთუ რომელიმე მრავლსა ძლისპირისა ერთი კილოა ორ-გუარად არს მეხურად, ხოლო შენ რომელიმე გინებს, ბრძანე, რამეთუ ორივე ჭეშმარიტ არს“-ო!

ზემომოყვანილი სიტყვებიდან ცხადი ხდება, რომ მრავალს ერთსადამაგე ძლისპირებს „კილოა ორ-გუარად“ ჰქონია. რატომ და რისთვის უნდა ეფილიყო ერთი საგალობელს ორი პარალელური მანგი, აქ ხომ ორ ხმაზე არ არის საუბარი? შენახული ცნობისდა მიხედვით შეუძლებელია იმის ვადწინაუბრა თუ რატომ და რისთვის უნდა ჰქონოდა მეხურად წოდებულ ძლისპირთა მრავალბობიანთა გუნდს ორი პარალელური კილო, მაგრამ მაინც ვერც მიქაელ მოდრეკელის ეს განმარტება გამოდგება ქართ. საეკლესიო მუსიკაში ორმანობის უკვე არსებობის საბუთად. მიქაელს რომ დამატებული არ ჰქონდეს „ხოლო შენ“, მკითხველი და კრებულის გამომყენებელი, ამ ორთაგანი რომელიმე გინებს, ბრძანე, რამეთუ ორივე ჭეშმარიტ არს“-ო, რომელიც გინდოდეს იგალობო, მაშინ, უეჭველია, აქ ორმანობის უცილობლად დამამტკიცებელი გარემოება გვექმნებოდა და ცუდად მაგრამ მიქაელ მოდრეკელის ამ განმარტებითან ჩანს, რომ ასეთი საგალობლის ორი კილო ერთსადამაგე დროს ვალობისთვის-კი არ ყოფილა განკუთვნილი, არამედ მგალობელს მხოლოდ ერთ-ერთი მათგანი უნდა ემღერა. ამანობად აქ მხოლოდ მგლოდიის ორ-ორი ვარაუდის არსებობის დამამტკიცებელი ცნობა-რასაკვირველია, ესეც ფრიად საყურადღებო გარემოებაა, მაგრამ მაინც ეს მრავალმანობის საკითხთან ჭეშუალოდ დაკავშირებულ არ არის და ამ ცნობის გამოყენება უკანასკნელი საკითხის გამოსარკვევად მართებული არ იქმნებოდა.

ცხადია, რომ ახლად გაბატონებულს კრისტიანობასა და წარმართობის შორის უეჭველად ბრძოლა უნდა გაჩაღებულიყო. იმ ამტყდარ ბრძოლას უნდა ვალობაშიც ეჩინა თავი. ხალხი მიჩვეული იყო ძველ წარმართულ სიმღერებს, რომელსაც ღვინისა და ჭირის დროსაც ამბობდნენ ხოლმე. ვითარცა წარმართულ რწმენასა და ცეკვა-გასართობებთან უმჭიდროესად დაკავშირებულს.

ამ საერო სიმღერას ახალი სარწმუნოებისათვის ძლიერი გეოციკლის განვი
შეგებლო, ამიტომაც ყველგან ქრისტიანობის შესუყურნი წამართლეს სიმღერ
არც ასეთი გავლენის ყოველნაირი სანუღლებით ვარ შესესტავს, ხოლო
შემდეგ მის სრულიად მოსპობასაც ცდილობდნენ. გამოჩენილ ძველ მღვდელ
წეს ბარდუცანის ბიოგრაფიითგან ვიკითხავ, რომ, წამართლისათვის იმ
წამებამთელეთა შორის ნიადაგის გამოსაკლულად ვინ წამართლეს მღვდელ
და ცეცხლს-კი გამოიყენეს, იღონდნენ წამართლული სიმღერებს შევერ ქრისტიან
ხელ ლოცვა-ვედრებას ათქმევინებდა ხოლმე.

ასეთი ბრძოლა, უეჭველია, საქართველოშიც უნდა ყოფილიყო. მის და
მადისტრებელი ორი სრულებით შეადო ცნობა, ჯერ წართებში დაცულ
გვიქვს კიდევაც. სახელდობრ პეტრე ქარაველის ცხოვრების ძველეს ტექსტში
წამოქვეყნია, რომ, თუ ბევრ დიდებულს დროს გასატარებდა მგოსან
ცხოვა და ქალთა სიმღერების მოსმენა ნუგუნებად აქეთ ახლო შევერ მის
შევიერ, დავით მეფის მსგავსად, საჯალსით საჯალობდებს მკალობდნენ
განინა, რომელნიც ბუღისჭამია და ყოველ სხვა დროსაც იქნის წინა
სიტყვებს გალობდნენ, ისე რომ მისი სასახლე ეკლესიისგან არცერთად
სსვედებოდაო¹.

საფიქრებელია, რომ პეტრე ქარაველის ბიოგრაფს ბრველ ქარაველ
ქრისტიან მეფეთა სახელის წინაშე მოწიწების გამო არც უკნ მოსდებოდა წამ
თქვამი, რომ არჩილ მეფის წინაშობდენიც პეტრობის და სხვა ცხოვრობების
დროს ქალ-ვაჟ მგოსანთა სიმღერებს გულწინად ეტანებოდნენ. ამ ტომ ამ შენ
სხვევაში არჩილ მეფეს მიზნად ქართი წამართლულ წერეთს ახლენა და
ქრისტიანულ საჯალობდების გამტონება უნდა ქონილი გასახდო.

ზემოთთყვანილი ცნობიდან ჩანს, რომ მე-13 ს-ში საქართველოში უკვე
ღარ წამართლული ქართი. მუსიკის წინააღმდეგ უკვე იწყებულა და სასახლე
გან იგი არჩილ მეფეს განუდევნია, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ამ ერთ შემთხვე
ვის მიხედვით ქრისტიანული ვალობის სურბოც სახლო ცხოვრებისე მკა
ლობა არ შეიძლება. უამაილია, ამის სჩხოლოც მძილია დამტოვადილი
მეტადრე ხალხში, სადაც სიმღერა მის მიერ ყფცხოვრებისა და სსქამის
ბასთან უმჭიდროვსად იყო დავაყოფებელი.

ვინც ვ. შვეტსულის ვ. ხ. წამართლეს ორად ცხოვრებას ველ
დასმით ვადიციონებას, ის შეაჩნევს, რომ აკატციონა იკავდესდეს და
მოღვაწეობის ამ მომთხრობელის ახბელებში სურბი ყფცხოვრებისა და
წამონობის მონაბერი უკვე სსქამიც არც წამოლა ამის დასაწმენსელ
სსქამისთა თუნდაც ამოტ კურამბოტებ სსქამოტულს ამავ ვეოტენობ
ეს ძველი ხომ მეათე საუკუნის შვე წლებშია მოუფრებებ სსქამოტულს
მოყოლებული ხომ ქართი სურბი მსტარებელ წერეთისა წსვედა, ვარ წი
თარგმან-გადმოქართულებელი, ვებდებ არსებებელიც აკატციონა სსქამი
სულსკვეთება და თივისუფალ ახბოვებზე მინიწებს სსქამოტულში უკვე
ძლიერ ნაკლად მოჩანს საერო მათფდმეფეობა უკვე სსქამისთა ვე
რო ძღვეამისილი და საბოლოოდ ვამთყვებელი.

განა შესაძლებელია ასეთ პირობებში ქართი სსქამი მუსიკის მოძიება
წინა სსქამუნებების განმავლობაში, საჯალსით შევერთოვან ვევერც ვამო

¹ იხ. R. Raabe, Petrus der Beter, აღმ. ტფ.-მ. II, 117-118 და ვარ. სსქამი.
33. 19.

თავისუფალი, ბუნებრივი განვითარების გზა და სამოქმედო ასპარეზი უფრო-სად შეზღუდვილი ჰქონდა, ვერ კვლავ გამოცოცხლება არ დასტუვობოდა, ხოლო შემდეგ უკვე მისი ცხოველყოფელი გავლენაც-კი საგრძნობი არ გამზდარიყო?..

ძველი ქართ. წარმართული მუსიკის დამცველი სწორედ ხალხი იყო და მისი ძველი მარაგი ხატობა-დღეობებთან დაკავშირებულ სიმღერა-გასართობების წყალობით იყო გადარჩენილი. მაგრამ ქრისტ. ეკლესიის მესვეურნი ცდილობდნენ აქეთგანაც ამოეფხვრათ. 1103 წ. რუის-ურბნისის საეკლესიო კრებამ მონასტრების დღესასწაულების დროს ყოველივე საერთო ზნეჩვეულებს გამონატულების წინააღმდეგ გაილაშქრა და აკრძალა: „ნუღარამცა კადრებულ არს ქმნად ამოერთგან ნუცა მონასტერთა შინა შექმნად სავეპტოთა ერის კრებათა, ნუცა რაჲ სხუად სამოქალაქომ და სოფლიომ წესი არს მონასტერთა შინა იდესცა. რათა სალოცველთა მათ ადვილთა ქუამ ავაზაკთა შექმნითა არ წარსწყმდეთო! ამნაირად, ხატობა-დღეობებთან დაკავშირებული ბაზრობის („სავეპტო ერის კრება“) აკრძალვასთან ერთად ყოველნაირი „სხუად სამოქალაქომ და სოფლიომ წესი“-ც არის დაგმობილ-განდევნილი ცხადია, რომ აქ დღეობის დროს ჩვენში მიღებული ხალხური სიმღერა-გასართობი იგულისხმება.

ასეთი დადგენილების დაწერა ადვილი იყო, განხორცილებით-კი დისახული მიზნის სრულად მიღწევა მეტად ძნელი იქნებოდა: თუ ხალხის მთელ ზნეჩვეულების გადასაქმნელად შესაფერისი პირობები არ არის, დადგენილება დადგენილებად დარჩება და ცხოვრება თავისს გაიტანს. აქაც საქმე ასევე დატრიალდა. მაგრამ ეკლესიაც მართო ზემომოყვანილი დადგენილებით არ დაკმაყოფილებულა. უმჯველია, ამავე წარების ზეგავლენით, ხალხური წარმართული სიმღერა ჯარშიც აუკრძალათ. დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსი ამბობს: ამ მეფის დროს „საეშმაკონი სიმღერანი, სახიობანი და განცხრომანი და ვინება, ღმრთისა საძულელი, და ყოველი ეწესოება მოსპობილ იყო ლაშქართა შინა მათთა“-ო?.

რასაკვირველია, საეშმაკოდ აქ წარმართულია ნაგულისხმევ-სახელდებულის მათსადაშვ, არჩილ მეფითგან მოყოლებული ბრძოლისდა მიუხედავად და რუის-ურბნისის საეკლესიო კრების აკრძალვისა და დაგმობის შემდგომაც ქართ. წარმართული სიმღერები და სხვადასხვაგვარი გასართობი ხალხს მაინც შენარჩუნებული ჰქონია და მხოლოდ ლაშქარში მოუხერხებიათ მათი მოსპობა.

მაგრამ დავით აღმაშენებლის ისტორიკოსის ზემომოყვანილი ცნობაც წარმართულ ქართ. სიმღერა-სახიობათა ლაშქარში მოსპობის შესახებ რომ ვადაქარბებული უნდა იყოს და რომ მათ აკრძალვას მაინცდამაინც ვერც დიდი შედეგი მოჰყოლია და ვერც ხანგრძლივი აღმოჩენილა, ეს თუნდაც „ხელმწიფის კარის ვარიგებითგანაც“ ჩანს. ცნობილია, რომ ნადირობა ძველ საქართველოში ლაშქრობის ზეგრის აუცილებელსა და სავალდებულო ნაწილს წარმოადგენდა, ლაშქარ-ნადირობა საბუთებშიც ყოველთვის ერთად იხსენიება ხოლმე. ამ ძველში-კი ნათქვამია: თევდორობის „ორშაბათს მეორეს ლამპარს მონადირენი შეიქმენ, მეფეს წინაშე მიიღებენ და ცოლსა მეფისასა და შულთა და ვაზირთა... მიაართმევენ“, ხოლო შემდეგ „ლამპარსა ან-

1 კბ.ი, II, 65.

2 ც. მეფის დავითის.

აუბუღლსა მვარსა შეიღებენ, ეგრე მრგვაოს ლამაზენ¹ და ვინც ახერხდ იყავის (ე. ი. ბუნწი), აგინებენ და რაც უახესია, ვალკის დროს აუღებენ².

მაშასადამე, XIV ს. პირველ ნახევარამდე საქ. სამეფო კარზე „ლამაზოს“ და „რგვალი“, ე. ი. ფერხული სიმღერა-შაირობითერთ იმეუნდ უჩვენდ წესად უოფილა განმტკიცებული, რომ ხელმოჭრილ და პერძურ ხელმოჭრულსა კი არ ინდობდენ თურმე და შაირობის დროს აუღდ იმეუნებდენ და უახსოვდენ. ასეთ შემთხვევაშიც მათ მაინც აუღდნ თქმა ან შეცდომი და ეს ხალხური ჩვეულებით დაწესებულ მისაგებელი თურმე ესტავოდ უნდა მოეღმინათ. ცხადია, რომ იმ ბრძოლაში, რომელსაც ეკლესია წარმოადგენდა ქართულ სიმღერა-გისართობთან საეყენეთა განსაჯლობაში იჭახობდნ სწორედ წარმართულს და ხალხურ საერო მუსიკას იმ შხრე ვაგმარებენ, რომ ეკლესიის მესვეურთა და საეკლ. მუსიკას შინა მოსაზრება ვარ სოფტრასენ.

ამაირად ცხადი ხდება, რომ, თუ ვაბატინებულ ქართულ საეკლესიო მუსიკას კარგად ჰქონია უკვე ფესვი მომარტებული, წამაზობის დროითგანვე მომდინარე დევნილი ქართულ საერო მუსიკაც დონეხდელი არ ვამომდგარა, ერთიცა და მეორე ვარემბედაც შესაფერის პრინციპებსა და სათანადო ორგანიზაციის, განსწავლისა და ხელმოჭმელობის ვარემე ვაგმარბარი იქმნებოდა. ამიტომაც სავირობა რომ შეკლებსდაგვარდ ცვაფით ვამორკვევა, თუ როგორ იყო მუსიკის ხელმოჭმეობა მველ საქართველოში მოწყობილი და რა მოძღვრება არსებობდა მასში ამ დარგში.

თ ა ვ ი მ ი რ ა

მუსიკის ხელოვნების ორგანიზაცია და მოაქვრება კველ საქართველოში

ძველდაც ვალობსა და შემდეგ სამღერასაც, რა თქმა უნდა, შექცავდა სჭირდებოდა. ყურთასმენითაც და ხმითაც უველ არ არს და არ იყო და ჯილდოებულები და, ვისაც ნიჭი ჰქონდა, მასაც რომ ვაწერბა მოუნებოდა ვ მერჩული სისტორიის თხზულებითგან ჩამს, რომ, თუ ანზე უწიგ ნარეს არა, IX ს.-ში მაინც უკვე უოფილა ვალობს სწელებს მოძღვრება რომელსაც ვმითი სანსწავლებელი სწავლაა სწელება სხელობს ვ მერჩული ამბობს, რომ ვრიგოდ ხანმოკლე ვაწელებსავე „მსწრაფლ... დაისწავლი დავით და ქმითა სანსწავლებელი სწავლდაა საეკლესიოა“³. უამველია, ამ ცნობაში ვარტო ზესადა წარ მოსათქმელი ლოცვები და კვრეკსები-ე არ იფელსმეზობდა, არამედ სავლობლებიც და საეკლესიო ვალობაც.

უკვე ოდნავად კულტურულად დაწინაურებულ საქართველოში დაგვლოვნებულები მომღერალნიც იყვნენ ბილმე და მგალობელნიც არსებობდნ.

¹ ხელმოჭმის კარის ვარიანტი, § 20, 23. 11-12.

² ცხ. შ. 22-ლ. ხელსა, თავი ბ. 23. 2.

დენს. დაბადების ქართულ თარგმანში ეს ტერმინი ბერძ. კარ & ოდრას და კარ & ფსალტოდრას, ლათინ. cantor-ს, cantores-ს და სომხ. ყერგატოლსა და სალმოსანოვიგეკ-ს უდრის.

ჩვეულებრივს მგალობლებს გარდა, ქეთილად მგალობელიც იყო, რა თქმა უნდა, ირავითი („ორთრს ფსალღონ“, Bene psallens); ხელო ცალკეულს, მხოლო-მგალობელს გარდა, ერთად მომღერალნიც იყვენ. გუნდის გალობის თანამონაწილეს ეწოდებოდა თანამგალობელად.

ცალკეულს, მხოლო-მგალობელს, თუ მომღერალს გარდა, ერთხმანი სიმღერა-ვალობის შქონებელ ტომებმა და ერებმა რომ რამდენიმე, ანდა ბრავალთა ერთად და ერთსა-დი-იმავე დროს სიმღერა-ვალობაცა და რთვეცაც იყოდენ, ასეთს ერთობლივს მუსიკობასა და გართობას, თვით ასეთს მგალობელ-მომღერალთა, ანდა მგალობელ-მრთველთა ერთეულებს აღსანიშნავად ტერმინები არსებობდა ამასთანავე არაერთი, მაგ. ძნობა, მძნობარი, მძნობრი, მწყობრი, გუნდი და დასი.

თუ ძნობა და მძნობრი უძველესი ხანის ქართულ ძეგლებში გვხვდება და შემდეგში, მაგ. XIII ს. შემდგომ, უკვე სრულებით მწიგნობრულ სიტყვად-ღა მოჩანს, მწყობრი უძველეს ძეგლებშიც მოაგვეპოვება და მერმინდლებშიც, იერემიას ვოლგის 54-55-ში ნათქვამია: „მოდღენ-ბუნნი ბჰისაგან დასცხრეს და რჩეულნი ფსალღუნთა მათსაგან დაეცნეს, და ირღუა სიხარული გულისაა ჩუენისა, გარდაიქცა გლოად მწყობრი ჩუენი“-ო. აქ მწყობრი ბერძნ. კო ხორთ-ს, ლათინ. chorus-სა და სომხ. ბარქ-ს უდრის.

ეს ტერმინი იერემიას 31-შიც გვხვდება: „მოდღო ბოდანი შენი და გამოხვდე მწყობრსა შორის შემღერეთასა“. ამ შემთხვევაში თვით გამონათქვამი მწყობრი შემღერეთა გვაცნობს, რომ მოთამაშეთა ვუნდზეა საუბარი და ეს გარემოება სხვა თარგმანებითაც მტკიცდება, რათგან ბერძ. არის სენაგოგე კაატონტონ, ე. ი. მოთამაშეთა კრებული, ლათინ. chorus ludantium და სომხ. ყოღოვ ხაზაღკაც.

გუნდი და დასი, დაბადების ქართ. თარგმანის სხვადასხვა რედაქციებს ერთმანერთთან შედარებისდა მიხედვით, სინონიმურად მოჩანანს მაგ. იუბაქარის გამოცემის I მეფეთა 10-ში ნათქვამია, — „ოდეს აღხედ მუნ ქალაქსა შინა და შეგვმთხვის გუნდი წინააღწარმეტყუელთა... და წინაშე მათსა ქმარი და წინწილი და ებანი“ და სხ., — A N 5-ში სწერია: „შემდგომად ახვე შენ ბორცუსა მას... სადა იგი არს გუნდი იცხო თესლთა, და რაჟამს შეხვდე ქალაქად, შეგვმთხვის შენ დასი ერთი წინააღწარმეტყუელთა, გარდამთმავალი ბამით და წინაშე მათსა პარით შემღერენი და ქანარიით ნესტუ და ბობღონი“-ო, ასევეა ოშკის დაბადებაშიც.

შემოთქვიანილითგან ირკვევა, რომ, თუ ერთს მთარგმნელს გუნდი უნებარია, მეორეს დასი და ორივე სიტყვა ბერძნ. კო ხორთს-ს, ლათინ. grex-ს და სომხ. პარ-ს უდრის. ამნაირადვე თუ 2 მეფეთა 613-ში ბაქარისა-

1 3 მეფეთა 10¹², 1 ნეშტთა 15¹², 2 ნეშტთა 15¹²

2 1 მეფეთა 16¹² ბაქ.

3 „თუალითი“, პრიუს. ბლუჟენის ვაშ., 61¹².

4 ბაქარ.

ულს, ხელონწერში ნათქვამი: „იუვენს მის თანა ამღებელნი კიდობნისა ონ
შედო გუნდი“, — ბ. ა. № 51-ში-ც სწორია: „იუვენს მის თანა რომელია
მოქუნდათ კიდობანი მემღერენი შედ დასადო“. აქვე გუნდი და
დასი სინონიმებადაა მიჩნეული და ორივე უფროს ქო. ხორისს, ლათინ.
passus-სა და სომხ. დას-ს.

მწყობრის ცალკეულს წევრს მემწყობრე ეწოდებოდა ასევე, რო-
გორც დასის წევრსაც მოდასე ერქვა: ორივე ტერმინი შავთელის
შესხმავია ნახშირი: „წმიდათ მემწყობრე, მათამ მოსაგერ, ზუკისა
ძალთა ხარ მოდასეცა“².

არც გუნდი და არც დასი ქართულ სიტყვები არ არის ქართული
სომხურშიც მოიპოვება და ფაქტობრივად უმეტესად ანალოგიური ქო.
შეთვისებული უნდა იყოს, მეორეც ძველ სომხურშიც არსებობდა და ზუსტ
სხვა ენაშიც. „სომხური ეტიმოლოგიური ლექსიკონის“ ავტორს იგი სომხურ-
რითგან ნასესხებად მიიჩნია³.

საგულისხმოა, რომ დასი ქართულ მუსიკის ტერმინად-ც არ იქცა არა-
მედ თეატრის ტერმინოლოგიისათვის იქმნა გამოყენებ-
ბული, გუნდი. მხოლოდ მომღერალთა ნაჯერებს აღნიშნე-
ნელ სიტყვად იქმნა მიჩნეული და ძველმა ქართ. მუსიკურმა ტერმი-
ნოლოგიამ, როგორც თავის ადგილს დაერქმენდებოდა, ეფრო ზოგადი ცნების
გამოსახატავად მართო მწყობრი შეინარჩუნა.

რა თქმა უნდა, რაკი სამღერ-გალობას შესწავლა სჭირდებოდა ამ ხე-
ლოვნების მასწავლებელნიც უნდა ყოფილიყვნენ და ყოფილან კიდევაც. შე-
საძლებელია ხშირად მასწავლებლობა უხევეს მაგლობელსაც ვერსია შეჯამ
ცხადია, რომ გალობის მასწავლებელი შესაძლებელი წილგალობისა, თუ სო-
ციალური მდგომარეობის გამო მომღერალ-მეგობრულად განდის ხელმძღვ-
ნელად ადარ ყოფილიყო, ეს ხელოვნება-ც მიიწეოდას ამიტომაც
შგალობელთუხუცესს ვარდა გალობას მომღერალთა არა-
ერთი არსებობდა. მაგ. გ. მეჩხედს კრივლ ხანთელის გამაყვანებუ-
ლი ნიჭის დასახასიათებლად ნათქვამი აქვს: „წმიდისა კათლეს ძალისა
საქადაგებელსა გალობასა სრულიად წილწოდეს განებათ მომღერ-
რი იყო განუკითხველადო“. შემსაგან, კრივლ ხანთელი
მთელი საეკლესიო გალობის ასეთ მცოდნე ბიად და მასწავლებლად ყოფი-
ლა მიჩნეული, რომ ყოველი მისი ამ დარგში მომღერება და მოთება უს-
ლობელ კეშმარიტებად ითვლებოდა.

გალობის ცოდნა ძველსა და სანუალი საეკლესი-
ებში საქართველოში დიდად ფასობდა. ამიტომ ამ პი-
თა შორის, რომელთაც ხელოვნების ამ დარგს სამსახური ითვლიათ პირველ
წეობის მიზნად ქმონდათ ქიველი ამდენ პირად წარს წევრთა
შორისაც. მაგ. მეცხერი მატეანის ავტორს მხატვრის საქმურ თვისება
შორისაც. მაგ. მეცხერი მატეანის ავტორს მხატვრის საქმურ თვისება

¹ ოქის დამატებაში აქ ტექსტი წარწერილი ხარ სწორი შავთელის მიხედვით.
რომელიც წარმომდგარია უნდა იყოს „შედ დასადო“.

² აბდულესის, 58.

³ ლარ II, 417-418.

⁴ „დარღ სწავლება“, 1911, ტ. II, 11.

თა შორის ისიც აქვს აღნიშნული, რომ „პატრონი მზეკაბუჯ... სრულა მწიგნობარ-მგალობელი და... ვამაშუენიერი“ იყო!

ერთხმად მგალობელთათვისაც მღერის ხელმძღვანელი იყო საჭირო, რომ სიმღერა მწიგნობრად გამოსულიყო და ყურთასმენისათვის სასიამოვნო გამხდარიყო, ამისთვის ერთი დახელოვნებული მგალობელთაგანი სხვებს ხელმძღვანელობას უწევდა და მომღერალთა შორის პირველ დამწყებად ითვლებოდა დაბადების ქართ. თარგმანში ამ ცნების გამოსახატავად ნათქვამია უპირობდით. გამოსლვათა 1520-21-ში ნათქვამია: „მოიღო მარია... დამან სარონისამან ბობღანი ჯელითა თსითა და განვიდოღეს ყოველნი დედანი მისთანა ბობღნებითა და მძნობრებითა და უპირობდა მათ მარია მ და ეტყოდა“², ქართული უპირობდა უდრის ბერძნ. ექსტრენს-ს, ლათ. praecinebat და სომხ. მარაჯერ, ე. ი. წინ უძღოდა, ლათინ. praecino-კი წინ დაკვრას, ანდა მღერას ნიშნავდა. ზნის იგივე ფორმა უპირობდა ს. ორბელიანს იელითის 1514-ითგან აქვს ამოწერილი, რომელიც მისი განმარტებითაც ნიშნავს, რომ ვინმე „საგალობელთა და ძნობათა წინაუძღოღეს ვმითა“-თ³.

ეს ტერმინი შემდეგდროინდელს ორიგინალურ ქართულ ძეგლებშიც გვხვდება, სადაც, მართალია, იგი უფრო მწიგნობრული, ვიდრე ცოცხალ სიტყვის შთაბეჭდილებას ახდენს, სახელობრ, გ. ხუცეს-მონაზონს. გ. მთაწმიდლის სიკვილიზე ნათქვამი აქვს: „გლოვაცა ესე და მწუხარება ზოგად არს“, საერთოა, მე მხოლოდ „წინავეპირობ და ვღაღადებ გასაცდელისა ამის სიმძიმისა“-თ⁴, ე. ი. გოდებისა და მოთქმით ტირილის წინადაწყებები ვარო.

ის, ვინც სხვებზე წინ იწყებდა ვალობას და ამით დანარჩენთ წინაურობდა, ცხდია, წინამძღვარი მგალობელი იყო და ასეთი ტერმინიც არსებობდა. 1 ნეშტთა 152-შია იგი ნახმარო, სადაც დასახელებულია „ქონენია წინამძღვარი მგალობელი მგალობელთა“⁵, საქ. მუხ. ხ. A № 51-ში ეს ადგილი სხეანაირად არის ნათარგმნი: „ქონენია მთავარი ვალობათა მგალობელთა“-თ. ეს მთავარი ვალობათა მგალობელთა ბერძნული, ლათინ. და სომხური თარგმანების ტექსტს და იქ ნახმარ გამონათქვამს ზ აჰყავ რფი ღბნ ვნ აბნრთა. princeps prophetae inter cantores და ხქსან ხეციგზ, ირე სოაიქსინ კარვად უღვება, შეგამ ქართულად უხეიროდ გამოდის, მაინც ირკვევა, რომ, წინამძღვარი მგალობელის გარდა, მთავარი მგალობელთა-ც, ანუ მგალობელთა მთავარი-ც სცოდნით ტერმინად.

სავულისსმთა, რომ არც წინამძღვარი მგალობელი და არც მთავარი ვალობათა ანდა მგალობელთა მერმინდელს ქართ. სამუსიკო ტერმინოლოგიას არ შეუნარჩუნებია, არამედ მესამე ტერმინი უხუცესი მგალობელთა, რომელიც აგრეთვე უკვე დაბადების თარ-

² სამი ისტ. ქრ. 82¹⁹-24.

³ ხ. A № 51: ბობღნებსა თანა და მწიგნობრებსა.

⁴ ხ. A № 51: მარია მ შეტყუელი.

⁵ ლექსიკონი.

⁶ ცაგნი მთწმდლსა გვ. 340.

⁷ ბ. ო. ქ. ა.

გამნიც ვეხედება. 1 ნუმტო 15^ა-ში იმავე კონკრეტულ წლებში „წინამძღუ-
რი ლევიტელთა, უ ხ უ ც ე ს ი მ გ ა ლ ო ბ ე ლ თ ა ს“ შენაწერილი აქვს იგივე
ძეგლთა იმის ლათინ. princeps Levitarum... ad praevidendam meliorem,
სომხურად *ჩქესან 'ჩ ქხროყ სეროენ*.

გ ხ უ ც ე ს-მ ო ნ ა ზ ო ნ ს ქვემოთწერილი ცნობიდან ჩანს, რომ
მ გ ა ლ ო ბ ე ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი ს თანამდებობა, თუ ამზე უწინაა, არა
შეიხც და შეიხც XI ს. საქართველოში უკვე არსებობდა. ამ
ავტორის აღნიშნული აქვს, რომ გიორგი მთაწმიდელი, შიდა რა პატივი
მღდლობისაჲ, შემდგომად მცირედისა შიგნად ედგოსთა ვანწყისა, უ ხ უ
ც ე ს ა დ მღდელთა და მ გ ა ლ ო ბ ე ლ თ ა დ ა ი დ ვ ი ნ ა ო ს. მ გ ა ლ ო
ბ ე ლ თ უ ხ უ ც ე ს ი ს თ ა ნ ა მ დ ე ბ ო ბ ა შემდგენი იყო ს ა
ქ ა რ თ ვ ე ლ ო შ ი, ამ მხრით საყურადღებოა, რომ 1693 წ. საბუთო მისი
დამწერელი თავის ამ სამხელეო ღირსებს თუთვე ვეძყობს და ამბობს
„შე მ გ ა ლ ო ბ ე ლ თ უ ხ უ ც ე ს ს ი ო რ ა მ ს დ ა მ ი წ ე რ ი ო ს“.

ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ს ლ ო დ ბ ა რ ი ც აქვს ლექსი იმავე წელსილი, რა-
შელიც „სრული მგალობელი“-ს აღნიშნულ ტერმინზე შეაჩინა. ეს ტერმინი
თანამედროვე ქართულსაც აქვს შენარჩუნებული, მაგრამ სრული მგალობლის
მნიშვნელობით-კი არა, არამედ ვითარცა მგალობელ-მომღერალი გუნდისა,
თუ დამკვრელთა მწყობრის ხელმძღვანელს სახელად.

ჩ ა ხ რ უ ხ ა ძ ე ს მეხუთე შესხმაში შემდეგი სავლესხმა სტრაოი აქვს
წარმოდგენილი:

„თუ ძინობდეს ენობს
ველე დარჯენობს
პლატონ ქესკესის
მწყობრ-შენაქმეველ“

და თვით უმირის და სხვებიც იქმნენ შეხობებდ მოწვეულნი, შიხც

„იპოვნენ მედროი
და ვერ შეშხებოდა
შენს მთავების
ყოელ-დასახელოლ“

პლატონი ჩ ა ხ რ უ ხ ა ძ ი ს ზემოთწერილ ტექსტში სწორედ მათ მუსი-
კოსთა მწყობრის გამგედ, ლიტბარად, არის ნაგულისხმევი, რომელსაც უნდა
ამ გუნდის დამკვრელთა მწყობრს შესწავლილობაზე ეხმარა.

გალობა-სიმღერის ამ ცალკეულ მოღვათა შესწავლებული კარგი
XI—XII ს. საქართველოში, როგორც შემდეგში დავაწმუნებთ, ქალთ-
ვანთ-მთავარი-ც ყოფილა, რომელც მუსიკალურ სწავლის შემსრულებელი
იყო.

ი არ ს ე ნ მ ო ნ ა ზ ო ნ ს ქართული მუსიკის ისტორიისათვის ერთი დიდი
რესხად საყურადღებო ცნობა მოეპოვება, რომელიც სანს შიხც ქართ. ხელ-

¹ შ ა ქ ა რ, ბ. A № 51-ში აქვს ნაქვთა მთავარი ცალკეობა.

² ც ა გ ი მთაწმდისა, გვ. 297.

³ ისტორიული საბუთები, IV. 63.

⁴ V, 33 და 55.

ნაწერშია დაცული და პროფ. ნ. მარას მიერ იყო 1902 წ. გადმოწერილი. ამ ცნობის რუს. თარგმანი მას 1903 წ. დაბეჭდილს სინას მთაზე და პალესტინაში გაწეული მუშაობის წინასწარს ანგარიშში ჰქონდა მოყვანილი, ამ რა აქვს არსენ მონაზონს მოთხოვნილი: ანდრია კრიტელის საგალობელთა მისი თარგმანი ამ ნაწარმოების შესაძვე ქართული თარგმანი ყოფილა. „წმიდათა მამათა და დიდთა მნათობთა ჩუენთა ეფთჳმის და გიორგის მთაწმიდელთა ორგზის ეთარგმნეს წმიდისა ანდრია კრიტელთა მწვემსმთავრისა მიერ აღწერილნი ესე ვალობანი“-ო.

უკვე ამ ორ თარგმანს შორის განსხვავება ყოფილა. ეფთჳმე მთაწმიდელის ნაწარმი არამეტუ დედნის სრული თარგმანი არ აღმოჩენილა, არამედ შეგნებულად შემოკლებული და შეცვლილიც-კი ყოფილა. სახელდობრ, არსენი მონაზონის დახასიათებით, „მას მეტად შეემოკლნეს, რამეთუ საღმრთოთა წერილისა საბის-მეტყუელბანი ყოველნი დაეტოვნეს და ნაცვალად მათდა სინანულისა დასდებლები შეემატა, ვითარცა სულთა საარგებლისა ხოლო და არა წიგნთა ძალისაცა უნაკულუობისა შეძიებელსა, ამასთანა ჳმისაგანცა თვისისა და ძილის პირთაგანცა შეეცვალნეს“-ო¹.

გიორგი მთაწმიდელს ამის გამო ანდრია კრიტელის საგალობლები ხელახლად და უკვე სრულად ეთარგმნია, მაგრამ, ქართული კულტურის დიდი მოამავის ხსოვნის წინაშე მოწიწებით, ეფთჳმეს დანართი არ ამოუშლია, ამის წყალობით, არსენი მონაზონის შეფასებით, ეს საგალობლები ამ „შეორესა“ მთარგმნელს უკვე „უზომოდ განეცრცნეს, რამეთუ წინა თქმული ყოველი სრულბით ეთარგმნა და მამისა ეფთჳმის შემატუბულნი იგი დასდებულნი არავე დაეტოვნეს, ვითარცა თუთ აღიარებწითა პირითა თვისითა“-ო. ამას გარდა, თუმცა გიორგი მთაწმიდელს ამ საგალობლების „ქმად არა შეეცვალა, გარნა თვსთა ძილისპირთა ზედა თარგმნის არცა მას გულს ედგინა“-ო.

ის ვარემოება, რომ არც ეფთჳმე მთაწმიდელისა და არც გიორგის ნაწარმი ანდრია კრიტელის თხზულების ზედმიწევნით თარგმანს არ წარმოადგენდა, თუმცა-კი მისი სახელი ეწოდებოდა, არსენი მონაზონის სიტყვით, „ამომედ რადმე ტურთად ზედა-ეხსნეს ორნივე იგი ყოვლისა საქართველოთა ეკლესიათა“, ამიტომ ამ საგალობელთა ხელახალი, უკვე მესამე, თარგმანი ქართველ მცოდნე პირთა აუცილებლად საქიროდ მიუჩნევით. ასეთი განზრახვის განხორციელება ადვილი საქმე არ იყო, რათგან ეფთჳმე და გიორგი მთაწმიდელები საქართველოს დიდ მნათობებად იყვნენ ღირსეულად მიჩნეულნი და მათი ნაწარმოების დაწუნება, უეჭველია, ბევრს ალაშფოთებდა.

ასეთი გამბედაობა არსენის გამოუჩენია. ის თვითვე მოგვითხრობს: „შე უღირსმან მონამან, საღმრთოთა მონებისა ღირს-ქმნულმან, მდაბალმან მონაზონმან არსენი ვიკადრე მესამედ თარგმნა ამათი. უცვალბელად თვისა ჳმისაგან, თუთ მათვე ძილისპირთა ზედა მათთა, რომელთა ზედა წა ანდრეას ბერძულად აღწერნეს“-ო. მაგრამ, როგორც ეტყობა, იმდროინდელი ქართ. საზოგადოებრივობის უკმაყოფილებისაგან თავის დასაცავად, ამ შეგნულს შესაძვეერ გადმოთარგმნის აუცილებლობა არსენ მონაზონს დაეით აღმამუნებლისათვის მოუხსენებია, რომ ანდრია კრიტელის სა-

¹ № 70-ად, ც. ვ. არელოვ № 57.

² ანდრია მონაზონის ანდრის ქართ. ტექსტი მომყავს ბ. ინგოროს უკან გადმოწერილთ, რომელიც ნ. მარას ხელნ. აღწერილობითგან არის აღილებული.

კომპლექსი ბელაბალი გადმოთარგმნა მისთვის სწორედ მის აზრსა და
 გეგმებს. დავით აღმაშენებელი დათანხმებულა და სიონის განკარგუ-
 ლებას ვაუწყებდა. ჩვენთვის ამგვარად სწორედ ის არის განსაკუთრებით საინტე-
 რესო და მნიშვნელოვანი, თუ როგორი გეგმა დაგეგმა, შეეცა ამ მხრის მი-
 სჯერებად. ამანვე ცნობა თვით არსენ მონაზონსკე მოეპოვეს.

არსენი ამბობს: ანდროი კორტელის საგლობული ქართული კლავ-
 შისებრ თარგმნა გავებდნე არბანებთან და ქობინთან. კლავისებრისა
 და ლითვი-დაცულისა დავით, აფხაზთა და ქართველთა და რაზმთა და კათო-
 ლიკთა, რომელმან მე თარგმანებისა, ხოლო წაშენებულნი
 თხა, იოვანეს ქართლისა კათალიკოსისა, ეპარქი კათო-
 ლიკ მორთულსა ორღანოსა, კელოვანი-მთავრისა ლონისა ქრისთა და დე-
 მისა ველუოფა და გებრძანა, ენათგან უცხოთა იქნეს ესთა ჩვენ-
 სისაგან ძილისპირნი ამითნი“. განკარგულება მთლიანად ცოცხალი პირველ-
 ბული.

ამ უაღრესად საგულისხმო ცნობაში ჩვენთვის ამგვარად ადვილად სურ-
 რადღებო ის ვარემოებაა, რომ საგლობლის სიტყვების თარგმნა თუ შეთხზვა
 და მისთვის საგანგებოდ მანგების დაწერა. თუ ამანვე უწინარეს არა მარტო და
 მარტო XII ს. დამდებებ უკვე ხხვა და ხხვა სპეციალობად უფიქრო ქათალი-
 ამ დროს საქართველოს უკვე ჰყოლია ასეთი პირები, რომელნიც მხოლოდ
 მანგისა სთხზავდნენ, ამ თავიანთი განსაკუთრებულ ცოდნითა და ნიჭით ცნო-
 ბილნი ყოფილან და რომელთაც ამიტომ საგლობლის, თუ სხვა რაიმე ნა-
 წარმოებისათვის მანგის შეთხზვას შეუკვეთავდნენ ხოლმე (11).

სიტყვიერი შემოქმედების ნაწარმოებისათვის მანგის ამნობის შეთხზვას
 მაშინ ვკმისა და დებამა და ასეთ სამუშაოს დაწვებას ვკმისა და დე-
 ბისა ველუოფამა პრემევი. ფრად საცურადღებო გატეობა, რომ
 ასეთ ხმის-დამდებელთა, ანუ კომპოზიტორთა შორის დავით აღმაშენებლის
 დროს ყველაზე განთქმულს ველუოფანამთავარი იწოდება, სხვალ
 რომელიც, უმკველია, მარტო პატივისცემის გამოწამატველი არ არამედ
 გრძელვადი თანამდებობის აღმნიშვნელიც უნდა ყოფილიყო.

ყველა შემოაღნიშნული დაარწმუნებდა აღმაშენებელს, თუ რამდენად დიდი
 წარმატება დასტუობია ქართ. მუსიკის X ს. შემდგომ XII ს. დამდებთათვის.
 ცხადია, რომ, რაკი ხმისა-დადებამა და ახალი შეთხზულ მანგის ნიშნით
 აღბეჭდვა მაშინ საქართველოში სპეციალობის ცალკე დარგად მთავალი შე-
 სივის თეორიულს მოძღვრებასაც შეუძლებელია ამ ხანაში დღი ნახეთ ან
 წიადგა წინ.

მართლაც, მიიქაელ მოდრუკილია და არსენ მონაზონს
 თავიანთ ანდრეძებში მუსიკის იმდროინდელ დონის გასაგებად წინაშედ
 არერთი საცურადღებო გამოჩატევაში და სიტყვა იქნო ნაშანი, რომელიც
 აღურო მნიშვნელობის გამოჩატევა მომავალში ქართული მუსიკის ასეთი-
 ასეთის საგულისხმო მისაღობს შეგებებს. მან კმისა უკველნი მანგის
 საგლობელნი (მიქაელ), ვალოზანი (მიქაელ და არსენი), კილოა და ნაშანი,
 ძლისპირისა რომელიმე კილოა ერთი, საგლობლისა ქმნაგან თვისა შეუცაო-
 ბილნი ვმისა არ-შეეცვლია, უცვალებლად თვისა ქმნაგან თარგმნა (არსენი
 და ვმისა არ-შეეცვლია, უცვალებლად თვისა ქმნაგან თარგმნა და სიწიობა და
 მონაზონი). — კილოაბ აღნიშვნა სიწიობა და სიწიობა და
 უტოომედლობითა ნიშნისაგანთა, კილოაბა ერთისა ორ-გუარად აღნიშვნა.

თუ იღამინი ძველი ქართული საგალობლების ხელთნაწერ კრებულს გადაშინჯავს, დარწმუნდება, რომ, დედან-კილოებისა და გამოყენებულ კილოების შესახებ ცნობების გარდა, იქ მხოლოდ საგალობო ნიშნებია ხილული. ტექსტს ზევითა და ქვევით დასმული. ამ ნიშნების არავითარი განმარტება იქ არ მოიპოვება. ცხადია, ამისთვის ცალკე სახელმძღვანელოები უნდა ყოფილიყო, საგალობელთა კრებულები-კი მუსიკაში უკვე ყარგად განსწავლული საგალობლებისათვის ყოფილა განკუთვნილი, რომელთაც ამ ნიშნებით საგალობლთა მანვის გაგება და მღერა შეეძლოთ.

უშეველოა, მუსიკის მაშინდელ სახელმძღვანელოებშიცა და ზემოთ მისწავლის დროსაც ამ ნიშნების სახელებზე იქმნებოდა ნათქვამი და მათი აღნიშვნელობა-გამოყენებაზეც იპოვიდა მსურველი განმარტებას.

სამწუხაროდ არც ერთს ასეთს სახელმძღვანელოს ჩვენამდის არ მოუღწევია და რაკი, როგორც მერმე დავრწმუნდებით, გარკვეული ხანიტჯან საგალობო ნიშნების ცოდნა საქართველოში გამქრალა, ამიტომ ჩვენ არც ამ ნიშნების სახელები ვიცით და არც მათი რეალური აღმნიშვნელობა. თუცა პოლ. და ვ. ს. კარბელაშვილები ფიქრობდენ, რომ ამ ნიშნების წყაიბჯას ახერხებდენ, ია კარგარეთელი დარწმუნებულია კიდევ, თითქოს ნიშნების სახელები და მათი ბერძნული და რუსული შესატყვისობა გამორკვეულქონდეს, მაგრამ სამწუხაროდ ისინი სცდებიან.

საგალობლისა და სიმღერის ტერმინოლოგიაში კილო, მუკლი, ქცევა და საქცევიც გვხვდება.

იერემიას 48^{ვე} დამოწმებით, საბას განმარტებული აქვს, რომ „კილოდ ითქმის გალობათა და კმონებათა მიმოქცევათა მუკლი“. მაგრამ სასცავოს-ქვეშე მას უკვე ეს ტერმინი სხვანაირად აქვს ახსნილი და იქ ნათქვამია, რომ საქცევი „მუსიკათა კილოთა“ გასაყოფელისა, ანუ მუსიკის კილოს გასაყოფელის აღმნიშვნელი იყო. მაშასადამე, კილო მთლიანი ერთეულს სხელი ყოფილა, პირველი განმარტებით-კი ისე გამოდის, რომ გალობა, ანდა სიმღერა, მიმოქცევათაგან შესდგება, ხოლო მიმოქცევა თავის მხრით მუკლებისაგან შესდგება და სწორედ ასეთ მუხლს ეწოდება კილო. ხოლო, თუ მერორე განმარტების პირველთან შეთანხმება ვცადეთ, მაშინ საქცევი კილოს ანუ მუხლის ნაწილად უნდა გიგულისხმით. დაახლოვებით ასევე აქვს საბას კილოს მნიშვნელობა განმარტებული ქცევა-ს ქვეშეც: „ქცევა არს მგალობლი და კმონი და სხუასა და სხუასა კილოსა აბრუნებდეს“-ო³.

კილოს რეალური მნიშვნელობა ძნელი გასარკვევია ხალხური ლექსების მიხედვითაც, მაგ.:

„ნეტა სიტყვა ამოვიგნო,
სიტყვა ვიიხრა კილოზედა“...⁴

ანდა

„ვანუიე ყარგი ბიჭია,
ლექსებს იტყვის კილოზედა“⁵.
„რახან სიმღერას აქ ვიტყვი,
ზედ გამოთებამ კილოსა“...⁶

¹ ლექსიკ.

² ლექსიკ.

³ ქართლ. ხალხ. სატყ. 316, § 968 და 969.

⁴ იქვეც, 320, § 985.

სიტყვის, ანუ ლექსების თქმა კილოზე, სიმღერაზე კილო გამოიხსნა საინტერესო გამოხატვაშია, მაგრამ; დანამდვილებით რას ნიშნავს ადვილად მოთვანი, ძნელი სათქმელია.

ძველი ხანის ტერმინოლოგია უფრო ადვილი განსარკვევია.

უპირველესად საყურადღებოა; რომ საგალობლების ტექსტისა და ჰანგ-სათვისაც ზოგადი და შემადგენელ ნაწილების სახელებიც ერთი საგალობლის სიტყვიერი ნაწილი შესდგებოდა მუკლებსაგან, რომელიც თავის მხრივ 60 მარცვლისაგან შესდგებოდა. მარცვალს მაშინ შეტყუება ერქვა.—მაგ. ნათქვამია: „დასდებულნი წმიდისა ადგომისანი უგალობდისა, ეთუესა მუქლსა 2 (60) შეტყუებაჲ აქუს ე (5) ჯერ იმ (12)“.

ჰანგით შემკულ საგალობლის აღმნიშვნელი ტერმინი უნდა იყოს მოკლესუნნი, ხოლო თვით ჰანგსკი ეწოდებოდა კილო. მოკლესუნნი ამბობს „საგალობლნი ესე... სიმაართლით სისწორითა კილოსაჲთა“ დე-წერეთ, ანდა „მრავალსა სძლისპირსა ერთი კილია ორგვარად არს შესურად“—აღმნიარად ზოგიერთს საგალობელს ორგვარი კილო ჰქონია, მაშასადამე მაშინ კილოს გვარსაც არჩევდენ.

საგალობლის კილოს აღსაბეჭდად განსაკუთრებული ნიშნები არსებობდა რომლითაც მგალობლებს უხელმძღვანელით ამიტომაც განსაკუთრებული ყურადღება ჰქონდა შექცეული, რომ გალობის სახელმძღვანელო კრებულებში დვითოეული საგალობლის კილოც „უცხოებლობითა ნიშნისათა“ ეოფნო ჩიწერილი. ამ ხელოვნებას განსაკუთრებული შერდნე პირები იყვნენ საქართველოში, რომელთაც მნიშვნელნი ეწოდებოდა.

მოდ. ქართველ მუსიკის აზრით „ყოველი საგალობლის შესადგენელ თვითოეულ კილოს საკუთარი ნოდება ჰქონდა ძველადვე მიიქმებულ და სერითოდ ჭრელად იწოდებინა“-თ. მაშასადამე, ჭრელი ქართველ მუსიკის საგალობლების შემადგენელ ნაწილებს, კილოებს, ზოგად სახელად მოიწოდებდნენ შემდეგ-კი პ. კარბელაშვილს უკვე ნათქვამი აქვს: „ჩვენ იქ მხოლოდ მოვიყვანით იმ ჭრელებს, რომელნიც წარმართობის დროიდანვე საყურადღასდებიან ჩვენ საერო და საეკლესიო კილოებს. — მათი სახელები-თი ქვევით ჩამოთვლილი აქვს 24 ჭრელის სახელი, რომელთა შემდეგ დატანილია ამ ჭრელებზედ თავის დროზედ ვრცელ მოვილაპარაკებო შემდეგ“-თ.

არც ის, თუ როგორ უნდა დასდებოდა წარმართობის დროიდანვე საყურადღასდებლად, ის ჭრელები, რომელიც მის წიგნაკში მოყვანილია, ასირო და სიკლესისი კილოებს, არც ის თუ სახელდობრ საიოგან აქვს ამ ჭრელების ქართული სახელები ამოღებული, პ. ქართველი მუსიკის წიგნაკში განმარტებული და გარკვევით აღნიშნული არ არის.

ვიხსნ სქ. მუხუმის ხელთნაწერებს გადავიხედავ და ვაღიკითხავ, ის დარწმუნდება, რომ ჭრელების ოცდაათზეც სახელი ერთი ძველიოგან არის ამოღებული. ეს ხელთნაწერი ვეიანია და, როგორც იქ აღნიშნულია, მასი მარ-

1. პ. ანგორთოევი, ქართ. სს, პირი, თ. 1920 და 1921-ის ქართ. სს, თბ. 1, 23, 637—638.

2. პ. ანგორთოევი, ქართ. სს, პირი, თბ. 1, 23.

3. ქართ. სს, თბ. და სასულიერო კილოები, ისტორიული მიმოხილვა, თბილისი, 1928 წ.

ველო „სძლოსპირების“ შემცველო, ნაწილო ფიტარეთის ხელთნაწერის გარდ-
მოიწერი ყოფილა. რაკი დედანი XVIII ს. დამლევისა, ცხადია, ეს ვადმონაწერი
ან ამივე ხანის, ან შერმინდელი უნდა იყოს, ამაზე აი სახელდობრ რი სწერის ამ
ხელთნაწერში:

„გტარნი ჭრელთანი:	ასამაღლებელი
ქელწიდე კილო	დიდი ასამაღლებელი
ბოხუში	ნოინი
საქექენი	დაბანება
სამი საბრუნავი	ჩაბანება
მეორე სამი საბრუნავი	ჩაეანგული
უცხო	შეყრილი
წინთქმა	მრავალ-გტარი
დიდი წინთქმა	ამონი
უსტაური	ოღია
ოინი	ახაია
მეორე ოინი	დასდებლის კილო:
ყნ წმიდისა კილო	სრულ იქმნა გტარნი ჭრელ- თანი, 24, 24“.

ქართ. ჭრელების შემთოყვანილი სახელები და ამაზე გაცილებით შეტიც-
თივის „მოკლე პოპულარულ სამუსიკო ენციკლოპედია“-ში ი ა კ ა რ გ ა რ ე:
თ ე ლ ს ა ც მოუპოვება, მაგრამ ის ყველა იმ სახელებს „ფრიხილებიანი (sic)
ნიშნებით სავალობლების წერა“-ს უკავშირებს და „ნევემატიურ ნიშნებით სა-
ვალობლების“ აღმნიშვნელად მიაჩნია. კარგარეთელი ამბობს: „მუზეუმში ინა-
ხება მე-8 (sic) და მე-10 საუკუნეებში პერგამენტზე დაწერილი ამ გვარი სავა-
ლობლები; ამ სავალობლების დამწერი ყოფილან მიქელ მოდრეკილი და მოთ-
ვარდიკვანი იორდანე. აი სახელები იმ ნევემატიური ნიშნებისა, რომლითაც
აღნიშნავდენ მფლოდიებს“. შემდეგ ერთ სვეტად 31 ქართული სახელია მო-
ყვანილი, ხოლო მეორე და მესამე სვეტებში მათი ძველი რუსული და ბერძნუ-
ლი, ია კარგარეთელის აზრით, შესატყვისი სახელებია დაბეჭდილი. არც ამ
შემთხვევაშია დასახელებული წყარო, საითგანაც ქართ. სახელებია ამოღებუ-
ლი, არც ის არის განმარტებული, თუ საითგან იცის მათი ბერძნული შესა-
ტყვისობა და რანაირად მოახერხა მათი რუს. მნიშვნელობის გამოჩვენება.

ი ა კ ა რ გ ა რ ე თ ე ლ ს „ნევემატიური ნიშნების“ შემდეგი ქართული, რუ-
სული და ბერძნული სახელები აქვს მოყვანილი:

ქართული	რუსული	ბერძნული
ღული ბრწყინი	Стойша	ესინ
შევეტლიანი	Стойша с очком	ილოფინ
ასამაღლებელი ბ ა ნ ო რ ს	Перевалка	შეტასტე
დიდი ასამაღლებელი	Диа в велише	კნტაბა
უტესთაიტი ასამაღლებელი	Крюк простой	ამეულე
ნოინი	Крюк мришый	ამონტროფინ

კარგა	Крюк пресветлый	მარცხენი
სასურბა	Голубица борзая	მარცხენი
საბავშვო	Занята	მარცხენი
წყარო	Чашка	მარცხენი
მრავალკვანძო	Шапка	მარცხენი
მინი	Ханшля	მრავალკვანძო
ოლი	Дербина	მრავალკვანძო
ღვინის კოლი	Дуга и труба	მრავალკვანძო
სტრინული კოლი	Кулима ерелина	მრავალკვანძო
სტრინი	Стрела простая	მრავალკვანძო
საქვე	Стрела красная	მრავალკვანძო
სტრინი	Стрела светлая	მრავალკვანძო
საბრუნავი ოთხი	Стрела пресветлая	მრავალკვანძო
ოთხხმოვანი	Стрела грозовая	მრავალკვანძო
უკლე	Стрела громовицкая	მრავალკვანძო
დიდი წილოქმა (sic!)	Стрела громосветлая	მრავალკვანძო
მცირე წილოქმა (sic!)	Стрела громопресветлая	მრავალკვანძო
ისტორი	Стрела трехостая	მრავალკვანძო
ოთხი	Стрела поводная	მრავალკვანძო
ღლი ოთხი	Змица	მრავალკვანძო
მცირე ოთხი	Сломите их с заштоп	მრავალკვანძო
უკლე	Паракант	მრავალკვანძო
მინი	Паук	მრავალკვანძო
მინორე	Скамышка	მრავალკვანძო
მედონორე	Фита	მრავალკვანძო
	Кулима	მრავალკვანძო

ზემომოყვანილ სახელებს ია კარგარეთელის შემდეგ ანტონოვიძის მსდევს: ამნირად, მცირე დაკვირვება-შესწავლამ ჩვენ ხელს მივცა ის სერ-მეტური ნიშნები, რომლითაც აღნიშნავენ მათი საცეცხეში საღებოთა კო-ლეებს იმ სიმღერა-სავალობლებსაც, რომელთაც მოიხატებდნენ ზემოთხე-ზულ სავალობელთა კრებულში-თქ. რით მტკიცდები, ვფიქროვ ვ. ლტინი ვსწავნადება, რომელშიც არაერთი შეცდომაა შემოღული, ამ სერ-მეტურს ეს „მცირე დაკვირვება-შესწავლა“, არა მისი!

რაც ია კარგარეთელს 7 სახელი 3 კარბელიშვილის ნაშრომში მოყვანილზე მეტი აქვს და მათი საერთო სახელებიც განსხვავებული სიმთქმის მიხედვით, ცხადი ხდება, რომ მას ამ თავისი ცნობისათვის რაღაც სხვა წყარო უნდა ჰქონოდა. საცეცხისო საკითხავებისათვის საბერძნეთში და იმთავითვე უბრალო-პოპულარული სახელები, საქართველოშიც შემოღებულ ნიშნებს სახელებს ვიდაკითხვა: დაარწმუნებს: ადამიანს, რომ კარგარეთელს სიმთქმის მიხედვით ზოგიერთი სახელები, მაგ. ყენტმა, ამტკიცებს და ვინცა სწორედ ამოვან არის ამოღებული, ამიტომ ამ სიითი, კრედიტს სახელებს ვერც სავალობებს ნიშნების სახელებიც ჩანს ჩართულად.

ამაზე მეტს ქართულ ნაშრომებში სავალობის ნიშნებს ვერც იხივით.

1. შოკლე პომ. სმუს. ინტერვალ. 1931 წ. № 42.

* ი. მ. მ. მ. გვ. 42.

* საკითხავების ნიშნებზე იხ. 3-4-ე კვლ. მისი ქართული ენა, № 1, 85-86.

უცნაურია, რომ ია კარგარეთელსა და დ. არაყიშვილს თავიანთს უკანასკნელ ნაშრომებში გამოჰპარვიათ, რომ ძველი ქართ. საგალობო ნიშნების შესახებ ერთი, თუმცა პატარა, მაგრამ საყურადღებო დაკვირვებაა გამოქვეყნებული, სახელდობრ ლათინური და ბერძნული საგალობო ნიშნების ცნობილს მკვლევარს Abbt J. B. Thibaut-ს ქონდა ქართული ასეთივე ნიშნების შესახებ რამოდენიმე საყურადღებო დაკვირვება და მოსახრება გამოთქმული. მას იწინაშე აღეს, რომ ქართული ძირითადი საგალობო ნიშნების გარეგნული მოუვანილობა უახლოეს ანალოგიას წარმოადგენს დასავლეთის, ლათინთა, ეკლესიის ნევმური ნიშნებისას. შემდეგ, თიბოთსავე დაკვირვებით, ქართული საგალობო ნიშნების სისტემა ხულ 10 ძირითადს ნიშანს შეიცავდა, რომელნიც მღებარეობისდა მიხედვით შესაძლებელია ორ ჯგუფად გაიყოს: ხუთი ნიშანი სტრიქონს ზევით იწერება ხოლმე, ხუთი კიდევ სტრიქონს ქვევითაა აღნიშნული¹.

თუ გარეგნული მოხაზულობით ქართული ნიშნები რომაული ეკლესიის ნევმებს მიემსგავსება, სამაგიეროდ ამ ნიშნების ადგილმდებარეობის ქართულში მიღებული წესი რომაულიისაგან, რომელსაც ყველა ნიშნები მხოლოდ ტექსტს ზევით ჰქონდა მოთავსებული, იმით განსხვავდება, რომ ნიშნები ტექსტს ზევითაცა და ქვევითაცაა ხოლმე დასმული. ამ წესით, ე. ბ. თიბო-ს სიტყვით, ქართული საგალობო ნიშნების ეს სისტემა ბერძნულს ფონეტიკურსა და ჰაგიო-პოლურს, ანუ იერუსალიმისას, ისევე როგორც ებრაულს Nequinoi შიავავს.

უფროსი შეიძრო მსგავსებაა ქართულსა და სომხურს სამუსიკო ნიშნებს შორის, მაგრამ კირაკოზ განძაკელოს ცნობით, სამუსიკო ნიშნები სომხურში პირველიდ პლარფინის მამასახლისმა, ხანაატურ ტართნელმა შემოიღო მე-12 საუკუნეში, აბიტომაც ქართული ნიშნების სისტემას წარმოშობილობის წნიერებითაცა და თვისებითაც უცილობლად უპირატესობა მიეცეთვნებამ².

ქართულის მსგავს რომაული ეკლესიის ნევმურ ნიშანთაგან თიბოს შვიდი ძირითადი აქვს დასახელებულ-შედარებული. ამათგან უდრის punctum-ს (ე. ი. წერტილს); — მიემსგავსება virga-ს (ნიშანე ტოტს, კვერთხს) ყ, — უდრის pressus minor-ს (ე. ი. მცირე დაწვეას) რ, — ხოლო რ pressus major-ს (ე. ი. დიდს დაწვეას) რ, — სტრიქონ ქვეშ მოქცეულს strophicus ყ, — ~~ შიავავს pes quasus-ს (ნიშანე საბელს, რხელს) და ~~quilisma-ს (ე. ი. ვიორებს) ~~³; მაგრამ მნიშვნელობით მათა რათაა მაოლიუ დაბლოუებით არას მთვნებული და მკვლევართა აზრით Virga მაღალი ბგერის აღნიშვნელი იყო, Punctum დაბალი ბგერისა, Podatus დაბალი და მაღალი ბგერებს შენართებისა, Flexa, ანუ Clavis hochtief მაღალ-დაბალის, Porrectus hoch tief hoch მაღალ-დაბალ-მაღლის, Climacus, Scandicus და სს⁴.

რაც თიბომ საგალობო ნიშნების ქართული სახელები არ იცოდა და ჯერჯერობით ამ ნიშნების სახელები და მნიშვნელობის განმარტება აღმოჩენილი არც არის, ამიტომ მან ამ ნიშნებისათვის პრობით იგივე სახელები გამო-

¹ Нотные знаки в груз. рукописях: Христ.-восток., т. III, вып. II, 1914 г. 38-39.

² Христ. Восток., 1914 г., т. III, вып. II, стр. 209—210.

³ იქვე, გვ. 209.

⁴ об. Her. Abert, Illustriertes Musik-Lexikon, 1927 г. 33-322; Neumen-

ფენა, რომელიც სომხურისადვის არსებობს. ეს სფერო მომხატვრული და თიბოს აზრით პანგის მხოლოდ არტის, ანუ მოხატვის ზედა შექმნის-ლი უნდა იყოს.

 სომხ. შეშტ-ს ეთანისწორება და თიბოს სტევიო ატონი ამს ამაღლების ნიშანი უნდა იყოს, რომლის შესატყვისობის ზედაწვენიც განა-ზღვრა შეუძლებელიაო.

 ხოსროვან-ს მიემსგავსება და ლათინურს *praxis miscra*-ს ეძლეო-დება. კლასიკური მელიოდორი ნავეთის გამოხატველი ჩანს (*semble caractériser une formule mélodique circonvolutive*).

 კალ-ს შიავაცს. რაც სომხურად თანაბ, ვარობის სომხ-ს იგნავ შემკულ-ვრელი მელიოდორი ნავეთის ნიშანი უნდა იყოს (*une note caractérisant une formule mélodique légèrement fleurie*) და ლათ. *pas d'accentuation*.

 სომხ. ვერნაქალ-ს (ზემოთაშაშ) მიემსგავსება და ლათ. *quilliers*-ს უღრის, ეტყობა იგი თანდათან აღმავალი და ქრულსული სველი-სიბრტყე ვარ-ვეული მელიოდორი პასაჟების გამოხატველია. (*Elle spécifie apparemment un certain nombre de formules mélodiques traditionnelles de plus en plus fleuries, modulées du grave à l'aigu*).

სტრიქონსქვეშეთი ნიშნებითან. იმეც თიბოს აზრით წერტილი შეს-კვლური წინადადების. ან მუხლის დასასრულის აღმნიშვნელია.

 შიავაცს სომხ. ბუთ-ს, რომელიც შეშტ-ის წინაგვი მოუღრის გამო-ხატველი უნდა იყოსო.

 ნიშანი სომხურ ნიშნებში არ არსებობს და მხოლოდ ლათ. *trophicus*-სა შიავაცს და ბიზანტიელთა *apostrophiás*-ს უღრისო.

 ბრც ასეთი ნიშანი მოიპოვება სომხურში, ათაგდ ლათ. *pas d'accent*-ს შიავაცს.

 ამის მსგავსს ნიშანს სომხები ხერქნქალ-ს, ანუ ქვემოთაშაშ ეწო-დებენ და თიბოს სტევიო უთვოდ დაღმავალი და თანაბან ქრულსული-ჩვეულებრივ ვარკველი მელიოდორი პასაჟებს გამოხატულია. (*Il spécifie sans doute un certain nombre de formules mélodiques traditionnelles de plus en plus fleuries modulées de l'igu au grave*).

დასასრულ, ფრანგი მეცნიერის მართი შეხუბი ყოთაც სავალბო ნიშ-ნებით შემკულის აღმნიშვნელი უნდა აღიქვოდო¹.

თიბოს ღებწლია, რომ მან ქართულ სავალბო ნიშნებს დას ვერო-ვის, რომელ სავალბოში ნიშნებთან უხლო მგავსება შეამჩნია იმეც, რიგობაც ამ ქართ. ნიშნების განლაგების სისტემის ბერძნულ სისტემასთან მგავსებას აღნიშნა, მაგრამ: ამ ნიშნებზე უკვე ეხლაც ვაქალბობი შეტან უნდა შეიძლება ქართული სავალბოში ნიშნების რომელთან ბერძნულთან და სომხურთან

შედარებით შესწავლა, რასაკვირველია იტყვიან, მაგრამ უპირველესად ქართული სავალბოში ნიშნებისა და მათგანის გამოყენების სტრუქტურა უფრო უნდა შეიძლება აღამიანს დაეხადოს. მაგრამ სავალბოში ნიშანი 10-ის, ქრულსობისა და სულ ცოტა, 24 სახელი მოგვემოკვება.

¹ Нотные знаки в груз. рукописях. Христ. Вост., т. III, вып. II, 1914, № 21-212.

ჭრელების ზემომოყვანილი 24 სახელი ამოღებულია ფიტარეთის ხელი-
ნაწერში მოთავსებული ნაშრომიდან. რომელსაც ეწოდება „ნუსხა ჭრელისა,
სრული და მართალი“. იქ განმარტებულია, სხვადასხვა საგალობლების ჰანგები
როგორი იყო. ეს 24 სახელი ამ ვრცელი ნაშრომიდან არის ამოკრებილი, ვინც
„ჭრელის ნუსხის“ ამ ერთგვარს სახელმძღვანელოს თავითგან ბოლომდის გა-
დიოკითხავს, უეჭველია, დარწმუნდება, რომ ეს ნუსხა იმ ხანაშია შედგენილი,
როდესაც საქართველოში ძველი საგალობო ნიშნების წაკითხვას უკვე ივი-
წყებდნენ და მათი წაკითხვა ცოტას-ღა ვისმე თუ შეიძლება სცოდნოდა.
მართლაც, იმის მაგიერ, რომ ჰანგი ნიშნებით აღენიშნათ, როგორც მიქაელ
მოდრეცილს აქვს თავის კრებულში, იქ აღწერილია თუ საგალობლის რომელი
ნაწილი რას მიაგავს ანღა რას წარმოადგენს, მაგ., «მოვედით თაყუანის-
ვასკეთ და შეუვრდეთ ქრისტესა ღმერთსა ჩუენსა»: «მო» „ლიმსოსა“ ჰგავს,
«ვედით» „კაცო ღმერთისა“-ვით, —მეორედ «მოვედით» მცირე ორის საბრუ-
ნავით უნდა, მესამეზედ გათავდება „და შეუვრდეთ რტოები ქა ღა ჩუენსა“
ნოინა“-ო.—ან კიდევ: „აქებდით ღა წმიდათა შორის მისთა...“: სამ კლოდ
ითქმის“.—„რომელმან ესე სათხო იჩინა: დიდი წინათქმა, სამი საბრუნავი,
დასდებლის კილოზე გათავდება“. — „ესე არს ღმერთი ჩუენი და არავინ არს
სხუა მსგავს მისსა: თავს დაბანებით სამი საბრუნავი, ალოლო არწივისა და
მას ზედა გათავდება“. — „ქერაბინთა ზედა მჯდომარეთა: თავი წინათქმა, სამი
საბრუნავი და ბოლო ჩაბანება“ და სხვაც ამის მსგავსადვეა.

ცხადია, საგალობო ნიშნების ცოდნა საქართველოში იმ ხანაშიც რომ ყო-
ფილიყო, როდესაც ეს სახელმძღვანელო შეუდგენიათ, ამ ჭრელის ნუსხის
შემდგენელი თავის თავსამტრევე ნაშრომის წერას არ დაიწყებდა, არამედ
ძველებურად ნიშნების დასხმას შეუდგებოდა. მაშასადამე, უცილობელ ტეშ-
მართებლად უნდა იქმნეს მიჩნეული, რომ, თუ ამაზე უწინარეს არა, XVIII ს-ში
მაინც საგალობო ნიშნების წერა-კითხვა დაპვიწყებითა და ამის მაგიერ, გაქირ-
ვების გასაადვილებლად, ხანაცვლო სისტემა შეუქმნიათ, რომლის დახმარები-
თაც გალობის სწავლა მხოლოდ ზეპირად-ღა შეიძლებოდა.

„ჭრელის სრული ნუსხის“ თვით შემდგენელს, როგორც ეტყობა, საგა-
ლობო ძველი ნიშნების სახელები ჯერ კიდევ მხოლოდ იცნობდნენ და საფიქრებელია
რომ, თუ ყველა არა, ზოგიერთი მათგანი მაინც თავის ნაშრომში შეტანილი
უნდა მქონდეს. ამას ერთი მხრით „ჭრელების“ ზოგიერთი სახელების შინა-
არსის გათვალისწინება გვაფიქრებინებს, მეორე მხრით თვით საგალობო ძვე-
ლი ნიშნების მოხაზულობის დაკვირვება.

მაგალითად საყურადღებოა, რომ ჭრელთა შორის ოდენობითი განსხვავ-
ების მათწყებელი სახელებიც გვხვდება, მაგ.: „დიდი ახამალღებელი“ და
ჩვეულებრივი „ახამალღებელი“, რომელიც ეგების მცირე ახამალღებლად იგუ-
ლისხმებოდა. — „მცირე სამი საბრუნავი“ და „სამი საბრუნავი“, რომელიც აგ-
რეთვე იქნებ ჩვეულებრივ, ანღა დიდ სამ საბრუნავად უნდა ყოფილიყო ნა-
გულსხმევი. — „წინ-თქმა“ და „დიდი წინ-თქმა“, რომელთაგან პირველი აღმათ
ჩვეულებრივ, ან მცირე წინათქმად ითვლებოდა.

ჭარბ. ჭრელების ზემომოყვანილს სახელებში გარკვევა და მათი რეალუ-
რი მნიშვნელობის განსაზღვრა ძნელია, მაგრამ მაინც უნდა ვცადოთ. ჯერ-კი
ჰანგის ტანაწილების იმდროინდელი წესი უნდა გავიგოთ.

ვინც ამ ჭრელების გეარობის სრულს ნუსხა-განმარტებას გულდასმით
შეისწავლის, შეამჩნევს, რომ ყოველი საგალობელი ჩვეულებრივ ორ-სამ მთა-

ვარ ნაწილად ყოფილა გაყოფილი და თუთუელს შთავს ქონის ამ თავი და ბოლო, ანდა თავი, შუა და ბოლო მაგ ჭლისპირზე „შენთან არს შავსთან დღესა ძლიერებისა შენისასა“ ნათქვამია: „თავი ძველი აღუბნა, ბოლო ახალია-იო,-ან კიდევ“¹ „და ქებში ვაღობსო შევადგინოს, თავი აღუბნასო, ბოლო აშუუერდისო-ა“. ანდა „თავი უცხოთქი, შუაზე ახალგაზღვრულსაგან და ყელ წის კილოა და ბოლო დიდს ამინა-ზე გათავსდესათ“.

რახეა დამყარებული ასეთი დანაწილება, არა ჩანს და ვერ კიდევ გამოსარკვევია, მაგრამ მაშინ რომ ეს ყველას სყოფნიდა, ეს ურყოლი სრულად მარტების ყოველი ცნობითაც მტკიცდება და ისეთი გამოანთქმებითაც რომლებითაც სავალობლის პანგია ზოლზე დახასიათებულ ასეთ შემთხვევაში ასეა ნათქვამი: „თავს ვარდაჲ“, ანდა „თავს ვარდა“, ან კიდევ „შუას იქაო“² ანაირად ივარაუდება, ან ამ პანგს შიგაგუს ცხადია რომ, თუ ამ სახელმძღვანელოს წამკითხველს არ ეცოდინებოდა სად თავდება თავი, სად იწყება შუა და ბოლო, შემომოყვანილის მსგავს განმარტებითა წერას ახდენდათ ერთი ან ორქმნებოდა. ზოგადად შესაძლებელია ითქვას შრომად, რომ ასეთი დანაწილება უპირველესად იდგილმდებარეობაზე დამყარებული.

მაგრამ, ზემოაღნიშნულ დანაწილებას ვარდა, სავალობლის სახელმძღვანელოში „საცისკრო სძლისპირების“ კილოებზე სხვაგვარა დანაწილებაც ვხვდებით, მაგ. იქ სწერია: „აქებდით და წმიდათა შორის შინათა... სამ ვალოდ ითქმის“-ო³, ანდა კიდევ „აღილო არწიერსაქაჲ ბოხური შეივ კალოდ ამისოთ“.

შართალია, სახელმძღვანელოში ვხვდებით ასეთ განმარტებაც „ამოხელი ქერაბინთა საიდუმლოდ ვიმსგავსებითა—თავი სხვა და სამ რიგად იქა შინა“-ო⁴, მაგრამ აქ სამ-რიგად თქმა „თავის“, ე. ი. დანაწილი ნაწილს სამი-რის სამი ვარიაციის არსებობას გულისხმობს, კალო-ეი უხმოხვედრის განმარტებაში მუსიკალურ თემას უნდა ნიშნავდეს, ამიტომ ამ ცნობებსაც უნდა ვაფიქვით, რომ იმ სძლისპირების პანგე უბნის საშს, შერთო-ეი შევას მუსიკალურს თემას შეიცავდა.

შაინც უნდა აღინიშნოს, რომ თავი ვაღობსა და სავალობელში მარტო სიტყვების დასაწყისის ნაწილს-ეი არ ეწოდებოდა არამედ მუსიკალური ტერმინიც ყოფილა: სრულებით გარკვეული პანგის, თუ სახელოს თემას შინაშეს: ლობა პქონია, ეს შესაძლებელია შემდეგითაც ეცოდინდა დამკითხველს სძლის შართა სახელმძღვანელოში ნათქვამია, რომ „ამოხვითია—თავისა“⁵ ანაირადვე, „აშემძღვებელ ვიფავ უფროსა—თავისა“-მ ითქვ-ეს განმარტებას მკითხველს აუწყებდა და უბნინდა, რომ ზემოაღნიშნული იმის სძლისპირის დასაწყისითგან ბოლომდე ამ ხმაზე ივარაუდებოდა, რომელიც „თავი“ ეწოდებოდა და რომელიც ჩვეულებრივ „თავის“ პანგე იყო პანგე ცუთქინდ ე. გარემოება ქვევთმოყვანილი განმარტებითგან ჩანს ისევე იქვენი სწერით, რომ

¹ ნუსხა ჭრელისა, სრული და შართალი 26 141 ბ.

² 26- 147ა.

³ 26- 147ა, 147ბ და სხ.

⁴ 26- 147ა.

⁵ 26- 139ბ.

⁶ 26- 145ა.

⁷ 26- 141ბ.

⁸ 26- 140ბ,-141ა.

⁹ 26- 153ა.

„აღა პილატეს შესმენითაი—აღა გოდებით ამონია“ და „თავა“ზე გათავდება“-თ. მაშასადამე, ამ სძლისპირის პანჯს ბოლოში „თავი“ აქონია. ცხადია, რომ ამ თავი არასტხოთ დასაწყისად არ შეიძლება იყოს ნაგულისხმევი, არამედ იგი მხოლოდ გარკვეულ მუსიკალურ თემას, სამღერსა ნიშნავს.

იხვევ, როგორც საგალობლის შთლიან პანჯს, მის შემადგენელ ნაწილებსაც ნაკვეთებად აყოფდენ, მაგ. ზოგი საგალობლის განმარტებაში ნათქვამია, თავს „ზედ წინთქმა მოებმის მრთელი“-თ¹, მრთელი წინათქმა მოებმისა², ანდა „მრთელი ოინი“³.

ზოგან-კი სწერია, რომ „ნახევარი წინათქმა“ უნდა მოკბოდებ, ანდა „ნახევარი კელმწიფე კილო“ უნდა დაპროდებ, დისისტულ; ზოგან „დიდი წინათქმის ბოლო“ მოებასო.

ზემოთოყვანილი მაგალითებიდან ჩანს, რომ კილოთავან ხან მრთელს, ხან ნახევარსა და ხან თავსა და ბოლოს იყენებდენ ხოლმე და ასევე აყოფდენ თვითთვეულს მათეგნსაც.

საგალობლის ნაწილების ურთიერთთან შეკავშირების გამოჩნატველი მანძილად ტერმინების გამოყენებაც ხერხდება საგალობლის დასაწყისის პანჯის აღსანიშნავად აღება („აღება“) და დაწყება უხმარიათ. საგულისხმოა, რომ სახელმძღვანელოს განმარტებებში აღება, თუ არ ვცდები, უფრო ხშირად გვხვდება, ვიდრე დაწყება. ამ ძეგლში მაგ. ნათქვამია: „ამხოლოსა დის-მშობელსაა თავი ასოტყვსა დთისაზე აღება“⁴, ანდა „ასოტყვსა მიცემისაგან უღონო ვართ“...—თავი ასოტყვითაგანა-ზე აღება“⁵, ან კიდევ „ეცოდვილნი ესე შეკვირავთ—თავი არსებისა ხატა-ზე აღება“⁶ და სხ.

კიდევ დაწყების მაგალითიც: „არამეთუ შენ ხარ დთა ჩვენი და ჩვენ ვართ ვერი შენია“—თავი აყოლად წმიდითა-სავით დაიწყება“-თ⁷.

როდესაც საგალობლის ერთს კილოს, ანუ მუსიკ. თემას შვიორე მიმკვეზოდა, ამას მოხმა მრქმევია და ასეთს შემთხვევებში ამბობდენ ხოლმე: ამა-და-ამ სათქმელს ესა-და-ეს მოებმის“-თ, მაგ. სახელმძღვანელოში განმარტებულა, რომ, როდესაც „სოტყვსა მიცემისაგან უღონო ვართ და სიხარულითა-გონის ამას ვედრებასა“ უნდა ეგალობნათ, ამ საგალობლის „თავი“ გარკვეულ პანჯზე დაიწყებოდა და ორჯერ გამეორებულ იქმნებოდა, მაშინ „ამას ვედრება-ზე ახაზიაა მოებმის“-თ, ხოლო სძლისპირზე „ში ნეტარ-ვართ ჩვენცა“ ნათქვამია, რომ მის საგალობლის თავსაც „ნახევარი წინ-თქმა მოებმის“⁸, „ასებისა ხატო უცუალეზებლო“-ს ორჯერ გამეორებულ თავს „ზედ წინ-თქმა მოებმის მრთე-

1 ნუსხა, ვარლას, სრულ და მართალ, გვ. 154 ბ.

2 გვ. 140 ა.

3 გვ. 161 ა.

4 გვ. 137 ბ, 138 ბ.

5 გვ. 137 ბ, 138 ა, 138 ბ.

6 გვ. 139 ა.

7 გვ. 140 ა და 140 ბ.

8 გვ. 137 ბ.

9 გვ. 138 ა.

10 იქვე.

11 გვ. 138 ბ.

12 გვ. 139 ბ.

ლოი¹⁰. — „ეს ვალონით ვადიდებდეთ“¹¹ის ჰანგის „ათვი ასევედებულად არის“, იმის თავი მოებმის და მთელი თინა უნდა, — ვალონის ახალია მოებმის და სამი-საბრუნავი და კიდევ სადიდებლის მთელი კოლო. ამს ადრედა მალლია — ს ბოლო მოებმის და გათავდება“¹². ამნარადვე აღნიშნაბადებენ შემოკრინბა“¹³ს ორჯერვე გამეორებულ თავს „შუა მთელი წინაქი, მოუბის“¹⁴ დასასრულ „ო“სა ვალონით ვადიდებდეთ“¹⁵ს საგალობლის თავს. თინის, ახიის, სამ საბრუნავსა და სადიდებლის მთელი კოლოს იტოვებს „იმს ადიდება მალლის“ ბოლო მოებმის“¹⁶.

მაგრამ ამავე ცნების გამოსახტავად, შობნის ვარდი, შეიქცაჲ ამს ნაბერი, მაგ. „რამეთუ შენ ხარ: ღმერთი ჩვენი“¹⁷ს საოქმელ ჰანგზე განმარტებულად რომ შისი „თავი ყოვლად-წმიდითა“¹⁸საჲთ უკრწებეს, აქვს ზარ ეტყობას „ახალია მოწყევბა“¹⁹.

როდესაც წინამავალს რამე უნდა მიმატებოდა, ანდა ხართოდა, ამას ვართვა („დაერთვის“) და დატანება („დატანება“) ეწოდებოდა, მაგ. ზემოთა უკანონს განმარტებამი ნათქვამია, რომ ახას შემდეგ ჩვენ ვაიტანებო“²⁰. „და გვიხსენ ჩვენ სამართლად რისთვისაჲ შენსა“²¹ზეც სწრაზი „ათვი ორჯელ“ უნდა „სიყმითგან“²²სავით და „ახალია“²³ზედ „ჩვენს დატანება“²⁴. ამნარადვე ძლისპირზე „სადიდებლად ღმრთისა შამის“ ნათქვამია, რომ შისი „თავი ყუტხო“²⁵ და ბოლოს — სამი საბრუნავი დაერთვის და ოთვი ვადავდება“²⁶.

სავალობლის ჰანგის, ანდა შისი ნაწილის დასასრულზე ამობდენ ბოლზე იმა-და-ამაზე, ან ამით, ანდა ამისავით „გათავდება“²⁷. მაგ. „შეწაულნ ჩვენ უფალო, შეგვიწყაულენ, ჩვენ“²⁸ის ჰანგის განმარტებამი ნათქვამია „ბოლო ზულხინე“²⁹ზედ „გათავდება“³⁰. „და გვიხსენ ჩვენ სამართლად რისთვისაჲ შენისა“³¹ ბოლოს აწარტქმით „გათავდება“³². — ბოლო „ჩვენ ზედა შეგვიწაულნ ჩვენ“ თავის ორჯერ თქმისა და ახას შემდეგ ამ მწვიდობა-სიყო ვათავდება“³³.

ზოგს სავალობელში ჰანგის ერთ-ერთი ნაწილიდანის წყურღობით „ათვისს“, გამეორება სცოდნიათ, ამას ორჯერ ექმა. ანდა ორჯერ მობრუნება სტყუვია. მაგ. „უბატონსენსა ხერვეციმთასა“³⁴ზე განმარტებულად რომ შისი „თავი ორჯერ ითქმის“³⁵, „ეს ზემოთესსა სერაპონისა“³⁶საჲთ „ორჯერ უნდა“³⁷ ექმა“³⁸ „საოტყვისა მიცემისაგან უღონო ვართო“³⁹ს რომ „თავი ასუბისთვისა“⁴⁰ზე იტდება

¹ ნუსხა კრელისა, სრული და შახათლი, გვ. 140 ბ.

² გვ. 138 ა.

³ გვ. 161 ა.

⁴ გვ. 138 ა.

⁵ გვ. 138 ბ.

⁶ იქვე.

⁷ იქვე.

⁸ გვ. 141 ბ.

⁹ გვ. 138 ა.

¹⁰ გვ. 138 ბ.

¹¹ იქვე.

¹² გვ. 137 ბ.

მეორედ კიდევ მობრუნდება თავი“-ო¹, „არსებისა ხატო უცუალებელს“-ს ჰანგის „თავი ორჯერ მობრუნდება“-ო².

თუ ადამიანი ქართ. კრელების 24 სახელს ჩაუკვირდება, დარწმუნდება, რომ შათ შორის მხოლოდ სამს ემჩნევა კილოსთან კავშირის გამოძვლავნებელი კვალი. ერთი მათგანია „ჭელმწიფე კილო“, მეორე „ყოვლად წმინდის კილო“ და მესამეც „დასდებლის კილო“. დანარჩენ 21 სახელს კილოების აღმნიშვნელობა არ უჩანს, მაგრამ, ამისდა მიუხედავად ზოგი სხვა სახელიც კილოს სახელია და დანარჩენი სახელებიც მეტად საყურადღებოა.

წინთქმა მაგ. თითქოს სამუსიკო ტერმინი-კი არ ჩანს, მაგრამ წინთქმის სხვადასხვა სახეობა გვხვდება ნუსხაშიცა და სახელმძღვანელოშიც: ყოფილა დიდი წინთქმაც³ და მომცრო წინთქმაც⁴, მოხსენებულია „ცოტა წინთქმა“-ც⁵. უეჭველია, ამ ტერმინში „ცოტა“ მცირესა და პატარას მნიშვნელობით არის ნახმარი ისევე, როგორც ეს სიტყვა XII—XIII ს. ძეგლებში იხმარება. ამიტომ ცოტა წინთქმის ტერმინი, უეჭველია, ძველი არის. ამნაირად, წინთქმა სამი სიდიდისა ყოფილა: ცოტა, ანუ მცირე, მომცრო, ანუ საშუალო და დიდი.

ესლა წინთქმის რეალური რაობა გვაქვს გამოსარკვევი. ამ ტერმინის სიტყვა-სიტყვითი მნიშვნელობა, წინ თქმა, აფიქრებინებს ადამიანს, რომ იგი საგალობლის წინა, დასაწყისი ნაწილის სახელი უნდა ყოფილიყო. მართლაც „ქერაბინთა ზედა მჯღომარეო“-ს ჰანგზე ნათქვამია: „თავი—წინთქმა“, „სამი საბრუნავი“ და ბოლო ჩაბარებაა“-ო⁶ წინთქმა აქ სწორედ თავშია, მაგრამ მაინც წინთქმის დასაწყისის სინონიმად მიჩნევა არ შეიძლება.

წინთქმა მუსიკაში უეჭველია გარკვეული სიმღერის, კილოს სახელი იყო. ეს თუნდაც იქითგანაც ჩანს, რომ წინთქმა საგალობლის შუაშიც გვხვდება. მაშასადამე, აქ მაინც დასაწყისთან მისი დაკავშირება სრულებით არ შეიძლება, მაგ. სახელმძღვანელოში საგალობლის ჰანგზე „რომელნი ქერაბინთა საიდუმლოთ ვესგავსენით“ განმარტებულია, რომ მისი „თავი ესტუა“ და სამ-რიგად ითქმის, „წინთქმა“ და ნოინი“-საგან შესდგება⁷.

წინთქმა რომ დასაწყისისა-კი არა არამედ გარკვეული კილოს სახელი ყოფილა, ეს „ლირს არს და მართალ“-ის ჰანგის განმარტებაში პირდაპირ აღნიშნულია კიდევ: „ცოტა წინთქმის კილო, ააა, აა, იაა“ მართალ“-იაო⁸.

სმლისპირების ჰანგების ნაწილებს შორის წართქმა-ც გვხვდება ტერმინად, რომელიც ქრელითა 24 სახელის სიაში რატომღაც შეტანილი არ არის. სახელმძღვანელოში მაგ. „და გვიხსენ ჩვენ სამართლად რისხვსაგან შენისა“-ზე ნათქვამია: „თავი ორჯერ უნდა დახიყრითგან-საერთ, და ახაია“-ზედ ჩვენ დაეტიანება, —სამართლად —მოხუცედ და ვანსცხადენა-ი, —რისხვსაგან შენისა—წართქმითა გათავდება“-ო⁹.

¹ ნუსხა კრელისა, სრული და მართალი, გვ. 138 ა.

² გვ. 140 ა.

³ გვ. 148 ა, 155 ა, 161 ბ.

⁴ გვ. 160.

⁵ გვ. 141 ბ.

⁶ გვ. 152 ბ.

⁷ გვ. 140 ბ, —141 ა.

⁸ გვ. 141 ბ.

⁹ გვ. 135 ბ.

თუმცა ს. ა. ბ. ა. ს. ლექსიკონში წარტყმა შეტანილი აქვს, მაგრამ უნდა ვთქვათ წარტყმა-უტყუთქმის ცნების გამომსახველი სიტყვა, ხოლო ამ ტერმინს თავისი მნიშვნელობაზე იქ არაფერია ნათქვამი. შემოსიყვანულ განსტყუანში კი ცხადია, გარკვეული საზღვრის გამომსახველი სახელი უნდა იყოს.

ჭრელთა დანართენ ნუსხის ტერმინზე კილობის არსებობა ცხადია უჩანო, არც განმარტება-ცნობებში და არც სახელწოდებაში. ზოგჯერ ზოგჯერ, როგორც მაგალითად ზოხუნის, უსტაურისა, შევირლის, საქვეყნის, ჩვენსეულის, უცხოის, ნოინისა და ოინის რაობის გამოსახვევად ქრ არსებობა შესაძლებელი არ ჩანს. ირკვევა მხოლოდ, რომ არსებობდა ოინი ვიღაც „ოინი“ და „მცირე ოინი“, პირველი ოინი იქ უმცველად დღე „ოინი“ უნდა იყოს სხვებოდეს, თუ ჩვეულებრივად, ამ ნუსხითან არ ჩანს, მაგრამ იქ ცხატყუანის ნაშრომში მოყვანილს ნუსხაში სამნაო „ოინი“ და შეტანილი ოინი, დღე ოინი და მცირე ოინი. თუ ეს ცნობა სწორია, აქედან ცხადი ხდება, რომ „ოინი“ ჩვეულებრივი, მცირე და დღე ეოფილ და მართენ სახელში ქრ შესასწავლია.

ჭრელი სძლისპირების სახელმძღვანელოში ნამარ ტერმინთან შეჯამ სასურადღებოა სამი საბრუნავი და მცირე სამი საბრუნავი და კარგადღებო საგან უცნობი წყაროთგან ამოღებულს შემოსიყვანულს სამი-ც ამ ოინ ტერმინის მაგიერ შეტანილია მხოლოდ „საბრუნავი ოინი“ საწესწოვე, საგლოზლის თვით განმარტებაში ამ ოინი საბრუნავის შესახებ და რიგობი იყო ნათქვამი, ჯერ არა ვიცით რა ხამს საბრუნავზეც შევიღებ ცნობებ მოგვემოვება:

„ოის ვალობით ვადიდებდეთ“-ის „თუ ესადიდებლავ არს ამის თავი მოებმის და მრთელი ოინი უნდა,—ვალოს ესათა მოებმის და სამი საბრუნავი და კიდევ სადიდებელის შერთუ კილო იმის ადღებუ ზღაღა-ის სილო მოებმის და გათავდება“-ო¹.

სავალობლის «სადიდებლად ღისა მამისა მარის კოთე აუციო» და ბილოს «სამი საბრუნავი» დაერთვის და ასრუ გათავდება-ო².

„ესე არს ღის ჩვენი და არავინ არს სხვა მსგავს მისათა მარის კოთე ადანანებით სამი საბრუნავი», «აილოლო არწოვსა» და მის ზედა გათავდება-ო³.

„და უმეცარ-ხარ ჩემ-შორის დამკვდობელთა ამს სიღღმლოთ საგლოზელი ისე ითქმის, რომ მისი კოთე—ესე არს დღე, სამი საბრუნავი, დასდებლის კილოზე გათავდება“-ო⁴.

„ლირისო მამისო“-ს მანგს აქვს თავი ესტყა, სამი საბრუნავი, დასდებლის კილოზე გათავდება“-ო⁵.

მაგრამ საბრუნავი ყველა ერთნაირი-ი არ ყოფილა არამედ არსებობდა ოღრემ მცირე საბრუნავი-ც, ამასთანვე მართო სამი საბრუნავი-ც არ იყო არამედ ოინი საბრუნავი-ც. ეს მეტად საუბრებო გარემოება უნდა ჩანდეს მღვდელ—ქვე წესსა მის ზედა მღვდელთა მისგან მანგს შედგენილობის განმარტებითგან ირკვევა, იქ სახელწოდება ნათქვამი: მისი კოთე აუცილო-

¹ ნუსხა ჭრელისა, სრული და მარობი- 33 138 ა.

² 33- 141 ბ.

³ 33- 145 ა.

⁴ 33- 146 ბ.

⁵ 33- 162 ა.

წმინდაოა-ა, ხარ მღვდელ-ს ააავი» მოვბმის და უკე «ამონი-ა, წესსა—
«მცირე ორი-სამი საბრუნავი», იმას ააავი» მოვბმის და კიდეე—წესსა მას
ხედა «სწორ იოქმის»... და სს.¹

ზემომოყვანილი ყველა ცნობებითგან ცხადი ხდება, რომ ძირითადი რა-
ობის გამოშვებული ამ ტერმინებში საბრუნავი-ა. ხოლო სამი საბრუნავი
სახელდობრ რატომ სწოდებია, ამას აღმნიშნავი მიუხედავად, თუ საგალობლის
„მოველით თაყუანის-ვსცეთ და შეუვრდით ქრისტესა ღმერთსა ჩვენსა“²-ს
პანგის შედგენილობის განმარტებას ჩაუყვირდებით: „მო აღივსო-სა ჰავეს,
ველით «ჯაცო ღმერთისა»-ვით, მეორედ მოველით „მცირე ორის საბრუნავი-თ
უნდა, მესამეზედ გათავდება“-ო და სს.³ მაშასადამე, სამი საბრუნავი თითონ
საბრუნავებისაგან შესდგებოდა და ზოგჯერ შესაძლებელი იყო ორი საბრუნავი
ყოფილიყო ნამღერი და მესამე საბრუნავზე გათავებულყო.

უამკველია, საბრუნავი ხმის გარკვეული მოძრაობის, „ბრუნვის“, აღმნიშვ-
ნელი უნდა იყოს და ასეთი „ბრუნვის“ რაოდენობისდა მიხედვით, ერთი,
ორი, სამი და ოთხი საბრუნავი ყოფილა.

მაგრამ ხმის სამნიარო მოძრაობა შესაძლებელი: ან მუსიკ. ბგერის მო-
ძრაობა გასწვრივია და ერთი ხარისხს არ სცილდება, tremolo-ს მსგავსად.—ან
ბგერის მოძრაობა აღმავალია, ანდა დაღმავალი. მართლაც, „ესე არს ღმერთი
ჩვენი“-ს პანგის განმარტებაშიც ხომ ნათქვამია: „თავს დაბანებით სამი საბ-
რუნავი“⁴-ო⁵. ცხადია რომ აქ „სამი საბრუნავი დაბანებით“, ე. ი. საბრუნავი
ხმის სამი ხარისხით დაღმავალი მოძრაობით უნდა ყოფილიყო ნამღერი.

საგალობლების პანგის განმარტებებში, დაბანებას ვარდა ჩაბანებაც
ხომ ბევრგან გვხვდება ტერმინად. მაგ.: „ქერაბინთა ზედა მკლომარეო“-ს
პანგზე ნათქვამია, რომ მისი „თავი წინათქმა“, «სამი საბრუნავი» და ბოლო—
«ჩაბანება»⁶.

ამნიარადვე „მოწაფეთა კრებულსა თანა შეხუვედ ყოველად ძლოეროა“-ს
პანგი, განმარტების თანახმად, „ჩაბანება შეყრილი არის, სწორედაა“-ო⁷. ასევე
თავშია მოქცეული ჩაბანება საგალობელში და გალობასა შემსწირავ“, რომ-
ლის „თავი ჩაბანება“-ა, შემდეგ „დიდი წინათქმა, დასდებლის კილოზე გა-
თავდება“-ო⁸.

„დღეს ბეთლემად მოვალს მუცლად-ღებული“-ს პანგზე ნათქვამია: „თავი
ამ დიდგი ამოანი» ჩაბანებით» და თავზე გათავდება“-ო⁹, ხოლო საგალო-
ბელზე „გელი მარჯვენე შეძრწუნებულოყო“ სწერია, რომ მისი პანგი „თავს
გარეთ, დიდი წინათქმა ჩაბანებით» დიდება მალაზე» გათავდება“-ო¹⁰.

ზემომოყვანილითგან ჩანს, რომ ჩაბანება საგალობლის ყველა ნაწილში,
თავსაც, შუაშიცა და ბოლოშიც ყოფილა და თანაც, როგორც თავისთავად,
იხვევ სხვა კილოებშიც.

¹ წესი კრელისა, სრული და მართალი, გვ. 165 ბ.

² გვ. 137 ა.

³ გვ. 145 ა.

⁴ გვ. 152 ბ.

⁵ გვ. 157 ბ.

⁶ გვ. 161 ბ.

⁷ გვ. 145 ბ.

⁸ გვ. 148 ა.

ცხადია, რომ თუ დაბანება ხმის გარკვეულ ღონებზე დაყვას გამომატებელი იყო, ჩაბანება ხმის უფრო ღრმა, დაღმავალი მოძრაობის მიუყვებელი ტერმინი უნდა ყოფილიყო.

მეორე მხრით, „შენ ხარ მღვდელ ექვ წესა მას ზეჲ მღვდისადა-ქრისა“-ს განმარტებაში „წესა“-ზე პირველად ნათქვამია, რომ „ქრეს ირა-ხამი საბრუნავით უნდა ყოფილიყო ნათქვამი, მეორეჯერ კი „ყოფნისა მას ზედა“ რომ უნდა ემდგრათ, უკვე აღნიშნულია, რომ „სწორ თქმისო“ ეგების ქ საბრუნავის გასწვრივ მოძრაობა ნაგულსხმევი.

დასასრულ მუსიკ. ტერმინად „ასამაღლებელი“-ც იყო, მაგ. ასინი იყო მომცემელმან სკულისამან“-ის ჰანვის შემადგენლობაში ყოფილი „აქინისა ბოლო, «ჩაბანება» და «ასამაღლებელი» დ'თი უფლის ასმი სამბუნავი და «დასდებლის კილო»-ზე გათავებება“-ო? ანაირადვე „კეთი ღონისი და მისიო სარწმუნოა“-ს ჰანვის „თავი ესხება“ და „მეფერფეთაო, ასამაღლებელია, ბოლო «ოინი»-ა“-ო?.

«იესო ყოვლად-მღვდრო და მსხნელო სულა ჩვენისა»-ს ჰანვზე შედოიდა „ქრისტე მეუფეო“, ბოლო ესხება და ასამაღლებელია“.

დასასრულ, „რომელი ეგე მარადის იღუწი პატივისმცემელა შენათვის დ'თისმშობლო“-ს ჰანვზეც ნათქვამია, რომ მისი „თავი ესხება, ასამაღლებელია“ და «ამინ ქერაბინა»-ს ბოლოა“-ო?.

ჩვეულებრივს ასამაღლებელს გარდა ღღა ასამაღლებელი-ც ყოფილა, მაგ.: სავალობელის შესახებ „რომელსა თინა წენ დავსრობელად ვიდუბამ“ განმარტებულია, რომ მისი „თავი «შეუძლებელი», ბოლო—ღღა ასამაღლებელია“-ა“-ო? ია კარგარეთელის კრელთა სიაში დიდს გარდა „უზესთაგე ასამაღლებელია“ და „ასამაღლებელი რვა-ნაირი“-ც მოიპოვება.

საკუთრადღებია, რომ ასამაღლებელს გარდა, ამაღლებელი-ც გვხვებო, რომელიც სავალობელში „ამაღლისა მღვდელ-მოდგინი დასალოე შემოსილი“ მოიპოვება, როგორც მისი ჰანვის განმარტებაში ნათქვამია მას ქონია „თავი «უცხო», შუაზე ამაღლებულია-სავით და ავუღადწილს ბოლი და ბოლო «დიდს ამინზე» გათავებება“-ო?.

ანაირად მუსიკ. ტერმინებად ამაღლებელი ასამაღლებელ დღა ასამაღლებელი, უზესთაგეხი ასამაღლებელი და ასამაღლებელ რვა-ნაირი გვქონია რაკი ასამაღლებელი წირვა-ლოცვის სიტყვური წარსაქმელის სახლაც იყო, ამიტომ შესაძლებელია ეს ტერმინი ქრელთა წესბაში სიტყ. ხმის ამოღებულის გამომატველი-კი არ იყოს, არამედ ამ წარსაქმელს კილოდაც «გულისხმებოდეს. ამას გამოიხატებში „ასამაღლებელი ჩვენისა“-ც ვხვდებო ბინებზე, რომელიც აღმაველი კილოს რვანარ კარაკოს უფრო შეწყნარს თობქოს, ვიდრე მარტო ხმის ამაღლებას. თუ ეს მოსახრება შედარს არ არს, მაშინ ასამაღლებელი უნდა ისეთ ორმაგ ტერმინად მივიხსნოთ, რომელიც კილოს ცა და ხმის გარკვეული ამაღლებების გამომატველს იყო.

1 ნუსხა კრელისა, სრული და მართალი, გვ. 165 ხ.

* გვ. 150 ხ.

* გვ. 163 ა.

* გვ. 164 ა.

* გვ. 164 ხ.

* გვ. 161 ხ.

* გვ. 147 ა.

მაშასადამე, კრელების სახელებს შორის ხმის გასწვრივ, აღმავალი და დაღმავალი მოძრაობის გამომხატველი მთელი რიგი ტერმინებისაც გვქონია (საბრუნავი, ამალღება, ასამალღებელი, მცირე ასამალღებელი, უზესთაესი ასამალღებელი; დაბანება, ჩაბანება) და ამ მოძრაობის ხარისხობრივი ოდენობის გამომქლავნებელი ტერმინებიც (ორი, სამი, ოთხი საბრუნავი, დაბანება და ჩაბანება). ყველა ეს ტერმინები მით უფრო საყურადღებოა, რომ ხმის ასეთი გასწვრივ, აღმა და დაღმა მოძრაობის გამომხატველი ნიშნები ქართულს საგალობო ნიშანთაწერლობაში მართლაც გვქონდა და სათანადო ძეგლებში ეხლაც დაცულია, როგორც შემომოყვანილი მაგალითებითგან ჩანს. იქ მართლაც ზოგი აღმა, ზოგი დაღმა დაწერილი ნიშნებია და ზოგს ორი მუხლი, ზოგს სამი და ოთხი აქვს. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ შემომოყვანილს ტერმინებში შესაძლებელია, სწორედ ამ ნიშნების სახელები გვქონდეს დაცული.

რასაკვირველია, ამ საკითხის საბოლოოდ გადაჭრა მხოლოდ სპეციალური გულდასმითი შესწავლისა და კვლევა-ძიების შემდეგ შეიძლება. ამისათვის შედარებითი შესწავლა საჭიროა: საფუძვლად უნდა ორი ძეგლი, მიქაელ მოდრეკილის მიერ შედგენილი სძლისპირების ნიშნებიანი კრებული და სძლისპირების კრელების შემოაღნიშნული სახელმძღვანელო იყოს აღებული. ამ უკანასკნელში, როგორც ვიცით, სძლისპირების ჰანგების შედგენილობის სიტყვიერი განმარტება და ნაწილების სახელები მოგვეპოვება; მიქაელ მოდრეკილის ნაშრომში—კი ამავე საგალობლების ჰანგები საგალობო ნიშნებით არის აღბეჭდილი. ამ ორ ძეგლს უნდა სძლისპირების ჰანგების თანამედროვე ნოტების სისტემით შედმიწვევითი ჩანაწერი ამოუყვანოთ გვერდს. სახელმძღვანელოს ცნობებისა და მიქაელ მოდრეკილის ჩანაწერის ერთმანეთთან შედარება, ტექსტის სათანადო ნაკვეთების გათვალისწინებით, საშუალებას მოგვცემს გამოვარკვიოთ, თუ ორი, სამი საბრუნავი, დაბანება ჩაბანება, წინთქმა და სხვა ტერმინები საგალობო ნიშნებით როგორ გამოიხატებოდა, ამავე დროს უნდა სძლისპირების ჰანგებს თანამედროვე ჩანაწერით შემოწმებულ იქმნეს და ვაშორიკვეს, იქ, სადაც სახელმძღვანელოს განმარტებაში დაბანება და ჩაბანებაა დასახელებული, მართლაც ხმის დაღმა მოძრაობაა, თუ არა,—სადაც მცირე, დიდი და უზესთაესი ასამალღებელია მოხსენებული, ხმაც მალა იწვევს, თუ არა,—სადაც ორი და სამი საბრუნავია დასახელებული, ხმის ბრუნვა მართლაც არის, თუ არა?

ასეთი სამხსრები შედარებითი შესწავლის გზით, როგორც საგალობო ნიშნების ნამდვილი რაობა და სახელები გამოირკვევა, ისევე საგალობლების ძველი ქართული ჩანაწერების ამოკითხვაც გაადვილდება. მაგრამ ასეთი მუშაობის ნაყოფიერი შედეგისათვის აუცილებლად საჭიროა, რომ წინასწარ აღვოს, და დსაველ. საქართველოში დაცული სძლისპირების ყველა ჰანგების თანამედროვე ჩანაწერები გვქონდეს ხელი, რათაან ძველი ჰანგები შესაძლებელია ვეღვან არ იყოს უცვლელად დაცული და ამიტომაც მათი წინანდელი საბის აღსადგენად ყველა ვარიაციების გათვალისწინება იქმნება აუცილებელი. ასეთი ამოცანის გადაჭრა ძნელი, რთული და პასუხსაგები საქმეა: მას დიდი ცოდნა, სხვათა შორის რომელი და ბიზანტიური საგალობო ნიშნების დაუფლებაც სჭირდება. რათაან, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მიქაელ მოდრეკილს თავის კრებულში ბერძნული კილოების ჩანაწერებიც მოეპოვება და ამან ეგების ქართული ნიშნების ბერძნულ შესატყვისობითა გამოირკვევა შეგვაძლებინოს.

მაგრამ საგალობლების ტექსტსა და მანკს შორის დამოკიდებულების და მღერის წესის გათვალისწინება შეუძლებელი იქნება, თუ კიდევ მანკს საგალობლის ცნობებსაც არ მივატყუებთ უურადლებას. „შინა შინა ღრუბლებს ცხოვრობს სიონს შინა“-ს მანკზე სახელმძღვანელოში ნათქვამია, რომ მისი ათეუ „უცხო“, მის შინა მოჰყვება, „ააჲი“ მოებმის და ამაზე ღრუბლებს, თუღბნეა-ზე წაგა და გათავდება“-ო¹.

ამაირადაც საგალობელზე „შენ ხარ მტკიცე“-ცა შინა შინა ღრუბლებს ცხოვრობს სიონს შინა“-ს მანკზე სახელმძღვანელოში ნათქვამია, რომ მისი ათეუ „უცხო“, მის შინა მოჰყვება, „ააჲი“ მოებმის და ამაზე ღრუბლებს, თუღბნეა-ზე წაგა და გათავდება“-ო¹.

ხოლო „ღირს არს და მართალ“-ის მანკის განმარტებამს სწავით „ააჲი“ მოებმის კილოა, —ააჲ, აჲა იაჲა—მართალა².

აევი და აჲა-აჲა-იაჲა-ც ტერმინებია და ისინი ყოველგვარ „მოებმოდენ“ ხოლმე, მაგრამ მხოლოდ იქ, სადაც საგალობლის მანკს სიტყვებსა საქართო ჩაოდენობა აკლდა და სიტყვა-ნაკლი ადგილების წევებსა იყო საქართო თანამედროვე სიმღერაში, როგორც ცნობილია, ასეთ შემთხვევაში ხშირად მართებენ ხოლმე, ძველ საქართველოში-ც აევი და აჲა-აჲა-ის უმართობა.

საგალობლის ტექსტისა და მანკის ურთიერთ შორის დამოკიდებულების წესის ხისწორით დასაცავად, როგორც ირკვევა, რვა მხსნისი სივარდილი განლაგებული ტექსტი იყო შედგენილი, რომელიც მთლიანად ამ წინაშე ვერ იბეჭდება. აქ მხოლოდ ერთი ნიმუშის მოყვანით უნდა დავსრუტოთ.

მეორე ხმა.— მის ტექსტად აღებული უფალ უფალა შენაჲ, ისმინე ჩემი, უფალ, მოხედენ კმასა ლოცვისა ჩემისა, წარმართ ლოცუ მდმი, ვითარცა საქმეველი შენ წინაშე, აყრობა კელსა ჩემსა მტკიცელ სამწესროთა, „მეორე ხმის“ გალობის დროს-ც ეს ტექსტი მკვანთ ერთად აქ უნდა ყოფილიყო წარმოთქმული:

„უფალ ლაჲლად ვყავ³ აჲა შენდამი იჲი თისმინევეე ჩემც⁴ იჲი ისმინე ||.

„ჩემშიაი უუუუ ფაჲაჲალო: უფალ უფალაჲა აჲაჲ აჲა-ისმინე შენდამი ისმინე ჩემი მრ [ო] ოთხ [ედენ] კმასა ლოც [ეს] ჩემსასა დია | დუ ბახაჲაჲაჲაჲაჲაჲა ჩემსაჲაჲაჲაჲაჲაჲა შე მი ისმინეა (?) ჩემშიაი უუუუ ფაჲაჲა | ლოც წარმართენ ლოცვაჲა ჩე [იჲიჲი] მიძ-ე-ა საქმეველი შენ [წ] | ააჲყრობა კელსაჲაჲა ჩემცმთა მსხუტრალ სმწესხრო მითი ||.

[ის] მიანე ჩემში უუუუაჲალო“
რატომ არის ტექსტის ზოგი ადგილ შენი ზოგი კიდევ წინაშე მდებარე დაწერილი, ამას ვერ კიდევ ცალკე სპორდება შენწინაშე წინაშე-წინაშე მთელი მთავალითის მიხედვით ზოგიერთი სხვა საქმეებმს ვახოვეთ მანკ შენი იძლება.

1. ერთმანერითის გვერდილია (სა. ააჲ, ააჲ) 2. (აჲ, ააჲ, ააჲ) 3. (უუუუ) 4. „უუუუ“ 5. (იჲ, იჲი) 6. და 7. ხმოვნების დაჯგუფება მანკის ხმადობის ხეობის ხეობის მიუხედვით და განმსაზღვრელი უნდა იყოს.

¹ „სახესი ვრცელსა, სარულ და მართალ“, გვ. 141 ბ.
² გვ. 165 ბ.
³ გვ. 141 ბ.
⁴ აქ უფრო ასოვნით დაბეჭდილი ხელნაწახ-წინაშე ზოგი მკვანთ
40. ივ. ჯავახიშვილი, ტ. XI

2. მა, აპაი, აპაპა, პაპა უნდა მანგის სიტყვა, ანდა მარცვალ-ნაკლი ადგილებ-
ბის შემავსებელი ჩანართები იყოს.

ჭრელების 24 სახელებს შორის, როგორც ვიცით, ახაია-ც გვხვდება. თუ
შეორებ ხმის მანგის ტექსტის შემომოყვანილ მაგალითს გადავიკითხავთ, იქ აპა-
საც ვიპოვიეთ. შე შეგონია, რომ ახაია სწორედ ისეთი აპაი-სა და მსგავსი სიტყვა-
მარცვალ-ნაკლი ადგილების შემავსებელი ჩანართების აღმნიშვნელი ტერმინი
უნდა იყოს. თუ ეს მოსასრება მცდარი არ არის, მაშინ შესაძლებელია ამ ახაია
ტერმინის ხსიერება გამორკვეულოყო. ამ ტერმინს პირველ თანხმოდან ბ
ეჭვს. შემომოყვანილ მაგალითში-ც, რომელიც XVIII ს. ხელთნაწერიდან
არის ამოღებული, აპაი არის, პა- ნახმარი ხ-ს მაგიერ. თუ გავისხეხებთ, რომ
ქართულში ე წ, ხანშეტობის ხანა იყო, რომელსაც შემდეგ ჰავს ხანა მოჰყვა,
როდესაც ბ 1-დ შეინაცვლა, მაშინ თავისდა-თავად დავეუბადება ახრი, რომ
ახაია შესაძლებელია ხანშეტობის დროითგან მომდინარე და შერჩენილი ტერ-
მინი იყოს, რომელიც შემდეგში ვალობის დროს, შემოაღნიშნული გარემოების
გამო, აპაი-ად იქცა.

ახაიას მსგავსი მნიშვნელობის ტერმინი უნდა იყოს ავეი-ც და ივეი-
სიტყვა-მარცვალ-ნაკლი ადგილების შემავსებელ ჩანართად არის საგულისხმე-
ბელი.

3. შემომოყვანილი სამაგალითო ტექსტის მუხლებად გაყოფვა, რაც ჩვენ
წვევილი ასწავრივი ხსით გვაქვს გამოხატული, მანგის წინადადებებად გაყოფ-
ვის აღმნიშვნელი ჩანს.

ამნაირად, შესაძლებელია ითქვას, რომ სძლისპირის სახელმძღვანელოში
განმარტებულია თვითრეული საგალობლის მანგის შედგენილობა, რამდენი და
რა ნაწილისაგანაა შემდგარი, რვა-ხმის მაგალითებში-ც მანგსა და ტექსტ-
შორისი დამოკიდებულება, წინადადებებად განაწილება და მანგის ბგერის
სივრცე-ხიმოკლეა ნაჩვენები.

ცხადია, რომ ქართულთა საგალობლ ნიშანთდამწერლობა იმ დონეზე არ
შეხერხებულა, რომელზედაც X ს-ში მიქაელ მთარეკელის დროს იყო არამედ
შემდეგში უფრო უნდა განვითარებულყო. მართლაც მერმინდელი სატყუნი-
ების ნიშნები გაცილებით უფრო რთული ჩანს. ცხადია, ამავე მიზეზის გამო,
ახალი ტერმინებიც შეიქმნებოდა.

სძლისპირის სახელმძღვანელოში გვხვდება კიდევ რამდენიმე ტერმინი,
რომელიც 24 ჭრელს ნუსხის შემდგენელს რატომღაც ამ სიაში არ შეუტანია.
მათგან ორი, ჭრელ-სადავი და სადავი ერთმანერთთან დავაშორებული ყოფი-
ლა. „შენ გივალბობ, შენ გაკურობიეთ, შენ გმადლობთ“-ის მანგზე ნათქვამია
„სადავადია“-ო¹, ხოლო საგალობლებზე „მოსაღვისა შენისა საიდუმლო შესმ“
და „ცანი შეფნაირებამან შენმან დაჰფარსა“ უფრო გარკვეული განმარტება
მოკვებოვება: „სადავად სათქმელთა“-ო².

ჭრელ-სადავს შესახებაც სახელმძღვანელოში ასევე ორნაირი მარტივი
და უფრო ვრცელი ცნობა გვხვდება: ერთი მხრით საგალობლებზე „ცანი და
ქუეყანა დიდებითა მისითა ოსანა მალითა შინა“ და „წვილობა, მწვი-
ლობა და შესწირავი ქებისა“ მარტივად ნათქვამია „ჭრელ-სადავითა“-ო³.

¹ ნუსხა ჭრელსა, სრული და მარტივი, გვ. 141 ა.

² გვ. 165 ბ.

³ გვ. 141 ბ.

საეთხი ხმის ბგერათვიზის შესახებ იოანე ბატონიშვილსაც აქვს განხილული „კალმასობა“-ში და იქ შემდეგი მსჯელობაა ამაზე მოყვანილი: „ეთოდისა და იონა ხელაშვილის საუბრისა და კითხვა-პასუხის სახით:

„ეთოდის: რაოდენ გუარობს ხმა?

„იო: ყოველს ქვეყანაში, ესე იგი, საბერძნეთს, ევროპიას, არაბიას და სხვათა შორის არს რვა ხმად განყოფილი გალობა და ამ სახით ჩვენშიც, რომელ ამაზედ მეტი შეუძლებელ არს, ამისთვის რომელ საკრავთა ფარდებიც რეანი არიან, რომელიცა თვითეული მადგანი (sic) ეამსა დაკვრისასა გამოსცემენ სხვადასხვა სახედ ხმათა. ხოლო კანკლედი, რომელ მინ ფარდად წოდებული, იგი მცირედ უკვე განესხვავების კილოს შევნიერებისათვის. და რაგვართაც საკრავსა შინა იხმარება, ეს სახედვე გალობასა შინაცა, და ესეც წარმოემს ისევ რვა ხმათაგანი“.

საგულისხმოა, რომ რვა-კმა ვითარცა საერო, ამასთანავე ინდოეთის, მუსიკის ტერმინი ქართ. პოეზიაში უკვე XII ს. გვხვდება. შაეთელს თავის აბდულმესიაში ნათქვამი აქვს:

„შათან ერაზმანო
ერაზმანო რვა-კმანი,
გერა დამბოზ
ქება ძალისა“-ო.

მაშასადამე, რვა-კმას ბრახმანიც მღეროდა, მაგრამ ცხადია, რომ ამ რვა ხმას ქრისტიანულ რვა-ხმასთან შესაძლებელია ან არაფერი საერთო, ან ძალიან ცოტა რამე ჰქონოდა: ის პინდური საერო მუსიკის რვა-ხმა იყო.

პროფ. ნ. შარტია 1903 წ. გამოაქვეყნა მ. სამინინისეულს კოლექციაში ნაბოენს ერთ უთიარლო ხელთნაწერში დაცული სპარსული მუსიკის ისტორიისათვის საგულისხმო ქართული ცნობა იქ სწერია: „ირანული რვა ხმა: 1. ჰუსეინი; 2. დუგა; 3. სეგა; 4. ჩარგა; მუხალიფი; 5. შანაზი; 6. ფას მუხალიფი; 7. ნოვრუზ არაბი და 8. რასტი“.

ვუღლებს-ის ირანულ-ლათინურ ლექსიკონში ამ სახელების რეალური მნიშვნელობის განმარტება ნ. შარტის ვერ უპოვია. ჰუსეინ-ზე ეკი იქ ნათქვამია, რომ მუსიკის რომელიღაც ბგერის სახელიაო, — დუგა-ზე რომ ინდოეთში რამქილი-ს სახელით ცნობილი მუსიკალური პანგის სახელწოდებააო, — სეგა მუსიკის რომელიღაც ბგერის სახელიაო, — ჩარგ-ზე მუსიკის რომელიღაც ფარდის, ნ. შარტის თარგმანით, ხმის სახელიაო, — შანაზი მუსიკის პანგიაო, — და რასტი მუსიკის რაღაც ბგერის სახელიაო. ნოვრუზ არაბი იველურს არ მოეპოვება.

აღ. თბანეზაშვილის სიტყვითა და წერილობითი ცნობით, რომელიც დ. არაყიშვილისათვის გადაუცია, ორნარი გამმა არსებობს ირანული და არაბული.

ირანული გამმის სახელები და შათი შესატყვისობა თბანეზაშვილს ასე აქვს მოყვანილი: 1. რასტი=c; ანუ ძი-ს, 2. ზილ=d, ანუ რე-ს, 3. ჰემა=e, ანუ

1. თბანეზაშვილი. კალმასობა, საქ. მუხ. ხ. 28-2170 H, 35-237 ხ.

2. შაეთელი, აბდულმესია, 35-193.

3. იმ 18, გვ. 119 ა.

4. T. P. V, 35-65-66.

5. იქვე.

მი-ს, 4. დუგა=f, ანუ fa-ს, 5. შაი=g, ანუ sol-ს, 6. დუგა=a, ანუ la-ს და 7. ილაჰი=h, ანუ si-ს.

არაბული გამშის სახელებად და შესატყვისობადკი ოპანჩაშვილის არაბული აქვს: 1. ჩანგია=c, ანუ do-ს, 2. ნაჰა=d, ანუ re-ს, 3. ჰეიანი=e, ანუ mi-ს, 4. აჯამი=f, ანუ fa-ს, 5. რასტი=g, ანუ sol-ს, 6. დუგა=a, ანუ la-ს და 7. სეგა=h, ანუ si-ს.

მსურველი ქართული სიმებიანი და ჩასბერი საკრებებს ბეჭათაყბის ბუღია ა ე ვ ის დ ა ს ტ ე უ ე ნ კ ო ე უ ფ ტ ო ნ ა ს ნ ა შ ი რ შ ი ა ხ ო ე ს ს ბ ე შ ე ნ კ ო ს დ ა ე კ ი რ ვ ე ბ ი თ, ს ო ი ნ ა რ ს ა დ ა ლ ა რ შ ე მ ს ე უ რ ო ს მ ე ნ ი თ ა ე ლ ო ზ ე რ დ ა შ ა ზ თ ა ე რ, თ უ მ ე ა მ ე ჟ ა ნ ი ე უ რ ი შ ე მ ო მ ბ ა ე ა კ ი ა მ ქ ა რ თ ე ლ ს ი მ ბ ა რ ს ა კ რ ა ე ე ბ ს მ ი შ ა რ თ ე ბ ს წ ე ს ო ს ა თ ე ბ ს მ უ ს ი კ ო ს ე ბ ს ე უ რ ა ლ დ ე ბ ს ა რ მ ი ლ ე კ ო მ ა დ ა მ ე მ ო ლ დ რ ა მ დ ე ნ ი მ ე არ ა-მ უ ს ი კ ო ს ო ს ც ნ ბ ა მ ა ე ჯ ს ზ ე ლ.

საკრავის ხმების ინტერვალების მაჩვენებელი ნიშნის სახელები თავის დიგლის უკვე გვეყონდა აღნიშნული, იმათგან ფარდა ქართული არ არის, არამედ ირანული. მაგრამ ასეთ ნიშანს ხალხში, საქართველოს სხვადასხვა თემში, ქართული სახელიც მოგვაგვება. მაგ. ფარდებს ქიზიყში **ხიდები**, იმყოფანთაშიც **საქცევები** ეწოდება. თუ ქიზიყური ტერმინი საკრავის ტარში მომადლებს ჩასმულს ფარდას გულისხმობს და სახელიც მხოლოდ ვარჯიშულ მკაცრებს გამოხატველია, ერწო-თიანური საქცევა სწორედ დანიშნულებს გამოხატველი ტერმინია: რაც დამკვრელს საშუალებას აძლევს პირს ზვეულებზეა ხმა სხვა ხმად აქციოს, იმის, რასაკვირველია საქცევა უნდა უჩვენებ კიდევაც. მაგრამ თვით ინტერვალისათვისაც, სპარსული ფარდის მაგარ, თუნუქში როგორც დავრწმუნდით, ოდნავ შეცვლილი ჰქონდა საქცევა არის დიკლო

ფარდი, ანუ საქცევი ორნარი კუთვნილია ან უჩრდილ (Feste Bünde), ანდა მოძრავი (Lose Bünde). პირველი საკრავის ტარში ხოლო მე მაგარად ჩასმული, როგორც მაგ. კიზიყურს ზონგურს ექვს ხეში, უფროსი ნიკი მანდოლინას და ესმანურს ვიტარის ექვს-შეობს, მაშინვე ფარდის ძალისხევანვე საკრავის ტარზე ვარშემოკრული, როგორც მაგ. სპარსულს ბაზმა აქვს¹ უძრავს ფარდას ქართულად ხიდი ეწოდება. **მოდრავს-კი ფარდა** ანუ საქცევი.

ფარდების, ანუ საქცევთა მკონებელი ძიღებში საკრავი ავიტრეში უკვე 3000 წ. ქ. წ. ჰქონიათ, რაც მაშინდელი ნახატებით მტკიცებს, რომლებშიც საკრავ ნე ფერს ზოგჯერ ფარდები უჩანს ხოლმე. მუდამ მხოლოდ აღმოსავლეთის საკრავებზეც გაჩნდა და იქითგან დამ ევროპაშიც ვარჯიშულად დროითგან ამჟამად ევროპაში მხოლოდ ხალხურმა საკრავებმა მანდოქველი დროითგან ამჟამად ევროპაში მხოლოდ ხალხურმა საკრავებმა მანდოქველი და ვიტარამ-და შეინარჩუნეს. რანა, კაცახიასა და საქართველოში-ც თარამა, ჩონგურმა, ჩანგურმა და ფანდურმა.

მეტად საყურადღებოა ქიზიყში სტ. მენთეშაშვილის აგ-ან მეჩანგურეთა შორის ჩაწერილი განმარტება ჩანგურის კუთვნილი და საქცევის ანუ ფარდების **გამართვის** შესახებ. მეჩანგურეთ უმჯობესი ჩანგურის ვერსიებით დავყოფთ ფარდებდა, კიდების გაცეობებს ზევიდან უწევდათ ბაქარს

¹ იხ. საქ. მუხ. მოამბე, 1936 წ., № XIX, გვ. 4, 7, 17, 24, 25, 26 და 27-28-ის ნახატები.
² იხ. Z a c h s - ი ს R. — Ed. M. J. Bünde
³ საქცევი, გვ. 63 b. Bände. — 272 a-b Nahr.

დაეკრებამთ, ყელს შემოვახვევთ, ძალებს აემართავთ და დაუკრამთ, თუ შეეწყვო, ხიდს დაუდებ, თუ არა, აუწვევ-დაუწვევ, მერმე ქვევით ჩამოვწვე, ახლა ექმას აემართავთ, როგორ მოუქცევს ლარი და ჯიღს დაუდებ, რამდენსაც მაიშელენს, იმდენ ჯიღს გაუკეთებ.—სამზე ნაკლები ჯიღი არ შეიძლება და ექვსამდე მიღის, მეტი-კი აღარ შეიძლება-რა“. ხიდების ასე გამართვას ვარდა, სხვანაირიც სცოდნიათ ქიზიყში: იმავე პირის ჩანაწერით „ზოგის სიტყვით, ჩანგურს ყელში თავთან ხელს მოავლებენ: საცა სალოკი თითი დაედება, იქ იქნება პირველი ხიდი, — მეორე ხიდი დაედება იმის ქვემოთ, სადამდინაც შუა თითი გადასწვდება-ო“.

ამნაირად ყურთასმენაზეცა და საზომებზე დამყარებული მომართვა სცოდნიათ.

თუშეთში კი ფანდურს ასე მომართავენ ხოლმე: ფანდურს „მარცხენა ხელს მოჰკიდებენ ყელთან“ და საკრავს „მუხლზე დაიდებენ, იმავე ხელის თათებს საქცევზე უცვლიან, რასაც „თითების დაცლა“ ეწოდება. „მარჯვენა ხელის თითებით-კი ალყებს შორთავენ“¹. სამწუხაროდ, ამ განმარტებითგან არა ჩანს, თუ რით ხელმძღვანელობენ ფანდურის მომმართველნი ამა თუ იმ ძალის მომართვის დროს და როგორ შეამოწმებენ ხოლმე ფანდურის მომართვის სისწორეს. შემომოყვანილი ცნობითგან, რომ მომართვისას დამკვერელები მარცხენა „ხელის თითებს საქცევზე უცვლიან“, ჩანს, რომ ძალებს ერთი მეორის შიხედვით მართავენ, სახელდობრ მომართვისათვის ძირითადად მიჩნეული ძალის საქცევზე თითის დაჭერითა და აედვრებით მოსამართავი ძალის ხმის სიმაღლის სისწორეს ამოწმებენ. ეს-კი საყურადღებო გარემოებაა, რათგან ცხადი ხდება, რომ ფანდურის დამკვერელმა იცის, თუ რომელი ძალი რომელზე და რამდენი საქცევით, ანუ მალიკით უფრო მაღლა უნდა იყოს მომართული.

ქიზიყელი მეჩანგურეები ამბობენ: „ჯერ პირველი ლარი აიმართება, მეორე პირველს ეეწყობა და მესამე მეორეს. ზოგის სიტყვით-კი“—ო, როგორც ამ ცნობის ჩამწერს სტ. მე ნთე შაშვილს აქვს აღნიშნული: „მესამე ძალი პირველსა და მეორეს ეეწყობა, ბანს აძლევს“. მომართვისას „პირველი ძალი ყველაზე მეტად დაიჭიმება, მეორე პირველზე ნაკლებად, მესამე ყველაზე ნაკლებ. ყველა ძალი თანაბარი სისქისაა“—ო. სამწუხაროდ ამ ცნობაშიც ყველაზე მნიშვნელოვანი გარემოება გამოტოვებული, სახელდობრ, თუ რამდენად მეტად, თუ ნაკლებად უნდა იყოს თვითთვეული ძალი, ან ლარი დაიჭიმული.

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

ნმის თვისებების გაზიანდელი შაფასება და ამო ნიმღვრა

ადამიანის ხმა ბუნებით სხვადასხვა თვისებისა იყო და არის ეხლაც. ზოგს ჰქონდა ჯმა მაღალი, ზოგს ჯმა მომაღლო, ანდა მ დაბალი ჯმა. მაგ. 1 ნუშტის 15ჯ-ში აღნიშნულია, რომ „ბობლანთა თანა მ დაბლი-

სა კვითა გალობდეს¹... მიღალსა და მიმალსა მას... თავის განსაკუთრებული სახელოცეი ქონია, ავანჯი, რომელიც ხმის განმარტებით სწორედ ადამიანის ხმის თვისების დამახასიათებელი ტერმინი იყო. აქვე ამის უკმა მომადლო და გრძელ²... მისი დეკორირება იყო ადამიანის ამ სიტყვის უფრო ბუნდოვანი ახსნა მოუვანილი: კმა, არ ტკბილი, თვითაწვე სხვადასხვა რიგით³. ავანჯის მნიშვნელობის საბაზს ამ განმარტების სისწორეს თავის ადგილს განვიხილავთ ქვემო ნტერესთან თვით მომადლო ხმის ტერმინი.

ცნობილია, რომ ქართულად მაღალი და დაბალი ჩივილი ხმის საკუთრივ სიმაღლე-სიდაბლის, ისევე სიძლიერის ცნებათ გამოხატულებად იხმარება. ამიტომია, რომ ერთი მხრით მაღალი ხმა უწყვეტად ზედათა გამოძვლების აღმნიშვნელია, მეორე მხრით, ხმაში დღად და მაღალ ხმად ქლიერად წარმოთქმულს ზედათა და სიძლიერის გულისხმობა და გულისხმობის ელაც. მაგ. თეიმურაზ II-საც ნათქვამი აქვს, რომ ქართველს წესით „შეფის წასვლის დროს ასტეხონ ხმა მაღლად. თუ მაღლივ ღებინ⁴“.

ესადას 2315-18-ში ნახმარია ტერმინად კმანელობაც სიტყვათა ვაჟა-ფშაველას, ლათინ. canticum-ისა და სომხ. სიტყვათა შესატყვისად ვ. რ. სავალობლის მნიშვნელობით. მაგრამ, რაც ნელა ნელა ქართულში სასიამოვნოსა ნიშნავდა (შეად. ნელტელს, სურნელებს, წესსკებებს და სხ.), ამიტომ ცხადია, რომ კმანელობა თავდაპირველად ხმის მაღალი-რობის ცნების გამოხატულებად უნდა ყოფილიყო და მხოლოდ შემდგომი სავალობლის აღსანიშნავადაც ჩანს გამოყენებულ.

რასაკვირველია, მასთანაც კარგად არჩევდა, რომ უფროს ერისათი იყოს ხმისა და ღირსების ხმა არ ქონდა და ქველად ხმის საამო და სხეურეული თავისებურების შესახებ საუბრად ვარაუდულ მოთხოვნილებაც და ტერმინებიც არსებობდა სხვადასხვა ტერმინი შემოხვევით გაბნეული ცნობებისა მხედვით, ამს გამოიკვეთა შეიძლება ყოფილ ხანძელი, მრავალ სხვა ნიშნთან ერთად, ყოფი შევლობელს ყოფილ და თროგორ აქვს ისტორიკოსს მისი ხმის ღირსება დამახასიათებელი: ვ. შარბილის სიტყვით, გრიგოლ ხანძელს აქვსდა კმისა ნებეერობა და ტკბილობისა შუენიერება⁵.

შემომოყვანილი შეფასებოფან იყვევა, რომ მისი შიდა ღირსებისათვის ერთი მხრით კმისა ნებეერობა ყოფილ შეიძლება, მეორე მხრით ხმის ტკბილობისა შუენიერება.

პირველი ამ თვისებათაგანი, ცხადია, იმას ნიშნავს, რომ შევლობელს და მომღერალს თავისი ხმის ნებეერად ვ. სურნელებსა და სხვად ღად გამოყენება შეეძლო, რომ მისი ხმა ძალიან ტკბილია, ზედა რავედა.

¹ დეკორირება.

² „ღლისა და ღამის გაბაასება“, ტომი 35.

³ „ცა გელ ხმა თლისა, თავი ღბა ღლ“.

ხმის ტკბილობისა შეუენიერება მგალობელ-მომღერლის ხმის სასიამოვნო თვისებისა და გრძნობა-გამომეტყველებით აღსავსეობის გამოქვავებულობა. ცხადია, კარგი, ანუ როგორც უძველეს ხანაში ამბობდენ, კმაკეთილი და კეთილი მკომღერალი დიდიდ ფასობდენ, მაგრამ უფრო მეტად მოსაწონი იყო, როდესაც მგალობლისა, თუ მომღერლის კმა ტკბილიც და კმა ტკბილმკმობარე იყო. შავთელსაც ხომ აქვს ნათქვამი: „ა, მერცხალისად, კმა ტკბილმკმობარე იადონისად“¹, ე. ი. იადონის მსგავსად ტკბილად მღერი ხმათ. ეს აზრი არჩილ შეფესაც აქვს გამოთქმული:

„სომღერა და დასდებელი ესეც ასრე დავითვალთ...
კარგი ხმა და თან უსულო შეიყვართ,
დავითვალთ“-ობ.

ეს ამტკიცებს, რომ მაშინდელი გემოვნებითაც მართო კარგი ხმა არ კმაროდა, არამედ ეს ხმა ამასთანავე უსულოც უნდა ყოფილიყო. თანამედროვე ქართველისათვის ეს ტერმინი უკვე უცნობია, მაგრამ საბაბს განმარტებული აქვს, რომ „უსულო მოკლდომილობა“-ობ. შაშასადამე, კარგი ხმა ამ ხანაშიც უძველად მოხდენილიც უნდა ყოფილიყო, რომ მაშინდელ მსმენელს მოსწონებოდა.

როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ბუნებით თანდაყოლილი თვისებების გამო, ყოველ ადამიანს ერთნაირი ღირსების ხმა არ ჰქონია და არა აქვს. ზოგს კარგი ხმა ჰქონდა, ზოგს კიდეც ცუდი. კეთილკმობიანობა და ავკმობიანობა სხვადასხვა ბუნებრივი მიზეზით იყო გამოწვეული. ნემესიოსს აღნიშნული აქვს, რომ მგალობელთა ხმის ავკარგიანობა ცხვირზეც კი არის დამოკიდებული, იოანე პეტრიწის ნაშრომში ეს დებულება ასეა გადმოქართულებული: მომღერლის ხმის თვისებისათვის. მნიშვნელობა აქვს „ცხვირთაცა კეთილკმობიანობისა მიმართ, ვინა თუ ავკმობიანობისა, ვითარ საუწყყო არს მგალობელთაგან“-ობ.

ჩვეულებრივს პირობებში, თუ ხმის სიკარგე მის გამომეტყველებითს სიტკბოსთან არ იყო დაკავშირებული, ისეც ხმატკბილად ამღერებდას რჩებოდენ. თეიმურაზ II-ეს „დღისა და ღამის გაბაასება“-ში აღნიშნული აქვს, რომ ნიშნობის დროს, როდესაც საქმროს საცილოს თითზე ბეჭედს შეაცმევდა, მაშინ დარბაზში ისმოდა ხოლმე „მუშაითთაგან კრვანი და ხმატკბილად ამღერებანი, თქვან მუნასიბი ლექსები, უმისა და ჟალის ქებანი“-ობ.

ვისაც ყოველმხრივ საუკეთესო ხმა ჰქონდა, იმას კმაშუენიერი ეწოდებოდა ხოლმე. მესხური მატეანის ავტორს სახელდობრ აღნიშნული აქვს:

¹ საბაბს. ლექსიკონი, მკოსანი.

² აბდულშესი 71.

³ არჩილი, საქ. ხეობანი, 71 და 2.

⁴ ლექსიკონი.

⁵ იოანე პეტრიწი, დასახ. ნაშრ., გვ. 93 21-22.

⁶ თეიმურაზ II, დღსა და ღამის გაბაასება, ტყეხი 16.

რომ პატრონი მზე-ქაბუჯ ყოფილა სწორედ ასეთი ქართული მწიგნობარ-მკვლევარი და... კ მ ა მ შ უ ე ნ ი ე რ ი ა!

თვით განთქმულ მომღერალსაც პირს ვაღიბისთანვე უცვლადი თავის შესაფერისი ხმის ამოდება არ შეეძლო, არამედ, როგორც ვინაღაც სულზე დატყვევებულ მესტიურ მომღერალს ნათქვამი, ზოგჯერ წინაშეა ხმის ამოწმება და სტირღებოდა. აი რას ამბობს იგი სახელდობო:

„სანამ ვიყავ ახალგაზრდა,
ვიყავ კიბტა სახანდარ,
შვიტების გამოთქმული,
ვიყავ განთქმული პეიჯო.“

მაშინ იტყოდნ ხალხე „შოდის შიხა მომღერალი“ და ზუსტ ზეულის რომ შევედებ

„ჯერ რომ დავთვალ დავსებ,
ამოვწმინდებო ხმანა,
მიველი და დავიძებ,
ქვე დავაიწ, როგორც ხაიბ.“

ზოგჯერ ვერც ხმის ამოწმება შეეძლო, რატომ მომღერალი შესაძლებელია ხმანზე ირ ყოფილიყო, ანდა წაქვებოდ ვიფიქროვო ხმანზე და ამიტომაც თავისი ხმის ზეულებრივი სიმღერა და მომზადებლობა ვერ გამოეჩინა. ერთს ქართულ წარჩინებულ მომღერალ-მოსწავლეს ნათქვამი ექვს:

„იბნალო შენი ევთი,
ქაქვებოდა ვაი ხმანზეთ,
სეთას როგორ ეობებ
დასაბის გამოთქმულად“

მომღერალს რომ მსმენელი მოეხებოდა მათე ცხე ხს არ ქართულ მას შნოიანი, მოხდენილი სიმღერა უნდა სკოდნოდა ანუ როგორც ღვლად ამბობდენ, სიმღერის კვებლუცად თქმა მოეხებებინა უსამანო შებ აღნიშნულია, რომ, როდესაც რამინი პირველად გუშაქვებოდა ვინა, მათე ღოთა და უცხო ფერითა რათმე კვითა კვებლუცად სიმღერათქუის, ყველა მიჯნუროსა სიმღერისათე-სიოთ.

ასეთ შემთხვევაში სიმღერა სსსამოფნო მოსამგნო ზებოდა სსსამოფნო სიმღერას მაშინ ამო სიმღერა ეწოდებოდა უსამანო მომზადებოდა, რომ, როდესაც შაჰმა მოამბდა რამინს უსამა ზეუც ღვლად უსამანო, ხსევი ილდე და ზედ სიმღერა დასამხეო, შან ბოძებოდა ასრულა და რამინ ამო სიმღერა და იწუყო-ო.¹

1. 3 სტ. 36. 82-111.
2. ქართ. ხალხ. სიტყ. და პოეზ., 231-232.
3. იქვე, ბ. სიტყვ. 313. § 935.
4. იქვე, 22. 68.
5. იქვე, 23. 167.

თ ა ვ ი მ ე რ თ ხ ე

ამველი საპარტოველოს სიმღერების გვარობანი

ხმის საქებური თვისებებისა და ამო სიმღერის მაშინდელი გემოვნების გაგების შემდგომ, ეხლა იმის გამოტყვევასაც უნდა შევედგეთ, თუ რა-და-რა გვარი სიმღერები იყო ძველ საქართველოში გავრცელებული.

ცხადია, რომ სასოფლო მეურნეობასთან დაკავშირებული ხალხური სიმღერები ძველიადაც ჩვენში ფართოდ უნდა ყოფილიყო გავრცელებული. ერთი ამის დამადასტურებელი ცნობა თამარ მეფის მეორე ისტორიკოსს, ბასილ ეზოს მოძღვარსაც მოეპოვება. მის სახელდობრ აღნიშნული აქვს, რომ თამარის დიდებას ისეთი სახელი ჰქონდა საქართველოში გავარდნილი, რომ „ყრმანი მემროწლენი განუებასა შინა ორნატთასა თამარის ქებასა მელექსეობდიან“-ო, მიწის ხვნის დროს შემოძახურს გუთნურშიც თამარის საქებას ლექსებს ჩაურთავდენ ხოლმეო.

ამგვარი სიმღერების შესრულების ვრცელი აღწერილობა XVII ს. იტალიელ ავტორს მოეპოვება. მას ყურადღება თოხნისა და თოხნურისათვის მიუქცევია.

არქ. ლამბერტის სამეგრელოში თოხნის დროს მიღებული სიმღერის წესი აქვს აღწერილი. თოხნის დრო რომ დადგებაო, ნათქვამია მის ნაშრომში, მიწის პატრონი, სამუშაობის სისწრაფის გამო, „იწვევს მოსახმარებლად იმათ, რომელთაც ჭერ თოხნის დრო არ დასდგომიათ, თავის დროზე სხვებიც იმათ მოეხმარებიან“. «ამ მძიმე შრომის გასაადვილებლად ისეთი ხერხი მოუფონიათ, რომ გეგონებათ, მთელი სოფელი ქეიფობსო. ამ ხერხს შეადგენს სამი რამე: ნადი, სიმღერა და უხვი საქმელი, რომელსაც მამულის პატრონი იძლევა“-ო. ასეთი ნადი ხშირად შესდგება ორმოცდაათისა და სამოცის ჩარაზმული მთოხნელისაგან. მათი მუშაობის წასახალისებლად მიწის „პატრონიც თავში ჩაუდგება თოხით და სთოხნის, როგორც დანარჩენები“-ო. თოხნა სიმღერით სცოდნიათ და იტალიელი ავტორის სიტყვით, ის „სიმღერა, რომელსაც მიჰყვება ნადი, გამოუფონიათ მარტო იმიტომ-კი არა, რომ ეს მზიარული კრება გაამხნეოს, არამედ იმისთვისაც, რომ იმათ ჩქარა იმუშაონ. ამისთვის საგანგებო სიმღერა აქვთ, რომლის ხმაზე თოხნასაც ისე აწყობენ, როგორც საკრავზე ცეკვას: რამდენადაც სიმღერას ააჩქარებენ, იმდენად თოხნასაც ააჩქარებენ. ამისთვის თავში დადგება ორი მომღერალი და იწყებს სიმღერას. ამ მეთაურებს ერთი-ორად ეძლევა ულუფა, იმისათვის რომ თოხნა დააჩქარებინოს სხვებს“-ო¹.

დღის განმავლობაში გულუხვად გამასპინძლებულნი რომ საღამო ხანს მუშაობას დაასრულებდენ, მიწის პატრონი უმალ მენადგებს თავის სახლში წაიყვანდა, რომელნიც მზიარული სიმღერით გაუღებოდენ ხოლმე გზას. არქ. ლამბერტის აღტაცებით აღნიშნული აქვს: „რა მშვენიერი სანახაევია, როცა მზის ჩასვლისას თოხნას გაათავებენ და მიდიან პატრონის სახლში! თითქო ერთი დროშის ჭარისკაცებიო, გაუღვიათ მხრებზე თოხები და ექვს, თუ რვა

¹ სამეგრ., ილწ., გვ. 57.

წყებად, ნელ-ნელა მიდიან, თან მიმღერებიან და დიდი ამბო შედის პატრონის ეზოში". აქ ისინი ირგვლივ დასდებიან და „შედიანქმის სხედან და ერთი ჭარებენ კამაში და სიმღერაში“-ო!

როგორც მკითხველი დარწმუნდებოდა, ზემოთხსენებულ ცნობებში აღნიშნულია თოხნურის, მგზავრულისა და სფრფული საეწილო სიმღერების არსებობა.

ცხადია, რომ სასოფლო მეურნეობის სხვა-მთავარ შემოსავლას ქვეყნის შიგნით სიმღერებში იჭებოდა ძველ საქართველოში.

ბურის ჭამის დროს მზიარული სფრფული სიმღერები რომ ქართველებს ძველთაგანვე ჩვეულებად ჰქონიათ, ამის შესახებ ცნობა ვხვდებით ზოგჯერ სხვა წიგნებში. არილ მეფის V ს. ამ ჩვეულების ამოღებრა და ძველ სიმღერებს მავგერ სასულიერო საგალობლებში შემოღება უცდია, მაგრამ, როგორც ბერ-მწიღელი ისტორიკოსების თხზულებებიდან ჩანს, მისი ცდა ამო ვარაუდობა.

თამარ მეფის პირველ ისტორიკოსს დროს ვახტანგულ განკვეთილ სიმღერებისა და მუსიკის შესახებ საყაროდ მოყვარება ცნობები დარბაზშია ბერობა და სხვა, საერთოდ ღვინო უსიმღეროდ არ შეიძლება რომ ვთქვათ. მაგ, მუტაფრაღინის სულტან სალდუსის ამ საქართველოში მოხდის ერთი ტფილისში, სამეფო სასახლეში „იქნა სისაღელა- ელჩობისა მთავარ გვართა სახეობათა, მუტრობთა და მოთამაშეთა განწყობილბათა“-ო.

ამგვარადვე, განძის მმართველს პატრიარქობად თამარ მეფისგან კმათული ბურობის შემდგომ რომ „დასდევს ნადობა, სიკეთეობითა და მითრბობითა“-ო, მისი როგორც ცნობილია, ქართულად ძველად ეკსპრობტად ღვინოს იქნას უფროდა რაჟ ძველ ზმა მგოსნებს უთქვამთ, ცხადი ხდება, რომ ასეთი ღვინო სიმღერებში ყოფილა ჩართული.

არც ერთი საზეიმო დარბაზობა უსიმღეროდ და უმელოდ არ შეიძლება ყოფილიყო როგორც ძველად, ისევე შემდეგ საქართველოში მაგ. ფარსადან გორგჯიჯანიძეს კახეთის ამბებზე მოთხრობაში ნათქვამი ქვემოთ „შეიქნა ღვინის სმა და ღვინი და ჩანგთა კერა და შეჩვენეთ შემობო და სიმღერა გაანზირეს“-ო!

ფეშანგიც ამბობს, რომ როდესაც არილ თეიმურაზის, ვახტანგ V-სთან მისულა,

„შეიქნა ღვინი უბოძო ყოვლითა შექმნეს ზეგის სიხარულითა ივესნეს, სარჯეს განქონია ელჩობა“

თეიმურაზ II-ის პოეტურ ნაწარმოებში „სარჯე ოქმელი, ანუ ღვინი და ღვინის გაბაასება“ მაშინდელი მუსიკის განვითარების შესახებ ცნობები მოგვეპოვება: „აქა მეჭლიში“-ო.

„ღვინით იქნების განცხობობა ღვინი და ნაყარობისა ვალობის, სიმღერისი ოქმითად შედობენ განცხობობის“

1 სამეგრ. აღწ., 83. 57-58.
2 იქვე.
3 ისტორი და აზმნი • 643-644. 83. 426.
4 იქვე, *670. 83. 460.
5 ფარსადან გორგჯიჯანიძე, 1 ტ. 24. 83. 252.
6 ფეშანგი, შამანავაზიანი, § 1029.

გელუხვად დარბაისელზედ იყოს მრავალი ძღობანი, რსხვენ მრავალი მკერდები, ერთმანერთს ტყილად აბანოს, ზედ სთქვან ლექსები მიჯნურთა, მით ცრემლით დაწვი აბანოს თამაშად ზედ წარმოადგენენ ქალ-ყრბანი მალა აბანოს, მეშათის მისკენ ხალათი, ზედ წამოსხმენ აბანოს¹.

თეიმურაზ II-ს დასახელებული აქვს ის თემა, რომელიც ნადიმისა და ღვინის დროს წარმოთქმული სიმღერების შინაარსს შეადგენდა: ერთმანერთთან ტყილად შებანებით დამკვრელებმა „ზედ სთქვან ლექსები მიჯნურთა“².

აქ დასახელებული სამიჯნურთა ლექსები მაშინდელ მრავალფეროვან სიმღერათა მხოლოდ ერთ დარგთაგანს შეადგენდა:

XII და პერიმინდელი საუკუნეების ძეგლებში სიმღერა-ლექსების იმდროინდელი დარგების ზოგადი ქართული სახელებიც მოგვეპოვება. ქართ. ვისრამიანში მაგ. ერთგან ნათქვამია: „მეტრინი მრავალფერთა კმათა იმღერდეს და მათი სიმღერა ყუელა რამინის საჭებარი შაირი იყო“³.

თეიმურაზ II-საც აღნიშნული აქვს, რომ ნიშნობის დროს საქართველოში ზეულებად ქონიათ:

„მეშითთაგან ყრანი და ხმა ტყილად ამღერებანი,
თქვან მუნასიმი ლექსები, ყმისა და ქალის ქებანი“⁴.

ცხადია, საჭებარი შაირი, ანუ სიმღერა-ლექსი ამა-თუ-იმ პირის ქება-დიდებას შემცველი იქმნებოდა.

ამვე ძეგლში „სამიჯნურონი შაირნი“-ცაა დასახელებული⁵. სამიჯნურო სიმღერა-ლექსების შინაარსი უფრო მრავალფეროვანი ყოფილა. შესაძლებელია იგი „სიმღერა მიჯნურთა სიმორისათვის“ ყოფილიყო⁶, რომლის მოსმენითაც მომღერალმა დამსწრეთ „ცრემლით დაწვი აბანოს“⁷, ზოგჯერ ის იყო „მარტოობის ლექსი“. საბა ორბელიანს „სიბრძნე-სიცრუის არაკებში“ ქაჯთა შემპყრობელი კაცის არაკში ნათქვამი აქვს: მეორძალე ხირაულზე „დაქდა, ღვინო მოიდგა, ორძალს კვრა დაუწყო და ზედ ემღეროდა, ღვინოს სმიდა და მარტოობის ლექსს იტყოდა“⁸.

რასაკვირველია, უსიმღეროდ და უმუსიკოდ ვერც ქორწილი იქმნებოდა. პირიქით, ორი სახლობისა და მათ მახლობელ-ნაცნობების სიხარულს ყველაზე მეტად აქ უნდა ეჩინა თავი. ქართველს-კი სიხარული უსიმღეროდ ვერ წარმოედგინა. გერ-გერობით პირველი ცნობა საქორწილო ღვინოზე თამარის ისტორიკოსის თხზულებაში მოგვეპოვება. მისი სიტყვით, თამარის პირველი ქორწინების დროს „იქმნა... ივავ-მიუწოდებელი სიმრავლენი სახეობათაზი“ და „მსგეფსამდი სიხარული, შუება“ იყო⁹. თუ აქ გარკვევით აღნიშნული არ არის, სახელდობრ რით გამოიხატებოდა სიხარული და რას წარმოადგენდა მაშინ-

¹ ქართ. სიტყვათმ. შწერ. ანთოლოგია II, 161, ტაბი 1 დ. 3.

² ლ. ქიქოძე-გაბისია და პ. უშიკაშვილის გამ., გვ. 450.

³ სარკე თქმულოა, ტაბი 16.

⁴ იქვე, გვ. 165.

⁵ იქვე.

⁶ იქვე.

⁷ გ. ლეონაძის გამ., გვ. 178.

⁸ ისტორი და აზმნი * 636, გვ. 417.

ლლად თვით მაყრულები¹, სახლში სამღერს მაყრულს ასე, ცხადია, ვერ იტყოდენ.

საეკევაო გუნდობრივს სიმღერებზე, რგვალსა, ანუ ფერხულზე, ისევე, როგორც ლამპრობაზე ხომ უკვე გვეჩონდა ცნობა მოყვანილი², ფერხისას ვახუშტიც იხსენიებს. საეკევაო ჰანგების არსებობას დასასრულ თეიმურაზ II-ც დასტურებს. ლხინის დროსთა:

„ისტდენ შრავილო მაყრულში,
ერთმანერთს ტემილად აბანოს,
თამაშად ზედ წარმოადგენენ
ქალაქმანი შალა აბანოს“³.

საყრავიერ მუსიკაზე საუბრის დროს სამხედრო სიმღერებსა და დასაკრავ ჰანგებზე ცნობებიც და ის სახელეებიც, რომელიც მათ აღსანიშნავად ძველებში გვხვდება⁴, საკმაოდ გვეჩონდა მოყვანილი, ისე რომ ამაზე სიტყვის გაგრძელება ზედმეტი იქმნებოდა.

დასასრულ—სამგლოვიარო მოთქმით ტირილზეც, რომელსაც, როგორც ვიცით, ზარი ეწოდებოდა და რომლის ბანსაც, როგორც თავის ადვილას აღნიშნული გვეჩონდა⁵, განსაკუთრებულ სახელი, ზრუნრ, ჰქონდა. ამ მოთქმით ტირილისა და ზარის აღწერილობა XVII ს. იტალიელ მისიონერს მოეპოვება, რათგან მიცვალებულთ სიმღერით დიტირება სამეგრელოშიც იყო გავრცელებული და იქ მას ნანახი ჰქონია. ხალხური წესით, ახალ-გარდაცვლილს დიდს მოთხრობაში ხალიჩაზე დასვენებდენ და მაშინვე, არქ. ლამპერტის ცნობით, კარგი ხმის პატრონს რამდენსამე პირს ამოარჩევდენ და მათგან მოზარეთა ორ გუნდს შეადგენდენ ხოლმე. იტალიელ მისიონერს მოთხრობილი აქვს ყოველი მოტირალი „ჩადგება ორ გუნდს შუა და ისე მიუახლოვდება შიგვალეებულს. მოზარეები მღერიან ნელის ხმით, თითქოს კიდევ მღერიან და კიდევ სტირიანთ, ხოლო სიტყვებს არ ამბობენ და იძახიან მხოლოდ თ. შ. ი. თ. შ. ი. თ. შ. ი.“⁶.

დასაფლავების დროსაც მიცვალებულის ნათესავ-ჭირისუფალთა ტირილს ზედ ერთეის „მოზარეთა მოთქმა თ. შ. ი. თ. შ. ი. თ. შ. ი.“⁷, თრმოცი დღის განმავლობაში, კვირა დღეს გარდა, სამეგრელოში ყოველ დღე ჭირისუფალთა ოჯახში იმართებოდა ტირილი. ამისთვის ზოგიერთები მიცვალებულის სახლიდან ყოველდღე, მზის ჩასვლის ეამს, იკრიბებიან და გააბამენ ზარიით ტირილს⁸.

საქართველოში დაცული ზარის წესისა და ჰანგთაგან ყველაზე საგულესსმო და საყურადღებო სვანური ზარია, რომელიც ზ. ფალჩაიშვილს აქვს ჩაწერილი.

¹ სარტე თქმულება, 35.

² იქვე.

³ იქვე, ტკპი 3.

⁴ იქვე.

⁵ იქვე.

⁶ სამეგრ. იღწ. გვ. 65-66.

⁷ იქვე გვ. 68.

⁸ იქვე, გვ. 71.

ძველი წერილობითი წყაროებიდან მოღებულ ცნობებს შევხდებით, ურიგო არ იქმნებოდა, რომ თვით ხალხში წარსულიდან შეჩვეული ხართ ცნობებისთვისაც გადაგმეწყო. ეს ცნობები შიი უფრო სუბილური რომ იქ საკრავიერი მუსიკის პანგების ქართულ სკალაზე აქვს დიდო ჩრისთვისაც ძველს წერილობით წყაროებში ვინ მსალები არ ხარ.

ავტ. მეგრელიძის სიტყვით, ასეაოც ზეწმა (ე. ა. უფროს) უკრავდენ ჩონგურზე: 1. ს. ა. ც. ე. კ. ვ. ა. ო. ს., 2. ს. ა. ბ. ო. დ. ი. შ. ო. ს. უფროსობისა და სხვა სიხადის დროს დასაქრებს, 2. ს. ა. ს. ი. მ. დ. ო. ს., რამდენად ამღერებდენ სხვადასხვა ხმად ლექსს, 4. ხმავეთ აქვს ჩანჩის და 5. ძილიად მისვლისას (ხაიი სიმღერა, სამი სიმღერა).

ფრიად საგულისხმოა ავტ. მეგრელიძის ცნობა სიმღერის ამ ქვეყნებთან დაკავშირებულს ჩონგურის სიმღერის შესახებ. მის სიტყვით, „ჩონგურს აქვს სამნაირი წყობა: პირველს წყობას, სამნაირულსა სი მღერო და ს. ა. ც. ე. კ. ვ. ა. ო. ს., აქვს ასეთ წყობა პირველ სამი ქვეყნამ ეწყება Re-ს სიმაღლესად, — მეორე სიმი, რამდენსაც უჭირს შესა დაგილო (ქვევითგან), ეწყობა-უთინამებმა პირველს მცირე ტერცით დალა შესა სიმი, რომელსაც ქვევითგან მე-4 ადგილი უკავი და ეწოდება ბანი, ეწყობა (უთინამდებმა) მეორე სიმს (რომელსაც ქვევითგან მედარობისა პირველი მე-3 ადგილი უკავია) დიდი ტერცით დალა, ანუ პირველ სიმს კრტო დაშორებით. ამნაირად, თუ პირველი სიმი (სამწყობა, ანუ სამილი) Re აქვება, მეორე სიმი („მომახილი“) აქვება Si, მესამე, — მე-4 აქვება Sol სიმი, რომელსაც უჭირავს მეორე ადგილი ქვეყნამ და რომელსაც ზეწმა ზღის უწოდებენ, ეწყობა ბანს ოქტავით მაღლა ზღის დაეწეს, რომ არ იყოს ხმის სიმაღლეს: ის იძლევა ერთს-და-იმეუ სიმღერის ხმა, რომ Re არ ედება და ამიტომ ხმასაც არ იყოს“, ეს წყობა ჩონგურის მთავარ წყობა ხანს.

ჩონგურის მეორე წყობას ვფიქრობთ ეწოდება „ჩონგურის მღერო“ და ვინ ვთვინილია „სიმაგვო აქვს ჩანჩის“ ქვეყნადამეორე და სუბილურ სევიდიან-ნაღვლიანი სიმღერებისთვის, ძილიდ მისეღს „წყობა ბანს რამდენად“ შემოთავაზებული „პირველი წყობა“, მაგრამ ამ განხილვისით, რომ „ზღის“ ნახევარი ტონით დალა დაეწყება.

დასასრულ „მესამე წყობა“-საც ისე მართვენ, რომ პირველი და შესა (ე. ა. ბანი) სიმები რჩება უცვლელად, მაგრამ ზედიდ იმ წყობისა, მეორე სიმი (ე. ა. მომახილი) ერთი ტონით დალა დაეწყება, ზღის-სევიდიანსა მეორე სიმს ოქტავით მაღლა.

ძველი ზემონათქვამი ავტ. მეგრელიძის სიტყვითაც აქვს აღბეჭდილი და მისივე სიტყვით პირველი წყობისთვის სიმები სიმნათობა Re, Si, Sol და Sol მეორე ოქტავის ზღისთვის, — მეორე წყობისთვის Re, Si, Sol და Sol ზღის ოქტავით მაღლა ზღისთვის და მესამე წყობისთვის Re, La, Sol და La ოქტავით ზევით ზღისთვის.

ფურიაში ჩონგურზე ზემოდასაზღვრულ დასაქრავსაც სიტყვით, ანუ ს. ა. ც. ე. კ. ვ. ა. ო. ს. და ს. ა. ს. ი. მ. დ. ო. ს., რამდენად ამღერებდენ სხვადასხვა ხმად ლექსს, 4. ხმავეთ აქვს ჩანჩის და 5. ძილიად მისვლისას (ხაიი სიმღერა, სამი სიმღერა).

1 ავტ. მეგრელიძის ცნობა.

ბავშო აყენის ნანა და ძალიდ მისვლას სიმღერებიც აგრეთვე ერთსა და იმავე, მეორე წყობაზეა დამყარებული. სამწუხაროდ აქვ. მეგრელიძის ცნობაში აღნიშნული არ არის, თუ საბოდიშო, ანუ მთარულ ავადმყოფობის ბატონების საამებლად განკუთვნილი სიმღერები რომელი წყობის საგალობლები იყო. საერთოდ აქვ. მეგრელიძეს არც შესაძგ წყობის დანიშნულება აქვს დასაზღვრებული და არც სიმღერის შესახებ არის მის ცნობაში ნათქვამი, რომ ამ შესაძგ წყობას ეკუთვნოდეს.

თუ იდამიანი გორული ჩონგურის სამი წყობის შესახებ ცნობას გადავიკითხავს და ლარების, ანუ ალყების სახელებსა და მომართვის წესს ჯეროვან ყურადღებას მივაქცევს, დარწმუნდება, რომ ამ საკრავისთვისაც ოთხი „ძაფითგან“ ძირითადი მნიშვნელობა მხოლოდ სამს „ძაფსა“ აქვს, სახელდობრ მთქმელს, მოძახილსა და ბანს. ზილი ან ბანის (პირველსა და მეორე წყობაში) ან არა და მოძახილის მხოლოდ შაღად ოქტავას წარმოადგენს, რომელსაც ამასთანავე დაყვრის დროს მარცხენა ხელის თითები სრულებით არ ეკარება. ამითაც ცხადია, რომ ზილი ქართული საკრავის დანართი ლარია, თანაც მერმინდელი დანართია. ამას ის გარემოებაც აძლავნებს, რომ მეოთხე „ძაფად“ ითვლება, თუმცა, რაკი მღებარეობის მიხედვით მთქმელის, ანუ პირველი ლარის შემდგომ მეორე ადგილი უკავია. უნდა მეორე ძაფი რქმეოდა. ზილი სიმთა შორის ამ მეორე ადგილას საფიქრებელია იმიტომ უნდა იყოს მოთავსებული, რომ ჩონგურზე ერთსა და იმავე დროს ყველა სიმებს აფერებენ, მაგრამ ისე-ვე, რომ თითების ცვლა მარტო სამ ძირითადს სიმზეა, მეოთხე, ზილიც, ყოველთვის ერთსა და იმავე ბეგრას იღებს და ამის გამოც მას მარცხენა ხელის თითები არ უნდა შეეხნენ. რაკი ფანდურისა და ჩონგურის დამყარული, როგორც დავრწმუნდით, დაყვრის დროს მარცხენა ხელის ხუთსა თითსა ხმარობდა, იმიტომ ზილს რომ მარცხენა ხელის თითი არ შეეხებოდა, ის უმკვლად უნდა შეეპი ყოფილიყო მოქცეული.

თუ ზემონათქვამის ძალით ზილს, ვითარცა მერმინდელს დანართს სიმს, წყობის საკითხის დროს გვერდს ავუქცევთ და მხოლოდ მთქმელის, მოძახილსა და ბანის მომართვის წესს მივაქცევთ ყურადღებას, მაშინ ცხადი გახდება, რომ თავე და ბირველია. სამი წყობის მაგიერ, მხოლოდ ორი წყობა უნდა ყოფილიყო, რათგან პირველისა და მეორე წყობათათვის სიმები ერთნაირად Re, Si, Sol-ად იმართება და მხოლოდ შესაძგშია Re, La და Sol. შესაძგ, ზილზე ვადაბმული წყობა-კი შედარებით მერმინდელი ჩანს.

საკრავიერ-ბიერ მუსიკაში გურიამი, მაშასადამე, სამხიარულო-სასიმღერო, საცეკვაო, ძილად-მისვლისა და საბოდიშო პანგები ყოფილა.

შახა ოჩიაური ამბობს, რომ ხევსურეთში „ფანდურზე იციან მღერა-თამაშობაცა“ და „უბრალო გასართავად დაყვრა“-ც¹, მაგრამ თუ ამ განმარტების პირველი ნაწილი ადვილი გასაგებია, მეორე ნაწილის „უბრალო გასართავად დაყვრა“-ს ნამდვილი რაობა მთლად ნათელი არ არის.

ხევსურეთში ჭიანურსაც უკრავენ. მაგრამ ეს საკრავი იქ შედარებით ახალი გაჩენილი ჩანს², იმიტომაც ჭიანურის დაყვრა ხევსურეთში „ყველამ არ იცის, ფანდურს-კი ყველა უკრავს“-ო, ნათქვამი აქვს შახაურტ წიკლაურს. „ჭიანურს უკვრენ სათამაშოდაც“, მაგრამ მისი „დაყვრა მგლოვიარე-მაც იცის“ და ხევსურეთში კიდევაც ამბობენ: „ჭიანურზე ჭირისათავა-ო, უ. ი.

¹ აქვს ნაბე შეგრელობის ცნობა, გვ. 311.

² იქვე გვ. 221.

მისი დაკვრა ქირშიც შეიძლება. სამწუხაროდ, რას უკარგვეთ ელოვს ტარს აღნიშნული არ არის.

ჩონგურზე ძველად გავრცელებულ სხვადასხვა დასაცავ მანერზე საუბრობს. ცნობები კახელ ნიკო დავითაძის მოთხრობის მიხედვით, უპირველესად მას საცეკვაო იგონება და შემდეგ აქვს „მომი ვიღობო“ ერთი დაკვრა, სახელი კვეციოდა დავლური. ვერ ნულ უარყოფა და ეგრე მისთვის დაკვრას ეძახოდენ დავლურს, როცა თამაშობდენ, ერთ დავლიანს ვერ დავლური იყო, ერთ დავლიანს მძიმეთა თამაშობდენ, მეორე კი ხუთზე დასვენებდა და შამოელის დროს რომ ვიდუალოდა დავლურს უნდა შეემატებინა, დაკვრას რომ მოუმატებდა, ჩვენ უნდა ეთამაშათ მათს შინა ვეძახდით ლეკურს“-ო? ამხუ მეორე ჯგუფსაც აქვს შემოღობული რომ თხოობელს საუბარი და აქ სიტყვა უკვე მოყვლ აქვს მოჭრილ, ერთი თამაშობაში ორნიირად უკრავდენ: მძიმედ და ჩვენ- ლეკურს და ლეკურსა“-ო?

საცეკვაოს გარდა, ჩანგურზე ძველად, იმავე ნიკო დავითაძის ბეჭედი თურმე დაძახილსაც უკრავდენ, ის ამბობს: „ერთი მძიმედ უკრავს ახი კოვდ დაძახილს ეტყოდენ, ერთი, ვინც უკრავდა, ლეკვებს დაძახილდა“

დაუკარ, ჩემო ჩონგურო,
შორით მოჭრილ ხმაო,
მამი ჩემისა ნაქონო,
პაპი ჩემისა ხნახო!
დაუკარ, თორემ დავამტრავ
დავაფრო ცეცხლს ხანისა

რა თქმა უნდა, მიმდინარეობდა შემდეგ ლხინი¹. თუშეთში ფანდურზე სულ 10 სხვადასხვა კმას უკრავს ამოცან ეწოდება:

1. „ჭარის კმაა“, რომელსაც „ჭარის შემოსევის ტარს უკრავდენ.
 2. „გოყოლას კმაა“. ფტორის განმარტებით „ყოლა ქსტი ეწოდება“ და შემოდისახელებული ხმაც ისევე ჭარის კმაა².
 3. „ყარის კმაა, ხალხის აყრის კმაა“-ო.
 4. „სიმღერის კმაა“.
 5. „თამაშობის კმაა“.
 6. „ტირის კმაა“. აქ ტირის კმა აღებული იტყოდენ აქ წოვა დიაცის კმა არის აღებულია³—აქს ჩემს დაცო ქმა არს ეწოდებოდა⁴.
 7. „შამილის დაქერის კმაა“ („შამილი ქეჩხუა“).
 8. „ახალთაობის კმაა“ 1905 წელს ბარბაქ და გოცის ბებოვია.
- ამათი კმა იყო დაქერილა“-ით⁵.
9. „დალაობის კმაა“, რომელიც „სადგენ“-ში (დარში) „სტრინულზე“ (საფენზე გაშლილს მიეკვლებულს ტანსამსზე, რომელსაც შეტრიალებენ ხოლმე) „სათქმელი სამღლო“-ის სიმღერის კმაა⁶.

¹ აღ. ონიანის ჩანაწ. მხარ.
² ლ. ბოკიანიშვილის ჩანაწ. მხარ.
³ ი.ქ.ე.
⁴ ი.ქ.ე.
 41. ივ. ჯავახიშვილი, ტ. 21

10. „მ ე მ ც ხ ვ ა რ ი ს კ მ ა ა“: «მეცხვარე, ცხვარი ჩრდილოსა გამოღუ, გაიფინოსა».

ზემომოყვანილი ცნობები ფრიად საგულისხმო და საყურადღებოა, მათ მხოლოდ ზოგიერთი დამატებითი, უფრო ზედმიწევნითი განმარტება სჭირდება, რომ ამ ცნობის სრული სისწორით გამოყენება შესაძლებელი იყოს.

უბიტველესად მთლად ნათელი იბ აბის, თუ რა მნიშვნელობით არის კ მ ა ა ნახშირი. ზემომოყვანილს ცნობაში ამ სიტყვის ორნარიც მნიშვნელობა აქვს ერთი მხრით ისეთი გამონათქვამები, როგორცაა: ჯარის კ მ ა ა, აურის კ მ ა ა, სიმღერის კ მ ა ა, თამაშობის კ მ ა ა, ტირილის კ მ ა ა, დაღაობის კ მ ა ა და შესაძლებელია შემცხვარის კ მ ა ა-ც აფიქრებინებენ, რომ თვითოველი ზ მ ა ა აქ ჩანათა მთელი ჯგუფის, ვარკვეული წყობის გამოშხატველია. ცხადია, რომ თამაშობის, ტირილის და დაღაობის ზმები ერთმანეთისაგან მარტო სიტყვებითი-კ არა, არამედ მთელი თავიანთი მუსიკალური შენაარსით, კონსონით, წყობითა და რიტმითაც უნდა განსხვავებოდნენ. რა თქმა უნდა, ჯარის კ მ ა ა და აურის კ მ ა ა-ც, რომელთაგან უკანასკნელი ძველ ასაყარს უდრის, ზემოდისახელებული ზმებისაგან ასევე განსხვავებული უნდა იყოს. კ მ ა ა მნიშვნელობა რომ ვეღვა ამ შემთხვევებში ასეა საგულისხმებელი, ამას ისიც ადასტურებს, რომ „ჯოჯოლას კ მ ა ა“-ზე ნათქვამია „ესეც ისევ ჯარის კ მ ა ა“-ს და ტირილის კ მ ა ა“-ც „წოვა ღიაცის“-ცა და „ჩაღმა ღიაცის“ კმეხსაც შეიცავს.

მაგრამ მეორე მხრით ისეთ გამონათქვამებში, როგორც „ჯოჯოლას კ მ ა ა“, „წოვა ღიაცის კ მ ა ა“, „ჩაღმა ღიაცის კ მ ა ა“, „შიძილის დაჭერის კ მ ა ა“, და „ახლათობის კ მ ა ა“ არის, კ მ ა ა უცვლელი ცალკეულს, ამა-თუ ამ პირისაგან შეთხზულს სიმღერას ნიშნავს.

ზემოწამოყვანებული და განხილული საკითხის სრულ სისწორით გადაწყვეტა ადვილი იქმნებოდა დასახელებულ თქმური ათივე ზმა რომ ჩაწერილი გამოჩნდა: მაშინ უცელობლად გადაწყდებოდა, თუ რომდენად არის ამ ზმებში რიტმულ განსხვავებასთან ერთად, ჩანათა და თვით წყობის განსხვავებაც აღბეჭდილი. ამ საკითხს ჭარბული მუსიკის ისტორიისათვის იმდენად დიდი მნიშვნელობა აქვს, რომ, სახამ ჯერ კიდევ შესაძლებელია, დანდურის 10-ვე ოქტავა ზმა უნდა ზედმიწევნით იქმნეს ჩაწერილი.

მცდარი არ არის, მაშინ უფლება გვექმნება დავასკვნათ, რომ ქართველებს სიმებიანი საკრავი უძველეს ხანაში ხის სიმების მქონებული ყოფილა, დაახლოებით ისეთივე როგორც იყო ქსელოფონ-ად (ე. ი. ხე-მბგერად) წოდებული ჩინური ჭანგ-ჰიანგ-ი, ძველური ანგლუნგ-ი და სხვადასხვანაირი სიმური პატალა, რანატ-ი, სუმატრული ტუდდუკან-ი და ოკეანეთის დოლი-დოლი არის, რომელთაც ხის სიმები ჰქონდათ და აქვთ ეხლაც და რომელთაც დარტყმით უკრავდნენ და უკრავენ ეხლაც¹.

ამნაირად საფიქრებელია, რომ თავდაპირველი ქართული ძაღებიანი საკრავი მართლაც საკრავი, ე. ი. დარტყმით სახმარებელი ხელსაწყო უნდა ყოფილიყო.

საფიქრებელია, რომ კულტურულ დაწინაურებასთანავე იქნება საკრავის ხის ძაღების მაგიერ უფრო რბილი და მოქნილი ნოვითერებისაგან, ტყავისა, ანდა ნაწლავისაგან გაკეთებული ძალი შემოღებული და როგორც თავის ადგილას განმარტებული გვექონდა, ძალი ისტორიული ხანის ძველს ქართულში სწორედ ასეთი მასალისაგან შემზადებულს სიმსა ნიშნავდა.

არსებობს მოსაზრება, რომ პირველად ასეთი საკრავი შეიღობის მსგავსად უნდა ყოფილიყო, რომლის დაჭიმული საბელიც მოზიდვა-გაშვების შემდგომ მბგერდა. შემდეგ აქეთვან უნდა წარმომდგარი იყოს ის საკრავი, რომელსაც თანამედროვე საკრავთა-მცოდნეობაში პარფის ზოგადი სახელი აქვს მიკუთვნალი, ძველი ეგვიპტელები ტემუნი-ს, ხოლო ჩვენი წინაპრები ებანს უწოდებდნენ. თავის ადგილას იღნიშნული გვექონდა, რომ ებანი უძველეს ხანაში მხოლოდ შებანებისათვის იყო განკუთვნილი, მართლაც შემბანებელი საკრავი იყო და ამიტომაც გვებადება აზრი, რომ ბანი, რომელიც თავდაპირველად აგრეთვე მხოლოდ შებანებას ნიშნავდა და ებანი, რომელსაც ეგვიპტურს ზემომოყვანილ სახელთან, უძველია კავშირი უნდა ჰქონდეს. ერთი და იმავე წარმოშობის სიტყვები უნდა იყოს.

XV ს. ძვ. წ. ეგვიპტურს ებანს მხოლოდ სამი ძალი ჰქონია, თუმცა მხოლოდ ერთი მათგანი-ღა ყოფილა ვადარჩენილი. ძველად რომ მას სამი ძალი უნდა ჰქონოდა, ამას უცილობლად ვ დაცული საჩხრე და ყურებიც ამქადაგნებს². შემდეგ ეგვიპტელებს რვა, თერთმეტ და ჩვიდმეტ-ძალიანი ებანიც ჰქონდათ, ხოლო საქართველოში დაცულს ჩანგებს, როგორც თავის ადგილას მოყვანილი ცნობებითან ჩანს, ექვს ძალზე, ანუ ძუაზე ნაკლები არა აქვს 13 ძალიანიც მოგვეპოვება, ამიტომ ისინი უკვე გაუმჯობესებულ ებანს წარმოადგენენ. მაგრამ ამ ქვე-ძუიან ჩანგსაც მხოლოდ ორ ხმაზე, ანუ ბგერაზე მართავენ და თითო ბგერის გამომღები სამ-სამი ძუა იყო. რაკი ბანი ძველს ქართ. ვალობა-სიმღერებში უმეტესად უძრავი იყო და არის ეხლაც, მეტადრე აღმოს. საქართველოში, ამიტომაც ორი-სამი ხარისხის ფარგლებში ბგერის მოძრაობა სრულებით საკმარისი იყო. ამ მხრით საყურადღებოა, რომ ორ-ღერწმინი ფუნდამენტის მობანე სტვირსაც მართლაც სამი თვლის მეტი არცა აქვს.

¹ C. Zohls R-L, d. Musikinstrumente.

² იხილეთ სტ. Ruth-Zommer-ის „Alte Musikinstrumente 2. Aufl.“ გვ. 12.

დელი დანართი სიმი, ამის გამო, ცხადია, რომ ირანული გავლენაც ქართულ სამხმანობას სადაურობის გამოტყვევის დროს ანგარიშ-გასაწვევი არ არის. შემოადინიშნულ ვარემოებასაც რომ თავი დავანებოთ, კარგად ცნობილია, რომ თვით ირანულ მუსიკას შრავალხმანობა არცა მქონია და არცა აქვს და რაც ირანში არ იყო, როგორ შეიძლებოდა, რომ იქითგან ამის მსგავსი რამე განეხილეთ.

შრავალხმანობის ადგილობრივი ქართული შემოქმედების თეორიის მიმდევართა მსჯელობაც მტკიცე და წუნდაუდელ საფუძველზე არ იყო და არ არის დამყარებული. მათი დებულებით ქართული საეკლესიო მუსიკა და შრავალხმანობა საერთოაგან არის წარმომდგარი, მაგრამ იმავე დროს ისინი ატყუებდნენ, რომ ქართული მუსიკის ამ ორი შტოსათვის სულ სხვადასხვა სახელი, ვალთბა და სიმღერა არეუბოდა და არის ესეც, ამ თეორიის ავტორები და მიმდევარნი ვერ ამჩნევდნენ, რომ ეს ვარემოება მათ დებულებას ძალს უკარგავდა. ეხლა უკვე ვიცით, რომ ძველად საეკლესიოსთვისაც და საეროსთვისაც ერთი ტერმინი ვალთბა იყო. ამის გამორკვევამ შემოადინიშნული დამტკიცება ქართული მუსიკის ორივე შტოს ერთსთავიანი წარმოშობილობის თეორიის წინააღმდეგ გააქარწყალა. მაგრამ სამაგიეროდ რც ის ჯანდა, თუ რა საბუთი ვეძებს, რომ ქართული საეკლესიო და საერო ზნეების მსგავსება უეჭველად საერთოს უწინარესობის დებულების სასარგებლოდ ვადფუყვიტოთ, არც ის, თუ რით მტკიცდება, რომ ქართული წარმართული მუსიკა მართლაც შრავალხმანია იყო. ზოლოს და ზოლოს მთავარი საკითხი ის არის, რომ, თუ შრავალხმანობა სწორედ ქართული მუსიკის ბუნებრივი, შინაგანი განვითარება-წარმატების ნაყოფია, განა ამის ანარკელი არ უნდა სანდო? ეს ავსუყდებოდა უყულის და არავინ ფიქრობდა ქართული შრავალხმანობის ისტორიის, მისი განვითარების მთავარი საფეხტურების ქართულივე მასალებით გამოტყვევას.

ქართული შრავალხმანობის ისტორიისა და სადაურობის საკითხი შესაძლებელია მხოლოდ კოველმხბრივი განხილვითა და კოველევარი წყაროების გამოყენებით გამოირკვეს. ამ დროს არც ხმების სახელების ანალიზი უნდა იყოს დავიწყებული: არც ძეგლებში საჯალობლებისა და ვალთბის შესახებ დაცული ცნობების გაეთვალისწინებლობა შეიძლება, საკრავიერი მუსიკის ტერმინოლოგიაც გამოადგება მკველევარს და დასახტული ამოცანის ვადასაწყვეტად, რა თქმა უნდა, თვით საჯალობლებისა და ზალხტური სიმღერების ავებულებისა და დამახასიათებელი თვისებების ცოდნაც აუცილებელ პირობას წარმოადგენს.

ამ საკითხის გამორკვევის მიზნით პირველად აღამიანისა და საკრავების ზაების სახელების თავფაპირველს მნიშვნელობა უნდა შევებოთ

თ ა ვ ი მ ე ს ა მ ე

აღამიანის ხმების სახელების თავდაპირველი მნიშვნელობა

ითანე ბატონი შვილის ცნობების განხილვის დროს დავრწმუნდით, რომ სამხმანის გუნდშიცა და ორ მთავარ ჯგუფად დაყოფილს ექვსმხიან

უნდა იყოს ერთი მაღალი ხმა, მეორეს საშუალო 12, და მესამეს დაბალი ხმა ეწოდება. ეს სამი ტერმინი მას შემდეგვე სწავლის გამომატველია. თანამედროვე ქართველსთვის ამ სამ სიტყვით ვახსენებ ტერმინს ვარდა, ამნაირივე მნიშვნელობის ჰქონდნენ ტერმინსაც პოეტობა რომელთა თავდაპირველი აღმნიშვნელობა ესა და დღეს ხშირად იხილავს უნდა იყოს.

შარტლაც, ვინ იტყვის, თუ რატომ უწოდებდნენ და უწოდებდნენ მას კრიტი და რატომღაც, რომ უმდაბლეს ხმის სიტყვად ბოქა ვახსენებ და მკობ ვხლავ. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ პირველი ამ სიტყვით მნიშვნელობა ქართველ სახელადან დამსწრეობისათვის დღეს იყვნენ სწორედ გასათვარი, რომ ს. ორბელიანს კრიტი ვთხოვს გლობალური ერთ-ერთ ხმის აღმნიშვნელი ტერმინი. დღეს უკვე კარგად შეგნობენ ამ აქვს. მოგპოვება მხოლოდ ხმა კრიტი - რომელსაც სიტყვა მატარ რომ „ძლივ კმის ამოდება“ აღნიშნავს, ვ. ი. მღვანე, ოცნე მის ამოღება გამომატველია, რაც კრიტს, ვახსენებ უმდაბლეს, უწოდებდნენ მას სახელად ნაკლებ შეჭმენის.

დ. მუბინაშვილს კრიტი მოეძებნა, მაგრამ წერის დღესსა-ლებლივ და ამ ტერმინის რუს. შესატყვისობა იხილ და იხილ, ხელს დროს piallement, sifflement და haute-contre ამის გასახსენებელი ეს განმარტება მდებარია.

იოანე ბატონიშვილს კრიტი უწოდებდნენ მას სახელად აქვს აღნიშნული და დ. მანაშელიც ამბობს, რომ კრიტი არაღამ წინ და ბმას, ვ. ი. უმდაბლეს ხმის ეწოდებოდა, მაშინდელ. დღეს შეიძლება მისი მიხნევა არის გზით არ შეიძლება ახილ ამ მას სახელად თავდაპირველი მნიშვნელობავე აღსატყვის. მხოლოდ საფორტელო ხმის მას სახელი ქართული კრიტი უნდა წყოლინ და ბატონს აღნიშნული კრიტის ბგერითი სახესხვაობა იყოს, თუ გავიხსენებთ რომ უმდაბლეს ხმის სახელად ვრიტსაც, კრიტის მსგავსად, ბოლოდღურ მათგანდ ხი აქვს. უნდა ლეით წამოიკრება არა, რომ ნა ორსვე შემთხვევაში მოყულ არ უნდა იყოს, არამედ ფორმანტი. ამიტომ კრიტის ძირად კრიტი უნდა შეგნობი წერილი ხმიანობის გამომატველ ტერმინად ეს ძირი ბატონს ესავე დღეს დი აქვს. იქ წიწილის წრიპიანის აღნიშნავდ სწორად ეს სიტყვა გვხვდება და წიწილი წრიპიანებს აქვება აქრავს ბიპილიან. სწორედები წრიპიანებზე ხი აქრავს ბიპილიანად.

ამნაირად კრიტი ძირი და კრიტი წრიპიანის აღნიშნული, რაც ამავე სიტყვის ბგერითს სახესხვაობას კრიტს დღეს აღნიშნავსაც დღეს აქვს.

მესამე ხმის სახელი ბოქა-ც თავდაპირველად იყოველ რეგულარულ სიტყვად უნდა ყოფილიყო, მაგრამ სიმხობისათვის არა იმედე საჭიხ სიტყვის ეს ტერმინი უნდა ბოქიერ ოსავან იყოს წამოიჭვარი, რომელიც მდებარე აღმნიშვნელი ძველი ტერმინის ბოქიერ ოსავან მდებარე სახესხვაობის მხმის დამე, უდაბლესი ხმა აღნიშნული უიფიდა ბიგობაც ვიხილავ და ზე მსუქანი და სქელი

ბოხი ხმის მეორე სახელიც არსებობდა და არსებობს ეზლაც, მაგრამ ამაზე ქვემოთ გვექნება საუბარი.

მეორე ხმას სამხმიანს გუნდშიც და ექვსხმიანშიც მოძახილი, ანუ თქმა ერქვა და ჰქვიან ეზლაც, რაკი მისს შესამე სახელს საშუალოს ხმაზე უკვე გვექონდა საუბარი, ამიტომ აქ შემომოყვანილს ორ სახელობე-ღაა მსჯელობა საჭირო. თქმა, ისევე, როგორც მბობა, უფრო ზოგადი სახელია და, როგორც შემომოყვანილი ცნობებითვანაც, ჩანს, მბობა მართო-საშუალო ხმისაკი არ შეიძლება, არამედ სხვებისაც, მაგ. ზილისა და ბანისაც¹, ამნაირადვე თქმა, ვითარცა სახელზმნა და სიმღერის პროცესის გამომხატველი, ამ ხმის ნიშანდობლივი სახელი არ არის საშუალის ხმის ასეთ ნიშანდობლივ სახელად შესაძლებელია მხოლოდ მოძახილის მიჩნევა.

მოძახილის თავდაპირველი და ძირითადი მნიშვნელობის გასაგებად ხალხურ ლექსებში საგულისხმო გამოჩაიქვამებს შეხვდება დამაინი, მაგალითად შესაძლებელია შემდეგი ლექსები იქნეს დასახელებული:

გუთნისა ვრიჭინი მიყვარს,
მებრისა შემოძახილი...
უნდა შევბა ხარები,
დაძახო ოროველაი².

აქ ორი ტერმინი გვაქვს, შემოძახილი და დაეძახო, რომელიც ამ შემთხვევაში ოროველას დაძახებებს გულისხმობს. ამ ორსავე მაგალითში ერთხმიანს სიმღერაზე და თანაც ასი-დ, ცალკეულად სათქმელზეა საუბარი. ქვემოთყვანილი მაგალითი-კი უფრო საინტერესოა, იქ უკვე ნათქვამია:

იდეურ, ბიო დეურ,
დასძახე ნელან-ვლაო
იო პატარაღიეთა
არ დაფენო ენა³.

ამ ლექსში უკვე საკრავ-აყოლებულს სიმღერაზეა საუბარი: დამეურელი და მომღერალ-დამძახებელი ერთი და იგივე პირია, მაგრამ ის რომ დასძახებს, კი არ მღერის მხოლოდ, არამედ სიტყვებსაც, ლექსსაც ამბობს. რასაც საკრავზე უკრავს, ის მისი სიმღერა-ლექსის აკომპანემენტია, ფანდურზე, თუ ჩონგურზე დაკრული აკომპანემენტი ჩვეულებრივ ან ორ ანდა სამხმიანია ხოლმე, ამნაირად ასეთ შემთხვევებში სოლო და ორ-სამხმიანი აკომპანემენტია, ანუ, საკრავის მაგიერ რომ მომღერალთა გუნდი იყოს, სამ, ან ოთხხმიანი სიმღერაა.

უპირველია, მოძახილი უნდა შემოძახილის აგანიოს წინდებულის ჩამოცლით წარმოდგარი. ამგვარად შემოძახილი, ანუ მოძახილი ჰანგისა და ლექსის, სიტყვებისა და ხმის, თქმას გულისხმობს; სიმღერის სიტყვიერი შინაარსისა და ჰან-

¹ E. შარბი, გვ. 190.

² ხალხ. პოეზ. 172 და 173.

³ შესტვირული, ქართული ხალხ. საბუე, 324, § 1017.

გის წარმოთქმული ხმის სახელია. ანუ მნიშვნელობა მას თქმა-ც ეწოდება.

მაგრამ ყოველთვის ასე არ უიფლება. უაზარის ეხლა. ამიტომ მოქმედისა და მოძახილის ნაწილს ჩინის მთელი სისრულით გამოსარკვევად უნდა ხალხები სიტყვების სხვა მხარეებიც იყოს გამოყენებული. ამ შრიც შემდეგ ჩვენივე ლექსი საუბრადღებო.

„ლექსს იტყვის ითარბული, ვინ უნდაღის ღია
ამრახ დი, ვიყუარო, შენა მავთლებანი
მართო ვერ ვიტყვი ლექსმა, თუ არ ვიყავი შენათ“

ლექსების სიმღერ-ამსრულლებული ანაირად უნდა იყოს ანუ ამოვე მოქმედი გამოდის, რომელიც, თუ პანი არ ამრახდება და არ აყუდება, ამხარს არ დაუჭერს, სიმღერა-ლექსებს იქნის ვერ მოძახილებს. ფანდურის ხმა, ე. ი. ის, რასაც ფანდურს უკრებიან იქ პირდაპირ ბანად არის წოდებული.

ხევისურულ მეორე ლექსში-ვი სიმღერა-ლექსების მიხედვით რომ მან ფანდური აძლევს, ამ საკრავს მაძახურა, ე. ი. მოძახურა ეწოდება.

„ვარმოვიტანე, ფანდური, მაგარი მაძახურა
როდისღა მოხელ წამოიბო, ლექსი ვაძახურა“

ეს ლექსი იმიტოც არის საგულისხმო, რომ მოქმედის შემხანებულ საკრავს, ფანდურს, მოძახურა ე. ი. მოძახილი ეწოდება. ეს მით უფროა საყურადღებო, რომ ანუ პოეზიის ხილიც ხომ ზოგჯერ მიღალ ბანდაც ეწოდებოდა.

მაშასადამე, ყველა შემომოყვანილი სიბიბიბი და მოძახილი უნდა იქნეს, შესაძლებელია დავისკენით, რომ მოძახილი ეწოდეს შემოხანვებაში მთავარი პანგისა და სიტყვების მოქმედის აღმნიშვნელი იყო, მაგრამ ზოგან და ზოგან სარგის ამსრულლებელს მოქმედი ეწოდებოდა და ეწოდებოდა, მოძახილი-ვი ბანად, სახელდობრ მიღალ ბანად იყო მიჩნეული და ეწოდებოდა. ცხადია, რომელი ამ არ მნიშვნელთბათაგანი უნდა ვარებაღარ შეიბრე უნდა მერმინდელი იყოს.

გუნდის წვრილი და საშუალო ხმების ძველი ქართული სახელები გამო რკვევის შემდეგ, დიბალი ხმების სახელებად, ვინც განსაზღვრული, ერთს მათგანზე, ბოხზე, გვიწოდებოდა, ეხლა ბანი და ვარი ნი-ღა დავერჩა.

ბანი დაბადებასა და სხვა უწველის ნათქვამს ქართულ ხელებში ანუ გვხვდება და არც არის მოსალოდნელი, რაფან ვბრელებს ერთხმის მუ სოკა პქონდათ, მაგრამ ძველი აღიქმის განსაზღვრების ხანში რომ ხან ვითარცა მუსიკის ერთი ტერმინიაგანი, უნდა ანსებობდა, ამ ტერმინი შე ბანებუღი ამტკიცებს, რომელიც 2-მადეოა სე, ბქარის გამოცხად და დანში ყოფილა ნახმარი. იქ ნათქვამია: „დაყო უნდა“

1 ი. შანიძე, ხალხ. ზეზ. 1, 261, § 62.
2 იქვე, ზეზ. გვ. 124.

ბანუბუღლითა, წინაშე ორისა¹ო. ბერძნულად სწერია „ენ ორგანოსი ერმოსმენოსი“.

სხვა შემთხვევებში, მაგ. 2 მეფეთა რა-ში იმავე ბერძნული გამონათქვამის შესატყვისად შეეკობილითა-ა ნახმარი, 2 ნეშტთა რა-ში კი შეეკობილი და შეეკობა ბერძნულს „ალაფონის“-ს უდრის.

მაშასადამე, შებანუბა და შეეკობა ხმათა ქარმონიულად შეწყობასა და შეხამებას და შებანუბულიც ქარმონიულად შეეკობილს, სიამოდ შეთანხმებით აყოლებულს ნიშნავდა ცხადია, შებანუბული ნაწარმოებია ბანი-საგან. ამნაირად ირკვევა, რომ ბანი იმ დროს და, რასაც ვირველია, თავდაპირველად იმდენად გარკვეული, სწორედ ბოხი, ხმის სახელად არ იგულისხმებოდა, რამდენადაც საერთოდ შემთხვახეების, ანუ მოქმედების ხმის შეთანხმებულს აყოლებასა და ერთგვარ აქოშპანემენტს წარმოადგენდა.

ქართული მუსიკის ისტორიისათვის საყურადღებო გარემოება უნდა იყოს, რომ 2 მეფეთა რა ბაქარის გამოცემის დღენის წინადადებს „დავით უცემლი ორღანოთა. შებანუბულითა“-ს და რა-ის „ორღანოთა შეეკობილითა“-ს შესატყვისად ოშქის დაბადების X ს. ხელთნაწერში არცერთი ამ ტერმინთაგანი არ არის. იქ 2 მეფეთა რა-ში ნათქვამია: „დავით და ყოველი იგი ერთი „იმღერდეს“, ნესტვათა, ქნარითა, ბობღნითა და ლინითა და წინწილათა“, ხოლო რა-ში სწერია: „დავით როყვიდა წინაშე კიღობნისა მის პარით შორის მსტურათა მით მბობღნართა“-ო.

ამნაირად X ს. ხელთნაწერში ნახმარია მბობღნარი, გამონათქვამი, რომელიც ამაჟამად ჩვენთვის გამოსადეგი არ არის, ბაქარისეულს ხელთნაწერში-კი შებანუბული და შეეკობილია. პ. ინგოროყვის გამოკვლევით, რომელიც წინასწარი მოხსენების სახით საქ. მუზეუმის პალეოგრაფიული განყოფილების ხელმძღვანელ წარსულ წელს ჰქონდა წაკითხული, მეფეთა წიგნები ბაქარის გამოცემაში დაბადების თარგმანის ორსენი იყალთოელის რედაქციას წარმოადგენს. ამისდა მიხედვით ტერმონები შებანუბული და შეეკობილი, თუ ამჟამად უწინარეს არა, XI ს. მეორე ნახევარსა და XII ს. დამდეგს მაინც ყოფილა.

იმისდა მიუხედავად, რომ ს. ორბელიანს შებანუბისა და შებანუბულის ლექსიკონში ცალკეულად შეტანა დაჰეიფებია, თითონ სხვა სიტყვების განმარტებაში მაინც ნახმარი აქვს და მისთვისაც შებანუბა და დაბანუბა აკომპანემენტის აღმნიშვნელი ტერმინებია. ეს გარემოება ევროპაში მოგზაურობის მისი აღწერილობითგან იპოლებული ქვემოთყვანილი ცნობითგანაც ნათლად ჩანს. „ნალარა და ქანარა სხუას საკრავებში გაერიათ“. საკრავებს ასე უკრავდენ, „ჰიანურსა და წინწილს აწეობდენ და მგალობლების კმას კარგად აბანუბდენ“-ო². მაშასადამე მგალობელთა გუნდი რომ მღეროდა,

¹ ბაქარის გამოცემაში კორექტურული შეცდომის გამო დაბეჭდილია „შეეკობილითა!“

² ორბელიანი, ს., მოგზაურობა, გვ. 44.

მთს, ხმას ჭიანჭურისა, ანუ ვიოლინის, სელარისა და წაწილითაგან შედგენილი მწყობრი ბანს აძლევდა, რ. ი. აკოპიანეშვიტს უყრავდა.

სახელოვანს ქართველ ლექსიკოგრაფს თავის სიტყვით უნდა შევხვდეთ დროსაც რომ შემბანებმა სწორედ ასევე ეძინა, რ. ტარბილისა და ზარუნის ქვეშე მოქცეულ განმარტებითაჲ მტარულსა ხს. ხელთაჲ იქ ნათქვამი აქვს: „გოდებმა არის ქართველითა ველის სიტყვივართა სიტყვათა მგონობა, ხოლო შემბანებმა მისილი“¹. სავსებით ზრუნავთ იმისა, „მოძენგოდების ბანთ“ არისთ, ამხარედ ბანი შემბანებან სანონიმად აქვს საბანს ნახარად უნდა, რაჲთაჲ იყოს და თავდაპირველად მჭონით ამ სიტყვის მნიშვნელობა ნაწილობით.

დ. გურამიშვილისაჲ ტარბილი და ვაღვი სწორედ ასევე ეძინა მას ნათქვამი აქვს: სამშობლოდგან რომ

გამტყობონ სწყურონ,
გარდამყვით უმბნს
უაბრე კარგი მოხსიკეამდა,
შაბტოდეს უნდაჲ იქ ნაწილს.

ბესიკის სიტყვით კალი სტარს ნაბე, ხმას აქვობს სიხად². დ. გურამიშვილისაჲ ეძინა: „მტარენ და შევ ბანს შევამწყობ, დამგობენ იმაზე რასთაჲ ქველან ხსნი, რომ სამტყობას თუ გოდებმა-ტირილის შედგენის პროცესის ვრის ვართ ამო სიტყვამსა, მოქმელია, იგი ხმას აყობს და მხოლოდ მასა და სხვას მოქმელია, სხვებმაჲ იუნდა მის ხმას ბანი შევწავონ ხოლმე შემოაღნიშნული გარემოება სრულ სიტყვით იქ ხსნი, სავსე სიტყვა აყოთ ლებულს სიმღერაზე - ხოლმე სუბარო მტ. ხეხეთა მხარს“

ლექს სხვაზე ვითარეთ,
ბან-ბანებ სიტყვითაჲ

ანდა კიდევ:

იქცას და დავით ფანტატი
კარგი ხადღე ბანთ

რაკი ბანად იქ მოთლი ის ორ ან სამხანა სანო იდგომებზე, რომელსაც ლექსის მოქმელი თავის შემოკახტის აუღონ ხოლმე უიშველია, რომ ხალხური პოეზიის ირისვე შემოიყვანოს შემოქმედებანი შედ ბანი მხოლოდ და მხოლოდ აკოპიანეშვიტს ნაწილსა.

ამიტომაც არის, რომ სიტყვით სიმტყობისა და შორებზე ვახვებს და მართვა და ლექსის მოქმელი და შემოქმედებელი მხარს ხოლმე „ბანი გვიითხარით. ბიჭებო“- სვთონა და ვაჟონა, რა ქართველი

1 იხ. ტარბილი.
2 ლექსიკონი.
3 დავითიანი, გ 324, გვ. 84.
4 ბესიკი, ილ. ბარამ. გვ. 33, 60. ჩხოველიანისაჲ 71.
5 ქართველ უფალთა გარტყობის აშკარა, გ 17.
6 აკ. შანშიძე, ხალხ. პოეზ. I ხედი. გვ. 130, 134.
7 ა. შანშიძე ხალხ. პოეზ. გვ. 276.

ბანი გვიტხარით¹. თუ გავითვალისწინებთ, რომ ეს სამხმიანი სიმღერებია და ზემომოყვანილ სიტყვებს შემოშობილი, ანუ მოძახილი მართოდ ამბობს, ხოლო მის მოწოდების სპასუხოდ სამხმიანი პანგი მისდევს, მაშინ ცხადი გახდება, რომ ბანი აქაც მხოლოდ ბოხს ხმას-კი არ ნიშნავს და გულისხმობს, არამედ მთლიანს ხმათა შეწყობილობასა და ხმათა-აყოლებას, აკომპანემენტს.

ამ თვალსაზრისით მეტად საყურადღებოა, რომ ბანი ქართულ სიმღერა-გალობაში ერთიანის ვარდა, ორი, მაღალი და დაბალი, არსებობდა და რაც უფრო ყველაზე მნიშვნელოვანია, მაღალი ბანი მართო ბოხ ხმას-კი არა, არამედ მოძახილსაც ეწოდებოდა.

ყველა ზემომოყვანილი ადამიანს დაარწმუნებს, რომ თავდაპირველად ბანი მართლაც იმდენად გარკვეული ხმის სახელი არ იყო, რამდენადაც ზოგადად შეგბანების, ხმათა შეწყობის გამომხატველი უოფილა. მხოლოდ შემდეგში, როდესაც, ორხმიანს სიმღერებს გარდა, სამხმიანი სიმღერა-გალობაც გაჩნდა, ბანი თანდათანობით დაბალი ხმის სპეციალურ სახელადაც იქცა.

ექვსხმიანი გალობა-სიმღერისათვის შედგენილს გუნდში მეექვსე ხმა, როგორც დაერწმუნდით, დერინი იყო. ზემომოყვანილი ამონაწერებითგან ჩანდა, რომ დერინი მაინც და მაინც XVII ს-ში უკვე უოფილა, ამაზე აღრინდელი ხანის შესახებ-კი ჯერ ცნობები არ მოგვეპოვება. ვფიქრობ მხოლოდ, რომ დერინი უნდა ბდრვინვა და დრტვინვა სახელხმნებთან იყოს დაკავშირებული. ს. ორბელიანს თავის ლექსიკონში შეტანილი აქვს ტერმინი ბრდვინვა, რომელიც მისივე განმარტებით, „მოშლილი ჩანგის კმა“ არის, ამ განმარტების სისწორით გასაგებად უნდა ვიცოდეთ, თუ რას ჰგულისხმობდა საბა, როდესაც ბრდვინვა მოშლილი ჩანგის ხმას შეადარა, სიმებ-მოშვებულსა, თუ სიმთა მოუშართაობის, ანდა ჩამოშვებულობის გამოწვევებზე უფრო დაბლა მქლერს საკრავს.

მაგრამ იგივე ბრდვინვა თურმე „ცეცხლის გუგუნის“ ხმის აღმნიშვნელიც უოფილა².

საფიქრებელია, რომ ამავე სიტყვისთან უნდა იყოს მამდვინვარე-ც დაკავშირებული, რომლის მნიშვნელობაც საბას, მათეს 12^თ-ზე დაყრდნობით, ასე აქვს განმარტებული: „პატრუქი რა დაშრეტას ჰლამოდეს და არღარა ნათობდეს“-ო³. ჰადისის სახარებაში ამ სიტყვის მაგიერ ნახმარია „პატრუქი აღნთებული არა დაშრეტეს, ვიდრემდის გამოიღოს ძველად სასჯელი“, მაგრამ ურბნისის მე-10 საუკ. ოთხთავში გვხვდება, სადაც ეს წინადადება ასეა ნათარგმნი: „პატრუქი მბრდვინვარე არა დაშრეტოს ვიდრემდე გამოიღოს ძლევად სასჯელი“-ო⁴. პატრუქი ბრდვინვარე უღრის ბერძ. *πατρις*; ტვინგენოს-ს, ლათ. *fumigans*-სა და სომხ. *սպարուրն սակոքსაკ*-ს. ბერძნული მართლაც იმას ნიშნავს, როგორც საბას

¹ ხაღბ. პოეზ., გვ. 148.

² ლექსიკონი.

³ ლექსიკონი.

⁴ იხ. პოეზ. ბუნე შევთის გამოც.

საკრავების ძალების, ანუ სიმებისა და გუდასტვირის ორი ლერწმის სახელების გამოყენება შეგვიძლიან.

როგორც გუდასტვირის განხილვის დროს დაერწმუნდით, ამ საკრავის მარცხენა ლერწმს დამწყები, ანუ მოქმელი ეწოდება, მარჯვენას-კი მოზანე-ცნობილია, რომ ორლერწმიანი გუდასტვირის დამკერული სიტყვა-სიმღერის მოქმელი თითონეკა, ხოლო ის, რასაც შესტვირე გუდასტვირზე უყრავს, მისი სიმღერით წარმოთქმული ლექსების შებანებაა. ამიტომ ამ საკრავის ლერწმებს მოქმელსა და მოზანეს სახელები და არ შეეფერება. სიმღერა-გალობის ხმების უკვე ცნობილი სახელების გახსენება ადამიანს დაარწმუნებს, რომ ამ საკრავის ლერწმებს ხმების სახელები დამრქმევია. საფიქრებელია, რომ ეს შერმინდელი მოვლენა უნდა იყოს, სახელდობრ იმ ხანის, როდესაც საკრავიერი მუსიკის წინსვლა საქართველოში ვერ შეჩერდა, შემდეგ-კი სრულებით დაქვეითდა და როდესაც გალობა-სიმღერის შემოქმედების დარგი საგრძნობლად განვითარდა და საკრავიერი მუსიკა თითქმის სრულებით დაგაბნა (13).

საგულისხმოა, რომ მოზანედ წოდებული ლერწმის ბგერათა მაღალ-დაბლობა მხოლოდ სამი თვლით, ანუ ხარისხით განისაზღვრება, დამწყები, ანუ მოქმელი ლერწმის მაღალდაბლობა-კი ექვს ხარისხს, ანუ თვალს შეიცავს და ამის გამო მოზანეზე სამი ხარისხით უფრო მაღალი ბგერის გამოცემა შეუძლიან. ცნობილია, რომ ქართულ ხმურს მუსიკაში ბანის მოძრაობა ამის ზევით იშვიათად თუ აღის ხოლმე, მოქმელის ხმა-კი მოძრაობს. საფიქრებელია, რომ სწორედ ამ ორი ხმისათვის ქართულ მუსიკაში ჩვეულებრივი მაღალდაბლობის მსგავსებაზე უნდა იყოს გუდასტვირის ლერწმების დამწყებად და მოზანედ სახელდება დამყარებული.

ამნათრად ცხადი ხდება, რომ გუდასტვირის ლერწმების სახელებიც საკრავიერი მუსიკის თავდაპირველი ეთნიკურება არ ყოფილა. მაშასადამე, ჩვენი მიზნისათვის მხოლოდ ძალებიანი, ანუ სიმებიანი საკრავების სახელები-და გამოსადეგს, თვის ადგილას გამოიკვეთული ვეჭონდა, რომ მსხიარპანეს—უწყრილესი ძილისა და მოშუყა—უდაბლესის დამასასიათებლად უკვე XI ს., იო ანუ პეტრიწის ნაშრომში ვხვდებით, ხოლო ს. ორბელიანს, ძველ წყაროებზე დაყრდნობით, სამძალანი საკრავის ძილთა სახელებად მსხიარპანე, ვირი და ბოხი აქვს აღნიშნული. მეორე მხრით ზილი და ბოხი შუაღვლი სიმის სახელი ამ შემთხვევაში რა იყო, გამოტურკვევლი რჩება, მაგრამ, შემოაღნიშნულ სახელებს ვარდა, საბაჰს ბაში-ც აქვს თავის ლექსიკონში ცალკეულად შეტანილი.

იო ანუ ბატონიშვილი, როგორც დაერწმუნდით, ოთხსიმამს ქართულ ჩინგურზე გავწდის ცნობებს. ამ ოთხ სიმთაგან მეოთხე, ძირს, ზილის სიმი ყოფილა. მაშასადამე მეოთხე სიმს ზილის სიმი პრქმევია, ე. ი. ზილის სიმი მაშინ მეოთხე სიმად ითვლებოდა, მდებარეობით-კი „ძირს“ ყოფილა მოთავსებული.

პირველს, მეორესა და მესამე სიმზე-კი იო ანუ ბატონიშვილს ნათქვამი აქვს: „უვითელის (ე. ი. უვითელი სიმის) მხარეს სიმის დაკვრის დროს მოისწავებს ბანსა, საშუალო თეთრი სიმის დაკვრა მოასწავებს საშუალს ხმა-სა; ხოლო ვარდით თეთრი სიმის მაღალსა ხმასა“-ო, როგორც ამ ამონაწერითგან ჩანს, მეცნიერ ბატონიშვილს ამ სიმების სახელები მოყვანილი არა აქვს, არამედ კრის ვარდით, მეორეს საშუალ სიმს უწოდებს, მესამესი მოხსენებო-კი დაჰვიწყნია. ცხადია, რომ აქ აღნიშნული სახელები მხოლოდ ადგილმდებ-

გვერდი საუბარი და აქ უკვე უირო, მოშუეა, ანუ ბოში და ზილი-და გვაქვს განსახილველი.

სხვებზე უფრო ადვილი გამოსარკვევია ბოში და მოშუეა. ძალებიანსა და ლარებიანს, ისევე, როგორც სიმებიანს, საკრავებში ბოხი ხმის გამოძვებს ძალს, ბანის ვარდა, როგორც დაერწმუნდით, მთაში ბოში-ც უწოდება, მაგ. თუშეთში, ბოში-კი, ხომ ცნობილია, რომ მოშუებულს და დუნესა ნიშნავს და, როგორც ძალიანი საკრავების ძალების სახელების გამორკვევის დროს დაერწმუნდით, ძალის მოსამართლად განკუთვნილი პროცესის, სახელდობრ დაწვევის, აღსანიშნავად იო ანუ პეტრიწი მოშუეა უოფას, ე. ი. მოშუებას უწოდებს¹. ცხადია, ბოში იგივე მოშუეა. ამნაირად, აქაც სახელდება იმავე გარემოებაზე არის დამყარებული, რაზედაც უწვრილესი ხმის გამოძვები ძალიანაა, მხოლოდ მისი წინაუკმო ვითარებაა აღნიშნული: თუ უწვრილესს მხიარ-პანე, ე. ი. განსხიებული, დაჭიმული ეწოდებოდა, ბოხს უკვე მოშუეა, ანუ ბოში, ე. ი. მოშუებულა.

ქართული ზილი ირანითგან შეთვისებული სიტყვა და სახელია. ირანულად ამ სიტყვის ორი სახეობა არსებობდა: ძველიდ ითქმოდა ზირ, შემდეგში კი რლდ არის უკვე შენაცვლებული და ითქმის ზილ. ირანულად ზირ საკრავის უწვრილესი ხმის გამოძვება სიმის სახელი იყო. ამ სიმისაც და ბოხის სახელიც ნახმარია ერთს თანხმულედს ლექსში, რომელიც XII ს. შედგენილს აბუ-საიდ-ბენ აბულ-ხაირ-ის სასწაულთა ირანულ წიგნშია შეტანილი. იქ მოთხრობილია, რომ შეიხმა აბუ-საიდმა ლექსად სიტყვა: „ჩემს ბარბიტს არც ზირი (ხვა, მერმინდელს ხელთაწერში სწერია: ზილი) შერია და არც ბა-მითა“. ზირი ყველა ირან. ლექსიოგრაფებს აღდამო-ინის უწვრილესი ხმის, სოპრანოსა და საკრავის უმაღლესი ხმის გამოძვებაში სიმის სახელიად აქვდ აღნიშნული². ეს ტერმინი სომხებსაც აქვთ ირანულითგან შეთვისებული³.

რაც ზილის ირანული ძველი ფორმა ზირი იყო, შესაძლებელია, ვისმე აზრი დაეძალოს, რომ მეორე ძალის ძველი ქართული სახელი ეირი სწორედ ზირის ბგერითი სახენაცვალა. მაგრამ ეს მოსაზრება უსაფუძვლო იქნებოდა, იმიტომ, რომ ეირი სამძალიანი საკრავის მეორე, შუალედო ძალის სახელი იყო და მოძახილის ხმის შესატყვისობად იყო მიჩნეული, ზილი-კი მხოლოდ თბესკვმდანი საკრავის კუთვნილდებას შეადგენდა.

¹ იხ. იოანე პეტრიწის დიხაბ. ნაშრომი.

² იხ. იოანე პეტრიწის დიხაბ. ნაშრომი.

³ იხ. პროფ. ვ. ვ. კოვალსკის გამოცემა „Тайна канюи с Ботом и канюи с та риа Абу-Сана", Москва, 1927, ГИИ, № 99 შ. გვ. 93.

⁴ ირანული ზირ. სიმისის, უწვრილესი ხმისა და საკრავის უმაღლესი, პირველი სიმის აღნიშნული ტერმინი (le dessus, soprano, la chuintelle, die Oberstimme, oben Seite einer Geige—ლექსი.) ცენტრალს უკუბრად ქვემო-სა და ქვეშეთის აღნიშნულ ირანულ შედარებაზე და თანხმულს ქვეშ აქვს მოთხრობული. რაც შემოძვრებულა სხვა-სხვა ტერმინს წინმეტყულის სიტყვით: არ უფლება და რაც ცხად-ყოფს, რომ ზილიც გამოწვრებადია.

⁵ ქვეშეთის ამოთ სიმ. ზილი-კი, მაგად, წვილს ხმის აღნიშნული სიტყვითხელი ზოოსაგან წარმომდგომი ტერმინა.

მოკლე სიმი იყო და არის, ეტლაც მეოთხე სიმაღლი
 ლებო და ჩვეულებრივ მანის ზემო. ოქტავის სიმაღ
 იპართება, ანდა გარკვეულ შემთხვევაში მოხატ
 ლის ზემო ოქტავას წარმოადგენს. ამისთვის მოხატ
 თუ მეორე სიმის შესატყვისობად არ შეიძლება რომ ხელნაწილი სიმის
 ურველთვის მასზე და თვით პირველ სიმისთვის უფრო ხელსაწყო
 გემო უწყვრილესი ხმის გამოყენებით. ამ ყოველივეს სი
 რავის აღწერების დროს სრულებით არ შეიძლება აღწ
 ბა, შეიღწევი დალი. ან სიმისთვის პირველი ეს შესატყ
 ვით თითებდაც ვლილია. ზოგიერთ სიტყვაში ზოგიერთ
 რომელსაც ძველად ფირი ეწოდებოდა და ესე-ვერისა მოხატულ
 ბენ, და ხილს დაკვრის დროს სულ სხვა და სხვა უბნისთვის ქონა და
 აქვს მიკეთებული.

ცხადია, რომ ფირი და ხილი სხვა და სხვა სიტყვა
 ლობისა და წარმოშობის სიტყვები უნდა იყოს. ხილი
 ხომ მართლაც ირანულია, ფირის სადგომი-სა ქართულია. მა
 რამ, თუ იმ გარემოებას გავიხსენებთ, რომ ფირი ზოგჯერ დაწვენილი
 მეორე, შეიღწევი დალი იყო, თანაც გავითვალისწინებთ, რომ ხილის, ლ
 რებისა და სიმების სახელები ან დაქმნულობის აღწერისა და ზვეთით იყო
 სების, ანდა რიგობითი ადგილმდებარეობის მუშაობა იყო. ხილი
 გირიც ერთ-ერთი ამ სისტემის ტერმინოლოგია უნდა
 იყოს. რაკი პირველი სისტემის არავითარი ნიშნული ამ სიტყვას არ
 უჩანს, ამიტომ ბუნებრივია, რომ ამ მეორე სიტყვას მარჯულ უფრო
 მართლაც ფირი მეგრულად ორის ნიშნავს და ხელსა
 წებით ვაჟებს ვიფიქროთ, რომ ორის ასეთი სახელ იყავა ზოგიერთ
 თულსაც ქონია. ამიტომაც საფიქრებელია რომ შეიღწევი ხილი სიტყვა
 ფირი თავდაპირველად სწორედ მისი გარემოება
 ადგილმდებარეობის აღმნიშვნელი უნდა იყოფილიყო.

1 თუმცა ეს დაკვეთად სიმღერში შესვლის გარეშე არ იქნებოდა **სტრ.**
 ავტორისაც თავის ეტიმოლოგიურს დასაბუთებზე შეტანილი არ იქნა, მაგრამ, რომ ასეთი
 ტერმინი სომხურისაც ქონია, ამას უნდა სიმღერის განმარტება აქვეყნდეს. უბრალოდ
 უბნისთვის ნაშრომში **რანე** ბანდის (რომელსაც ცენტრალურ იყოფოდა და ხილი-სიმის
 ტერმინი **ქ. თანამ:** 274-თავან ამოღებულს ამისთვის მოხატა, ამ ადგილზე განმარტება
ჩაიყავანოშქიხნ ნაქანე ...არ თუ ხე იყი მანკნ კოპიანახ ხე ძე ქებ
ძირ ხე რანენ, ვე სრამკუთასის არანახს კაქოქ ხე კანოქიქ (სტრ
 1. 953—954), ამ ამონაწერის ავტორის შეხვეტი განმარტება მოხვედა ამ დროს 1914 და
 ბანდ დასამხრეებულს დაწვრილობაა ჩამოთვალა (**საყვანე ვეიქიქიქიქიქიქიქიქიქიქიქი**)
 ზორ და ბანდის მადგერ ირან. — რამდენადაც სიტყვა **ჩაიყავანოშქიხნ** სტრ. 1. 954. ასეთ
 ვან ჩანს, რომ შესავალური ტერმინი ბანდ სიმღერის, იქ უბნის **კანუქიანახ**
 ბანდ-ხანანის გარდა, რომელიც გარკვეულად სიტყვა **ჩაიყავანოშქიხნ** სიტყვა **კანუქიანახ**
 დღე ურველია. ავტორის სიმის ბანდ სიტყვითაც არც ერთ სიტყვა არ იქნა, რომ ამისთვის ს
 ზღვარ-სიტყვას ან დასაბუთებულს დასაბუთებულს დასაბუთებულს დასაბუთებულს დასაბუთებულს
 შეიძინა ხატრავის ფარდის განმარტებას უფრო ქვემოთ, ასეთი კომენტარი არ
 უნდა სომხებმა დღევანდელმდღისაც ამ სიტყვას უფრო განმარტებულად უნდა

კვებულებისა და მრავალხმიანი სკრატის სუბსტი აქვს თავის წინაშე
სკრატეთა რეალურს ლექსიკონს. ამ სწორად ვერ ვიპოვებ, ამდ
ზობს, თუ არა რაიმე ეტიმოლოგია ამ ეტიმოლო სიტყვითა, მაგრამ
ეფექტობ, რომ ქართული ებანისა და მრავალხმიანობის და ამ ქარ
თული ბანის და ებანის მსგავსება შემხვედრით ამ უნდა ვერც და სხვა მათ
საერთო უნდა ჰქონდეთ.

თავი მესამე

ხმების სახელების ხშირება

უხლო უკვე შესაძლებელია მრავალხმიანობის სკრატულური ხმებისა
და განვითარების თანდათან საფუძვრების განვითარება უფრო უხლო
ამ მოცანების განხილვა ხმათა სახელების ხმების ძალიან დაწვრილ.

დ. გუ რ ა მ ი შ ვ ი ლ ი ს. ლექსებითა ამოღებულა ამხანაგობა უფ
დაგვარწმუნა, რომ XVIII ს. დამდეგსა და მასამდე, XVII ს. ბოლომდე
სუთი და ექვსი შვალობლისაგან, ანუ მომდგრისაგან შემდგარი ხუთი უფ
ველასთვის კარგად ცნობილი ყოფილა ეს კარგობა ვეფქებისა, რომ
ნ-ბ-ხმანი ვილობა და სიმღერა მანკ და მანკ XVII ს-ში უნდა სკოლ
ნადათ. მართლაც სწორედ ამ სკოლისთვის უფრო საფუძვლიანია, რაც
ფეშანგს თავისს „შახანავაზიან“-ში მეფის ნდობითაგან მართლაც
დაბრუნების ილწურილობაში ნათქვამი აქვს:

„გამობრუნდა შხარტლად მეფე ღლი სკოლის
ღამწართაგან მოსმრდა სიტყმობა მრავალხმიანობა“

აქეთვან ჩანს, რომ XVII ს-ში ქართულ სკრატულურ მრავალხმიან
სიმღერა სკოლნათ და ამ მრავალხმიანობა მათს დასაბამად უფრო
შინდელ ქართველს ეს მრავალხმიანობა უფრო სიტყვითაგან ახვესებდა.

როგორც ბატონი მელიქის საბანი აფხაზ მრავალხმიანობა
ბითვანაც ჩანს, რომ ექვსხმიანი უფრო ხეულაბობით ვერც ამ უფ
და ექვს ხმაზე თურმე იშვიათად, თანაც შილოდ გრძელად სკრატულურს
და მარტო დიდ დღესასწაულებში მღეროდნენ ხოლმე. ექვს ხმაზე
და მარტო უფრო შეთანხმებულ კმა მაშინ უფრო იმართება, იფასე იქნას აფ
და მალლიანთა დღესასწაულებში ვილობა და მსგავსი ამისი ხოლო
და მათა ვილობათა შინა ემა არს მთქმელ მადლო მან, ანუ მათხლო და
ბანი, ანუ მობანე“-ო ამხანაგ ნაცლებითი აღა შეიქმნა, რაცან „დათო
ამა სიმთა მგალობელთაგან აყლან რომელმე, მაშინ ქართული სკრატ
ლობა და არცა დილინი, ე. ი. სკერო სიმღერა უფრო აბრ იქნება სიმთა
ლოდ სისმენად“-ო. მაშასადამე, ქართული სკრატული და სკრატ მრავალ
ხმიანობა და ჩვეულებრივ სამხმანი უფრო

როგორც აღნიშნული გვქონდა თუარსა თუარს სკრატულური ხმა
ხმანი საგლობლების სიმცირე და იშვიათობა უფრო უფრო

Sachs, Curt. Op. 536. 13 177
ფეშანგის მრავალხმიანობა, § 274.

გუნდი, ვითარცა რთული და დაწინაურებული მუსიკალური შემოქმედების ნაყოფი, უნდა სამხმიანობაზე მერმონდული იყოს. ამიტომვე შესაძლებელია წინდაწინვე ითქვას, რომ ექვსხმიანი გუნდის დამატებითი ხმების სახელებიც სამწევროვანი გუნდის სახელებზე უფრო ახალი უნდა იყოს, ამ გარემოების სიძარღვის დამტკიცება დამატებითი ხმების სახელების ანალიზითაც შეიძლება.

ექვსხმიანი გუნდი სამხმიანისაგან იმით განსხვავდება, რომ გაფართოებული გუნდში ზედმეტად ზილი, დაბალი ბანი, ანუ შემდეგი და დვრიანი: ცხადია, რომ ამთგან დაბალი ბანი, ანუ შემდეგი, ვითარცა ბანის სახელზე დაყარებული ტერმინები (დაბალი ბანი, ბანის შემდეგი) შესაძლებელია მხოლოდ ბანის შემდგომ გაჩენილიყო.

იმის გამოსარკვევად-კი, თუ როდის უნდა იყოს გაჩენილი საქართველოში სამხმიანზე უფრო გაფართოებული გუნდი, შესაძლებელია ის გარემოება გამოვიყენოთ, რომ უკვე საბა ორბელიანის განმარტებით „ზილი-წულილი კმის ცემა“ უოფილა. ამ ცნობისდა მიხედვით უკვე XVII ს. ზილი ხმის, სახელდობრ წვრილი ხმის აღნიშნული ტერმინი ყოფილა. მართლაც გაფართოებულ გუნდში ზილი ხომ ძალიან ხმათა ჯგუფშია მოქცეული, რაც XVII ს. ეს სიტყვა უკვე ხმის ჩვეულებრივი ტერმინი ყოფილა, ამიტომ მისი ქართულში არსებობა ამაზე ადრეც, XVI ს. მაინც, არის მოსალოდნელი.

მაგრამ ზილი მართო ქართულ ხმებს მუსიკაში-კი არა, არამედ სპარავიერშიც იყო და არის ეხლაც.

ს. ორბელიანის შემომოყვანილი განმარტებითგან ცხადი ხდება, რომ ზილის სიმი XVII ს. საკრავის ჩვეულებრივს ჯორაჯზე-კი არ ყოფილა დაყრდნობილი, არამედ მისთვის ცალკეული პატარა ჯორაკი ქონიით ვაკეთებელი, რომელსაც თავისი ხანსაკუთრებული სახელიც-კი, ზიკო-პანტი, მრქმევია. მართო ამ გარემოებითგანაც ცხადად ჩანს, რომ ზილი, როგორც უკვე აღნიშნული გვექონდა, ქართული ძალეშიანი, თუ ღარებშიანი საკრავის მეტმონდელი დანართი უნდა იყოს.

ზილის ქართულ მუსიკაში გაჩენის ქრონოლოგიის განსაზღვრის თვალსაზრისით აღსანიშნავი მაინც, რომ არც ვისრამიანში, არც ვეფხის-ტყაოსანსა და მერმონდულ ძეგლებში ზილი არ გვხვდება. თუ ეს გარემოება მხოლოდ რელი ქართ. მწერლობის ჯეროვანად შეუსწავლულობითა და, მაშასადამე, შემთხვევითი მოვლენით არ აიხსნება, მაშინ საფიქრებელია, რომ ზილი ქართ. მუსიკაში XII—XIII ს. ს.-ის შემდგომ და XVI ს.-მდე უნდა იყოს შემოსული. ხოლო, რაც ზილი ქართ. მუსიკაში მხოლოდ ოთხხუთხმიანობის წევრი იყო, ამიტომ, თუ მომავალში ზილის ქართულში გაჩენის ხანის ზედმიწევნით განსაზღვრა მოხერხდა, მაშინ თავისთავად ოთხხმიანობის გაჩენის ხანაც ზედმიწევნით გამოირკვევა, ამ უმად-კი უფლება გვაქვს დავასკვნით, რომ ოთხხმიანი გაღობას-იმდერა საქართველოში, თუ ამაზე უწინაარეს არა, XVI ს-ითგან მაინც და მაინც უნდა ყოფილიყო.

ეხლა რომ უკვე სამხმიანობის წარმოშობისა და წარმატების პროცესის განხილვას შევუდეთ, ხმათა შეწყობილობის გაჩენისა და მისი თანდათან

ნი განვითარების ისტორიის გამოკვებისას, უნდა გათვალისწინებული იქნას ის ფაქტი, რომ ეს პროცესი ორი ვხით უნდა იყოს განუთავსებელი ერთ მხრივ ხმობრივ, მეორე მხრივ საკრავიერი მუსიკის ვხით.

ცხადია, რომ ხმობრივ მუსიკაში უკვლავ დარჩენილი უნდა იყოს სიმღერის მთავარი, ანუ მომსახრელი უნდა იყოს ვხით, ხოლო სიმღერის დადგენადაც შეიძლება ხმის უკმარისობა სხვა ხმობრივ მუსიკის წინააღმდეგობაში. ბანი უკვე თავისდათავად შესაბამისობას არსებობს გარდასაწყობს. ბანის დამოკიდებული მდგომარეობა და შეიძლება ვთქვათ სიმღერის კარგად ესმოდით იმ ხანაშიც, როდესაც უკვე მრავალხმიანობა უკვე გაბატონებული და ბანი უდაბლეს ხმის დამოკიდებულ ტექსტზე უკვე სიმღერა და მუსიკის ნათქვამი იქნება.

მღერენ და მუსიკის შექმნის ხელოვნება.

ქართველს ერთმხიანი სიმღერა იმდენად არ ახილავდა, რამდენად მრავალხმიანი. ყოველ შემთხვევაში მის შემხრებულ აქვს ხანაში უკვლავ ბუნად და, სადაც-მეც შესაძლებელი იყო, რამდენად რომ იქნის სხვა მხრივ შეწყობილი. თვით მუსიკობრივად მის შემხრებულ მოქმედებებს უნდა იყოს. ამ მხრივ დამახასიათებელია რასაც გერმანული იტალიური „დევიტიანი“-ში ამბობს: სამსობლოდგან რომ

„გამტვრობენ ხანაში,
გარდასაწყობს ყუბანსა,
ქარი, რა ქარგა მოგს-ქე-მეცა,
მეტყობდეს ვაშქობს ხანას“

ცნობილია, რომ მიცვალებულის დატოვების და მოქმედების დროს ძველ საქართველოში ბანის მიყვანა იმდენად უცხოებდა, რამდენად იყო მიღებული, რომ ასეთი ბანისთვის საყრდენი ტექსტი უკვე და ბრუნე უწოდებოდა. ტირილის ქვეშე სიმღერის განსაკუთრებული აქვს რომ გულის „სიტყვიართა სიტყუათა შვოსნობითა და კმაყოფილითა წარმოქმნილი გოდება ჩვეულებრივ „ბრუნე-შეწყობა“ იყო და ბრუნე სწორედ ასეთი გოდების შეხება იყო. ამ განსაკუთრებულ ცხოვრებაში რომ XVII ს-შიც ბრუნე, ანუ გოდების ბანი უნდა იქნებოდა მოქმედი ტექნიკით მომტირილის ხმასთან ყოფილიყო შეწყობილი.

ქართველი ხალხის წარმოდგენით ხანი სიმღერის სამკაული და მშვენიერებაა.

„სიმღერას ბანა აშვენიერებს,
წაღვრისა ვიწრო წითლად“.

ნათქვამია ჯავახეთში ჩაწერილ ერთ ხალხურ ნაშრომში. ქართველი ხალხის დაკვირვებით და შეხებით მის მომსახრელ-მთავრისა იყო ყუბანსა და მისი შემხრებლობა ქმონია:

1 ქართ. უფროსი მეცნიერების ინსტიტუტი, § 17.
2 დევიტიანი, გვ. 84, § 324.
3 ხალხ. მოგზ. გვ. 107

„დაქარ და დაქარ, თანდრო,
ქარგა მამლიე მანია“
— ის შენ მამონებ ლექსებსა,
ნახვერ შენი ბრალთა“

სავულისხმოა, რომ ძველ საქართველოში დარწმუნებული ყოფილან, რომ შფორიველთა ხმა-შეწყობილი ვალობაც არსებობს და ამისათვის საგანგებო ტერმინიც-კი ყოფილა შექმნილი. საბაბს ცნობით, ამას ავლება პრქმე-ვთა: მისი განმარტებით ავლება არის სწორედ „ჴმათ შეწყობა საირთავანა“.

შემის სახელების განხილვის დროს-კი აღნიშნული გვქონდა, რომ შებანებული და შექმობილი უკვე XI ს. მაინც ყოფილა და ბანი სკოდნიათ. შებანების სინონიმად ქართულში შეწუბაც იხმარება. ქართული ხალხური ლექსიც-კი არსებობს, რომელშიც ნათქვამია:

„მღერენ და შეც ზანს შეეწყობ,
დამობხენ ამაზე რასთ-ო.“

ცხადია, რომ ბანის შეწყობა აქ შებანებას და შე-
ბმობას უდრის; თუ ამას ვავითვალისწინებთ, მაშინ ქვემოთმოყვანილი ცნო-
ვის შინაარსი სრულებით ნათელი გახდება.

ვიორგი შიშვიდელის იშვიითა ნაჭიერების ცხადსაყოფელად გიორგი
ბუცეს მონაპონს აღნიშნული აქვს: ყმაწვილობაშივე ვიორგი „ღმე-
ტის ყოველთა მასაყის სწორთა მისისა წარემატა და საგალობელნი იგი სა-
წულაწლანა და შეწყობილუებანი იგი ვალობათთაგანა შეყსა
შინა ზემირით დანსწავლნა“-ო¹, ე. ი. საგალობლების ჰანგების შებანებას,
შეხმობას ზემირად აღვილად იხსომებდით.

ყველა ზემომოყვანილითგან ცხადი შეიქმნებოდა, რომ შებანება და
ბმობათა შეწყობა ქართ. საეკლ. ვალობაში XI ს. უკვე
ყოფილა მიღებული. მაგრამ საფიქრებელია, რომ
იგი საეკლესიო მუსიკის მონაპოვარს არ წარმოად-
გენს, არამედ საერთოგან არის შეთვისებული.

თ ა ვ ი მ ე მ ა ვ ს ე

ქართული მრავალხმიანობის საღაპრობა

წინანდელ შეკლევართა თეორიებისა და დებულებათა განხილვის დროს
დებრწმუნდით, რომ დ. მახაბლითგან მოყოლებული ყველა იმ აზრისა იყო,
რომ ქართულ საეკლესიო და საერო მუსიკას ერთი სათავე უნდა ჰქონოდა
და ორივე ერთი წყაროთგან უნდა მომდინარეობდეს. ამასთანავე თითქმის
ყველანი ამტკიცებენ, რომ ქართ. საეკლესიო მუსიკა უცილობლად ქართ. ხა-

¹ ხალხ. პოეზ., გვ. 276

² ლექსი.

³ ც. ა. გ. მთწმელისა, გვ. 290.

გან შეეძინა პირიქით, თავდაცვის მიზნით, ის ყოველწლიურად ეცდებოდა ქრისტიანული გალობისაგან სრულებით განსხვავებული სიმღერა-გალობა შეენარჩუნებინა, ქართული წარმართული სიმღერები-კი, მაგ. სვანური ლილე, ფერხული, გადაძღვებ სნეულებათა „ბატონების“ იავ-ნანა, „მზე, შინა და მზე გარეთა“ და სხვ. ორ და სამხმეინაო ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მრავალხმიანობა ქართულ მუსიკას წარმართობის ხანაშივე უნდა ჰქონოდა და იმ დროითგანვე უნდა ჰქონდეს საუკუნეთა განმავლობაში შენარჩუნებული.

წინამდებარე წიგნის სათანადო ადგილას აღნიშნული გვექონდა, რომ ჯამარჯვებულს ქრისტიანობას წარმართული ზნე-ჩვეულების მთლიანად აღმოსაფხვრელად ხალხში გავრცელებული ჰანგები-კი გამოუყენებია საეკლესიო საგალობლების სიტყვებისათვის. გამარჯვებულისათვის თვით ჰანგი-კი არა, არამედ მისი სიტყვები იყო შეუწყნარებელი, ხოლო, როდესაც ძველ ჰანგს საეკლესიო საგალობლის სიტყვებს მიუმარჯვებდენ, ჰანგი უკვე ეკლესიისათვის არავითარ ღანავსაც არ წარმოადგენდა, როგორც ჩანს, საქართველოშიც ასევე უნდა იყოს მომხდარი და ამავე გზით უნდა იყოს ხალხისათვის ჩვეული წარმართულ-საერო სიმღერების ჰანგები და ორ-სამხმეინაობა ქართული საეკლესიო გალობის მიერაც შეთვისებული.

ამინაირად, ყოველგვარი გარემოებისა და მოსაზრების კრიტიკულში განხილვამ და გათვალისწინებამ იმ დასკვნამდის მიგვიყვანა, რომ მრავალხმიანობა ქართული მუსიკის შინაგანი განვითარება-წარმატების ნაყოფია. მაგრამ, თუ ეს დებულება მართლაც სწორია, განა ამ შინაგანი განვითარების რაიმე კვალი სადმე მაინც არ უნდა ჩანდეს? ესლა სწორედ ეგ საკითხი-და დაგვჩანს განსახილველი, რომ მთელი დასახული ამოცანა გადაჭრილად და დამთავრებულად მივიჩნიოთ.

შ ა შ ი მ ი შ უ ნ ი ღ ი

ქართული მრავალხმიანობის განვითარების საფესურები

ქართული მრავალხმიანობის შინაგანი განვითარების კვალი და ანარეკლი ერთი მხრით ხმათა სახელებში, მეორე მხრით თვით სიმღერებში გვაქვს დაცული. ხმების სახელები წინამდებარე ნაშრომში არაერთხელ და სხვადასხვა თვალსაზრისით გვექონდა განხილული, მაგრამ ჯერ კიდევ არის საკითხები, რომელთა მთლად გამოორკვეული მიჩნევა არ შეიძლება და ეს სწორედ ის საკითხებია, რომელთა გამოორკვეული მრავალხმიანობის განვითარების თავდათანის საფუძვლები თავდალის წინება შეუძლებელია.

პირველი ასეთ საკითხთაგანი თქმისა და მოძახილის ორნაირი მნიშვნელობაა. რა მიზეზია, რომ მთქმელი და თქმა და მოძახილი და მოძახილი სხვადასხვა მნიშვნელობით იხმარება? უწინარეს ამ დახლართულ საკითხის გამოორკვევა უნდა ვცადოთ. მართლაც, განა უცნაური და საყურადღებო არ არის ის გარემოება, რომ ერთსა და იმავე პირს, მაგ. ნამედროვე ცნობების მომწოდებლებსაცა და თვით იოანე ბატონიშვი-

შენელობით ხმარება გრძელდებოდა სწორედ ამით აიხსნება ცნება—ტერმინების ზემოაღნიშნული მოჩვენებითი წინააღმდეგობა.

იგივე, რაც მოძახილის თავდაპირველი მნიშვნელობის შესახებ გვქონდა ნათქვამი, ბანხეც ითქმის. მართლაც, თავის ადგილას ხომ უკვე დავრწმუნდით, რომ ბანი თავდაპირველად გარკვეული ხმის სახელი-ეი არ იყო, არამედ შებანების, ხმის აყოლების ცნების გამომხატველი ყოფილა: ცხადია, როდესაც ადამიანის ყურთასმენა იმდნად განვითარდა, რომ მუსიკალურად იქცა, ბანის, ანუ შებანების ხმერო სიმალღე მომძახნელის ხმის სიმალღეზე უნდა ყოფილიყო დამოკიდებული: თუ მოძახილი წვრილი, მაღალი ხმით იქმნებოდა ნათქვამი, მობანესაც იმისდა გვირად ბანი უნდა აეწია, ხოლო როდესაც მომძახნელი უფრო დაბალი ხმის პატრონი გამოდგებოდა, მასაც ბანი უმკველად უნდა დაედაბლებინა.

ადამიანის ხმაშეწყობილობის უმარტივეს და უძველეს სახეობას ქართული გოდების და ტირილის ხრუნი წარმოადგენს და ნაწილობრივ ორხმიანი სიმღერების უძრავი გამბული ბანიც. ხმის შემწყობელის ახმაურების სიმალღე, როგორც აღნიშნული გვქონდა, მომძახნელი ადამიანის ყელის თვისებაზეც იყო დამოკიდებული, მაგრამ, რასაკვირველია, მომძახნელისა და მობანეთა სულოვრ მდგომარეობაზეც, ცხადია, პირად თვისება-ხასიათზეც: სიხარულის დროს ხმა-შეწყობილობა უფრო ყოყინა იქმნებოდა, პირველი მწუხარებისას — წივილ-კივილი, ხოლო მიცვალებულის მერმინდელს დატირებაზე სიმწარით აღსავსე, დაბალი ხმით წარმოიქმნელი, უსიტყვო გოდება.

მაგრამ მაინც წესიერი, პარმონიული ხმაშეწყობილობის სიფუძვლად, რომლისგან თან-და-თანობით მრავალხმიანობა განვითარდა, სწორედ დაბალი ხმა იქცა. ამ გარემოებას ქართული სამუსიკო ტერმინოლოგიაც იმედანებს. მართალია თავის ადგილას უკვე გამორკვეული გვქონდა, რომ ძველად ბანი ხმა-შეწყობილობას ეწოდებოდა და რომ ეს ტერმინი თავდაპირველად იმდნად გარკვეული ხმის სახელი არ იყო, რამდენადაც შებანების, ხმის შეწყობილობის გამომხატველი ყოფილა, მაგრამ, თუ ასეთი მნიშვნელობის მქონებული სიტყვა შემდგომი სწორედ დაბალი ხმის სახელად იქცა და გერ ბოზი ხმის სინონიმად გახდა, შემდეგ-ეი მის ერთადერთ ტერმინად-ღა დარჩა, ცხადია, რომ მნიშვნელობის ასეთი ცვლილება შესაძლებელი იყო მხოლოდ იმ შემთხვევაში მომხდარიყო, თუ რომ წესიერი ხმაშეწყობილობა თავდაპირველად ჩვეულებრივ ქანგის მოქმედზე და საერთოდაც უფრო დაბალი ხმით იქნებოდა აყოლებული.

მეტად საგულისხმოა, რომ ქართულ სამუსიკო ტერმინოლოგიამ ბანის სამნიორი სახელი შეაქმნა: ერთნაირი ბანი ანუ პარტიკულ ბანი გვაქვს, მაღალი ბანი და დაბალი ბანიც. ეს ტერმინები რომ ძველია, თუნდაც იქითგან ჩანს, რომ ძველ ქართულ თხზულებებშიც გვხვდება და საქართველოს სხვა და სხვა თანაც ისეთს ერთმანეთისაგან დამორებულს, თემებშია. დაცული, როგორც ვახეთი და აჭარა. ერთნაირი ბანისა და მაღალი და დაბალი ბანის დაპირისპირება ცხად-პყოფს, რომ ორი უკანასკნელი ტერმინი ბანის ორად განსტოების ანდა ორი სხვადასხვა ხმისაგან შედგენილობის გზით არის გაჩენილი: მართლაც ითვანე პატრონი-შვილს, როგორც დავრწმუნდით, მაღალი ბანი-სრულეობით სხვა ხმის სინონიმად იქვს დასახელებული: „მომძახილი, ანუ მაღალი ბანი“-ო, ამგვარად, აქ მაღალი ბანი უკვე მესამესი-ეი არა, არამედ საშუ-

ოქტავით უფრო მაღლა, ცხადია, რომ ამ შემთხვევაში პირველი, წერილი ხმა, არსებითად იგივე ბანია. ამნაირად, ამ სიმღერაში მოძახილს ორი ხმა აძლევს ბანს, რომელთაგან ერთი დაბალი ხმით მღერის, ერთი-კი მაღალი ხმით. მგონია, თავისდა-თავად უნდა ცხადი იყოს, რომ ამ ხმას, მაღალი ბანის გარდა, სხვა არავითარი სახელი არ შექმენის და არც შეიძლება ეწოდოს, თუნდაც იმ ბანისაგან განსარჩევად, რომელიც დაბალი ხმით მღერის და ამიტომაც, მაღალი ხმით ბანის მოქმედისაგან განსხვავებისათვის. დაბალი ბანი უნდა პრქმეოდეს და ერქვას ვხლაც.

ამნაირად ჩვენი მოსაზრება, რომ თავდაპირველად მაღალი ბანი მეორე ხმის, მოძახილის, სახელი-კი არ უნდა ყოფილიყო, არამედ პირველი ხმის და რომ მაღალი ბანი მოძახილის პარალელურ სახელად მხოლოდ შემდგომ უნდა იყოს ქცეული, როდესაც ჰანგის მოქმედად უკვე პირველი, დამწყებად, ანუ მოქმედად სახელდებული, ხმაც იქცა, შემოგანხილული ძველისძველი სიმღერის „თებრონე მიდის წყალზედა“-ს ხმათა ვითარების ანალიზითაც მტკიცდება: იქ ხომ მაღალ ბანს მოძახილი-კი არა, არამედ პირველი ხმა ამბობს, რომელიც სწორედ იმასვე მღერის; რასაც ბანი, თვინდ ოქტავით უფრო მაღლა,

ზემოაღნიშნული ვარაუდებითაგან ცხადი ხდება, რომ ჰანგის მოქმედისა და მობანეთა ხმებისაგან შემდგარი ორხმიანობა, სამხმიანობად თავდაპირველად მაღალი ბანის გაჩენით დაიწყო, რომელიც მოძახილზე უფრო წერილი ხმათა მღეროდა; მაგრამ ჯერ მხოლოდ ბანის სიმღერასვე იმეორებდა ხოლმე.

სტენაირად უნდა წარმოვიდგინოთ საკრავიერი მუსიკის ხმათა თან-და-თან გაჩენის პროცესი, ცხადია, რომ რასაც პირველყოფილი აღამიანი ხმით იმღერებდა, იმის საკრავზე დაკვრას ვერ შესძლებდა. ხამაგიეროდ მას: ანდა სხვა ვისმე, სრულებით ადვილად შეეძლო მოძახილი ჰანგ-სიტყვები შეეხებინა, საკრავის ხმით შეეწყო, ამიტომ საფიქრებელია, რომ საკრავიერს მუსიკაში პირველად ბანი უნდა გაჩენილიყო, ანდა, უფრო ზედმიწევნით რომ ითქვას, საკრავიერი მუსიკა თავდაპირველად მხოლოდ შებანებისათვის უნდა ყოფილიყო განკუთვნილი.

მაშასადამე, საკრავიერს მუსიკაში პირველადი ბანი, ბოხი ხმის გამომღერბი ძალი უნდა გაჩენილიყო. მისი განვითარება-წარმატების ამის მომდევნო საფეხურად უკვე წინაა მხოლოდ მღერით წარმოქმნილი ჰანგის დასაკრავად განკუთვნილი ძალის დართვა უნდა მივიჩნიოთ, რაც, რასაკვირველია, შედარებითაცა და თავისდათავადაც გაცილებით უფრო რთული მოკანა და საქმე იყო და ამის გამო ხანგრძლივი დაკვირება-ცდისა და შემოქმედებითი მუშაობის შედეგი უნდა იყოს.

შვილდის საბლეს ამმა-გვიმვის დროს მოპოებული დაკვირება-გამოცდილებით აღამიანმა შეიგნო, რომ საბლეს ხმა-მოზიდვა-გაშვებისას, ან უფრო მაღალი, ანდა უფრო დაბალი იყო ხოლმე იმისდა მიხედვით, თუ რამდენად დუნედ, ანდა მღეროდ იყო გვიმული, ე. ი. მოშვებულ ანდა, განხილული იყო, ან, თუ გრძლად გაბმული საბლეს მაგიერ მოკლე, საბელი იყო. ამ გამოცდილების წყალობით ებანზე მას-სხვა და სხვა სიმადლის ბგერის გამომღები ძალების ახხმა შეეძლო და მოკლე მარტავი მოძახილი ჰანგის საკრავზე დაკვრა მოეხერხებინა. რომელი ძალი იყო ბანის შემდგომ ეს გაჩენილი ძალი, მსხირპანე, თუ ერიო, ამის გამორკვევა გაადვილებული გვიქნებოდა, ორძალიანი ფანდურები: რომ თავის-

დროზე ამ თვალთახრისით ვისმე შეესწავლა, მაგრამ სწავლებილ ამოცანა
საჯის შეუქმნებია.

თ ა ვ ი მ მ რ მ ე

ქართული მრავალმნიშვნელობისა და კარმონიის
ნოვითიერი უპეე

ქართულ მრავალმნიშვნელობის წარმოშობისა და თავისებულ თვის-
ებებს გამოხატავდა, უნდა კიდევ გათვალისწინებულ გვეჩვენოს, რომ ზოგი
ხმის, რომელიც მოძახილთან შეწყობილ ხმაოვან პირველი იყო პარალელის
სახელი ბ ა ნ ი, როგორც დავრწმუნდით, უძველეს ხანაში ხმისა და მის
შედ შეწყობილობის, აყოლების, აკომპანეჟენტის ცნების გამოხატული იყო
ბოლო ცნობილია, რომ ძველდაც და წაწილობრივ ესეც მომხატვლის მის
შეწყობა იმდენად ხშირად არ იცოდენ, რამდენდაც საკრავის დროებით თუ
ამ გარემოებასთან ერთად იმასაც გავისკენებ, რომ ესაშუალოც და მის
ასაყოლებლად განკუთვნილ საკრავს ქართულად უძველეს ხანაში ებას
ეწოდებოდა, ასაყოლები ხმის და აყოლება შეწყობის დამრწმუნო სიტყვის
ბ ა ნ ი-ისა და ასაყოლები საკრავის სახელს ე ბ ა ნ ი-ის მონათესავეობა, ამ
თავისდათავად დაგვებადება.

ე ბ ა ნ ი-ი, როგორც დავრწმუნდით, ქართულ მწერლობს უძველეს
ძეგლებშივე გვხვდება. ამასთანავე ქართულ ებას ამ საკრავისთვის სხვა ებებში
არსებულ სახელთა შორის მონათესავედ მხოლოდ ძველი ეგვიპტის ბ ა ნ ე-
ნი უჩანს, რაც თავისდათავად ამ ქართულ სახელს უძრავს მხატვრის ამ
ქლავებს.

ყველა შემთავლიწმუნელი მოსახრება ვე-დამტკიცებებს, რომ ქართული მრ-
ბანების განენა-ჩამონაკეთილობისათვის საკრავს დიდი მნიშვნელობა უნდა
ქმონოდა, მაგრამ ამაზე უფრო უაღრები მნიშვნელობა, საკრავის მესხის
უმკველია ქართული მრავალმნიშვნელობის განუთავრების შემდგომი საფუძვლისათ-
ვის ქმონია.

ქართული მუსიკის შესახებ არსებული მსოფრიკობის წარბების გან-
ხილვის დროს უკვე დავრწმუნდით, რომ ზოგიერთი ძველეთა და ევროპე
გადაპრით ს ტ ე შ ე ნ კ ი, აბტიკებენ, რომ ქართული მრავალმნიშვნე-
ბანენა-განეთავრებისათვის უაღრესი მნიშვნელობა ს ი მ ა ნ ი-ის უნდა ქმონო-
და ეს დებულება ძნელი დასაჯერებელი, თუნდაც აბტიკ, რომ ამ საკრავის
ფუბულება მას მტრად ვიწროდ შემოზღუდული მეთიე, შემოზღუბის ვიწრო
უტოვებს, მრავალმნიშვნელობისათვის იგი თავისდათავად აბტიკოვს ამ უაღრეს
განკუთვნილი, ანდა გამოსადეგი უფილიყო, რომ ბევრის ვხანა-და-მევე
დროს გამოღებინებისათვის დამკერებს განკუთვნილ უაღრესებს სტრ-
დებია, უფრო ადვილი დასაჯერებელია, რომ აბტიე მნიშვნელობა ირდამონი
გუდასტვირის ქმონოდა, მაგრამ აქაც მხოლოდ ამ შემთავების თუ მის დედ-
ნებად მთლიან დერწმებს ვიგულისმკვეთ სონის აბტიენა შესაძლებლობა
არ ვაანია, რათვან, მისი შეუღდიეს შესაძლებლობა შეხუთულობის
ერთად, ერთხელ და სამუდამოდ განსაზღვრული მისი სახელივე სტრინი-

ლი მარაგეც, ასეთი საკრავი, ცხადია, მრავალხმიანობის გაჩენა-განვითარების წარმომშობელად მისაჩნევი არ არის.

ყველა ზემოაღნიშნულ დამაფიქრებელ მოსაზრებასაც რომ თავი დავანებოთ, ქართ. მრავალხმიანობის სოინარისაგან წარმომშობილობის თეორიის მცდარობა შესაძლებელია შემდეგი გარემოებითაც დამტკიცდეს, ქართ. მრავალხმიანობა რომ მართლაც სოინარის გავლენით იყოს გაჩენილი, განა ამისი კვალი ქართ. ხმების მუსიკაში, მის ტერმინოლოგიაში არ უნდა სჩანდეს? სიემარისია აღიმაინმა ამ ჩვენი ნაშრომის იმ გვერდებს, სადაც ხმებისა და საკრავიერს მუსიკაზე გვაქვს საუბარი, კვლავ თვლი ვადაავლოს, რომ დარწმუნდეს, თუ რამდენად იწინააღმდეგება სინამდვილეს ეს თეორია; არამც თუ ქართ. საკრავიერი მუსიკის ტერმინოლოგიას სოინარის გავლენის არავითარი, ოდნავი კვალიც არ ემჩნევა, არამედ, პირიქით სოინარის ლერწმების ყველა სახელები უცილობლად ხმების სახელებია, რომელნიც სოინარისათვის სრულებით შეუფერებელია და ამიტომაც უპიკველია ხმები მუსიკის საკრავიერზე წამლეკვი გავლენის შედეგად უნდა იყოს გაჩენილ-დამკვიდრებული. იგივე უნდა ითქვას გუდასტვირის დედნების ორი სახელის, დამწყებებისა და შებანეს, შესახებაც, რომელიც აგრეთვე მხოლოდ ხმის სახელებია.

ქართ. მრავალხმიანობის გაჩენისა და თან-და-თან განვითარების განხილვამ დაგვირწმუნა, თუ რაოდენად გადამწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა ამისთვის ბანის, ანუ შებანესა და მის გაორების, თუ შებანება თავდაპირველად შესაძლებელია ხმებისა და საკრავიერიც ყოფილიყო და უპიკველია იქმნებოდა კიდევაც, ბანის გაორების პროცესი, რომელმაც მაღალი ბანი, მესამე ხმა, წარმოშვა, ცხადია, მხოლოდ ხმები მუსიკის წიაღშია წარმომშობილი.

მაგრამ სულ სხვანაირად წარმოგვიდგება საქმე, თუ ამ მრავალხმიანობის პარმონიული თავისებურებისა და კანონების სადაურობის ამოცანას შევხებით. ამ საკითხის განხილვის დროს უნდა გვახსოვდეს, რომ ქართ. მუსიკის დამიხსიათებელ თავისებურებას ის შეადგენს, რომ პარალელური კვარტებისა და კვინტების ზედიზედ მიყოლებით არსებობა სრულებით ბუნებრივ მოვლენად, თითქოს კანონადაც არის მიჩნეული. ქართ. პარმონიის განვითარებაზე მომქმედო ძალის გამოსარკვევად უპირველესად სწორედ ამ გარემოებას უნდა მოვამყაროთ ყურადღება.

თუ ზემოდასახულ ამოცანას ამ თვალსაზრისით მივუდგებით, მაშინ მისი სათავე იქ უნდა ვეძიოთ, სადაც პარალელური კვარტები და კვინტები ერთმანეთს სრულებით ბუნებრივად მისდევენ.

ხმები მუსიკის სიმღერა-ვალდობის თანაბგეროვნობაში ყოველთვის სწორედ ასეთი მალეების, ანუ ინტერვალების დაცვას შეესაძლებელია მხოლოდ ხანგრძლივი გაწვრთნილობის შემდეგ მისჩვეოდა, რათგან ამისთვის აუცილებლად საჭიროა კარგად განვითარებული მუსიკალური სმენა. ამიტომაც პარალელური კვარტებისა და კვინტების მიმდებობის წარმომშობელად ხმები მუსიკის, სიმღერის, მიჩნევა არ შეიძლება (14).

პარალელური კვარტებისა და კვინტების წესის ახეთ ჩამწერგავად შესაძლებელია ძველად მხოლოდ ფანდური და შემდეგ ჩონგური ყოფილიყო, რათგან ეს ძალეებიანი საკრავი კვარტად, ანდა კვინტად მომართვის შემდეგ, პირველითგან მოყოლებული ყოველ მომდენო ზედთან ძალეზე თითის დაჭერისა და ჩამოკერისას უპიკველად კვარტად ან კვინტად ვეჭმნება და ძველადაც

ქმნებოდა. სავარაუდოა იყო ადამიანს თუნდაც უბრალო ენაზე ვინაა ვინაა მხარედ ერთხელ მომართული საკრავი ხელში იყო და ძველზე ვინაა თითქმის დადგება და შემდეგ დაცვა-დიფენსი რომ დატოვებს კარტბი, ანა კინტი თანაბეროვნობა მოასმენოდა.

რაც შესაბამებელ საკრავად ჩვენი ძველად ებანს ვინაა ვინაა თანაბრად იყო და მთავი ეხლაც შერჩენილია. ამიტომ ქართული ხელის უბრალოდ ბარალდურ კვარტულ და კვინტურ თანაბეროვნობა უნდა იქნა დასაბუთდა. ამიტომ არის, რომ ქართ. მუსიკის კარტბის განვითარების ან სიფხვრი, როდესაც კარალ, კვარტები და კვინტები დაკონოდა, საქრავიერა მუსიკის სკულდობრ ძალეობიანი ჩამოსაკრავი შემბანებელი საკრავის მხარეს შედგა არის მისაჩნევი.

რედაქტორისაზანი

ივანე ჯავახიშვილის მონოგრაფია „ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები“ უნიკალურია თავისი მნიშვნელობით ქართული მუსიკის ისტორიოგრაფიისთვის. ეს ფუნდამენტური ნაშრომი, რომელიც 1938 წელს გამოქვეყნდა (მეორე—ფაქსიმალური გამოცემა—1990 წ.) დღემდე რჩება ქართული მუსიკის ისტორიის საკითხებით დაინტერესებული მკვლევარისათვის უპირველესი მნიშვნელობის, ქვეშაირიტად სამაგიდო წიგნად. ეს ერთი შეხედვით შეიძლება უცნაურად მოგვეჩვენოს, რამდენადაც წიგნის ავტორი არ იყო პროფესიონალი მუსიკოსი.

ვფიქრობთ, არ შევცდებით თუ ვიტყვი, რომ ეს გარემოება განაპირობა ქართული კულტურისა, და განსაკუთრებით—ქართული დამწერლობის უმდიდრესმა ტრადიციებმა. ათასწლეულზე მეტი ხნის განმავლობაში საქართველოში იქმნებოდა ორიგინალური ნაწარმოებები, ითარგმნებოდა მისინდელი მოწინავე აზრის მატარებელი თხზულებები სხვადასხვა (როგორც ევროპული, ისე აზიური) ენებიდან. მათში უამრავი უძვირფასესი ცნობაა გაფანტული ქართული მუსიკის შესახებ. წერილობითი წყარო კი, როგორც ცნობილია, უპირველესი დასაყრდენია ერის ცხოვრების ამა თუ იმ მხარის ისტორიის შესასწავლად. შეიძლება კი ქართული მუსიკის ისტორიის შესწავლა ამ მასალის გაუთვალისწინებლად? რა თქმა უნდა, ეს ყოველად წარმოუდგენელია. ეროვნული მუსიკის ისტორიის სრულყოფილი შესწავლისათვის აუცილებელი იყო ამ ხელნაწერი წყაროების დამუშავება, მათში მუსიკალური ცხოვრების შესახებ არსებული ინფორმაციის მისხალ-მისხალ ამოკრება, მათი კლასიფიცირება და შესწავლა.

რა თქმა უნდა, აღაშინა, ვინც ამ ურთულეს საქმეს მოჰკიდებდა ხელს; უნდა ყოფილიყო ძველი ქართულის, საერთოდ ქართველური და უცხო ენების ბრწყინვალე მკოდნე, და გარდა ამისა, ისტორიული კვლევის მეთოდოლოგიით და გამორჩეული ინტუიციით აღჭურვილი მკვლევარი. ქართულ მუსიკალურ-ისტორიულ მეცნიერებას ბედმა ვაუღიმა, რომ ეს უაღრესად მნიშვნელოვანი საქმე შეასრულა ისეთი რანგის ისტორიკოსმა და ენათმეცნიერმა, როგორიც იყო ი. ჯავახიშვილი.

შესაბამისად, წინამდებარე ნაშრომის უპირველეს ღირსებას სწორედ ქართული მუსიკალური ხელოვნების შესახებ არსებული ისტორიული მონაცემების თავმოყრა, შესწავლა და სისტემაში მოყვანა წარმოადგენს. თვით ი. ჯავახიშვილიც სწორედ ამაში ხედავდა თავისი ნაშრომის უპირველეს დანიშნულებას. წიგნის შესავლის ბოლოს იგი ასკვნის: „ქართული მუსიკის შესახებ, როგორც მიმოხილვიანაც ჩანს, ძალიან ცოტა ნაშრომებიც გვაქვს და საფუძვლიანიც მათ შორის ნაკლებად მოგვემოყვება. ეხება ამ წყაროს ძირითადად და საერთოდ ნაკლებ

ის შეადგენს, რომ ავტორებს ძველი ქართული წყაროები თითქმის სრულყოფილ გამოყენებულ აქვთ. ამიტომ მათი მსჯელობა უნდა იყოს შედეგითა და ხშირად საიურო მასალაზე დაყრდნობით (ხაზგასმა თვით ი. ჯს ეკუთვნის). წინაშეაყენებულ რედ ის შეადგენს, რომ ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხებია ძველს ქართულ და უცხო წყაროებზე დაყრდნობით ეოფილური განხილვით (აქ ხაზგასმა ჩვენია. რედ).

საინტერესოა, რომ ი. ჯავახიშვილი თავდაპირველად არც ფიქრობდა ასეთი კაპიტალური, დამოუკიდებელი ნაშრომის შექმნას. სურსაქო წარმოებზე მრავალწლიანი მუშაობის პერიოდში იგი სიცოცხლე ღელავდა მარცვალ-მარცვალ აგროვებდა ქართული მუსიკის საკითხებზე მსჯელობითი თითოეულ შემთხვევას, და მხოლოდ მაშინ, როდესაც მის ზედიზედ უმდიდრესი, მანამდე თითქმის სრულიად უცნობი ისტორიული მასალი მკვლევარმა ვალანტიკა მონაცემთა ეს ვეება კარგად უნდა სისტემაში მოეყვანა და მიეცა მისთვის მწყობრი ისტორიული გამოცდვის სახე.

სპეციალურად უნდა აღინიშნოს, რომ ი. ჯავახიშვილი არც დაელოდა მხოლოდ ისტორიულ წყაროებში მოძებნულ მასალას და ხელზეა მიქმედებისგან სხვადასხვა დროს (ხშირად უშუალოდ მისი იმერის შედეგად) მოძიებული მონაცემებითაც გააშლიდა თავის ნაშრომს. ამა, სხვათა შორის, ბატონმა ივანემ პირადი მავალითი გვიჩვენა, თუ რაოდენ მნიშვნელოვანი ისტორიული ცნობების მოკმა შეუძლია ხელში ზედიზედ ცნობებით შემონახულ ინფორმაციას. მეორე, აღნიშნულ უფრო მნიშვნელოვანი გაკვეთილი ქართული ისტორიული მკვლევარებისთვის მკვლევარობის იმაში, რომ ერის მუსიკალური კულტურის ისტორია თავად წინააღდგენს წარსულის შესწავლის ერთ-ერთ ასტებით და მნიშვნელოვან წყაროს.

რასაკვირველია, ამ ფაქტმა, რომ ი. ჯავახიშვილი არც დაელოდა მუსიკოსი, განაპირობა ის, რომ მის ნაშრომში ზედიზედ უნდა შეყვანილიყო სიუღ მსჯელობას ქართული კლავირი სისტემის, აკორდიონის, კლავინოსის, დულაციებისა თუ მრავალხმიანობის ფორმების შესახებ ფაქტობრივ არაა ნაშრომში სანოტო მავალითებიც. ეს არც იყო, როდესაც მას უნდა შენეთ, ი. ჯავახიშვილის უშუალო ამოცანა ასევე ფიქრობდა ქართული კლავირის უნიკალური გამოცდილებითა და ბრწყინვალე ინტუიციით აქტიური მკვლევარი ხშირად ისეთ შორს მიმავალ დაცვებს გვთავაზობს, რომელთა მნიშვნელობაც, შეიძლება ითქვას, მთლიანად უნდა არც სანადირო ვერ შენობდებოდა. შეიძლება ითქვას, მთლიანად უნდა არც სანადირო ვერ შენობდებოდა. თამამად შეიძლება ითქვას, რომ ამ უნიკალური მნიშვნელობითი ნაშრომის მნიშვნელობა ქართული მუსიკის ისტორიის შესახებ ვითარებასთან ერთად კიდევ უფრო თვალნათელ გახდება.

ი. ჯავახიშვილის ფუძემდებლური მთავარი გამოცდვის შესახებ ვინევილი ექვსი ათეული წლის განმავლობაში ქართულ მუსიკის ისტორიაში განვითარების საკმაოდ დიდი და რთული ვაზი დასა და ის არც დაელოდა მხოლოდ წარმატებებით. უმარაგო სობღემა იყო კიდევ მთავარი ბეჭდილი მხოლოდ წარმატებებით. უმარაგო სობღემა იყო კიდევ მთავარი ჩაღრმავებულ კვლევას. ერთი კი შეიძლება დაელოდა ითქვას, რომ მთავარი

ლი მომდევნო პერიოდის ქართული მუსიკალური ისტორიოგრაფია ი. ჯავახიშვილის ფუნდამენტური ნაშრომიდან ამოიზარდა. ამ ხნის განმავლობაში გამოქვეყნებული დიდი რაოდენობის კვლევითი ხასიათის ნაშრომებიდან დავასახელებთ მხოლოდ მონოგრაფიულ გამოკვლევებს, რომლებიც ამა თუ იმ კუთხით არიან დაკავშირებულნი ი. ჯავახიშვილის ნაშრომში განხილულ საკითხებთან.

40—50-იანი წლები დ. არაყიშვილის მოღვაწეობის ბოლო პერიოდია, 1948 წელს გამოქვეყნდა მისი „აღმოსავლეთ საქართველოს ხალხური სიმღერის მიმოხილვა“, 1950 წელს—მცირეფორმატიანი წიგნები: „რამდენი ხალხური სიმღერები“ და „სევანური ხალხური სიმღერები“, 1954 წელს—„დასავლეთ საქართველოს ხალხურ სიმღერათა კილოს წყობა“.

ი. ჯავახიშვილის ნაშრომზე დაყრდნობით გ. ჩხიკვაძემ ჩამოაყალიბა ქართული ხალხური მუსიკალური შემოქმედების სასწავლო კურსი. ცალკე შეიძლება აღინიშნოს აგრეთვე მისივე შრომა „ქართული ერის უძველესი სამუსიკო კულტურა“ (1948).

1950 წელს გამოქვეყნდა შ. ასლანიშვილის „ქართლ-კახური ხალხური საგუნდო სიმღერების პარმონია“, 1954—56 წლებში—მისივე „ნარკვევები ქართული ხალხური სიმღერის შესახებ“ (I და II ნაწილები). ამ შრომებში ძირითადი აქცენტი გადატანილია ქართული ხალხური მუსიკის თეორიულ პრობლემატიკაზე.

ძველი ქართული პროფესიული მუსიკის საკითხები, რომლებსაც ერთ-ერთი მთავარი ადგილი უკავიათ ი. ჯავახიშვილის მონოგრაფიაში, განხილული იყო ე. გვახარაძის, პ. ინგოროყვას, ო. ჩიქავაძის, ზ. ჭავჭავაძის, მ. ოსიტაშვილის, შ. ხეთისიაშვილისა და სხვთა შრომებში.

ქართული მუსიკის მკვლევანობისათვის ცენტრალურ — მრავალხმიანობის — პრობლემას მთლიანად ან ნაწილობრივ მიეძღვნა რიგი ნაშრომები, მათ შორის მონოგრაფიებიც: მ. იაშვილის „ქართული მრავალხმიანობის საკითხისათვის“ (1975), ნ. მაისურაძის „ქართული ხალხური მუსიკა და მისი ისტორიულ-ეთნოლოგიური ასპექტები“ (1989) და „ქართული ხალხური მუსიკალური შემოქმედების უძველესი ეტაპები“ (1991), ი. ჟორდანიას „ქართული ტრადიციული მრავალხმიანობა მრავალხმიან კულტურათა საერთაშორისო კონტექსტში“ (1989), ვ. გოგოტიშვილის „პოლიფონიური გურული ხალხური სიმღერების შესახებ“ (1988).

საკრავიერი მუსიკის სფეროში უნდა აღინიშნოს მ. შილაყაძის მონოგრაფია „ქართული ხალხური საკრავები და საკრავიერი მუსიკა“ (1970). სპეციალური მონოგრაფია მიეძღვნა აგრეთვე ქართული ხალხური ქალაქური მუსიკის საკითხებს (ა. მშველიძე, „ქართული ხალხური ქალაქური მუსიკა“, 1970). მუსიკალურ-ესთეტიკური აზრის განვითარების საკითხებს მიეძღვნა ი. ბახტაძის მონოგრაფია „ქართული მუსიკალურ-ესთეტიკური აზრის ისტორიიდან“ (1986). ყველა დასახელებულ სფეროში ი. ჯავახიშვილის ნაშრომში წამოყენებულ დებულებებსა და ფაქტოლოგიურ მასალას წამყვანი როლი აქვს მინიჭებული.

ი. ჯავახიშვილის ნაშრომის მაგისტრალური ხაზის უშუალო გაგრძელებად უნდა ჩაითვალოს „ქართული მუსიკის ისტორიის“ I ტომი (1990, ავტორები: გ. ჩხიკვაძე, ო. ჩიქავაძე, ლ. დონაძე, შემდგენელ-რედაქტორი გ. ტორაძე).

შეიძლება დივასახელით აგრეთვე ევროპელი და ამერიკელი ეპისკოპოსო-კოლოგების ნაშრომები, რომლებშიც ამჟამად იმ კუთხით არს. გამოცემულ ქართული ხალხური მუსიკის (ძირითადად შრუტულმანიების) საკითხის აქ უნდა ვახსენოთ ა. დირის, გ. მუნეშანის, ჩ. ლბის, პ. კოლხის, ე. შტოკმანის, მ. შნაიდერის, ი. გრიშოს, ე. ვსლამერის, ე. ბრამბატის, ა. ლანკის, ს. ციგლერის გამოკვლევები. საერთო ნაყვარაველი მისი ნაშრომებში აქვს—ქართული ისტორიული წყაროების არსაქმების კოდნა ამ ნაყვარაველის ამოსაფხვრელად ყველაზე მართებული იქნებოდა ა. ჯავახიშვილის მონოგრაფიის უცხო ენებზე თარგმნა.

ი. ჯავახიშვილის მონოგრაფიის „ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები“ ქართულ მუსიკალურ ისტორიოგრაფიაზე შემოქმედების კლასიკური მასშტაბები სრულიად აშკარაა, და ეს მასშტაბები კიდევ უფრო გაიზარდება, თუკი მას ქართული მუსიკისმკვლევების განვითარების ისტორიულ პერსპექტივაში გავიზარებთ.

იხილეთ გორდანი.

P. S. წინამდებარე წიგნის მეხამე ნაწილის — „ქართული მუსიკის ძირითადი საკითხების“—ტექსტის სამოლო რელიქტა ეკლესიის ა. ბ. ბ. ბ. ბ.

სარედაქციო შენიშვნები

(1) დასავლეთ საქართველოში გავრცელებული მრავალზნაობის ტიპს ქართულ შესა-
ცემცოდნეობაში ეწოდება „კონტრასტული პოლიფონია“.

(2) ქართული ტაყეების მიერ შესრულებულ ხიმღირების ჩანაწერების უმეტესი გა-
ცნობის შემდეგ აქვს ხელვა, რომ შემსრულებლები არ იმსახურებენ ესოდენ არასასაბა-
ელო შეფასებას შესაჯული ფაქტორის ხმაურითე უფრო ამ ჩანაწერების გამწიფრებებს
(რ. ღაბის, გ. შენიშვნის, ადით ზ. ნიღლის) ბრალი ჩანს, რადგანაც მათ მიერ ჩაწერილი
ნოტები ჩწირად არ ასახევენ რეალურ ელბრადობას: გამარტივებულია აკორდები, ზოგან
სამა მის მავიერად ჩაწერილია მხოლოდ ორი ხმა, არცელა მეტრო-რიტმი და ა. შ.

(3) იმიტაცია რომელიც ევროპულ ქროფესიულ პოლიფონიის საფუძველს წარმო-
ადგენს, სრულად არ ასადათებს ქართულ ხელბერ მრავალზნაობას.

(4) დღესათვის ცნობილია, რომ ოსურ ხალხურ მუსიკაში მრავალზნაობა ხაწიოდ
მძლავრადია წარმოადგენილი, თუმცა არავითარი კვალი ევროპულ მრავალზნაობასთან კავ-
შირისა მას არ უტყობა და თავისი ფესვებით ევო საერთო კავკასიურ მრავალზნაობას
უკავშირდება.

(5) ზ. ნიღლის ეს ხაბოთუბა ვააკრტიკა გერმანელმა შესიკომცოდნემ მ. შნიღერმა,
თუმცა პოფუანებთ თვით შნიღერიც მიიღია ამ მისაბრებამდე და თავის რამდენიმე ნაშ-
როში, მათ შორის სპეციალურ წერილში „შესაბუცებების ევროპული მრავალზნაობის კავ-
სებური მარადელები“ (1940) და წიგნის „მრავალზნაობის ისტორიის“ მეორე გამოცემაში
(1969) შევითად იკავდა მას.

(6) მინობარის, როგორც უმველესი, წარმართული ხანიდან მამღინარე გუნდობრიობის
აღმნიშვნელი ტერმინის შესახებ დაწერილებთ ახ. მ. იაშვილის მონაფრადიაში „ქართული
მრავალზნაობის სკიოთხისათვის“ (1975).

(7) დღესათვის ფართოდაა ცნობილი XI—XII საუკუნეების უღიდესი ქართული
შობრტრენის ითიმე მეტრონის ნაშრომში „განმარტება პოოკესათვის დიალობისა და პო-
ტომტრისა და დილსოფიისად“ დაცულ ქართულ სამხმინი გუნდის ხმების სახელწო-
დებში (შხაბ, ვირ, ხა).

(8) როგორც შენდგომი პერიოდის გამოკვლევებით გაირკვა, „ოქმის“ აღიარება პირველ
ხმად ხალხში დავაწმირებული იყო არა მის სომალესთან, არამედ მის მნიშვნელობასთან
სამპოლით „ოქმა“ მეორე ხმა (იხ. მ. ყორდანია „მოთხილი-მედილი ბანის საკითხ-
სათვის“ 1973).

(9) მოთხილის მეორე ხმად აღიარებაც ხალხში არა სიმალის მიხედვით მის საშუალო
მდგომარეობასთან, არამედ მოქმედთან შედარებით მის დამკავშირებარებულ მნიშვნელობასთან
არის დავაწმირებული სიმალთ მოთხილი უფლაზე მალალი ხმა სამხმინ გუნდში.

(10) ქსენოფონტის მიერ „ანაბასისში“ აღმკვდილი ცნობები ქართულ ტო-
მებთ დასახლებულ ტერიტორიაზე ბერძნული ლაშქრის გაელის შესახებ განაცოთვება
ჩ. წ. აღ-მდე 401 წელს. ამიტომ ქსენოფონტის ცნობა უნდა დათარიღდეს V საუკუნით ჩ. წ.
აღ-მდე.

(11) ასევე მონაბონის (ბეალთოფლის) ანდერძში მონაბს, რომ მისი თარგმანი, წინა-
მორბელი თარგმანებისაგან განსხვავებით, უფლრესად ზუსტი ყოფილა. თავისთავად საჯლობ-
ლის თარგმნა ეი უფლისხმობს არა მარტო ტექსტის შინაარსის, არამედ საჯლობლის მელ-
ლის და მეტრო-რიტმის უფლრულად შენარჩუნებას შესაბამისად, „ასევე მონაბონის მიერ
ქართული თარგმნილი კანონიკური ტექსტი დიდებოდა ასევე ბერძნულ კანონიკურ მე-
ლოდიებს (იმაზე მეტყველებს არსენ მონაბონის სიტყვები თარგმანში „უმის“ და „ქლის
პირის“ უფლრულად შენარჩუნების შესახებ). რა ოქმა უნდა, შეუძლებელია, რომ ითარე კ-
თალოკოს დავაწმირდე. უავე არსებულ კანონიკური ჰანგების მავიერ სპეციალური
ახალ ჰანგების შექმნა. მის მიფალებამა, როგორც ჩანს, შედიოდა ქართულ საბრთერ

Alia 3. h. m. *Adhikarion 2*

Alia 3. h. m. *Adhikarion 2*

Handwritten scribble

ბლილი 66
 ბუდენოსი 36, 41, 63, 64
 ბუიანი 211
 ბუიანი 136
 ბუიანი ილ. 271
 ბუიანგელოსი 270
 ბუიანი 136
 ბუიანი ნ. 28, 37, 55, 59, 245, 246, 270, 271
 ბუიანი 129
 ბუიანი 36
 ბუიანი 262
 ბუიანი (მეფე) 39
 ბუიანდრე დიდი (მაკედონელი) 36, 36, 40, 262
 ბუიანდრე კახთა მეფე 55
 ბუიანდრე მეფე 65
 ბუიანდრე 252
 ბუიანი მოციქული 251, 252, 270
 ბუიანი 89
 ბუიანოვი დიდი 27
 ბუიანოვი 29
 ბუიანი 86
 ბუიანი 64
 ბუიანი ბ. 173, 174
 ბუიანდრე 20, 21, 24, 26
 ბუიანდრე 88
 ბუიანდრე ფლავიუს 22, 23, 51, 249, 250, 251, 252, 258
 ბუიანდრე ლასტოვერელი 28
 ბუიანი 39, 166
 ბუიანი (სომეხთა მეფე) 39, 40
 ბუიანდრე 41
 ბუიანი (მე მეფისა) 40
 ბუიანია 14
 ბუიანია 14
 ბუიანი 27
 ბუიანია (სომეხთა მეფე) 41, 211
 ბუიანია 14
 ბუიანი (ტაშირის მთიანი) 35, 36
 ბუიანი 35, 36
 ბუიანი ერისთავი 39
 ბუიანი 89

ბუიანი მეფე 36, 41
 ბუიანი 144, 145
 ბუიანი 27

ბუიანი 33
 ბუიანი მეფე 107
 ბუიანი მეფე 26, 60
 ბუიანი 189, 190, 194
 ბუიანი 167, 168, 169, 167, 181, 177
 ბუიანი 149, 157, 158, 169, 171, 176, 178, 188, 194, 197, 198, 211
 ბუიანი 188, 194, 200
 ბუიანი 188, 189
 ბუიანი 200, 207
 ბუიანი 44, 200
 ბუიანი 62
 Bilsbel Pr. 11, 16, 17, 18, 19, 204
 Bork T. 18
 ბუიანი 165, 166
 ბუიანი 89
 ბუიანი 64
 ბუიანი 54, 260
 ბუიანი 89
 ბუიანი 129
 ბუიანი 252

ბუიანი 15
 ბუიანი 207
 ბუიანი მეფე 107
 ბუიანი 254
 ბუიანი 242
 ბუიანი 49, 50, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74—86, 87, 122, 138, 140, 184, 185, 186—187, 201
 ბუიანი 208
 ბუიანი 207
 ბუიანი 254
 ბუიანი 72—11
 ბუიანი 133
 ბუიანი 44
 ბუიანი 242
 ბუიანი 242
 ბუიანი 134

* პირველი ნაშრომი

- ნეშთაჲ 33
 ნეტწმინდი აღუ 269
 ბუღ-უღ 148
 გულია დ. 183, 184
 გულღუნბუღბუღ 47, 48

 დავით გარეჯელი 211, 217
 დავით აღმაშენებელი 243
 დილატოს 89
 [ლა]მასკან 66
 დარბოზ შეფე 64, 65
 დარბოზ კადომანი 59
 დარბოსი 41
 დელჩი ფრ. 133
 Delaporse 16
 დიო 64
 დილატ 148
 ფირი ად 55, 182
 ფრობოლუს 89

 ფესები კესარიელი 63 64
 ვზეკიელი 13, 132
 ვლია 210
 ვმინი (პროფ.) 34, 40
 ვნოსი 136
 ვნოჭი 210
 ვაიფანუ კვიპრელი 146
 ვრისთავი რ. 56
 ვრატოსთენე 59, 243
 ვოზიკელი 258
 ვროსთავ-ხოშტარია ანასტ. 189, 191
 ვსიაა 66, 146, 158
 ვუთვმე შთაწმინდელი 251, 252
 ვსქილე 58

 ვარაზბაქალი 252
 ვარდან შამიკონიანი 254
 ვარაზენი 254
 ვალარაჟე ვართეკცი 32
 ვარდან შამიკონიანი 254
 ვართან კონარბანკი 212
 ვართან წინამძღვარი 212
 ვილარაჟე შეფე 253
 ვილარაჟი 32, 33
 ვიბტანგ გორგასალი 37, 40, 54, 257
 ვასტანგ VI 129
 ვასტანგ 56, 66, 129
 Weber 18
 ვიბლიანი 187, 194, 195
 ვიოშანგრი 211
 ვირხოვი 213

 ჯამსიანი 270
 ჯარბანალიანი 270
 ჯარბადრი 28, 249
 ჯაქარია 158

 ჯაქარია რიტორი 242
 ჯასენ ძე მეფისა 40
 ჯიბეტი 41

 ჰარეგომოსი 129, 166, 261, 262
 ჰამარ შეფე 174, 243
 თაგოსი 89
 თამიშასტანს 86
 თაყიშვილი ექ. 252
 თეიმურაზ ბატონიშვილი 129
 თოღაბაიძე 133, 134
 თიშან 66
 თოფურია ვარლ. 165, 185

 იაკობ ბუცესი 254
 იაკობი 194
 იაფეტი 129, 132
 იასნაზი 173, 174, 175
 იდუმა 66
 იდარი 93
 Iensen 13
 ირე კათალიკოსი 253
 იესო 241
 იეზუკიელი 66
 იერემია 66
 იესურ 66
 იმედიშვილი გ. 272
 ინგოროევი 92
 ინდარუტა 14
 ინლოვეროპეისტები 84
 ინალ ტეგენი 258
 ინჯინჯიანი 253
 ისტარი 255
 ისმაელი 66
 იოანე კათალიკოსი 37
 იობი 209
 იორდანი ი. 11
 იოსებ ფლავიოსი 129
 იოანე პეტრიწი 129
 იუსტინიანე 41
 იული (სემს შვილიშვილი) 129
 Юстиниан 245
 იტრე 89

 კაგაროვი გ. 85
 კაენი 243
 კაი მანუ 148
 კაკაბაძე ს. 28, 200
 კარაულოვი 255
 კარიანი 249
 კაცველოვი-ა. 85
 კედმან 66
 კვირაც 178
 კვირია 174, 175, 196—199, 205
 კილარ 66

- კაპილი 15
 Kujpet A 13
 Kittel 19
 კორპოტი 57, 60, 71, 137, 181, 257, 258, 260
 კოლაქსია 64
 კოლოზია კ. 84, 85
 კონსტანტინე (აფხაზთა მეფე) 37
 კონსტანტინე პორფიროგენეტი 257
 კოსტა 173, 179, 202—204
 კოსტე 169
 კოპენი 35, 36, 37
 Kopeyn H. 246
 კოცმები 17, 63
 კოტინაგოს 88
 ღაბარტე 192, 193, 194
 ღაზარე ფარპელი 270
 ღატიშვილი 261
 ღამა გიორგი 243
 ღვეანი 201
 ღვინტი შროველი 38, 129, 252, 166, 261, 262
 ღობოქსია 64
 ღოშვილი 261, 262
 ღობოტიხისი 92, 94, 96, 183, 184, 201, 218, 258
 ღოკა 136
 ღოქელი 248
 შათსალა 136
 შალსი (მეფე) 22
 შარგეხი 93
 შალსაგვი ზ. 67, 71
 შარი ნ. 44, 54, 82, 83, 84, 132, 151, 152, 207, 208, 209, 211, 212, 213, 249
 Marguact I 242, 247
 Majer Ed 14, 15
 შარკასტი 29, 32, 59, 244, 248, 253
 შარკოზი 146
 შასან 66
 შასი 66
 შაჩოშვილი ღოკა 174
 შატრიუაძე 14 (†)
 შავისმე აღმსარებელი 252
 შვედსთენე 64
 შვოსელი 136
 შვოსეთი შვილი ღ. 208, 213, 242, 271, 272
 შვუღ ღვეანი 56
 შვინთეშაშვილი სტ. 272
 შვრკური 146
 შვსრომ მასტოკი 35, 36, 37
 შვშინანოვი ი. 152
 შრდსი 89
 შირია 14
 შირიდატე II დიდი 248
 შილერი ეს. 86, 87, 88, 89, 90, 94, 95, 96
 შირაგ ფარსი (გაბრეალა შირაგ) 26
 Miltov N. P. 14
 შირაგ (შარაგ) 41
 შირაგ შირაგე 26
 Morgan S. 24, 211
 შირე შირაგელი 24, 25, 24, 42, 43, 67, 208, 209, 211, 247
 შირე კარაქიძელი 64
 შირიბი 66
 შირიბი 196, 177, 198, 207
 შირიბე კოსტა 174, 177
 შირიბევი კარა 82, 83
 შირიბესიძე 82, 83, 85, 122
 შვარცი 88
 Müller 250
 შირია 41
 შვსენა 41
 შხედილიშვილი 26, 82, 41, 62, 94
 შხედილი შ. 92, 94, 102, 188
 შხედილი ი. 186
 შხედილი 92
 შხედილი 14
 შხედილი 66
 შხედილი 66
 შხედილი კოსტაძე 242
 შხედილი ი. 44
 შხედილი 129
 Nalidze — A 11
 იბრაჰიმი 218
 იბრაჰიმი 66
 იბრაჰიმი სტ. 270
 იბრაჰიმი ს. ს. 82, 83, 44, 45, 65, 146, 148, 194, 211
 იბრაჰი 89
 იბრაჰი 89
 იბრაჰიმი 21, 269
 იბრაჰიმი 14
 იბრაჰიმი 241
 იბრაჰიმი 23
 იბრაჰიმი 26, 21, 24, 25, 28
 იბრაჰიმი 14
 იბრაჰი 92
 იბრაჰიმი შირი 244, 245, 249
 იბრაჰიმი იბრაჰიმი 24
 Plinius Secundus 123
 პლეტარკი 248, 261
 პლეტარკი 27
 პლეტარკი 22
 პლეტარკი 261
 პლეტარკი 29, 88
 პლეტარკი კარაგული 24, 211
 პლეტარკი 22, 24, 25, 34, 35, 36, 248, 247, 260

- რამზეს II 26
 რაზიკაშვილი 188, 189
 რებუნავოს 88
 Ritter 26
 როგვა 94, 96
 როდოვი იდ. 216
- საბა 52, 56, 65, 66, 72, 73, 93, 200
 საბანისძე იოანე 51
 საშუკ 39
 სამეულ ეპისკოპოსი 35
 სარგონი 18
 სატურნი 148
 სეზოსტრისი 25, 26, 166
 სემი 129, 136
 სეფეიანი 199
 სელიკ კარიუანდელი 245
 სემონ კანანელი 252
 სმბატი 41
 სმირნოვი ი. 207, 208
 სოზირი 216
 სოფოკლე 58
 სოსრუცო 92
 სოცინი 133, 136
 სტეფანოსი 253
 სტრაბონი 22, 23, 26, 29, 30, 31, 32, 34, 38,
 53, 57, 59, 87, 133, 136, 243, 244, 245,
 247, 248, 249, 251
 Sturlevant E. H 16
 სუმბატ ბიკრიტიანი 39
 სუბილუღიუმი (ხეთების მეფე) 47
 სურვა 15
 სურტარნი 14
 სუმშატორ 14
- ტარვიტა 64
 ტარვიტიოსი, იწუ თარვიტაოსი 130, 131, 132,
 135, 136
 ტელემინე 199
 ტიგრან დიდი 248
 ტიგრანი ძე მეფის 40
 ტლახუახო 217
 ტლევსი 202
 ტომაშვიკი 259
 ტრადტ 41
 ტუმარტა 14, 18
 ტუნაქს 89
- უაზაშატა 14
 უნვანდი ა. 13, 18, 19
 უობოსი 261, 262
 უსლარი 51, 54, 55, 58, 70, 71, 73, 75, 76;
 82, 182, 183, 184, 258
- ფარნავაზი 166
 ფარნაკი 88, 249
- ფარპელი ლაზარ 37, 244
 ფარსმანი 41
 ფაუსტოს (ბიზანტიელი ისტორიკოსი), 41, 57,
 270
 Fick A 17
 ფორტეტი 18, 19, 46, 47, 164
 ფრანკფორტი ბ 11
 ფრედლუციო ანკონელი 257
 Friedrichrift S 14
 ფსეგუაში 214
- ქალანთარი 207
 ქალბარბარი 194, 195, 196
 ქალბატინე 148
 ქართლოსი 129, 166 261
 კორდალ 66
 ქსენოფონტე 20, 21, 26
 ქსერქსე 27
- ყაუხნიშვილი 272
- შანიძე—აკ 150, 174, 203, 272
 შაპუ (სპარსეთის მეფე) 41
 შარა 34
 შარაჰ 33
 შადაროკი 85
 შიდნერი 54, 55, 71
 შუკვანი გ 187
 შუნაშურა 14
 შურიაში 15
 შურქარდატა 14
 შუშანიკი 254
- ჩიქობავა ი 144, 146, 150, 152
 ჩხიძე გ. 84
- ცაგარელი ილ. 44
- ძეგლი 129
- წმინდა გიორგი 158, 159, 172, 176, 202, 205
 წმინდა ნინო 55, 145, 211, 241, 270
- ჰავჭავაძე ილ. 204
 ჰარია ბ 149, 150, 151, 180
 ჰინკარაული გ 172
- ზალათიანცი გრ. 41, 63
 ზარშიანი ი. 191
 ზახანაშვილი ილ. 271
 ხეპეგუაში 214
 ხიმკიაური გ 175
 ხოსრო 41
 ხრისტოიანი კ 11
 ხერსი (გარდაბნის შთავარი) 37

ანაწილი მ. 44
 ანაწილი ს. 272
 ათევი 254
 აუგნერი 257

ბაგი 36
 ბაგინი 33
 ბაგრაბი 12, 15
 ბაის 261

ბანტეშტ (ქართველთა პიტიაში) 36
 ბერძნულე 19, 20, 21, 24, 25, 26, 27, 64, 65,
 83, 86, 129, 130, 131, 135, 136, 166, 219,
 255, 256, 258, 259, 260

ბელოც 158
 ბეგრანის 21, 27
 ბეგრანის 131, 254
 ბეგრანის მონეტა 30
 ბეგრან 130, 131, 253
 ბეგრანის 40, 44, 130
 ბეგრანის 158
 ბიზნის ბეგრან 16
 ბეგრანის 57
 ბეგრანის 15
 Hüsing 19

სომეხი სახეები

ბილიანი 62
 ბაზური 48
 ბაბაბები 51, 258
 ბაბი, ბაბაბები 52, 57, 104, 106, 121, 184,
 252, 258
 ბაბური 50, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74,
 75, 77, 78, 80, 81, 137, 145, 149, 150,
 151, 154, 180, 181, 183
 ბაღდური 51, 60, 61, 93, 94, 95, 96, 111,
 154, 182

ბაღდური 95
 ბაბაბები 130
 ბაღდური სარმატები 87
 ბაღდური 12, 13
 ბაღდური, აქუმელები 50, 67, 70, 71, 74, 75,
 76, 77, 78, 80, 81, 82, 145, 153, 161, 181
 ბაღდური 107

ბაბონები 259
 ბაბონები 27
 ბაბონები 27, 29, 121, 132, 241, 244, 253,
 261, 255, 262
 ბაბონები 254, 257
 ბაბონი 57
 ბაბონი 62
 ბაბონი 51
 ბაბონები 261
 ბაბონები 86

ბაბონი 54, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 78, 80,
 81, 156, 161, 163
 ბაბონები 255, 259
 ბაბონი 67, 68, 70, 71, 74, 76, 77, 79, 80,
 82, 156, 181
 ბაბონები 137
 ბაბონი, არამთა 66, 182, 253, 269

ბაბონები 244, 247
 ბაბონი 67, 69, 70, 78, 80, 82, 85, 161, 182,
 183
 ბაბონები, ასურული 17, 20, 21, 22, 24, 25,
 55, 64, 192, 209

ბაბონი, აფხაზური 48, 49, 188
 ბაბონები 121, 245, 251, 252
 ბაბონი 67, 68, 70, 78, 80
 ბაბონი 217, 218
 ბაბონი 137
 ბაბონი 28
 ბაბონი 68, 70, 80, 82, 137, 160

ბაბონები 192
 ბაბონი 193
 ბაბონი 19
 ბაბონი 17, 22, 29, 34, 115, 128, 130, 132,
 135, 216, 243, 249, 260
 ბაბონი 55, 56, 29, 63, 65, 66, 82, 87, 90,
 94, 130, 135, 168, 205, 209
 ბაბონი 250, 251
 ბაბონი 114

ბაბონი 68, 69, 70, 71, 78, 80, 87, 184,
 181, 185
 ბაბონის ბაბონი 81
 ბაბონი 84
 ბაბონი 256
 ბაბონი 67, 72, 162, 182
 ბაბონი 38, 262

ბაბონი 128
 ბაბონი 33
 ბაბონი 33, 41
 ბაბონი 137
 ბაბონი 261
 ბაბონი 83
 ბაბონი 48
 ბაბონი (ბაბონი) 57
 ბაბონი 244
 ბაბონი 114
 ბაბონი 247
 ბაბონი 41
 ბაბონი 252

- გუოერი 46
 გურული 52, 200
 გუბიები 12
 დანდარი 114
 დოლესტნელები 78
 დიდოური 67, 68, 70, 71, 74, 76, 81, 137,
 163, 181, 186
 ღრიღები 20, 23
 ებრელები 19, 66, 129, 132, 134, 170, 171
 ეგვიპტელები 17, 25, 216
 ეთიოპელები 24
 ეპქსიები 250
 ელიანი 62
 ელინები 244
 ერასელი 56, 87
 ერასელი ენები 88
 ერასელი ტომები 88
 ერასელები 101
 ერმანი 129
 ეტიური 62
 ვესტევიები 254
 ზამიანი 62
 ზღრიტები 22
 თამასარასელი 68, 70, 72, 80, 82, 162, 163
 თათრები 257
 თერმოდონტელი ასურნი 21
 თობალი 57
 თობელი 128
 თორქები 257
 ზრასელ-ფრიგიელი მოღვმის ტომები 17, 19
 თუბალი 57, 132, 133, 135
 თურქები 202, 211, 269
 თურქულს 60, 212
 თუშები 54, 57, 58, 136, 157, 159, 176
 თუში 174
 თუშური 164, 202
 თურქები 256
 თურსაგეტები 256
 აპუგტიანი 83
 აფსამატები 260
 იბერები 27, 29, 84
 იბერიელნი 63, 64, 110
 იბერ მესხები 135
 იგანი 62
 იემოსელები 88
 იგერიელნი 36, 40, 129, 241, 166
 იმერული 200
 ინგუშური 102
 ინდი დიდოური 156
 ინდოევროპანელი მოღვმა 17, 126
 ენლოევროპანული ენა 16, 17
 ინდოელები 14
 ინდოევროპელები 14, 19, 63, 80
 ინდოევროპული ენა 14, 16
 ისპირელები 27, 253
 ისრაელები 194
 იტალიური 16
 იუდეველნი 129
 იესობატები 257
 კაბარები 257
 კალესები 244
 კავკასიელები 85
 კავკასიელები (ჩრდ.) 83, 216
 კავკასიური ენები 19
 კავკასიური ტომები 89
 კილიპიდეები 57
 კილიპიდეები 259
 კარატული 69, 70, 72, 82, 156, 157, 163, 165
 კასიტური ენა 15
 კასიტურ-პერიტული 15
 კატიარები 130
 კედი 66
 კელტური 16
 კერტები 258
 კოლიელები 132
 კოლიელი 128
 კოლხები 19, 20, 23, 83, 166, 245
 კორაქსელები 21, 135, 245
 კოსსეელები 15
 კურული 57, 69, 70, 72, 78, 80, 161, 162,
 163, 182
 ღერიანი 62
 ღაზები 22, 251, 252
 ღათონური 58, 65, 66, 132, 135
 ღეგები 261
 ღეგური 60, 80, 150, 161, 162, 163, 164, 168,
 186, 192
 ღეგები 56, 58, 136
 ღეგნი 128
 ღეგონები 136
 ღიბიელები 36, 40
 ღიბენები 132
 ღიბიელები 19
 ღიბიელები 19
 ღიბიერი 19
 ღიბიელები 17, 18, 19
 ღიბური ენა 19

ლექსები 46
 ლეონეს ტომი 58

მაგრი 99
 მაკატუნი 62
 მაკედონელი 247
 მაკრონები 20, 21, 24, 25, 27, 57, 249, 250,
 251

მაიტები 85
 მაიოტური 86
 მაოტები 115
 მაგარელები 41
 მარანი 107
 მარტინები 27
 მაქედონელები 250
 მაქალეა 136
 მაგრელები 22, 39, 52, 57, 83, 128, 251, 257
 მაგრული 49, 72, 73, 146, 151, 156
 მაგრულ-ქანური 145, 146, 150, 164, 165
 მაღალაღმები 255, 260

მეხსები 21
 მიოდური 55, 214
 მიდიელები 27
 მიტანური ენა 18
 მიწოლი 199
 მიწოლური 168, 269
 მისიხ 57, 58
 მისუქ 128
 მოტი 103
 მოხვედები 26
 მოხუცი 174, 198, 214, 215
 მუგაროა ტომი 40
 მუშები 17, 133, 134
 მუხტრელი 128

ნატოხელები 94
 ნახკმატები 102
 ნახკამატ ქანქ 102
 ნიდერლანდური 46
 ნეკრები 259

ოცსნი 39, 40, 41, 61
 ოლიბური 85
 ოსები 110, 117, 128, 257, 261, 262
 ოსტ გულები 254
 ოსური 86, 87, 88, 90
 ოსურის დიდგირული დიალექტი 94
 ოსურის ირონიული დიალექტი 94

პარალატები 130
 პართელები 244
 პარკიის დეში 38
 პერიერზილები 260
 პროტონხეთები 16, 17, 18

პროტონხეთი 46, 164
 პინტილი ზეგნები 118

რთილური 67, 68, 70, 72, 78, 80, 162, 163
 რთილური 162
 რესები 257
 რესილი 82
 რიშილები 107, 117
 რიშილი 58, 212

სერომატი 103
 სეები 58
 სენები 211, 252, 258
 სისამები 83, 94, 96, 98, 100, 104, 110,
 151, 155, 156, 158, 245, 298, 309

სამხატვლო ენა 85, 87
 სარები 84
 სარები 20, 27
 სარმატული 81, 129, 218, 260
 სემურის რიგები 11, 12, 13, 14
 სემური ენა 18, 19
 სერები 107
 სენები, სენები, სენები 57, 83, 89, 100,
 103, 131, 137, 161, 206, 257, 262

სიბები 57
 სენილები 253
 სეოები, სეოები 28, 64, 88, 91, 95, 129,
 130, 132, 133, 136, 255, 256, 289, 290
 სეოებისსამხატვლო ენა 83, 84, 85, 87, 99,
 115

სეოლები 65, 118, 129, 130, 131, 136, 138
 სეოლ-სამხატვლო ტიპები 64, 65
 სეოები 259
 სისები 20, 29, 32, 36, 39, 54, 55, 56, 58, 63,
 65, 66, 178, 179, 182, 185, 205, 257, 268,
 209, 210, 211, 212, 241, 244, 248

სისი, სისილი 20, 310
 სენები, სენები, სენები 20, 31, 55, 71, 73,
 75, 100, 145, 147, 151, 156, 180, 184,
 185, 185, 186, 179, 252
 სისილი ენა 11
 სეზილი ენა 12, 18

ტარები 41
 ტარები 115
 ტარები ტარები, ოფრები 132
 ტარები 27, 36
 ტარები 27, 249
 ტარები 20
 ტარები 62, 70, 72, 78, 81, 82, 126, 163
 ტოლი 57
 ტარები 130
 ტარები 111
 ტარები 62
 ტარები 136

- უბიბები 258
 უღერა 67, 69, 70, 72, 78, 80, 137, 182, 186
 უზები 257
 ურარტუელები 17
 ურთიკობა 33, 41, 57, 59
 ურთიკობა 62

 ფინიკიელი 24, 25, 26
 ფშარაველი 215
 ფშარი 172, 176, 177, 179, 197, 214
 ფხოველი 55

 ქალაქეული 129, 269
 ქანაწელები 12
 ქართული ტომთა 64
 ქართული 31, 40
 ქართულები 83, 84, 128, 129, 131, 132, 135, 137, 217, 241, 253
 ქართული 58
 ქართული 19, 48, 50, 54, 56, 66, 72, 73, 77, 96, 145, 149, 154-158, 163-166, 168, 170, 171, 172, 177, 180, 181, 184, 185, 188
 ქართული-შარიატული 62
 ქაშოები 35
 ქაშატიანი 39
 ქიანური 94
 ქისტები 181
 ქისტური 49, 50, 67, 71, 74, 75, 77, 79, 137, 162, 181, 216
 ქისტ-ლილივა 54
 ქუჩანანი 128
 ქურთები 207, 211, 233
 ქუსანები 258

 ჯილდური 49, 162
 ღლიდური 161, 163, 164, 165
 ღლიდურული 68, 69, 70, 72, 78, 82, 156, 161, 162, 163, 165
 ღმრთეული 67, 69, 70, 71, 74, 76, 78, 80, 81, 82, 161, 165, 192
 ღმრთეული ღვებები 57
 ღმრთეული 57, 58, 70, 93, 95, 103
 ღმრთეული 60, 67, 68, 71, 74, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 156, 162, 181, 192

 ყაბარდული 48, 51, 53, 60, 67, 68, 69, 70-75, 77-79, 81, 94-96, 116, 145, 153, 154, 181, 182, 183, 184, 192, 201, 202, 216
 ყაზახები 260
 ყაზახის თემი 35
 ყაფიჭური 67, 70, 71, 78, 81, 156, 163, 186

 ყვანლური 156, 157, 163
 ყირგიზები 254
 ყვანლური 69, 70, 72, 78, 80, 81, 82

 შარიატული 72, 145, 158, 161, 162, 163, 165, 192
 შავსელები 51
 შავსელები 94

 ჩანები 70, 216
 ჩანური 49, 50, 54, 55, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 79, 137, 162
 ჩანურ-ქისტური 59, 71, 81, 153, 165
 ჩერქეზები 83, 84
 ჩერქეზები 49, 50, 51, 54, 67, 68, 71, 93, 104, 106, 112, 114, 132, 137, 182, 183, 214, 215, 257, 258
 ჩერქეზული 49, 53, 54, 60, 72, 73, 75, 77, 79, 81, 95, 150, 153, 154, 161, 165, 192
 ჩერქეზულ-ლილივი 183
 ჩერქეზულ-ყაბარდული 216
 ჩევაშები 83, 84

 ძვრედები 250, 251

 წავდელები 33, 41
 წახტრული 67, 69, 72, 78, 80, 82, 162, 163, 182
 წილიკელი 55
 წიფური 49, 50, 54, 55, 67, 68, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 79, 81, 161, 165, 181

 კაბალური 68, 70, 72, 163
 კაბაბი 103
 კაბური 71, 72, 73, 155, 200, 201, 249
 კარული 67, 74, 76, 77, 79, 181
 კარელები 68, 137
 კარადელი 54, 55
 კარი 56

 ხალხ-მოსინიეები 31
 ხალხები 17, 249
 ხალხური 62
 ხალხები 20, 21, 22, 249
 ხანარები 255, 257, 261, 262
 ხალიბები 58
 ხეცურები 26, 204
 ხეცურული 146, 172, 173, 175, 176, 178, 202, 204, 205
 ხეობები 16, 62, 133, 134
 ხეთური 46, 199
 ხერსონები 252
 ხერსული 67, 69, 70, 80, 81, 156, 186
 ხინალდური 72, 78, 80
 ხინდები 216

ბოლნისი 253

ბუნებები 116

ბუნება 114

ჩაშვებები 258

ქვემო 72, 78, 80 162, 163

ქვეშეები 258

ციფრები 57, 128, 258

ქალბატონები 208

ქარე 13

ხაყაზნი 33

ხენოსები 57, 245, 249, 250, 251

ქართული 50, 67, 69, 70, 71, 73, 76, 77,
78, 80, 81, 82, 142, 153, 192, 181, 182

ქარები 57

ქარნი 59, 126

ქარე 57

ქიმიური 13, 26

ქიმიები 163

ქიმიები 253, 254, 255, 262

ქიმიები 13, 24

ქიმიები 13, 14, 15, 17

ქიმიების ენა 18

ქიმიები 14, 19

ქიმიული ენა 14

II*

პირთა

პანთი მამისათვის 260

პანთი 289

პანთი უღვთო 316

პანთი 285, 360, 362, 363, 364, 365, 366,

371, 372, 377, 411

პანთამ აღმსარებელი 346

პანთაძე 429, 431

პანთსლინი 329

პანთსლისი 274, 286, 289, 292, 293, 294,

295, 296, 327, 328, 330, 332, 333, 334,

336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343,

344, 345, 346, 347, 348, 349, 351, 352,

353, 355, 356, 357, 361, 367, 369, 371,

376, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384,

385, 388, 389, 421, 426, 430, 431

პანთისი 329

პანთისი ნ. 330, 350, 352, 368, 370, 383, 384,

426, 432

პანთისი გერტ. 274, 275, 276, 279, 280, 281,

282

პანთისიანდანი 313

პანთისიანი 407

პანთისიანი ეპისკოპოსი 384

პანთისიანი იმ. აღმსარებელი

პანთისიანი კათოლიკოსი 327

პანთისიანი ზ. 432

პანთისიანი გრიგოლ ვაშლიანის მამა 334, 335,

367, 368, 371

პანთისიანი 283

პანთისიანი 283

პანთისიანი შეუღებო პირთა 282, 283, 284, 285,

286, 288, 289, 292

პანთისიანი 307, 338, 341

პანთისიანი შაპუკის ძე 396

პანთისიანი გუშასპი 306, 307

პანთისიანი წამებული 93, 94, 95, 96

პანთისიანი 356, 358, 359

პანთისიანი მამისათვის 277

პანთისიანი მამისათვის 315, 316, 317,

318, 319, 320, 321, 324, 326, 328, 329,

385

პანთისიანი მამა 371

პანთისიანი მამისათვის მამა 329

პანთისიანი მამისათვის მამა 279

პანთისიანი მამისათვის 277

პანთისიანი მამისათვის მამა მამისათვის მამა

280, 291

პანთისიანი მამისათვის მამა 279, 307

პანთისიანი მამისათვის მამა მამისათვის 279

პანთისიანი 111 მამისათვის მამა 299, 300

პანთისიანი მამისათვის მამისათვის მამისათვის

291, 404

პანთისიანი მამისათვის მამა 391, 400, 404

პანთისიანი იმ. სტეფანე მამისათვის

მამისათვის 289

პანთისიანი მამისათვის კათოლიკოსი 356, 358, 359,

373

პანთისიანი მამისათვის მამა 390, 403, 404

პანთისიანი 284

პანთისიანი აღმსარებელი 291

პანთისიანი 283

პანთისიანი მამისათვის მამა 404

პანთისიანი იმ. 329

პანთისიანი 331, 333, 334, 335, 336, 344, 346,

351, 367, 368, 370, 376

პანთისიანი გრ. 329

პანთისიანი 291

პანთისიანი კათოლიკოსი 373

პანთისიანი 280

პანთისიანი ტაძარი 291

პანთისიანი მამისათვის კათოლიკოსი 338

* მეორე ნაწილი

- გიორგი მერჩულე 301
 გიორგი წა 343
 გრიგოლ (ვილკ) 299
 გრიგოლ ანუ გრიგორი განმანათლებელი პარ-
 თევლი 280, 282, 286, 289, 296, 327,
 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335,
 336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343,
 344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352,
 353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360,
 361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368,
 369, 370, 371, 372, 373, 374, 376, 376,
 377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385,
 386, 406, 410, 411, 412, 413, 414, 422,
 423, 424, 425, 426
 გრიგოლ სომეხთა კათალიკოსი 318
 გრიგოლ, ანუ გრიგორი, ანუ გრიგორიოსი
 სპარსელი მანაჭის-რაიკი ფირან-გენსა-
 ჰი 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309,
 310, 311, 318, 319, 320, 322, 324, 325,
 422 431
 გრიგორი წა მოწამე 293, 294, 295, 296
 გრიგორიოსი იღბანთა კათალიკოსი 406
 გორის 339, 340, 346, 347, 370
 გუტი 406
 გუბაზი კოლხეთის მეფე 306
 გურგენი საქართველოს მეფე 305
 გულშობილი აღდრე 285, 333, 334, 335, 337,
 340, 342, 344, 346, 347, 357, 368, 384,
 385
 გუშნასპი არვანდ 306, 307
 დავით ერმა მოწამე 297, 298, 299, 300, 301,
 312
 დანია მამოციცის მოწამე 391
 დანიელ ტრონიელი, ასური 291, 293, 425
 დანიელი ასური ეპისკოპოსი დილოსოფოსი 390,
 396, 398, 399, 413, 414, 415
 დატიანოსი 280
 დევიოსი 285
 დე-ლაგარდი პოლ 329, 332
 დიო კასიოსი 337
 დიოდორეტიანე 285, 376
 დომენტიოს 283
 ექსები ეესარიელი 285, 424
 ექსტათე მცხეთელი 306, 307
 ეზნაკი ისტორიკოსი 344, 350, 351, 352, 367,
 368, 369, 370, 371
 ეზნაკი კოლხელი მამოციცის მოწამე 391, 400
 ელაში 406, 407, 409, 423, 424
 ენოტი მამოციცის მოწამე 391
 ერაკლე ბერძენთა მეფე 299, 300
 ერეშია იღბანთა ეპისკოპოსი 391
 ერვანდ ეშნასპი შარზანის ქართლისა 302, 303,
 304, 306
 ესთერ 289
 ვალაში 279
 ვალარში ძე ტივრანისი სომეხთა მეფე 279
 ვალარში 337
 ვალენტე კეისარი 292
 ვალენტეტიანოს კეისარი 292
 ვარდან დიდი, სომეხთა ისტორიკოსი 398, 399
 ვარდანი (ვითომც მამოციცის შამა) 390
 ვარდან ერისთავი შამა დავით და ტირიჭანის
 297, 298
 ვასაკ სივნიელი სომეხთის შარზანის 385
 ვამგენ 298
 ვასილ ივლივერდის მეფის შამა 396
 ვასტანე გურგენისა 404
 ვეფან ბუზშიპრ ქართლის შარზანის 306, 307
 ვოსკე 292
 ვრამშამუპ სომეხთა მეფე 390, 393, 395
 ვრთანესი სომეხთა კათალიკოსი 360, 363
 ვრსასკ ვასრამ 325
 წამი წამინიანი აბრასამ 281, 352, 430
 წაქრიაი დიაკონი 345
 ზენობ გლაკი 429
 ზონარა 338
 ზოსიმოსი 283
 თავინე დედა დავით და ტირიჭანისი 297, 298,
 299
 თადეოზ მოციქული 277, 289, 362, 372, 404,
 409, 423, 424, 425
 თალელეოსი 283
 თეოდოსი ძმა თავინესი 297, 298, 299, 300
 თეოდოსიოსი 283
 თეოდოტიოსი 283
 თეოდორე მოფსესტელი 391
 თეოდოსი I ბიზანტიის კეისარი, თეოდოსი
 მცირე მეფე 398
 თომა მოციქული 423, 424
 თრდატი ზუსაროს ძე სომეხთა მეფე 280, 285,
 294, 296, 333, 334, 335, 336, 338, 339,
 341, 342, 343, 345, 350, 353, 354, 355,
 357 358, 367, 368, 369, 370, 371, 372,
 373, 376, 379, 381, 406, 422
 იაკობ 283
 იაკობ მოციქული იერუსალემის პირველი მ-
 მამთავარი 406, 424
 იაკობ ზუცესი 404
 იბირბზუვა 380
 ივლივერდ II ძე ვალარშისის სპარსთა მეფე
 384, 395, 404
 ივრემია სპარსეთის იბერიის ეპისკოპოსი 427
 იესო ქრისტე 309, 314, 315, 318, 324, 364
 ივლიანე ჰალიკარნასელი 374
 იზიდ-მოზიდი, იზიდ-პოზიტი, იზიდ-ბუზილი

- მანომ 304, 308, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 422, 431
- ელარიონ მღვდელ-მონაზონი 331
- იოანე სიბრძნის მოყვარე (იმასტასერი), სო-
მეხთა კათალიკოსი 291, 315, 317, 318, 319, 320, 323, 325, 357, 372, 391, 432
- იობი 418
- იოვანე მღვდელი 299
- იორდანე 283
- იოსებ მთავარმოწამე 400
- იოსებ შვესროპის, ანუ მამოთის მოწამე 389, 390, 391
- ისაყ ხუცესი 316
- იესტინიანე ბიზანტიის კეისარი 317, 318, 319
- იქლიოქსკვირიონ 283
- კავადი სპარსეთის მეფე 311, 318, 323
- კალანკატუღლი მოსე ბ. მოსე
- კანაანი სტ 328
- კეკელიძე კორნ. 300, 429, 431
- კომიტას კათალიკოსი 344, 350, 358, 385
- კორჯნი სომეხთა ისტორიკოსი 274, 328, 344, 345, 346, 351, 352, 369, 387—390, 392—423, 426, 427, 429, 430, 431
- კოსტანტინე ბიზანტიის კეისარი 277, 278, 282
- კოსტრატოს 283
- კრონიდე 282
- კვირიონ ქართლის კათალიკოსი 360, 362—366, 371, 377, 411
- კელაქოვსკი ივლ. 330
- კესარო ბ. ხოსრო სომეხთა მეფე
- ლაზარე ფარბელი 346, 375, 389, 392, 393, 394, 396, 402, 403, 410, 411, 412, 430, 431
- ლანგლუ ვიქტორ 329, 331, 342, 344
- ლეო 338
- ლეონ კილიკიის სომეხთა მეფე 398
- ლეონტი კესარიის მთავარეპისკოპოსი 379
- ლუკიანე 283
- ლუტერი მ. 401
- ლუციანოზი 286
- მაირეკომელი 385
- მარკვარტი 329
- მარტი 5. 275—278, 283—288, 290, 293—295, 297—299, 328—331, 338, 344—345, 347, 348, 350, 351, 353, 361, 377, 380, 381, 390
- მასროპი ბ. მამოთი
- მასროპი ბ. მამოთი
- მაქსიმიანოსი 285
- მამოაცი, მამოცი, მამოცი 345, 350—352, 367—371, 376, 383—403, 405—421, 423, 425, 427
- მამოცი ბ. მამოცი ბ. მამოცი
- მელიქი-მელი ლ 271, 283, 286, 287, 288, 336
- მესროპ ბ. მამოცი
- მენას 283
- მენაქსეველი სტ 429
- მიქელ კათალიკოსი 428
- მიქე სომეხთა ეპისკოპოსი 390
- მიხე სომეხთა კათალიკოსი 317, 318
- მიხე კალანკატუღლი 405—408
- მიხე კურტყველი 360, 362
- მიხე შინაშარაშვილი 390
- მიხე ხიბეველი 274, 275, 276, 279, 282, 283, 285, 286, 289, 290, 294, 295, 296, 245—246, 349, 358, 378, 380, 381, 382, 393, 400, 404—407, 415, 422
- მისაბეტი 312, 329
- მერსე სომეხთა კათალიკოსი 289, 300, 301, 312, 313, 315, 316, 318, 320, 323, 324, 364, 432
- მერსე მთავარეპისკოპოსი 431
- მერსეს I სომეხთა კათალიკოსი 300
- მერსეს II სომეხთა კათალიკოსი 302, 304, 307, 308, 309, 317, 320, 328
- მერსეს III სომეხთა კათალიკოსი 305, 318
- მერსეარაგვი 313, 314
- მერსეპო ეპისკოპოსი 315
- მესტარი 308
- მეკობე მისტიკოსი სტროპიტი 330
- მინო შ 346, 375, 376, 380, 381, 422
- მისობეან კრისოტი 312, 324, 325
- მისობეანი მარტირი 314
- მისობე 387, 388, 393
- მუნე შ მისობელ 345
- ოღუმი ქერემი 290
- ორიანე 293, 294, 295, 296
- ორიენტი 285
- ობშიანის I 281, 284, 315, 316, 317, 319, 325
- ობშიანი შინა ხიხი სინოსი მეფის 302, 304
- ოსეი 293
- ოსე 277, 288, 289
- პიულე შიკოქელი 344, 390, 400, 418
- პისპინი 312
- პისტიკოსი 347
- პირი 313
- პეტროსი პელ 315, 321, 324, 437
- პეტროსი პელე მთავარი 313
- პეტრე პეტროქელი მეწამელი 366

გორგი მერჩულე 301

გორგი წ"ა 343

გრიგოლ (ვიდაც) 299

გრიგოლ ანუ გრიგორი განმანათლებელი პარ-
თევლი 280, 282, 286, 289, 296, 327,
328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 335,
336, 337, 338, 339, 340, 341, 342, 343,
344, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352,
353, 354, 355, 356, 357, 358, 359, 360,
361, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 368,
369, 370, 371, 372, 373, 374, 375, 376,
377, 378, 380, 381, 382, 383, 384, 385,
386, 406, 410, 411, 412, 413, 414, 422,
423, 424, 425, 426

გრიგოლ სომეხთა კათალიკოსი 318

გრიგოლ, ანუ გრიგორი, ანუ გრიგორიოსი
სპარსელი მინაქიჩარაგი ფირანვეშას-
პი 302, 303, 304, 305, 306, 307, 308, 309,
310, 311, 318, 319, 320, 322, 324, 325,
422 431

გრიგორი წ"ა მოწამე 293, 294, 295, 296

გრიგორიოსი აღმანთა კათალიკოსი 406

გორია 339, 340, 346, 347, 370

გური 406

გუბაზე კოლხეთის მეფე 306

გურგენი საქართველოს მეფე 305

გუდშვიდი ალფრ 285, 333, 334, 335, 337,
340, 342, 344, 346, 347, 357, 358, 384,
385

გუშნასპი აბეანდ 306, 307

დავით ყრმა მოწამე 297, 298, 299, 300, 301,
312

დანანი მამოიცი მონაქე 391

დაწიელ ტრონელი, ასური 291, 293, 425

დაწიელი ასური ეპისკოპოსი დიდოსტოფოსი 390,
396, 398, 399, 413, 414, 415

დატანოსი 280

დევიოსი 285

დე-ლაჟარდი პოლ 329, 332

დიო კასიოხი 337

დიოკლეტიანე 285, 376

დიმენტიოს 283

ევზევი კესარიელი 285, 424

ევსტათე მცხეთელი 306, 307

ენაქი ისტორიკოსი 344, 350, 351, 352, 367,
368, 369, 370, 371

ენაქი კოლხელი მამოიცი მოწამე 391, 400

ენაშა 406, 407, 409, 423, 424

ენოტი მამოიცი მოწამე 391

ერაკლე ბერძენთა მეფე 299, 300

ერეშია აღმანთა ეპისკოპოსი 391

ერვანდ ვშნასპი მარზპანი ქართლისა 302, 303,
304, 306

ესთერ 289

ვალაში 279

ვალარში ძე ტვირანის სომეხთა მეფე 279

ვალარში 337

ვალენტი კესარი 292

ვალენტიანოს კესარი 292

ვარდან დედი, სომეხთა ისტორიკოსი 398, 399

ვარდან (ვითომე მამოიცი მამა) 390

ვარდან ერისთავი მამა დავით დი ტირიჭანის
297, 298

ვასკ სიენელი ზომბეთის მარზპანი 385

ვახენე 298

ვარამ ივზლივერდის მეფის მამა 396

ვახტანგ გურგასილი 404

ვეიან ზუზუმიძე ქართლის მარზპანი 306, 307
ვოსკე 292

ვრამშაუტ სომეხთა მეფე 390, 393, 395

ვლანესი სომეხთა კათალიკოსი 360, 363

ვშნასპ ვარამ 325

ზამი ზამინიანი აბრამ 281, 352, 430

ზაქარია დიაციანი 345

ზენობ გლავი 429

ზონარა 328

ზოსიმეოს 283

თაენე დედა დავით დი ტირიჭანისი 297, 298,
299

თაღეზ მიციქული 277, 289, 362, 372, 406,
409, 423, 424, 425

თაღელვოს 283

თევდოსი ძმა თაგინესი 297, 298, 299, 300

თევდოსიოს 283

თევდოტოს 283

თეოდორე მოქსუნესტელი 391

თეოდოსი I ბიზანტიის კესარი, თეოდოსი
მეტრე მეფე 398

თომა მიციქული 423, 424

თრდატი ზუზუროს ძე სომეხთა მეფე 280, 285,
294, 296, 333, 334, 335, 336, 338, 339,
341, 342, 343, 345, 350, 353, 354, 355,
357, 358, 367, 368, 369, 370, 371, 372,
373, 376, 379, 381, 406, 422

იაკობ 283

იაკობ მიციქული იერუსალიმის პირველი ზ-
მამთავარი 406, 424

იაკობ ზუცესი 404

იბირბზუა 380

ივზლივერდ II ძე ვალარშისი სპარსთა მეფე
384, 395, 404

ივრეშია სპარსეთის იბერიის ეპისკოპოსი 437

იესო ქრისტე 309, 314, 315, 318, 324, 364

ივლიანე ქალიქარნაყელი 374

იზიდ-ბოზიდი, იზიტ-ბოზიტი, იზიდ-ბუზილი

- შაბოშ 304, 308, 311, 312, 313, 314, 315,
 316, 317, 318, 319, 320, 321, 322, 323,
 324, 325, 326, 422, 431
 ოლარიონ მღვდელ-მონაზონი 331
 იოანე სიბრძნის მოყვარე (იმბატორი), სო-
 ვებთა კათალიკოსი 291, 315, 317, 318,
 319, 320, 323, 325, 357, 372, 394, 432
 იობი 418
 იოვანე მღვდელი 299
 იორდანე 283
 იოსებ შთავარმოწამე 400
 იოსებ მესროპის, ანუ მაშოტის მოწიფე 389,
 390, 391
 ისააკ ნუცესი 316
 იესტინიანე ბიზანტიის კეისარი 317, 318, 319
 იქლიოქსკვირიონ 283
 კეკელიძე კორნ 300, 429, 431
 კომიტას კათალიკოსი 344, 350, 358, 385
 კორენი სომეხთა ისტორიკოსი 274, 328, 344,
 345, 346, 351, 352, 369, 387—390, 392—
 423, 426, 427, 429, 430, 431
 კოსტანტინე ბიზანტიის კეისარი 277, 278, 282
 კოსტრატოს 283
 კრონიდე 282
 კვირიონ ქართლის კათალიკოსი 360, 362—366,
 371, 377, 411
 კელაკოსკი ივლ. 350
 კესარიო იხ. ხოსრო სომეხთა მეფე
 ლაზარე ფარპელი 346, 375, 389, 392, 393,
 394, 396, 402, 403, 410, 411, 412, 430,
 431
 ლანგლუა ვიქტორ 329, 331, 342, 344
 ლეო 338
 ლეონ კილიკიის სომეხთა მეფე 398
 ლეონტი კესარიის შთავარებისკოზისი 379
 ლუკიანე 283
 ლუტერი მ. 401
 ლუკიანოზი 286
 მათრელომელი 385
 მარკვარტი 329
 მარრი მ. 275—278, 283—288, 290, 293—295,
 297—299, 328—331, 338, 344—345, 347,
 348, 350, 351, 353, 361, 377, 380, 381,
 390
 მასროპი იხ. მაშოტო
 მასრუპი იხ. მაშოტო
 მაქსიმოანოსი 285
 მაშოტო, მაშლოტი, მაშტოტი 345, 350—352,
 367—371, 376, 387—400, 403—431, 433,
 435, 437
 მასოტ ა. შაბოშ ან. ასოპიანთა
 მელქი-ეობედი ლ. 271, 282, 286, 311, 333,
 336
 მესროპ ა. შაბოშ
 მენას 383
 მენაქმელო სტ. 429
 მიქელ კათალიკოსი 426
 მისე სომეხთა ეპისკოპოსი 290
 მისე სომეხთა კათალიკოსი 312, 328
 მისე კალისტოტი 403—409
 მოსე ცერბრედი 360, 362
 მოსე წინასწარმეტყველ 390
 მოსე მირიანელი 274, 275, 276, 279, 282, 283,
 285, 296, 299, 300, 304, 295, 296, 341—
 346, 349, 358, 375, 380, 381, 382, 393,
 400, 404—407, 415, 432
 მთაბერი 312, 329
 ნერსე სომეხთა კათალიკოსი 299, 300, 301,
 312, 313, 315, 316, 318, 300, 323, 374,
 364, 422
 ნერსე შთავარებისკოზისი 431
 ნერსე I სომეხთა კათალიკოსი 300
 ნერსე II სომეხთა კათალიკოსი 302, 304, 367,
 308, 309, 312, 320, 328
 ნერსე III სომეხთა კათალიკოსი 300, 318
 ნერსე-ბაგრატიონი 313, 314
 ნერსე-მელი ეპისკოპოსი 315
 ნესტორი 308
 ნიკოლოზ ბისტრიკის მიტროპოლი 300
 ნინო წ. 346, 375, 376, 380, 381, 427
 ნიორიკან ეპისკოპოსი 312, 334, 339
 ნიორიკანის პატრიარქი 324
 ნორატი 387, 388, 393
 ნუნე წ. მოციქული 345
 ილუშა ქერბეტი 390
 იორანე 293, 294, 295, 296
 იოანე 285
 იმპერატორი მ. 281, 284, 315, 316, 317, 319,
 325
 იომეხლი მამა სიმონ სპასოპო მუფთისი 303,
 304
 იობი 393
 იოსებ 297, 298, 389
 იაკობ მოციქული 364, 390, 400, 418
 იაკობოზი 347
 იანუარიო 347
 იაკობი 313
 იეგორიანი ჯედი 315, 331, 334, 427
 იეგორი მოციქული 313
 იეტრე ამბროსიუსი მკურნალი 366

- პეტრე მარდელი 316
 პეტრის 359
 პოლიოტეს 283
 პრედესტინა 329
 უბრუნია თ. 331
 რუსიანე 331, 333—336, 244, 246, 350, 351, 367, 368, 370, 376
 სათენიკ დედოფალი 277, 279, 282, 283, 285, 287, 288—290, 292
 სამეფელ ანელი 317
 სამეფელ ქართველთა შაჰთაბუხარის 391, 404
 საბატრეცი 279
 სამეკ პაროველი 315, 343, 345, 431
 სამეკ სომეხთა კათალიკოსი 290
 სამეკ სომეხთა ეპისკოპოსი 391, 392, 395, 396, 398, 400, 402
 სემბლის სომეხთა ისტორიკოსი 326, 344
 სემეონ შეტაფრასტი 329
 სმბატი გურჯანის მარხაზნი 360
 სოხოშენი 354—357, 368—370
 სოლომონ ებრაელთა მეფე, ბრძენი 296, 390, 400, 401
 სტეფანე ესოდოცი 396, 399
 სტეფანოს ორბელიანი 317, 318, 432
 სვმეონ ლოგოთეიტოსი 332
 სუხოის 283
 სუქიოსი 282, 283, 284, 290, 344
 სუქიოს 284
 ტაბარი 337
 ტატიანოსი 292
 ტერიდატი 354
 ტერ-მინისიანცი ერეკლე 316, 317
 ტერ-მარტინიანი კალ 302, 304, 307, 310, 314, 320, 323, 328, 339, 340, 344, 345—347, 352, 356, 357, 370, 387, 389, 431
 ჯერმოცესიანი მ. 387, 402
 ტატიანოს სომეხთა მეფე 279
 ტიხანოს სომეხთა მეფე 279
 ტირიჭანი 297—301
 უსტანიანე კრისარი 216
 ურპოტი ალბანთა მეფე 406, 410
 უბტანესი სომეხთა ისტორიკოსი 383, 384
 ფიქსტოს ბიზანტიელი სომეხთა ისტორიკოსი 277, 291, 300, 388, 425, 429, 430, 432
 ფილოპე კრისარი 337
 ფორდოესი 337
 ფირმილიანოს კრისარია — კათალიკოსის ეპისკოპოსი 285
 ფირმილიანოს (ვილიკი) 283
 ფინტელანი გარნიკი 427
 ფოსა 283
 ფოტოზისი პატრიარქი 328, 346, 427
 ქნარანიდპრიონ 313
 ქნაროცი 324
 შაბური სპარსთა მეფე 281, 336
 შაბუ მეფე სპარსთა 279
 შაბუ I ალინთა მეფე 280
 შაბუნი 398
 შამონი 339, 340, 346, 347, 370
 შტილტინგი 329, 338, 342
 შუშანიცი წა მოწამე 404
 წამიანი მიქ. 275, 276, 279, 280, 281
 ცავარელი აღ. 331
 წერცესი გრ. 318
 ხადე ეპისკოპოსი 431
 ხალათანკი გრ. 285, 289, 290, 368, 393, 432
 ხანანაშვილი აღ. 275, 293, 297, 311
 ხონდემირა 337
 ხოსრო სომეხთა მეფე, ხესრო, კრისარო, ხესრო მე კალარშითი, ხესროთ სომეხთა მეფე 278, 279, 280, 281, 285, 311—314, 317, 319, 334, 337, 338, 341
 ხოსრო სპარსთა მეფეთა-მეფე 302, 304, 305, 306, 307, 309, 311, 323, 324, 307
 ხოსრო II მეფე 315, 336
 სრესი 288
 ხესრო სპარსთა მეფე 316, 317, 318, 319, 320
 ხესროცი პეროზი 311, 325
 ჭეციცი 310
 ხერსი გარდაბნის მთავარი 391
 ჩადიშვილი ივ. 302, 321, 337, 428, 429, 430—432
 ჩალი 390
 ჩუანშერი ქართველთა ისტორიკოსი 404
 შამელი 390
 შეროდანე 337
 მოეანეს სომეხთა კათალიკოსი 309, 359, 360
 მანანეს მამთოციის მოწამე 390
 მროვენი 390, 397, 400
 მუსეკ ეპისკოპოსი 275, 276, 280—283, 291

ბიზნაზიულ სახელს

- ათონი 275, 293, 297, 311, 331
 აღზანეთი 348, 349, 358, 360, 370, 374, 375,
 391, 394, 396, 400, 403, 410, 422, 423,
 424
 ამილი ქ. 327, 390
 ანტიოქია 305, 363, 379
 აზარატი 391, 396
 არანი 305
 არარატის სოფელი 311
 არტანუჯი 381
 არტაშატი 383
 ასურეთი 291, 292, 305, 348, 349, 361, 365,
 372, 373, 390, 391, 396, 397, 400, 401
 ასურისტანი 407
 ატიანი 312, 314
 ატრპატეანია 313
 აშტარაკი 316
 ბაგეანი სოფელი 277, 286
 ბაგრევანლი 396
 ბასიანი ჳევი 297
 ბაღეში 328
 ბიზანტია 283, 300, 318, 319, 329, 348, 349,
 358, 777, 381, 382, 391
 ბლური დაბა 396
 გარდაბანი 391
 გისი 406, 407
 გოლთანი 390
 გურგანი 360
 გურზანი 305
 დარიალანი 345
 დერჯანი 328
 დვინი 302, 311, 316, 317, 318—320, 322,
 324, 325, 364, 376, 383
 დიფრი, დიფრი 298, 299
 დრსკიათ 330
 დურძეკეთი 330, 380, 381
 ფერისი 306
 ფღესა ქ. 390, 391, 400, 423, 424
 ფეფრატი 289, 291, 293
 ფფესო 359, 391
 ვილარშაპატი 275, 280, 332, 343, 365, 387
 ვილარშაშენი 332
 ვალეროშენი 332
 ვოსკექ 291
 იბერიი 375
 იერუსალიმი 362—368, 370, 371, 376, 377,
 379, 380, 408—410, 412, 413, 415, 422,
 423, 425, 426
 ისპან 376
 იშანი 301
 კეკელი 330, 348, 349, 358—360, 370, 371,
 374, 375
 კაბულესი 355, 361, 367, 380, 383
 კაბულესის კესიათი 364—366, 371, 377, 378,
 380
 კასპის ზღვა 345
 კესიათი 282, 285, 331, 348, 349, 361, 362,
 366, 367, 371, 377—380, 383
 კელიკი 398
 კლარჯეთი 345, 367
 კოლა 293
 კოლხეთი 306
 კონტანტინეპოლი 315, 327, 319, 360, 373
 ლიხვი 330
 ლიხეთი 330
 მამოხანის ჳევი 299
 მანაშკრტი 382, 384
 მარდინეცკანი 384
 მილი 337
 მიქაელი 384
 ნაღურაქე ქევი 299
 ნიზინი 308
 ნიკეა 351, 391
 ნიპატის ში 277
 ნიჭქალქი 301, 396
 ინიკი დაბა 297
 იბტანი 311
 პალესტინა 368
 პალესტინის კესიათი 360
 პანთი 338
 რანი 306
 რეა ქ. 305
 რეუ 312
 რიში 341, 342, 363, 376
 საბეზინელი 295, 299, 361, 363, 366, 377,
 380, 381, 391, 397, 400, 401, 413, 415,
 425
 სამოსტო ქ. 390, 397, 400, 413
 სკირთელი 282, 373, 306, 348, 349, 388,
 360, 363, 365, 370, 384, 370, 390, 391,

- 394, 396, 403, 404, 411, 422, 423, 424, 426, 428, 429
- სეზასტია 380
- სევესტია 331
- სიენციო 311, 320, 357, 372, 384
- სინას მთა 329
- სომეხთი 274, 276, 279, 280, 282, 283, 286, 287, 291, 292, 293, 295, 296, 297, 299, 300, 308, 310, 312, 315, 320—322, 324—326, 329, 334, 337, 338, 341, 342, 343, 348, 349, 353—363, 365, 367—377, 382, 385, 386, 390, 391, 394, 395, 397, 401—403, 407, 408, 410, 411, 415—417, 422—428, 432
- სომეხთი დიდი 332, 357, 358, 395, 422
- სომხთი 277, 278, 279, 282, 286, 311, 312, 313, 315, 321, 322
- სმარსეთი 308, 313, 324—326, 334, 336, 337, 338, 341, 343
- სუკევიანის მთა 277
- სუკევეთი 281, 285, 288
- ტაო 298, 382
- ტარონი 291, 343
- ტაშირი 391
- ტაშარანი 299
- ტფილისი 295, 328, 331, 332, 338
- უალეროვტისტე 332
- უტია 406, 407
- ფაბრეკარანი 294
- ქალკედონი 316
- ჭაროლი 304, 306, 307, 315, 322, 362, 400, 404
- ქნარსტანი 323
- ჭერავენის ველი 406
- წალკე 289
- ჭორა 407
- ხუაესტანი 308
- ჯანი 290
- ჯაეკეკე დაბა 390
- კერეთი 289
- კრომი 406
- Lagardii P. 338
- Lagarde dep. 331
- Langlois V. 329, 332, 342, 344, 398
- Peeters Paul 311, 316, 320, 325

III*

პირობა

- *ამაშიძე თემო 489—492, 574
- ახულაძე იუსტინე 466, 503, 535
- ახუ-საიდ-ბენ 556
- აღუარაბი 546
- წმ. აბროსი მედიოლანელა (მილანელი) ცეპას-კოპოსი 452
- ანდრია კოტელი 528, 608, 609
- ანდრულაძე თამ 574
- ანდრულაძე სოლომონ 512, 514, 556
- არაყიშვილი დიმიტრი 447—455, 459, 483, 484, 507, 533, 534, 543—545, 552, 628
- არნოლდი ი. 452
- არსენ ივალთოელი 440, 650
- არსენი (მონაზონი) 465, 466, 473, 528, 607—609
- არჩილ I (მეფე) 601, 638
- არჩილ II (მეფე, პოეტი) 475, 498, 582, 590, 591, 627, 632, 635
- ავთო კერაზული 601
- ავთიანი პრ. 526
- ბაგრატი IV 463, 563, 591—593
- ბარაშიძე ალექსანდრე 464, 476, 536, 537, 549, 582, 653
- ბარდესანი 601
- ბასილი ეზოსმოძღვარი 527, 532
- ბაქანი (ბატონიშვილი) 462, 464, 465, 469, 498, 500, 523, 525, 527, 528, 535, 560, 562, 566—568, 586, 649, 650
- ბეგთაშვილი 475
- ბელოვეი ვიქტორ 460, 629
- ბენეშევიჩი ვლადიმირი 471
- ბენეანიშვილი ლაერენტი 483
- ბენეანიშვილი ნიკოლოზ 483
- ბესიცი (ბესარიონ ვამაშვილი) 476, 522, 549, 582, 651
- ბეჭაური გიორგი 510, 515—517, 538
- ბლეგი რომერტ პირპონტი 604
- Thibaut Z. B. 614
- Huebaid 457
- ზოჭორიშვილი ლევა 512, 513, 515, 542, 543, 545, 572, 579, 582—585, 596, 641
- გამაშვილი პ. (ახ. ბესიცი) 476, 522, 549
- გამაშვილი იოანე (მონაზონი) 446
- გათოს 476

გირსევიანიშვილი დიმიტრი 438
გერონტი (არქიმისდრიტი) სილაღაშვილი (იბ. სოლიაშვილი გ.)
გვარამაძე კოტე 571, 572
ვიგუაშვილი ვასო 547
გიორგი III (მეფე) 466
გიორგი მერჩულე (მერჩული) 560, 601, 603, 605, 631,
გიორგი მთაწმინდელი 437, 466, 528, 599, 600, 606—608, 612, 662
გიორგი შონაზონი 465, 473
გიორგი ზუცესმონაზონი 466, 528, 599, 606, 607, 662
გორგაძე ს. რ. 473, 554,
გორგაძიანიძე დარსადანი 504, 532, 567, 568
გრიგოლ დიდი (რომის პაპი) 452
გრიგოლ ხანძთელი 560, 601, 603, 605, 631
გრიშაშვილი ოსებ 547, 583
გურამიშვილი დავით 454, 475, 476, 480, 484, 495, 496, 504, 524, 577, 588, 651, 652—661
გუჩუკიანი 8. 494
დადიანი ვაჟე 566
დავით აღმაშენებელი 528, 529, 559, 602, 608, 609
დავით (მეფე, მეფსალმუნე) 473, 504, 525, 526, 528, 601, 649, 650, 653
დავითიანი ნიკო 512, 513, 515, 542, 543, 572, 582, 583, 596, 641
დაშვოვი 533
მებატე (მგალობელი) 438
მრევლე (მეფე) 566
მკვთაძე მთაწმინდელი 608
მკვთომიშვილი ელემსი 579
მაბტანგ გორგასალი (450)
მაბტანგ V 635
მაბტანგ VI 475, 566, 590, 591
მაბტუტი ბატონიშვილი 466, 633
გორშელი (ქანის ერისთავი) 561
მულღური 628
ზაჰსი კურტი 658
თამარ მეფე 462, 466, 468, 471, 527, 532, 564, 593, 594, 635—637
თაყაიშვილი ეკვთიმე 462—464, 528
თეთრაშვილი ა. 583
თეიმურაზ I 475, 536, 537, 545, 546, 550, 569—571, 574, 581, 590, 595
თეიმურაზ II 631, 632, 625—638
თიბო ე. ზ. 614, 615
თოფურია ვარლამ 476

თყობ 472
თათიშვილი 529
თბილისი კაბო 310, 315, 317, 328
თეორემა ჰელე 468, 472, 480
თინე მატონიშვილი 427, 436, 463, 464, 478—480, 483, 496, 497, 504—508, 541, 543, 553, 556, 620, 646, 647, 694, 695, 699, 644—667
თინე დამცელი 627
თინე მატონი 473, 527, 554, 588, 622, 654, 656
თინე ტიბისი ძე 480
თინე უბიელი 499
თინე შველი 469—473, 520, 524, 532, 540, 562—566, 584, 590, 593, 603, 628
თინე ქართლის კარდენალი 528, 609
თინე (მგალობელი) 438
თინე ხელჩელი 437, 463, 626, 629
თინე მგალობელი-უბიელი 602
თინე 446
თინეშვილი სილომ 484, 522
თინელის მღვთი 498
თინელის 527
თინელი (მ. ერეკლე ზედა) 438
თინე სანთი 583
ქიქელიაი ივანე 438
ქიქელი დიმიტრი 547
ქიქელიშვილი ვასო 610
ქიქელიშვილი ა. 455, 520, 524, 582, 610—613, 621, 623, 653
ქიქელი კარდენალი 488, 491, 493, 497
ქიქელი მამია 571, 572
ქიქელი ივანე 488
ქიქელი ვანაშელი 414
ქიქელი (მგალობელი) 438
ლაშვილი იქორელი 561, 564, 581, 634, 637, 638
ლაშვილი 564
ლაშვილი გიორგი 472, 520, 628
ლაშვილი ქაჯიანი 574
მახარაძე ჰელე 582
მახარაძე 473
მახარაძე 476
მახარაძე დიმიტრი 528
მახარაძე (მახარაძე) სილომ 445, 472, 526, 527, 528, 606, 547
მახარაძე დიმიტრი 428—441, 443, 453, 480—482, 490—497, 647, 687
მახარაძე ავსტინი 513, 514, 556, 529, 640
მახარაძე 427, 462, 477, 628
მელქიშეხი 623, 628
მენაძე (მენაძე) 469

- შენიშნული სტეფანე 513—515, 543, 549, 557, 578, 629, 630
 მერცხალიშვილი 518
 მიოან ბატონიშვილი 476
 მიქელ მოდრეკილი 443, 445—447, 596—600, 609, 610, 616, 624, 626
 მკედლიშვილი იოსებ 483, 510, 579
- ზადელი ზიგფრიდი 453—460
 ზემესოს ემესელი 473, 507, 594, 589, 632, 665
 ზერონი 466
 ზინო (წმ. ზინო) 560
 ზივარაძე ივანე 494
 ზოდარ 475
 ზოლიდელი ჯემალ 490—492, 495
- იოანე 475
 იონა 475
 ირმელიანი სულხან-საბა 462, 463, 468, 469, 471—475, 496—506, 518, 519, 522—526, 529, 530, 536, 537, 540, 546, 547, 550—556, 559, 565—571, 574, 575, 577, 579—581, 586, 588—593, 606, 607, 610, 621, 627, 631, 632, 636, 647, 650—652, 658, 660, 661
 იქროპორი (მგალობელი) 438
 იშხარელი ერეკლე 488, 667
 იოანური ალექსი 509, 641
 იოანური-ზაზა 508, 509, 557, 640
 ივანეშვილი ა. (საშა) 628, 629
- ქაბა (მედვინეთუხუცესის შვილი) 438
 კაკლე (ათონის მამასახლისი) 587
 კატრე ქართველი (იბერია) 601
 პილატე 618
 პლატონი 607
- კორდანი თედო 561
 კუკოსცი ვ. 656
- რუსთაველი (იხ. შოთა რუსთაველი)
 რეხვიშვილი
 როსტომ (მეფე) 581
 რიფი-ზომბერი 1 658
- საბა (იხ. ორბელიანი ს. ს.)
 საბა-სინელი 440
 საბინი 2 628
 სალდუზი 635
 სამხარული ალექსი 512, 515, 545, 546, 572, 577, 579, 582—584, 596
 სარაქიშვილი ალექსანდრე 466
 საული (მეფე) 525
- სოლალაშვილი გ. (არქიმანდრიტი გერონტი) 446, 450
 სოლომონი (მგალობელი) 438
 სოლომონი (მეფე) 560
 სტეფანა 476
 სტეფანე-იკუფტინი ვ. კ. 460, 461, 580, 629, 669
 სტრევიგოვსკი (სტეშიგოვსკი) ი. 460
- ტეპეოვი ი. 493
 ტარაზიანი ნ. 595
 ტოგონიძე ნიკო 572, 573, 575
 ტურაშვილი შიხო 578
 ტურაშვილი სტეფანე 578
- ფალიშვილი ზაქარია 454, 455, 638
- ფალიშვილი ზაქარი, 454, 455, 638
 ფეშანგი 533, 536, 546, 550, 566, 581, 582, 586, 590, 591, 594, 635, 659
- ქრიზანთე მადითოელი 627
 ქსენოფონტი 597
- ღამჭა (მგალობელი) 438
- ყარან 475
 ყაუხიშვილი სიმონ 465, 465, 473
 ყიფშიძე იოსებ 462
 ყორღანოვი ვასილი 547, 549, 575, 595
- შადური გ. 510, 515, 537
 შავთელი (იხ. იოანე შავთელი)
 შანიძე აკაკი 462, 499, 505, 507, 514—518, 523, 538, 539, 558, 559
- შაპაბაი 582
 შაპაგაბი 586
 შენგელია ალექსი 543
 შოთა რუსთაველი 466, 472, 474, 475, 527, 529—532, 540, 549, 563, 564, 586, 589, 590, 592, 593
- ჩახრუხაძე 470, 471, 524, 532, 540, 607
 ჩიხელი ფილ. 517
 ჩუბინაშვილი დავით 532, 580, 647
- ცაგარელი ალექსანდრე 608
 ცენკერი თეოდორ 656
 ციციშვილი კირილე (შთავარეპისკოპოსი) 438
- წერეთელი აკაკი 521
 წერეთელი ბაბო 483, 485—488
 წერეთელი ვასილ 485—488
 წერეთელი ილარიონ 486
 წერეთელი კონა 487

წერეთელი ნესტორი 483—486
წილაური ბაბუტა 508, 509, 640

ჭავჭავაძე ილია 466, 636
კლაჭინიძე გიორგი 437

ხანატურ ტარონელი 614
ხელაშვილი ი. (იხ. იონა ხელაშვილი)

ჩაიკობი გიორგი 536, 537, 546, 550, 565, 568,
595

ჩამი აბდურამანი 595
ჩანაშვილი შოსე 445, 504, 567
ჯაფარიძე ვახტანგ 510, 515, 517, 538
ჯიმშიაშვილი 510

ჭავჭავაძე 627

Аракчиев Д. И. (Аракишвили Д. И.) 483,
494, 507, 532, 534, 543—545, 552

Беляев В. М. 460

Долгушин А. 652

Ипполит 537, 538

Кекელიдзе К. С. 499

Кипшидзе И. А. 494

Korpinov B. D. 547, 549, 573, 576

Marr H. B. 468, 470, 502, 537, 538

Пинаურიце И. И. 494

Степианко—Куртина В. К. 440, 461

Такошвили Е. С. 483

Тенион Я. 494

Albert H. 627

Boer, Carnina de 465, 466, 475

Böttlich 472

Ker—Porter R. 532

Lees W. N. 522

Mumhi Ahmad Ali 522

Petrus der Iberer (საბუჯა მტრი) 601

Porter R. (იხ. Ker-Porter) 532

Raabe B. 601

Ruth-Sommer' H. 644 658

Sachs Carl 522, 532, 534, 535—538, 540,

546, 547, 549—551, 553, 561, 568, 569,

582, 587, 644, 654, 659

Sigfried C. 526

ივ. ჯავახიშვილის თხზულებათა წინამდებარე XI ტომში დაბეჭდილი დიდი ქართველი მეცნიერის სამი ნაშრომიდან ქართველის (საქართველოს, კავკასიისა და მასლობელს აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეტიმოლოგიური პრობლემები) საძიებლები შეადგინეს ივ. ჯავახიშვილის ხელისხლის ისტორიისა და ეთნოგრაფიის ინსტიტუტის მეცნიერ თანამშრომლებმა ა. დაუშვილმა, თ. ჭვინიამ, კ. ხუციშვილმა, ც. ჩხარტიშვილმა, მ. ზომბარაძემ და ლ. ჯუჯაშვილმა.

მეორე ნაშრომის (ძველი სომხური ისტორიის შერეობა) საძიებლები შეადგინეს თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის არსნოლოგიის კათედრის თანამშრომლებმა ნ. აფციაურმა, ნ. ჩანტლაძემ, რ. ჭუბინაძემ და დ. ჩიტუნაშვილმა.

მესამე ნაშრომის (ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები) საძიებლები შეადგინა მუსიკომცოდნე ბ. ტორიაძემ.

Երևան Երևանի Երևանի
 Երևանի Երևանի Երևանի

Երևանի Երևանի Երևանի

Երևանի Երևանի Երևանի
 Երևանի Երևանի Երևանի
 Երևանի Երևանի Երևանի
 Երևանի Երևանի Երևանի
 Երևանի Երևանի Երևանի

შინაარსი

საქართველოს, კავკასიისა და მასლოზელი აღმოსავლეთის
ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები

პირველი გამოცემის რედაქტორისაგან	9
თ ა ვ ი პ ი რ ვ ი ლ ი. წინასიტის ძველი მოსახლეობა	11
1. სუმერები (11). 2. ჰურები (13). 3. კისტები (15). 4. ხევის (16) 5. ლევილები, პროტოხეტები მუშეები (17).	
თ ა ვ ი მ ი ო რ ი. ამიერკავკასიის ძველი მოსახლეობა	19
1. კოლხები (19). 2. მისხები ანუ მესხები (27). 3. ახერსი, აღმანტუხი, სომხები (29).	
თ ა ვ ი მ ი მ ს ა მ ი. ამიერკავკასიისა და წინააღიანი სახალაო	43
1. წყარო, მდინარე, ტბა, ლელე, შიხ (43). 2. შუხ (67). 3. დღე და ღამე (68). 4. შიხარე (71). 5. წელიწადის დრონი (72).	
თ ა ვ ი მ ი ო თ ხ ი. სავითებისა და სარვაბების ჩამოყალიბება	63
1. თეორიები (82). 2. „უცნაურ“ სახელს სიღვივება (90). 3. შრომბატელებისა და გართველების ეთნარკები (118).	
თ ა ვ ი მ ი ხ თ თ ი. ბართველთა ეთნოლოგი მსოფლიოში	137
1. შუხ და დღე (137). 2. ცისკარი, დილა, შუხები (143). 3. წელიწადისა და წელიწადის ბრების აღმნიშვნელი სიტყვები გართელ-შრომბატელ ენებში (149). 4. შიხარე (161). 5. კისი შილოვოი და რწმენა (165).	
თ ა ვ ი მ ი მ თ მ ს ა. ბართველთა წარმართული ადამიანთა წარმოშობის ბრძოლა	180
1. ღმერთი (180). 2. ბარბოლბარბო (186). 3. ტალბაბა (194). 4. კობა (196). 5. კობალა (202). 6. წყაროსველი, შიხის ენაზე, ცეხილთა ენაზე (204). 7. შიხარე, ადგილისა და სხვა ლევიებები (214).	
დ ა მ ა ბ ი მ მ მ ი:	219
დამატება პირველი	
Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи	219
დამატება მეორე	240
შეკარკები და აღმოსავლეთი	242
შეკარკები	263
რედაქტორისაგან	

იველი სომხური საისტორიო მწერლობა

წიგნი პირველი 267
წიგნი მეორე 269

აბაზგური სიძვედისა და შიშველი სათარგმნის განმარტება 273

1. **მარტროლოგიური მწერლობა** 274

 ამ დარგის სომხური ძეგლების შესახებ საერთოდ 274

1. **„წამება წმიდათა მესტავეთად“** 276

 § 1. ამ ძეგლის შედგენილობა და შინაარსი (276). § 2. მესტავეთა მოღვაწეობისა და წამების ხანა (278). § 3. ამ ნაწარმოების ავტორის ვინაობა (281). § 4. მარტვილობის აღმწერლის წყაროები (285). § 5. ამ ნაწარმოების მიზანი, ტენდენცია და დაწერილობის ხანი (286). § 6. ამ ძეგლის ცნობათა შეფასება ისტორიისათვის (286)

2. **„სიტყვანი წამებისათჳს წმიდისა ოსიისი და მოჴსუსთა მისთამ“** 288

 § 1. ცნობები ამ ძეგლის შესახებ (288). § 2. განსხვავება სომხურ ტექსტსა და ქართულ ანაბეზს შორის (288). § 3. მარტვილობის ხანა და დაწერილობის დრო (289). § 4. ამ ძეგლის შემდგენლის მიზანი და ტენდენცია (291). § 5. აღმწერლის პიროვნება და სადაურობა (292). § 6. ამ ძეგლის ღირსების ზოგადი შეფასება (292).

3. **„წამებაჲ წუთა მღვდელთ-მოქალაქეთამ სომხითისათა არისტაკსი, ორ-თანსი, ოსიისი, ბრიგორისი, მანიელინი“** 293

 § 1. ამ ძეგლის შესახები ცნობები (293). § 2. პროფ. ნ. შარის აზრი ამ ძეგლის თე-სუბის შესახებ (294). § 3. ამ ძეგლის ნამდვილი თვისება (294). § 4. ძეგლის კომპლატორის სულისკვეთება და წიდი (296).

4. **„წამებაჲ მანიისი და ბრიგანისი“** 297

 § 1. მარტვილობის ტექსტის შესახებ (297). § 2. ამ წამების შინაარსი (297). § 3. მარ-ტვილობაში აღწერილი ამბის ხანა (299). § 4. ამ ძეგლის დაწერილობის ხანა (300). § 5. აზრი დელი და ტრიკანისა და მათა კოლეგთა მარტვილობათა ნათესაობის შესახებ (300). § 6. ამ ძეგლის ქართულად გადმოთარგმნის დრო (301). § 7. ამ ძეგლის შეფასება (301).

5. **„წამებაჲ წუთა ბრიგოლ სარსელინი“** 302

 § 1. მარტვილობის აღმოჩენა (302). § 2. წამების თარიღი და მარტვილობის შინაარსი (302). § 3. ამ ძეგლის გამოცემლის აზრი დაწერილობის ხანის შესახებ (304). § 4. გამოცემ-ლის აზრი გრიგოლ-მანაქიძის ვინაობის შესახებ (304). § 5. გრიგოლ-მანაქიძის და ლიან-გუშაძის ნამდვილი ვინაობა (305). § 6. გრიგოლ-მანაქიძის წამების წელიწადი (306). § 7. გრიგოლ-მანაქიძი, ვითარცა ნესტორიანთა წინდანი (307). § 8. ნესტორიანობის განე-სიძეობა, აღორძინება და შერბინდელი ვინადგურება (308). § 9. ამ ძეგლის მნიშვნელობა (310).

6. **„წამებაჲ წმინდა ოზრ-აგოჴიდიანი“** 311

 § 1. მარტვილობის ტექსტის შესახებ (311). § 2. მარტვილობის შინაარსი (311). § 3. ამ ძეგლის აღმწერი (314). § 4. წამების წელიწადი (316). § 5. ოზრ-აგოჴიდის წამების დღის კრების წლით დათარიღება და დღის კრების ნამდვილი თარიღი (317). § 6. ოზრ-აგოჴიდის სარწმუნოებრივი მიჯნუანელობა (320). § 7. საკითხი ამ ძეგლის თარგმანობის შე-სახებ (323). § 8. ამ ძეგლის დაცული რედაქცია პირველადი რედაქცია არ არის (323). § 9. ამ ძეგლის ღირსება და მნიშვნელობა (324).

II. შაბიოგრაფიული მწერლობა 327

1. **სომხეთა მოქცევის შესახები საისტორიო წყაროები და აკათანგელოსი** 327

თ ა ვ ი პ ი რ ვ ე ლ ი. ზ რ ი გ ო ლ ბ ა ნ წ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ო ს ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
და ს ხ ვ ა ე ნ ო ზ ა

327

§ 1. სომხური ტექსტი (327). § 2. გრიგოლ განმანათლებელის ორ ნაბეჭდი ტექსტი (328). § 3. გრიგოლ განმანათლებელის ორ ნაბეჭდი ტექსტი (329). § 4. გრიგოლ განმანათლებელის ორ ნაბეჭდი ტექსტი (331).

თ ა ვ ი მ ი ო რ ა მ. ზ რ ი გ ო ლ ბ ა ნ წ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ო ს ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
ნ ა ვ ი ლ ე ბ ა

328

§ 1. ალფ. ფონ-გუტშმიდის აზრი (333). § 2. გრიგოლს ორ ქართულ ტექსტს მიეწინააღმდეგებოდა და გამოყენება ამ ძეგლის ანბანებისა და სწავლის განხორციელება (334).

თ ა ვ ი მ ი ს ა მ ი. ზ რ ი გ ო ლ ბ ა ნ წ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ო ს ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
ბ ა ნ ე რ ლ ა

329

§ 1. ცნობები თრდატ ზევისა და გრიგოლს მიმართულ სპირიტუალურ წიგნებს (336). § 2. გრიგოლ განმანათლებელის მარტვილის ცნობა ზევისის (338).

თ ა ვ ი მ ი ო თ ხ ი. ზ რ ი გ ო ლ ბ ა ნ წ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ო ს ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
მ ი ნ ო ზ ა

341

§ 1. ავთანეგლოსის ცნობები თავის ვინაობისა და ავტობიოგრაფიის (341). § 2. ავთანეგლოსის აზრი ავთანეგლოსის ავტობიოგრაფიულ ცნობებზე (341). § 3. ალფ. ფონ-გუტშმიდის დასკვნა ავთანეგლოსის ვინაობის, დროისა და ნაშრომის შესახებ (342). § 4. ზელსეიგერის აღმოჩენილი ცნობა წა. გრიგოლის ცხოვრება-მოღვაწეობის ავტობიოგრაფიულ წიგნებზე (344). § 5. გულსტ ტერ-მერტიანის სპირიტუალური ავთანეგლოსის ვინაობის შესახებ (344). § 6. ალფ. ტერ-მერტიანის მოსაზრება ავთანეგლოსის ცხოვრების შესახებ (346). § 7. პროფ. ნ. მაროს აზრი გრიგოლ განმანათლებელის ვინაობისა და მისი ცხოვრების თავგადასავლის შესახებ (347). § 8. ენციკლოპედია წა. გრიგოლის ცხოვრების შესახებ და მისი ინტერპრეტაცია პროფ. ნ. მაროს მიერ (348). § 9. პროფ. ნ. ადონის სპირიტუალური ავთანეგლოსის ვინაობის შესახებ (351). § 10. არსებული სპირიტუალური წიგნებისა და ენციკლოპედიის მიზნები და დასაბუთებული მიზნის მისაღწევად გამოყენებული წიგნები და სპირიტუალური მთავარი საკითხები (353).

თ ა ვ ი მ ი თ ხ ო თ ე. უ ა ვ ე ლ ო ს ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
ბ ა ნ წ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ა

344

§ 1. უაველოსი ცნობა სომხეთში მოქცეულ ბერძენულ მწერლობაზე (344). § 2. სომხეთის ცნობის მნიშვნელობა (355).

თ ა ვ ი მ ი ე ვ ვ ს ი. ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
ბ ა ნ წ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ო ს ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
ა ს პ ა რ ე ზ ის უ ა ნ ა ხ ი ა ს ხ ვ ა დ ა ს ხ ა მ ა რ ო ს

347

§ 1. გრიგოლის მოღვაწეობის შესახებ თავდაპირველ უაველოსი ცნობების უსაზღვრობა და შემდგომში დიდი სომხეთის მკვლევარებზე მიჩნევა (357). § 2. გრიგოლს მოღვაწეობის ასპარეზის საზღვრების მერმინდელი ადგილობრუ და სპირიტუალურ ადგილობრუ და სპირიტუალურ მკვლევარებზე (358). § 3. ცნობები გრიგოლს მოღვაწეობის ასპარეზზე VIII-XI სს-ის შემდგომი საუკუნეებში (361).

თ ა ვ ი მ ი მ ი მ ი დ ე. ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
ბ ა ნ წ ა ნ ა თ ლ ე ბ ე ლ ო ს ო მ ო ზ ა ბ ა ს ო მ ო ზ ა ბ ა
წ ა რ ო მ ო დ ი ნ ა რ ო მ ო ს ის სა ლ ა ბ ა რ ო ს ის უ ა ნ ა ხ ი ა

348

§ 1. სომხური წყაროების ტრადიციული ცნობები გრიგოლს უსაზღვრო სპირიტუალური მომდინარეობაზე (361). § 2. VIII ს. დამწერის ცნობები გრიგოლ განმანათლებელის ქალაქის იერუსალიმში მითითებულ წარმომდინარეობაზე (362).

თ ა ვ ი მ მ რ ვ ე. გრიგოლ ბანანათელეზელის ტა-მონღვაწიონის სხვადასხვა
რედაქცია ისტორიული თანამედროვეებისა მონაწილეთ შერთი დაგება.
სიათიბელი თვისებები(367)

367

§ 1. უძველესი რედაქცია (367). § 2. გრიგოლის ტა-ს განახლებულია და განაწილებული
შესახებ (368). § 3. განაწილებულია „ღვინა“ (370). § 4. ავთანველისი, მისი დრო და
მისი ნაშრომის დამახასიათებელი თვისებები (371).

თ ა ვ ი მ მ მ რ ვ ე. გრიგოლ ბანანათელეზელის ცხოვრების „ბანანელეზა“-
ბადაცითების გიგანტ-მონაწილი

372

§ 1. თავისი მოქმედების შესახებ ცნობა და მისი განმარტებლობითი ღვინოს
დარღვევისა, სოლო გრიგოლის სომეხთა განმარტებულად წინების მიზეზი და მიზანი (372).
§ 2. გრიგოლის მთელი კაცისი განმარტებულად გამოცხადების მიზანი და ამ დებულებას
წამოყენებელი წრები (374). § 3. დასახული მიზნის მისაღწევად ნაბიჯი სომეხთა (375).
§ 4. გრიგოლის იერუსალიმითა წარმოშობის მიზეზი მავთერ კაბლუკის კეპარითაგან ზო-
სლონისა და საბერძნეთთან კუჭირის შესახებ ცნობის ცხოვრებაში ჩართვის მიზანი (377).
§ 5. მოხდენილი ცვლილების საფიქრებელი ფორმული სადებულო და ამ ცვლილების შე-
ტანელი წრები (379). § 6. გრიგოლის სრულიადი კაცისი განმარტებლობის შესახებ,
შესაფერად შეცვლილი ცნობის კესარიულ რედაქციაში შენარტუნება და ამის მიზანი (380).
§ 7. ავთანველისის საბოლოო ეროვნული რედაქცია (382).

თ ა ვ ი მ ი ა თ ა. გრიგოლ ბანანათელეზელისაგან დაარსებული სავსტო-
მისი შესახებ

383

თ ა ვ ი მ მ მ თ ა რ თ ვ ი ვ ე. გრიგოლ ბანანათელეზელის „ჩვენების“
შესახებ

384

2. სომეხური დასაფიქრობის შემოღების მომხრეობაში წარმოადგი კორპეი

387

თ ა ვ ი მ ა ი რ ვ ი ე. სომეხური დასაფიქრობის მომხრეობაში ისტორიის
შემცვალის წარმოადგი

387

§ 1. შეურტობა კორპეის შესახებ (387). § 2. კორპეის ენიობა მისივე ცნობებს მისეფო-
(389). § 3. კორპეის მიზანი და თხზულების მიზანის (389).

თ ა ვ ი მ ვ ი რ ვ ე კორპეისა და მისი ნაშრომის შესახები ცნობების კრი-
ტიკული განხილვა

392

§ 1. კორპეისა და მისი ნაშრომის შესახები პირველი ცნობა (392). § 2. სომეხური
ანბანის მომგონებლის ორ სახელსაგან რომელია უძველესი, მათორე თუ მესროპი (393).
§ 3. მათორეს ცხოვრების მიზანის დროთა განმავლობაში შეუცვლილი (394).

თ ა ვ ი მ მ ი ს ა მ ი. კორპეის მინაობისა და თანამედროვეობის შესახები
ცნობების კრიტიკული განხილვა

395

§ 1. დათარღვების წესი კორპეის ნაშრომში (395). § 2. კორპეის ბუნდოვანი და დაუ-
რებელი ცნობები სომეხური დამწერლობის გამოვლენის შესახებ (396). § 3. მერმინდელ
სომეხ ისტორიკოსთა შესწორებანი კორპეის ბუნდოვანი და არადამაკმაყოფილებელი ცნო-
ბების განმარტებად (397). § 4. სომეხური ანბანის გამოვლენის შესახები კორპეის ცნობების
ზოგადი შეფასება (399). § 5. მათორეს მთარგმნელობითი მოღვაწეობის შესახები კორპეის
ცნობების სისწორის შემოწმება (399).

თ ა ვ ი მ მ მ თ მ ი. მათორეს ტა-ვი ჩართული კართული ანბანის გამო-
მონაწილი შესახები ცნობების სისწორის შემოწმება

403

§ 1. ცნობა ქართული ანბანის მათორესიგან შედგენის შესახებ (403). § 2. იმდროინ-
დელი ქართლის შესახები კორპეის ცნობების შემოწმება (403).

თავი მცხუთე. მართვის ცარი კართლი ელხანთი ხანის მართვის შესახებ წინადაცნი ცნობის სისხრის შემოწმება

405

§ 1. მსგ კალანკატელის ცნობები მართვის აღმწერი წიგნებისა (405) § 2. მ. კალანკატელის ცნობები აღმწერის გარდასახვისა და მართვის შესახებ (406) § 3. მ. კალანკატელის აღმწერი წიგნი მართვის ეთარცე გარდასახვისა და მართვის შესახებ (408) § 4. აღმწერი წიგნი აღმწერი გარდასახვის სისხრისა (409) § 5. სომხური თეორია და მისი აღმწერი მ. კალანკატელისა და ცილის აღმწერი წიგნი (410)

თავი მძმძს. როდის და რა წაქეზი შეიძლება ცნობა მართვის შესახებ კართული და აღმწერი ანაწილის გამოწმობის შესახებ

410

§ 1. საეობის კრონოლოგიური განმარტება (410) § 2. სპ. წიგნი და ცნობა (411)

თავი მძმძმ. მართვის ცნობის დაწესება და მართვის შესახებ მართვა

412

თავი მძმძმ. მართვის ცნობის მართვის შესახებ კართული და აღმწერი, მისი მართვა და მართვის ხანა

413

§ 1. მართვის ელნოლოგიური აღმწერა (413) § 2. კალანკატელის სისხრისა (414)

თავი მძმძმ. მართვის ცნობის შესახებ, ეთარცე მართვის სისხრის აღმწერა

414

თავი მძმძმ. სომხური ანაწილის დაწესების შესახებ, მართვის შესახებ მართვის შესახებ

415

§ 1. დამწერი ასტრია, ეთარცე სომხური მართვის შესახებ (415)

თავი მძმძმ. მართვის ცნობის მართვის შესახებ, სომხური ისტორიის შესახებ

416

§ 1. კორნის მეთოლოგიური აღმწერა-ისტორია (416) § 2. კორნის ეთარცე მართვის შესახებ ისტორიისა (418) § 3. კორნის მართვის ისტორიის შესახებ (419) § 4. კორნის ტერმინოლოგია ისტორიის აღმწერის შესახებ (420) § 5. სომხური მართვის შესახებ სტატისტიკა (420)

422

მართვის შესახებ

423

რედაქტორისა და

423

მართვის შესახებ

კართული მართვის ისტორიის კირითადი საკითხები

შესახებ. კართული ადრეობის შესახებ და მართვის

423

კართული მართვის

423

სომხური მართვა

თავი კირითადი მართვის შესახებ კართული მართვის შესახებ

424

თავი მართვის შესახებ კართული მართვის შესახებ

424

თავი მართვის შესახებ. მართვის შესახებ კართული და მართვის შესახებ

424

მართვის შესახებ

კარი მორკმ.	496
საკრავიერი მუსიკა	498
თავი პირველი საკრავიერ ბანჯერზე	498
თავი მორკმ. ძალბიანი ანუ სიმბიანი საკრავიერი	501
<p>§ 1. ძალბიანი ანუ სიმბიანი საკრავების აგებულებისა და ნაწილების ძველ ქართულ წყაროებში დაცული სახელები (501). § 2. ხალხურ სიტყვიერებისა და ზეპირგამოცემაში დაცული ცნობები საკრავების შესახებ (507). § 3. ძალბიანი საკრავების შემზადების წესი და ტექნიკა (508). § 4. ძალბიანი საკრავების ნაწილების ზოგადი ტერმინოლოგია წერილობით და ზეპირი მასალების მიხედვით (518).</p>	
თავი მსახვი. საზოგადოებრივი განმარტებითი საკრავიერი ბავშვობიური და ცნობილი ძალბიანი საკრავიერი	521
<p>§ 1. ძალთა რაოდენობის აღმნიშვნელი საკრავების ჯგუფი (521). § 2. მოზიდვითი და ძალთსაკრავიანი საკრავების ჯგუფი (524). § 3. ჩამოსაკრავი საკრავების ჯგუფი (537). § 4. შეიღდაკიანი საკრავების ჯგუფი (549). § 5. საკრავის ძალების ანუ სიმების სახელები (552).</p>	
სამხარუნებელი და ელარუნები	585
საცემელი ანუ დასარტყმელი საკრავები	588
საკრავების მწყობრი	593
კარი მისახვი.	597
ქართული მუსიკის განვითარების მთავარი საფეხური	597
თავი პირველი. ქართული ძველი წარმოქმნილი, საერო და ზემოდაბალი სახეობის მუსიკა და ბრძოლა მათ შორის	597
თავი მორკმ. მუსიკის ხალხობრივი ორგანიზაცია და მომღვრება ძველ საქართველოში	603
თავი მისახვი. ხმის თვისებების მათხილელი ზოგადობა და ამო სიზღერა	600
კარი მორტხე	643
ქართული მუსიკისა და მრავალხმიანობის წარმოშობა-განვითარების საფეხური	643
თავი პირველი. ქართული მუსიკის სათავი	643
თავი მორკმ. ქართული მრავალხმიანობის სადაურობის ამოცანა	645
თავი მისახვი. ადამიანის ხმის სახეობის თანდაპირველი მნიშვნელობა	646
თავი მორტხე. საკრავების ხმის თანდაპირველი მნიშვნელობა	653
თავი მორტხე. ხმის სახეობის ხშირება	659
თავი მორტხე. ქართული მრავალხმიანობის სადაურობა	662
თავი მორკმ. ქართული მრავალხმიანობის განვითარების საფეხური	664
თავი მორკმ. ქართული მრავალხმიანობისა და მრავალხმიანობის ნიშნები	669
რედაქტორისაგან	672
სარედაქციო შენიშვნები	674

საქივალეები

I ნაშრომი, პირთა სახელები	
ეთნიკური სახელები	679
II. ნაშრომი, პირთა სახელები	
გეოგრაფიული სახელები	688
III ნაშრომი, პირთა სახელები	691

ИВАН АЛЕКСАНДРОВИЧ ДЖАВАХИШВИЛИ

СОЧИНЕНИЯ

в 12 томах

Т. XI

(на грузинском языке)

ТБИЛИСИ
«МЕЦНИЕРЕБА»
1998

დიბეჭდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის
სამეცნიერო-საგამომცემლო საბჭოს დადგენილებით

გამომცემლობის რედაქტორი რ. ბუაჩიძე
მხატვარი ა. ბუაძე
მხატვრული რედაქტორი ლ. ლომთათიძე
ტექნიკური რედაქტორი ნ. თაყაივა
კორექტორები: ა. გოგეშვილი, ელ. ჩხარტიშვილი

გადაეცა წარმოებას 23.7.96; ხელმოწერილია დასაბეჭდად 24.12.97;
ქალაქის ზომა 70×108¹/₁₆; ქალაქი № 1; ბეჭდვა მაღალი;
გარნტურა ვენური; პირობითი საბეჭდო თაბახი 61.60;
სააღრიცხვო-საგამომცემლო თაბახი 53.52;

ფასი საბეჭდო-გაყვანილობა

შეკვეთა № 418;

ტირაჟი 2000;

საწარმო-საგამომცემლო გაერთიანება „მეცნიერება“, 380060, თბილისი, კუტუზოვის 19
Производственно-издательское объединение „Мецниереба“ 380060, Тбилиси, Кутузова 19